

**ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XL.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
LÁSZLÓ KISS

EGER, 2013

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor
az MTA doktora,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD
főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD
egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc
egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD
Eperjes

Lektorálták:

Dr. Makai János, PhD
főiskolai tanár

Dr. Bartók Béla, PhD
főiskolai docens

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné
Megjelent: 2013

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

**TANULMÁNYOK
A 70 ÉVES KALÓ FERENC TISZTELETÉRE**

TISZTELT TANÁR ÚR! KEDVES FERI!

A hetvenedik születésnapot, mint hagyományosan nagy ünnepnapot, mindig nagy becsben tartották és tartják. Persze mást jelent ez a születésnap az ünnepeletnek és mást a kívülállóknak. Érthető okokból az ünnepelet a legtermészetesebb módon veszi tudomásul, hogy eljött ez a nap is. Nem tartja sem erénynek, sem érdemnek, csak egy új állapotnak. Túllép rajta, teszi a dolgát, mintha semmi sem történt volna. Kívülről tekintve – főleg azok részéről, akik még nem érték el ezt a kort – úgy tűnik, hogy e jeles nap különös adománya az életnek, amely felkínálja az alkalmat egyfajta számadásra. Dr. Kaló Ferenc főiskolai tanár, tanészévezetői, főigazgató-helyettesi és rektorhelyettesi vezetői feladatokat is vállaló négy és fél évtizedes alkotó munkássága is igényli a méltatást.

A születésnap köszöntők természetükből fakadóan nagyjából szubjektív jellegűek. Így van ez most is, hiszen több mint két évtizeden keresztül vezetőként közeli kapcsolatban álltunk. Jó tanárnak, jó vezetőnek, jó embernek ismeretek meg, aki soha nem fárad el, mindig jókedélyű, aki szeret emberek között lenni, akinek életszeretete és vitalitása környezetére is átsugárzik. A legnagyobb elismeréssel tudok szólni arról, hogy egész életpályádat az oktatásnak és a pedagógusképzésnek szentelted. Öt év középiskolai gyakorlatot követően negyven éven át főiskolánk oktatója voltál. De nemcsak oktatói és tudományos kutatómunkád érdemes az elismerésre, hanem a főiskolai közéletben végzett vezetői tevékenységed is.

Születésnapodon tisztelettel és barátsággal köszöntelek. Kívánom, hogy ugyanilyen életkedvvel és töretlen munkakedvvel dolgozzál tovább, ameddig csak bírod. Munkád és magánéleted hozzon örömeket és sikereket, továbbá adassék hozzá erő, jókedv, jó egészség.

Dr. Hauser Zoltán
rektor

SZUBJEKTÍV KÖSZÖNTŐ

Kedves Feri! Kedves Kaló Tanár Úr!

Mi, akik régóta történelemmel foglalkozunk, talán másoknál is jobban tudjuk, hogy az idő relatív fogalom. Egyidejűleg folyamat és állapot. Egy állam vagy egy nép életében 70 esztendő csupán egy rövidke korszak, ám az ember életében – noha még nem a pályafutása végét jelenti – már elegendő arra, hogy ne csak a rábízott főiskolai könyvekkel és eszközökkel számoljon el, hanem futó leltárt készítsen eddigi életpályájáról is.

Természetesen nemcsak a történelemnek, hanem a hosszú emberi életnek is vannak kisebb-nagyobb korszakai. A „második háború” alatt születél és a Rákosi-korszakban voltál kisiskolás. 1956 és a kádári „kemény diktatúra” a gimnáziumban talált, egyetemista viszont már a „puha diktatúra” kezdetén, 1961–1967 között voltál. Már felnőttként élted meg az „új gazdasági mechanizmus” átmeneti sikereit és az azt követő megtorpanást, majd a „létező szocializmus” agóniáját az 1980-as években. Reményekkel és tettekkel telve fogadtad a rendszerváltást, majd nem egyszer bosszankodtál – sokunkkal együtt – a két évtized elszalasztott lehetőségein.

Nemrég találkoztam egy hozzád hasonló korú ismerősömmel, aki arra a kérdésemre, hogy „Mi történt veled az utóbbi 10 esztendőben?”, nemes egyszerűséggel a következőt válaszolta. „Lényegében csak annyi, hogy hatvan éves koromban még könnyen meg tudtam kötni a cipőfűzőmet. Most viszont már nehezen megy.” Feri, szerencsére rád ez nem vonatkozik, hiszen mindmáig megőrizted fizikai és szellemi frissességedet, sajátos humorodat, megfontoltságodat és új iránti fogékonyságodat. Ezek a tulajdonságaid már akkor feltűntek nekem, amikor a segítségeddel a Történelem Tanszékre kerültem 1993-ban.

Igen, ekkor még csak egy történelem tanszék volt. Nem sokkal később a megszerveződő Egyetemes Történeti Tanszék vezetője lettél. Tevékeny részed volt az 4 tanszékre duzzadó Történelemtudományi Intézet létrehozásában és az egyetemi szintű képzés elindításában, már az új évezred elején. Ezzel párhuzamosan 1994-től a főiskola oktatási főigazgató-helyettese, majd oktatási rektor-helyettese voltál, egészen 2007-ig, tanszékvezető főiskolai tanárként történő nyugdíjba vonulásodig, amikor nekem adtad át a stafétabotot az Új- és Modernkori Egyetemes Történeti Tanszéken.

Időközben sokat beszélgettünk a jelenről és a múltról, a családról és a szakmáról. Ekkor döbbsentem rá, hogy – a 10 év korkülönbség ellenére – az életutunkban sok a közös vagy párhuzamos vonás. A vidéki, jó képességű „paraszt gyerekek” kitörésének és karrier építésének egyik klasszikus útja volt a miénk a

20. század második felében. Két szomszédos faluban születünk és nevelkedünk, Egertől nem messze. Az érettségi után mindketten a debreceni KLTE történelem-orosz szakos hallgatói lettünk. Ez a szak akkoriban a preferált szakok egyike volt. Kiváló tanáraink, köztük Niederhauser Emil professzor úr („Emil bácsi” – mert mi csak így hívtuk) egy életre belénk oltotta a kelet-európai történelem – mert ő konzekvensen így nevezte Közép-, Kelet- és Délkelet-Európát –, valamint a 18-19. századi orosz történelem és kultúra szeretetét. Az egyetem után középiskolai tanárként kezdtük, s milyen kicsi a világ, Füzesabonyban a leendő feleségemet oktattad 1967-1968-ban, akivel én 10 évvel később, kezdő tanárként abban a Dobó István Gimnáziumban ismerkedtem meg, ahol négy évig (1968–1972 között) Te is tanítottál. Ezt követően előbb a Ho Shi Minh Tanárképző Főiskola Orosz Tanszékén (1972–1987), majd az Eszterházy Károly (Tanárképző) Főiskola Történelem Tanszékén, illetve Történelemtudományi Intézetében sok főiskolás és egyetemista, BA-s és MA-s hallgatóval ismerteted és szeretteted meg a kora újkori és újkori egyetemes történelmet, főleg pedig a 19. századi orosz irodalmat, tudományt, kultúrát és művészetet, és persze A. I. Herzent, akinek életét és munkásságát oly behatóan kutattad és kutatod.

A főiskolai és az egyetemi hallgatók kedvelték, ma is kedvelik jól felépített, érthető és szakmailag alapos előadásaidat, közvetlen, emberséges magatartásodat. Ami pedig a kettőnk munkakapcsolatát illeti, mindvégig egy tanszéken és egy korszakon voltunk. Egyaránt a 17–19. századi egyetemes történelmet oktattuk és kutattuk 1640-től 1848/49-ig. Jó munkamegosztás és munkatársi kapcsolat alakult ki köztünk az idő során.

Kedves Feri!

A téged tisztelő kollégáid és egykori hallgatóid, valamint a magam nevében szeretettel köszöntelek 70. születésnapodon. Jó egészséget kívánunk, hogy még sokáig felhőtlenül örülhess a családodnak, az unokáidnak és az előtted álló, szellemi és fizikai frissességben megélt hosszú életnek.

Kollégád és közvetlen munkatársad:
dr. Kiss László

Bartók Béla

AZ EMANCIPÁCIÓS PARTY

Tom Stoppard angol drámaíró, eredeti nevén Tomáš Straußler 1937-ben született Zlínben, Csehszlovákiában, zsidó családban és 1939-ben a német megszállás elől szüleivel elmenekült szülőhazájából. 1946-ban Nagy-Britanniában telepedtek le, Tomáš Nottingham-ben és Yorkshire-ben járt iskolába, azután újságíró, színikritikus lett és 1960-ban kezdett maga is drámákat írni. 1966-ban nagy sikert aratott *Rosencrantz és Guildenstern halott* című – később filmre vitt – drámájával, de többek között a *Brazil*, az *Indiana Jones és az utolsó kereszties lovag*, az *Oroszország Ház* című filmek forgatókönyvén is dolgozott, 5 alkalommal kapott drámáiért Tony-díjat és a *Szerelmes Shakespeare* című film szövegéért Oscar-díjjal jutalmazták.

Az *Utópia partjai* (The Coast of Utopia) Tom Stoppard 2002-ben bemutatott drámai trilógiája, amelynek címei: Utazás (Voyage), Hajótörés (Shipwreck), Megmenekülés – vagy Megváltás – (Salvation). A cím Avrahm Yarmolinsky¹ *Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism* (Út a forradalomhoz: Az orosz radikalizmus egy évszázada) 1959-ben megjelent könyvének egyik fejezetéből származik. Stoppard rendkívül hosszú művében a forradalom előtti Oroszországban 1833–1866 között folytatott filozófiai vitákra koncentrált. A trilógia a 19. századi Oroszországban – illetve Párizsban, Nizzában és Londonban – játszódik, és egy baráti társaság életébe vezet el, amelynek tagjai, a cári hatalom ellen lázadó romantikusok. Az orosz forradalmárok között található Mihail Bakunin, Ivan Turgenyev, Alekszandr Herzen, Visszarion Belinszkij, Pjotr Csaadajev, Nyikolaj Ogarjov, Nyikolaj Sztankevics, Nyikolaj Csernisevszkij, Tyimofej Granovszkij, Ivan Akszakov, valamint az emigráns Karl Marx és Kosuth Lajos is.

A trilógia – amely összesen 9 óráig tart – első részét 2002 júniusában mutatták be Londonban a National Theatre Olivier Termében Trevor Nunn rendezésében. Júliusban a második és a harmadik rész következett, és az egészet novem-

---

¹ Avrahm Yarmolinsky (1890–1975) író, fordító, Babette Deutsch amerikai költőné férje volt. 30 évig vezette a New York Public Library Szláv Osztályát, de tanított a Columbia Egyetemen és a New York-i főiskolán is.

ber végéig játszották. A teljes előadást, amelyben 30 színész játszik 70 szerepet több mint 400 jelmezben, körülbelül ezren nézték végig, mások csak egy vagy két részre ültek be az 1300 nézőt befogadó terembe. 2006-ban *Jack O'Brien* rendezésében a Broadway-en is debütált a Vivian Beaumont Theatre-ben, ahol 2007 májusában zárt összesen 124 előadás után. Az Egyesült Államokban színpadon Bakunyint *Ethan Hawke*, Belinszkijt *Billy Crudup* játszotta, *Jennifer Ehle* pedig Bakunyin feleségét, Herzen feleségét és Herzen lányainak tanárát is alakította. 5 évvel ezelőtt a trilógiát Oroszországban is bemutatták, 2007 októberétől a moszkvai Orosz Akadémiai Ifjúsági Színházban ment Alekszej Borogyin rendezésében.

„A kezdők számára – még akkor is, ha megcsináltad az összes házi feladatot beleértve a szorgalmikat – átkozottul nehéz felidézni ki kicsoda, mit gondoltak, mit álmodtak, és miért lehet ez fontos hét órával (és hónapokkal) később. De mint egy ürügy a komoly filozófiai és politikai vita számára egy mindkettőtől megfosztott kultúrában Stoppard hatalmas vállalkozása okot ad az ünneplésre.”² – írta Eric Alterman amerikai liberális publicista a *The Nation*-ben a drámáról és hatásáról. *Upor László*, Stoppard magyarországi kutatója nagyon kritikus volt a drámatrilógiával kapcsolatban. „A háromestés epikus folyam nem válik drámává, a szövegben egyenetlenségek, dramaturgiai problémák vannak, s az „orosz darabnak” elképzelt Stoppard-mű a szerző kevésbé sikerült munkái közé tartozik.”³

A következőkben Tom Stoppard esszéjét közöljük némiképp szabad fordításban, amely a dráma bemutatása előtt jelent meg a baloldalnak tartott angol lapban, a *The Observer*-ben. A szerző a mű keletkezéséről és Herzenről írta le szubjektív gondolatait.

Miért írt a 21. században egy angol író több órás drámát egy orosz emigráns publicistáról? Mi az aktualitása az ezredforduló után Herzennek? Ezekre a kérdésre válaszol az alábbi írás, amelyhez néhány kiegészítő jegyzetet kellett fűzünk.

² Eric Alterman: The Liberalism's Lost Libretto, *The Nation*, 2007.március 12.
<http://www.thenation.com/article/liberalisms-lost-libretto> (letöltés ideje 2012. október 13.)

³ P. Müller Péter: Kalauz Stoppard labirintusában. *Upor László*: Majdnem véletlen. Tom Stoppard fokozatos megközelítése, *Jelenkor* 2011.1. sz. <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=2218> (letöltés ideje 2012. október 17.)

Tom Stoppard: Az elfelejtett forradalmár⁴

(Tom Stoppard dicsóíti a bátor, radikális orosz száműzött, Alexander Herzen életét, aki a londoni National Theatre-ben bemutatás előtt álló trilógiájának inspi-rálója volt.)

Az Orsett House még mindig ott áll, bámulatosan mint egy sárgálló esküvői torta óriási tömbje a Westbourne Terrace baloldali sarkán Paddingtonban, mie-lőtt eléred a Westway felüljárót. Most lakásokra van felosztva, és majdnem ez az utolsó különálló előkelő családi ház, amelynek a terasz egy különleges presztízst ad, mint egy utcai cím a viktoriánus Londonban.

1861. április 10-én este az Orsett House fényárban úszott a gázlámpák ezrei-nek fényétől, zsúfolva volt ünneplő oroszokkal, lengyelekkel és más szláv nem-zetiségű emigránsokkal, de ott volt néhány angol radikális gondolkodó, és egy-két előkelő, az oroszokkal rokonszenvező száműzött, mint Giuseppe Mazzini, az olasz nacionalista és Louis Blanc, a francia szocialista. A zenekar este 8-tól 11-ig játszott folyamatosan, mindössze 4 fontért. „*Kinn az utcán* – írja E. H. Carr⁵ történész *A romantikus emigránsok* című művében – *a kíváncsi nézők tömege akkora volt, hogy ellenőrzés céljából kihívták a különleges rendőrséget.*” Az oszlopcsarnok felett lengett két otthon készült zászló, amelyekről – ha voltak, akik kibetűzték a rajtuk lévő szavakat – kiderült, mit ünnepeltek a kelet-európai menekültek azon az estén. „*Szabad Orosz Sajtó*” felirat volt az egyikén, a mási-kon pedig az „*Orosz Paraszt Szabadsága*”. A jobbágyok felszabadítását ugyanis nem sokkal korábban⁶ proklamálta II. Sándor orosz uralkodó, akit ezután a Fel-szabadító Cárnak neveztek. Rövid időn belül a kiáltvány szövege eljutott Lon-donba is, és az ott élő szlávok elhatározták, hogy egy nagyszabású ünnepséget tartanak, hogy megünnepeljék a történelmi eseményt. Az Orsett House gazdag bérlőjétől bármely párthoz tartozó Londonban élő orosz menekült testvéri kö-szöntést kapott.

A házigazda *Alexander Herzen* volt, egy orosz nemes fia, a *Szabad Orosz Sajtó* alapítója, a *Kolokol* (Harang) című lap kiadója, a *Múltam és gondolataim* című írásban lévő emlékiratok szerzője, és az első magát nyíltan szocialistának nevező értelmiségi az orosz történelemben. Az Orsett House csak az egyike volt

⁴ Tom Stoppard: The Forgotten Revolutionary, *The Observer*, 2002. június 2.
<http://www.guardian.co.uk/theobserver/2002/jun/02/featuresreview.review3>
(letöltés ideje: 2012. szeptember 4.)

⁵ Edward Hallett Carr (1892-1982) marxista angol történész, újságíró, a nemzetközi kapcsolatok teoretikusa és a történetíráson belül pedig az empiricizmus ellenfele volt. Carr leghíresebb művei a 14 kötetes Szovjetunió történetéről szóló könyve és a *Mi a történelem?* című műve. A *The Romantic Exiles: a Nineteenth Century Portrait Gallery* (London, Victor Gollancz) című könyve 1933-ban 1949-ben és 1968-ban jelent meg.

⁶ A Gergely-naptár szerint 1861. március 3-án.

annak a tucatnyi helynek, ahol Herzen Londonban lakott, mert ott élt folyamatosan 1852 és 1864 között. Az angol fővárosban mindenhol ő volt a legismertebb orosz emigráns. Amikor Putney-ben élt, a Laurel House-ban Mr. Tinklernél, a High Street-en, benne szerepelt a Putney-ről szóló útikönyvben.

Herzen elismeréssel adózott II. Sándor cárnak a jobbágyok felszabadításért, és ha annak egy részét magának tulajdonította, az egyáltalán nem volt képtelenség. *Dwight Macdonald*,⁷ amerikai liberális kritikus a „Harang”-ról azt írta, hogy, az „talán a leghatásosabb leleplező (muckraking) magazin a radikalizmus történetében.” *Isaiah Berlin*, Herzen legkiválóbb és legelkötelezettebb modernkori tisztelője, kiváló írónak és zseniális gondolkodónak nevezte. Herzen egyébként ritkán volt szerény magával kapcsolatban. „*A Copperfield Dávid* – jegyezte meg egy levelében abban az időben – *Dickensnek a múltja és gondolatai.*”

Talán nem volt véletlen, hogy a londoni ünnepség, amelyet öt héttel az oroszországi jobbágyfelszabadítás után rendeztek Londonban, éppen arra a hétre esett, amikor Herzen a 49. születésnapját ünnepelte.

Az orosz gondolkodók olvasásának közvetlen élménye, *Isaiah Berlin*⁸ esszéinek gyűjteménye, amit *Henry Hardy* és *Eillen Kelly* gyűjtött össze és adott ki 1978-ban a „The Hogarth Press”-nél, inspirált engem arra, mintegy öt évvel ezelőtt (1997), hogy megpróbáljak írni egy színdarabot Visszarion Belinszkijről, az irodalomkritikusról, akiről még sosem hallottam. (Sokáig Herzenről sem hallottam. Ez nem volt különben szégyen. *Dwight Macdonald*, aki 1973-ban lerövidítette Herzen négykötetes emlékiratait a Knopf Kiadónak, megkérdezte néhány művelt barátját, és ők sem hallottak róla.)

Belinszkij Herzen barátja volt. Először Belinszkijről akartam írni, mert amikor meglátogatta Párizst, felháborította a cenzúrázatlan irodalmi közvélemény lármás küzdelme, ezért vissza akart térni az oroszországi büntető korlátozásokhoz, ahol a cenzúra következményeként „*a nép úgy tekint az írókra, mint valódi vezéreire*” A letartóztatást javasolta.

Mihail Bakunyin, a későbbi anarchista, Ivan Turgenyev, az író és más hasonlóan érdekes alakok azonban beletolakodtak a képbe. Az összes személy közül Herzen volt a legérdekesebb. Egy év múlva vagy később bevallottam *Trevor Nunn*-nak, aki nemrégén követte *Richard Eyre*-t a National Theatre élén: „*Írok három drámát Bakunyinról, Belinszkijről és Herzenről... azt hiszem.*”

Az *Utazás* cselekményében, amely az *Utópia partja* című trilógia első része, Bakunyint és családi körét helyeztem a középpontba, Belinszkij felbukkan az

⁷ Dwight Macdonald (1906–1982) amerikai szocialista, radikális író, társadalomkritikus, filozófus volt.

⁸ Isaiah Berlin (1909–1997), oroszországi származású társadalmi és politikai gondolkodó, filozófus, eszmetörténész volt, *Russian Thinkers* című műve (Aileen Kelly társkiadóval) 1978-ban és 2008-ban jelent meg.

Utazásban és a Hajótörésben, majd Herzen válik a *Hajótörés* és a *Megmenekülés* gyűjtőpontjává. A három férfi azonban megjelenik mind a három darabban, amelyek időrendi sorrendet követnek, de szeretem azt hinni, hogy egymástól függetlenek és eltérő sorrendben is élvezhetők (mint pl. a Csillagok háborúja sorozata).

Nem számoltam meg a szereplőket, de a jelmeztervezőnk, *Bill Dudley*, hetekkel ezelőtt azt mondta nekem, hogy a színdarabokhoz 169 jelmezre van szükség, amelyeket egy 30 fős színészcapatnak kell viselnie, azóta azonban még hozzáadtam néhány karaktert. Az *Utópia partja* felüglyelő szelleme Isaiah Berlin volt, de szerintem az volt Carr *A romantikus száműzöttek* című könyve is, akár csak Bakunyinról írt szörnyűséges életrajza is, amely kibővítést igényel. Nincsen még Herzenről angol nyelven átfogó életrajz, ami feltűnő hiányosság. Akkor kik voltak a romantikus emigránsok és miért voltak „romantikusok?”

Mint majdnem minden más nyugati dolog, a romantikus forradalom is későn érkezett Oroszországba. Azt gondoljuk az orosz romantikusokról, hogy ebben az országban főként a természet imádata, és – csak azon keresztül – egy újfajta irodalom érdekelte őket. De Európában az emberi természet volt, amit a forradalom imádott az egyéniségnek az erkölcsi és politikai abszolutizmusból való felszabadítása miatt.

Moszkvában az 1830-as évek elején a művelt elit ifjú férfi és női tagjai körében két egymással összefüggő, de különböző válasz jelent meg a cári abszolutizmusra – ahol egyáltalán volt válasz –, és mind a kettő a moszkvai egyetem diákjainak testületében alakult ki. A „filozófiai kör” és a „politikai kör” tagjai, „német szentimentálisoknak” és „francia frondeur”-öknek gúnyolták egymást barátságosan. Mindkét kör kicsi volt. A „filozófusok” elmenekültek a kellemetlen valóság elől a belső felszabadulásba, amelyet a német idealista filozófia kínált. Leghíresebb végzett diákjuk valószínűleg Bakunyin volt. Eközben a „politikuskok” a francia forradalmat és az utópikus szocialistákat tanulmányozták. Vezérük a fiatal Herzen volt.

Ezek a fiatalok könnyű prédát jelentettek a hírhedt Harmadik Ügyosztály – ami a KGB példaképe volt – számára, és még I. Miklós cár alapította a katonatiszti összeesküvés megrázkódtatásának hatására, amit dekabrista forradalomnak neveztek. 1834-ben, amikor Herzen 22 éves volt, őt és néhány társát, beleértve legközelebbi kollégáját, Nyikolaj Ogarjov költőt is, letartóztatták.

Herzen 6 évet töltött börtönben és száműzetésben. Amikor a hatalom úgy gondolta, hogy eléggé levezekelte bűneit, kiengedték külföldre. Herzen akkor 34 éves volt, feleségül vette első unokahúgát, Nataliját és apja halála után vagyont is örökölt, vagyis gazdag lett.

1847 januárjában hagyta el Oroszországot feleségével, Natalijával, három gyermekükkel, az édesanyjával, egy házitanítóval, egy dajkával és két szolgálóval együtt „*két kocsiban, amelyet kipárnáztak a téli hideg ellen prémmel.*” Az

utazásra az volt a látszólagos okuk, hogy orvosi segítséget keressenek egyik gyermekük számára, aki születésétől kezdve süket volt. Lehet, hogy azt várták, hogy hat hónap múlva visszatérnek, de végül a családból senki sem látta viszont Oroszországot. Az akkor két éves Tatával öreg korában (1933-ban) *A romantikus száműzöttek* írója interjút készített. Bátyja, Szása filozófia professzor lett és 1906-ban Lausanne-ban halt meg. Csak ők ketten értek meg viszonylag boldog véget az öt Herzen közül, akik azon a januári napon elindultak.

A csapat Párizsba tartott, a forradalom hazájába, („*Úgy érkeztem meg Párizsba, ahogy az emberek Rómába vagy Jeruzsálembe érkeznek.*” – írta később Herzen.) 1848 februárjában, amikor Párizsban kitört a forradalom, a Herzen család Itáliába költözött, de hamarosan visszatértek, hogy Herzen növekvő utálattal megtapasztalja azokat az eseményeket, amelyek a Második Köztársaságot átváltoztatták III. Napóleon Második Császárságává.

Ezzel a történelmi szerencsétlenséggel párhuzamosan átélt egy sor személyes tragédiát, amelyek végül arra kényszerítették, hogy – amint eltervezte – öt és fél évvel hazája elhagyása után Angliába utazzon néhány hónapra a sebeit nyalogatni.

London tele volt menekültekkel, akik a kontinensen az 1848-ban kudarcba fulladt forradalmak után érkeztek, és az nagyon szomorú időszak volt. Herzennek azonban volt egy előnye a száműzöttek többségével szemben – volt pénze Oroszországon kívül is (egy Rothschild segítségével.⁹) Amikor elindította a „Szabad Orosz Sajtó”-t mint a küzdelemmel történt újabb eljegyzés jelét, az a középkorú férfi megváltása volt.

Miklós cár halála után Ogarjov és felesége, a másik Natalija, csatlakoztak hozzá Londonban és hamarosan lapjuk, a „Harang” úton volt az Orsett House-ban rendezett „emancipációs party” felé.

Herzen egy drámai gesztust szánt az ünnepségre. Titokban azt tervezte, hogy javasolja a cár felköszöntését. Fel is készült a beszédére. Tudta, hogy szenzációt fog kelteni az orosz világban ezzel a nyilvános, szimbolikus ajándékkal, amit egy száműzött nyújt a zsarnoknak.

Néhány perccel azelőtt, hogy Herzen vendégei érkezni kezdtek, Varsóból megjött a hír, hogy az orosz csapatok tüzet nyitottak a tüntető tömegre és számos embert meggyilkoltak.¹⁰ A borús atmoszféra elfújta az öröm nagy részét a partyról. Herzen elrakta beszédét. A „Harang” következő száma megbélyegezte a Felszabadító Cárt a lengyelországi méészárlásokért.

---

⁹ Herzen vagyónát emigrációja miatt elkobozták, James Mayer Rothschild báró azonban, akivel a család üzleti kapcsolatban állt, elérte Herzen vagyónának felszabadítását, amely névlegesen a báróra szállt át.

¹⁰ 1861. február 27-én a varsói lakosság tiltakozott az orosz uralom ellen és az orosz katonák tüzet nyitottak. Öt ember halt meg.

A „Harang” akkor volt a csúcson. Szám szerint nem nagy példányszámban jelent meg, (...) de körforgása meglepő volt egy olyan lap számára, amelyet be kellett csempészni az olvasókhoz – több mint 2500 példányban adták ki és néhány számot újra ki kellett nyomtatni. Így ment majdnem 4 évig, amely idő alatt az írástudó orosz társadalom majdnem minden rétegének tetszését elnyerte, még a Téli Palotában is ismerték, ahol azt beszéltek, hogy a cár is olvasta, vagyis a folyóirat a reform oldalán állt, így Herzen volt a legfeltűnőbb és legékesszólóbb ellenfele az orosz önkényuralomnak.

A megelőző pár évben Herzen és folyóirata (valamint legközelebbi barátja, száműzött társa és társkiadója, Ogarjov) állandóan civakodott a felbukkanó – és harciasan érvelő – „új emberekkel”, a radikálisokkal otthon, de még mindig Herzen volt a kakas az ellenzéki sétányon,

Az Orsett House-ban rendezett ünnepség éjszakáján azonban, amikor a lengyelországi hírek megérkeztek, Herzen hírnevének épülete láthatatlanul és hallhatatlanul megrepedt. A cikk, amit a lengyelországi mézárításokról írt (*Mater Dolorosa* címmel) az első nyílt támadása volt személyesen II. Sándor cár ellen, és a „Harang” olvasótábora kezdett összeroppanni. Néhány olvasója számára a lengyelországi eset a hazaszeretet vizsgája volt. Az „új emberek” számára megmutatta, hogy miből van Herzen „szövetséges” (a cár), sőt bebizonyította számukra, amit mindig is hangoztattak – és még mindig hangoztattak –, hogy az igazi emancipációhoz baltára van szükség, nem pedig tollra. Az emancipáció ügye egyesítette az összeegyeztethetetlen pártokat. Az emancipációval hivatalosan elérték, amit akartak, azután újra felfedezték, hogy mi választja el őket.

A „Harang” nem volt többé a higgadtság központja. A körforgás megszakadt. Amikor négy évvel később Herzen, Ogarjov és társaik elhagyták Angliát, részben az volt a céljuk, hogy megmentsek lapjukat a Genfben történő költözéssel, a svájci város ugyanis tele volt orosz száműzöttekkel, mert Sándor cár rendszere erőszakosabbá vált, és hogy egy francia nyelvű kiadást nyomtassanak. Ez azonban nem működött. A „Harang” utoljára 1868-ban „kondult meg”. Akkorra Herzen nemcsak háttérbe szorult, de nyíltan ki is gúnyolta őt a „nihilista” generáció, és 1870. január 14-én, 8 évvel és 9 hónappal a Westbourne Terrace-en rendezett party után, párizsi látogatása során meghalt.

Ez még nem a történet vége volt. Herzen „találta fel” az orosz populizmust (népiességet), válaszul a nyugati szociáldemokráciának az európai forradalmakban elszenvedett kudarcára. Az 1870-es évek végétől kezdve Herzent újraolvasta az a nemzedék (narodnyikok), amely „a nép közé ment”. Az idő múlásával Lenintől egy véletlen jóváhagyást, feloldozást kapott és ez tette őt szent alakká Szovjet-Oroszországban. Moszkvában egy sugárutat neveztek el róla, Lenin kiadási engedélye egy kis nehézséget okozott Herzen szovjet kiadóinak, mert a legismertebb hiányzó az Orsett House-ból – csak számunkra legismertebb, általában véve London számára ismeretlen személy – Karl Marx volt.

Marx ugyanis bizalmatlan volt Herzenel szemben és cserébe az orosz megvetette őt. Herzennek nem volt ideje olyan egyoldalú elméletre (monotheory), amely a történelmet, a haladást és az egyéni függetlenséget (individuális autonómiát) olyan nagyszabású absztrakcióval korlátozza, mint Karl Marx dialektikus materializmusa. Az, amire neki ideje volt – és amit Isaiah Berlin kötött hozzá –, az egyéni érdekek a közös érdekek fölött, a valóság az elmélet fölött. Amit mindenkinek fölött utált, az önteltség volt azt illetően, hogy az eljövendő boldogság minden áldozatot és vérfürdőt igazolni fog. A jövő, mondta Herzen, a véletlen és önféjűség eredménye. Nincs szövegkönyv (librettó) vagy cél, és mindig annyi van az előtérben, mint a háttérben.

Nem csak egyedül Herzen gondolta így, de Schopenhauer pesszimizmusa nem volt meg az orosz gondolkodó személyiségében. Eredeti személyiség volt kortársai között a történelmi helyzettel való szembenézésben, amit – ahogy ő mondta – majdnem megkönnyebbüléssel, sőt élvezettel végzett. Szellemességre és bátorságra szükség lehetett, de ha semmi sem volt biztos, minden lehetséges volt. A jövő tartozik hozzánk, nem mi tartozunk hozzá. A jövő mögött semmi másra nem számíthatunk, csak a *„művészetre és a személyes boldogság nyári villámlására.”*

Két vagy három évtizeddel ezelőtt az Orsett House-t megjelölték egy kék emléktáblával, hogy emlékeztessen Herzen rezidenciájára. A díszvendég ezen a kis ünnepségen az akkori szovjet nagykövet volt, és Carr professzor is ott volt. Isaiah Berlint – amint barátainak mesélte kuncogva – nem hívták meg.

Bessenyei József

NÁDASDY TAMÁS ÉS SÁRVÁR KAPCSOLATA¹

Látszólag könnyű a helyzete annak, aki Nádasdy Tamás és Sárvár kapcsolatával foglalkozik. Két személy is közismert e tárgyban. Az egyik a jeles humanista Sylvester János, a másik pedig az olvasó által egri kötődése miatt is jól ismert Tinódi Lantos Sebestyén. Először azzal foglalkozom, miért éppen rájuk asszociálunk ennek kapcsán, indokolt-e ez a képzettársítás, azután pedig megpróbálom bemutatni Nádasdy és Sárvár kapcsolatának létrejöttét és néhány legfontosabb jellemzőjét, amely ezt az egész magyar történelem számára nagyjelentőségű viszonyt jellemzi.

Ami a Sylvester- és a Tinódi-toposz kialakulását illeti, ez – talán nem meglepő módon – egy Nádasdyhoz köthető, mégpedig a családfán harmadiknak jelzett Lipóthoz (1802–1873), aki buzgón pártfogolta a magyar irodalmat és művészetet már a reformkorban is, de különösen 1850 után, egyfajta politikai pótcselekvés-ként, miután kiszabadult a börtönből, ahová a szabadságharcban történt részvétele miatt került.

Nádasdy Lipót számos magyar képzőművésznek adott megbízást, így Barabás Miklósnak (1810–1898) és Orlai Petrics Somának (1822–1880) is. Ő kezdte kiépíteni a XIX. század historizáló szellemében, egyszersmind a család ambícióinak is megfelelően, a Nádasdy kultuszt, amelyet utódai teljesítettek ki a családi panteonizáció jegyében.² A Nádasdyak már korábban megbízták Horváth Mihályt, a neves történészt, hogy a familia legkiemelkedőbb alakjáról, Tamásról monográfiát írjon. A mű 1838-ban látott napvilágot. Ez az opus vált a nagynevű ős előtt tisztelgő felidézés kiindulópontjává.³ Lipót ezen felül a jeles festőtől, Orlaitól két képet rendelt, amelyek Nádasdy Tamást művelődéstörténeti szerepében, Sylvester János illetve Tinódi Lantos Sebestyén társaságában ábrázolták.

---

¹ Jelen dolgozat a 2006. szeptember 22-én, Sárváron rendezett Tinódi emlékkonferencián elhangzott, nyomtatásban meg nem jelent előadás továbbgondolt változata.

² A Nádasdy-kultuszról: *Bessenyei* 2005. 126–128.

³ *Horváth* 1838.

Ezekkel a képekkel Lipót nemcsak családja és a magyar kultúra előtt tisztelgett, hanem máig érvényes Nádasdy-képet is formált. Hiszen történeti emlékezetünkben Nádasdy nem mint politikus, nem mint hadvezér, hanem mint a kultúra pártfogója él. Orlai két képe közül az 1855-ben készült *Nádasdy Tamás és Tinódi*⁴ a jelentősebb, velencei reneszánsz emlékeket felidéző megformálása olyan nagy sikert aratott, hogy 1857-ben másodszor is megfestette, akkor Erzsébet királyné számára. A kép sikerének fontos összetevőjeként tarthatjuk számon, hogy Eötvös Józsefnek a közművelődés fontosságát kiemelő elgondolásait is remekül illusztrálta, példát állítva a magyar társadalom elé a kultúra támogatásában, a műpártolásban kitűnt család népszerűsítésével. A mű olyan nagy hatást gyakorolt a kortársakra, hogy az Orlai által megfogalmazott jelenet a Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának frízén is megjelent, a történelmi képek akkori legelismertebb mestere, a szintén Nádasdy Lipót által pártfogolt Than Mór ecsetjétől.

Persze, a mai korban élők tisztában vannak a nagy műgonddal megformált mítoszok és a valóság között különbségekkel. Ezt Nádasdy és Sylvester kapcsolatával is illusztrálhatjuk. Forrásaink ugyanis azt tanúsítják, hogy Nádasdy és Sylvester kapcsolata korántsem volt oly idilli, amint azt Orlai képe sugallja. A nyomda felállításával járó problémák, azután pedig Sylvester állandó panaszai, zsémbeskedései, megoldhatatlan konfliktusai az ott élő nyomdai alkalmazottakkal és Nádasdy-szervitorokkal, annyira kimerítették patrónusa türelmét, hogy a Nádasdy-házaspár 1540 utáni, Sárvára való áttelepedését követően, hamarosan, 1541 tavaszán Sylvestert a Sopron vármegyei Gógánfalvára költöztette. Onnan a következő év őszén Sylvester Bécsbe távozott, s viszonyuk annyira elmérgesedett, hogy Nádasdy emberei kitérták a gógánfalvi birtokból is, azt pedig uruk beleegyezése nélkül aligha merték volna megcselekedni.⁵ Tamás úr az esetből levonta a megfelelő konzekvenciákat és élete hátralevő részében egyetlenegy kísérletet sem tett sem nyomda alapítására, sem nyomda működtetésére.

És mi a helyzet Nádasdy és Tinódi kapcsolatával? A valóságos kép itt is radikálisan eltér a történeti köztudatban gyökeret vert mítosztól. Először is abban, hogy ez a kapcsolat nem tartott hosszú ideig, hiszen csak Tinódi életének legvégén, 1555 őszén kezdődött, amint arról Zoltán Imrének, Nádasdy egyik régi szolgájának urához intézett, 1555. szeptember 3-án Kassán kelt leveléből értesülünk: „...továbbá ez levél vivő Tinódi Sebestyén deák kéré, hogy nagyságodnak írnék mellette, hogy az miben Nagyságodat meg lelné, hogy Nagyságod lenne minden tanáccsal és segiccséggel.”⁶ Zoltán Imréről tudjuk, hogy gyermekkorától kezdve Nádasdy szolgálatában állott, nem igazán magas rangban, gazdasági

⁴ Vásznon, olaj, 100×83 cm. Lappang.

⁵ A Gógánfalvára költözésről: *Balázs* 1958. 183; a szakításról: *Balázs* 1958. 362–366.

⁶ Zoltán levele: *Komáromy* 1908. 455.

ügyek intézésével foglalkozott, ekkor Kassán élt.⁷ Tinódi valódi, szerény társadalmi állását egyébként pontosan mutatja, hogy Zoltán postásnak használva ajánlotta őt a nagyúr figyelmébe.

Tinódi, tarsolyában a levéllel, két hét alatt, tehát szeptember 17-e körül érhetett Sárvárra. Ott mindenki a várva-várt eseményre, Orsolya első gyermekének születésére készült. Meglehetősen feszült lehetett a hangulat, Tinódira nem sok figyelem juthatott. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a nagyúr az üdvözlésen túl is szentelt némi időt új szolgálójának. Kapcsolatuk elmélyülésére azonban nem adatott idő, mert pár nap múlva, szeptember 23-án Tamás úr már Vasvárra távozott, országos ügyekben, és egészen október végéig bizonyosan nem tért vissza Sárvárra. Így nem lehetett jelen várva várt gyermeke születésénél sem október 7-én. Hamarosan Tinódi is elhagyta Sárvárt, de nem véglegesen. Tamás úr valószínűleg csak december végén tölthetett hosszabb időt, két hetet Sárváron családjá körében, majd indulnia kellett Bécsbe. Nem sokkal később ott jutott kezébe hű tisztartója, Perneszy György 1556. január 31-én kelt levele, amelyből megtudta, hogy „...Tinódi Sebestyén megunván immár e földi muzsikát, megtért az égiekhez, hogy ott, az angyalok között sokkalta jobbat tanulhasson; tetemét e hónap utolsó előtti napján a sári atyák hamvai mellé helyeztem.”⁸

Mindebből számunkra az következik, hogy miként a Sárvárt Nádasdy odaköltözésekor szinte azonnal elhagyó Sylvester, úgy a rövid sárvári tartózkodás után oda meghalni visszatérő Tinódi sem igazán köthető Sárvárhoz. Nádasdy és Sárvár kapcsolata nem igazán ragadható meg általuk, bár az összképet kétségtelenül befolyásolja.

Ha sem Sylvester sem pedig Tinódi, akkor kik voltak azok a személyek, akik által Nádasdy és Sárvár kapcsolata mélyebb összefüggésekkel tölthető meg? Feltevésem, amelyet a következőkben bizonyítani próbálok: Tamás apja, Ferenc és felesége Kanizsai Orsolya.

Orsolya a dúsgazdag Kanizsai-nemzetség utolsó tagjaként a család ősi fészében, Kanizsán lakott, hozzá hűségesebb emberei között, ott tartotta udvarát, ott keresték fel azok, akik keze és az azzal járó roppant vagyon után érdeklődtek. Hogy közülük miért éppen a viszonylag alacsony származású középnemesre, Nádasdy Tamásra esett választása? A döntés legfontosabb összetevője, amellet, hogy Tamás atyja, Ferenc, a kanizsai vár udvarbírája – ma úgy mondanánk, parancsnoka – fia útját egyengette, az lehetett, hogy Tamás kitűnő politikusi képességei és magas összeköttetései révén elérte azt, amire a család a legjobban vágyott. Orsolyát fiúsították, azaz a családi vagyon az ő kezében maradhatott. Ennek az aktusnak Szapolyai János, akinek pártján ekkor Tamás állt, magas árat

⁷ Zoltánt 1549-ben Nádasdy „prefectus victualium nostrorum”-nak mondja. Több számadáskönyve maradt fenn az 1540-es évekből. Lásd: *Mályusz* 1927. 96. p. N. 136. 26. jegyzet.

⁸ 1556. I. 31. Sárvár. Perneszy György – Nádasdy Tamásnak. In: *Vida* 1988. 140. p. N. 105.

szabott, mert a javakat nem egyedül Orsolyának, hanem vele együtt annak a férfiúnak adományozta, akivel házasságra fog lépni. Így próbálta megtartani János király egyik legtehetségesebb híve, Tamás úr hűségét. Szapolyai ezt kimondó oklevele 1532. június 9-én kelt, a 11 éves leány eljegyzése két hónapon belül megtörtént, Nádasdy ezután de facto férjnek számított, s mint a beházasodottak általában, felesége lakhelyére, Kanizsára költözött. Mint vagyontalan középnyemesnek más választása nem is volt.⁹ A következő lépésben pedig, amikor I. Ferdinánd oldalára (vissza) állt 1534 augusztusában, a fiúsítást ugyanezekkel a feltételekkel a Habsburg-udvarban is elintézte. Hamarosan, 1535 elején sor került az esküvőre is.¹⁰

Kanizsán, azon kívül, hogy a férj odaköltözött, úgy tűnt, nem változott semmi. Maradtak Orsolya régi szolgálói, a teljes udvari nép. Tamás embereit ugyanis a Kanizsai-rokonok és szervitorok nem engedték uruk új lakóhelyére. Ezt igen megalázónak tarthatta, amit még azzal tetéztek, hogy a kanizsai udvar élén továbbra is Tamás atyja, Nádasdy Ferenc maradt. Igen kínos érzés lehetett, hiszen mindig alacsony származását juttathatta Tamás eszébe. Orsolya azzal is kifejezte társadalmi fölényét, hogy leveleit továbbra is „in arce nostra Kanizsa” (amit persze nem várunkban-nak, hanem váramban-nak kell fordítani) keltezte. A megmaradt – ekkoriban csak a férfiakra jellemző – birtokosi öntudatot jól mutatja, hogy amikor férje Zágrábba utazott, ezt írta: „...örvendünk, hogy zágrábi házukban jó vendégszeretettel fogadtunk.”¹¹

A látszattal ellentétben a helyzet Kanizsán igencsak megváltozott. Orsolya udvarának többsége ugyanis nem nézte jó szemmel a házasságot, más férfit képzelték úrnőjük oldalára. Megpróbálták kapcsolatukat tönkretenni, Orsolya leveleit időnként ellopták, rágalmak terjesztésétől sem riadtak vissza, például azt hírlelték, hogy Orsolya egyik gyámját Nádasdy tétette el láb alól. A férjnek rá kellett döbennie, ha nem akar a házasságban a gyengébb, alárendelt fél szerepében megragadni, változtatnia kell a körülményeken. Ezért, mihelyst meggyőződött arról, hogy Ferdinánd király valóban megbocsátotta a körülmények szorításában tett pártváltoztatását¹², sőt a Habsburg-udvarban fényes karrier előtt áll, nekifogott Sárvár felújításának. Nagyszabású átalakítások kezdődtek, amelyek első szakasza 1539-re fejeződött be. Ezután, szinte azonnal, már a következő év elején a család Sárvárra is költözött, véglegesen. Úgy tűnik a férjnek szüksége

⁹ Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya viszonyát árnyaltan elemzi: Péter 1995.

¹⁰ Bessenyei 1999. 17-18

¹¹ Péter 1995. 60

¹² Nádasdy Buda török elleni védelmét szervezte, de 1529. szeptember 8-án a német helyőrség foglyul ejtette, megkötözte, és kényszerítette, hogy adja át a várat a töröknek. A török sereggel érkezett Lodovico Gritti nevű kalandor kérésére János király felajánlotta, ha csatlakozik hozzá, nem esik bántódása. Nádasdy igent mondott, de egyúttal Ferdinánd királyhoz fordult, azt kérve, oldja fel hűségesküje alól. Kérése teljesült.

volt egy olyan új lakóhelyre, amely vetekszik Kanizsával, s amelynek létrehozása az ő nevéhez fűződik. Bár Kanizsán is történt korszerűsítés mégis Sárvárt fejlesztette „birodalmának” új központjává. Úgy is mondhatjuk, hogy személyes vonzerején túl, Sárvárral kívánta meghódítani „szerelmes Orsikáját”. (Péter Katalin véleménye szerint Sylvester meghívása és az ottani iskola megépítése is ennek a távlatos hódítási stratégiának volt része). És természetesen az új környezetben, régi kíséretétől megfosztva, Orsolya szerepét is újra kívánta fogalmazni. Számítása tökéletesen bevált. A Kanizsai-lány arisztokrata öntudata a feleség helyének tudomásul vételévé alakult. Már első sárvári levelét így keltezte: Költ az Kegyelmed várába Sárvárba. És ezután minden keltezésben említett hely „Kegyelmed”-é lett. Nádasdy helyesen kalkulált, mert a régi környezetéből kiszakított feleség urának engedelmes társává vált.

De vajon miért éppen Sárvárra esett Nádasdy választása? A vár helyzete Nádasdy szempontjából kedvezőnek volt mondható, ugyanis elég messze esett Kanizsától, viszont közel volt Bécshez, ahová Tamás urat hivatalai kötötték. Nagy uradalom tartozott hozzá, ideális gazdasági központként innen jól meg lehetett szervezni a vár s tekintélyes számú udvari népének ellátását. Ezt az udvari népet pedig immár Nádasdy rokonai és szolgálói alkották. Ám nemcsak a személyzet változott, a környezet is megújult.

Már 1539-ben teljes joggal írhatta Sylvester János a Sárvárott megjelent *Grammatica*-jában hogy Nádasdy... „A folyókat megfékezte, továbbá az ideáig beérő sűrű erdő fáit kiirtatta és annak helyét igen kellemes kertnek és gyümölcsösnek adta át...”¹³

Az elkészült kert valóban gyönyörű lehetett, mert még a világlátott dalmát humanistát Tranquillo Andreis-t is költői sorokra ihlette egy 1554-ben Nádasdy Tamáshoz írott levelében: „...Nem tudom, hogy miért akarsz inkább azon a teljesen elhagyatott, és óriási erdőkkel mindenfelől körülvelt helyen [Léka] lenni, mint a Te sárvári váradban, amelyik bővelkedik minden kényelemben, gyönyörűséges és messzi kilátásban... Röpjél hát – a Te legkedvesebb feleségeddel együtt – a Te Pernesziországba [Perneszi Nádasdy tisztartója], ahol mindig lágú a szellő, ahol annyiféle illat erősíti föl fáradó lelkedet. Itt a legerősebbek a növények, a legszebbek a bokrok, itt a legmegkapóbbak a fák válogatott és sokszínű virágai – már itt a gyümölcsérés ideje. A víz örökké fodrozódik, a lég egészséges, az uradalom határai gyönyörűek. Azt hiszem, Venus és a Gráciák együtt vannak itt ...”¹⁴

A kert kialakítása mellett Nádasdy másik meghatározó tette a sárvári iskola megalapítása volt, amelynek téglából új épületet is emeltetett. Büszkén olvashatja Philipp Melanchton hozzá intézett 1537 október 9.-én kelt levelében: ...amikor

¹³ Idézi: Balázs 1958. 152, 154. Balázs János ford.

¹⁴ Barta 1988. 72. Barta Gábor ford.

ilyen időkben törődöl a tudományokkal, megmutatod, hogy reményled a békét és Pannónia jobb sorsát. Mert ki szánná rá magát iskolák építésére, ha azt vélné, hogy az ország szétszakitottsága örökös lesz, vagy hogy hazája szolgaságra jut? Ezért ezt a szándékodat mint a béke eljövételének megjövendölését magyarázom.¹⁵

Egy beháborúba süllyedt országban, amely a török egyre növekvő nyomását is kénytelen volt érezni, mutatta ki tetteivel Nádasdy a kultúrába vetett hitét. Ez a hit, legyen szó akár szellemi, akár kertkultúráról, adja Nádasdy és Sárvár kapcsolatának lényegét, máig sugárzó tanulságát.

Irodalomjegyzék

Balázs 1958

Balázs János: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. 473.

Barta 1988

Barta Gábor: Egy sikertelen humanista a 16. században. (Tranquillo Andreis Magyarországon). In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk.: *Zombori István*. Szeged 1988. 61–76.

Bessenyei 1999

Bessenyei József: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk.: *Söptei István*. Sárvár, 1999. 9–25. [Klny. is.]

Bessenyei 2005

Bessenyei József: A Nádasdyak. Budapest, 2005. 168.

Horváth 1838

Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda, 1838. 148.

Komáromy 1908

Komáromy András: Magyar levelek a XVI. századból. In: Történelmi Tár, 1908. 196–227, 431–459.

Mályusz 1927

---

¹⁵ *Balázs* 1958. 158. Balázs János ford.

Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar nyelvű levelei. 1531–1549. In: Levéltári Közlemények, 1927. 5. évf. (Hatodik közlemény) 83–103.

Péter 1995

Péter Katalin: Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről. In Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. 263. 56–65.

Vida 1988

Vida Tivadar: Szerelmes Orsikám. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Szerk.: – . Utószó: *Grynaeus Tamás*. Budapest, 1988, 392.

Csesznokné Kukucska Katalin

A MAGYAR TANÜGY HELYZETE A XVIII– XIX. SZÁZAD KÖZEPE KÖZÖTT

Mária Terézia, tanácsosai javaslatára, a magyar iskolaügy reformjával foglalkozva, kiadott egy rendeletet 1769-ben, amelynek értelmében népiskolától az egyetemig, azok minden területe királyi felségjog. „Furcsa paradoxon: az összes hazai iskola fölötti rendelkezés és felügyelet joga az államé, ugyanakkor csakis egyházi fenntartású-vezetésű iskola létezett, kivétel nélkül: állami fenntartású-vezetésű iskola nem volt (és még sokáig ez maradt a helyzet)”¹, amely csak 1867-tel, a kiegyezéssel fog megváltozni.

Az udvarban, ugyancsak 1769-ben, egy újabb munkálat indul meg, amely a népoktatás korszerűsítését akarta elindítani. Ennek érdekében az első lépésként a királynő elrendelte a népiskolák országos összesírását, amelyet 1770–71-ben végre is hajtottak. Ez csupán előfutára volt az 1777-es I. Ratio Educationisnak, de arra is nagyon jó volt, hogy bemutassa, milyen súlyos hiányosságokkal küzdött az oktatás.

1775-ben a felosztatott jezsuita rend vagyonát felhasználva, megkezdték a szervezését egy központi tanügyi alapnak, tankerületeket hoztak létre, élükre kinevezték a főigazgatókat, valamint a népiskolai felügyelőket is. A Tanügyi Tanács élére Ürményi József, a magyar kancellária tanügyi tanácsosa került, és munkatársaival együtt kidolgozta az I. Ratiót, amelynek célja a hazai tanügy átdolgozása, megújítása volt. Ezt a dokumentumot fogadta el Mária Terézia 1777-ben. „Az államhatalom iskolai megjelenésének szembetűnő jele a Ratio bevezető szövege: eszerint az iskolákban folyó oktatás-nevelés legfőbb célja a közboldogság, a közjólét: ennek érdekében szükséges a tanulókból a jó állampolgárok nevelése.”²

Szó sem volt azonban a magyar nyelv bevezetéséről, noha ekkor már javában folytak a kezdeményezések annak bevezetéséről és oktatásáról. „Ez az 1777-i

---

¹ *Mészáros István*: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Bp. 2000. 162.

² *Uo.* 164.

Oktatási Nevelési Rendszer lényegében a hazai iskolák hagyományos szervezetét, tananyagát, oktatási-nevelési eljárás módjait rögzíti, s teszi továbbra is kötelezővé, beleépítve Mária Terézia korábbi új kezdeményezéseit, de – a felvilágosodás szellemében – számos új, megvalósítandó elemet is tartalmaz.”³

Mielőtt azonban életbe lépett volna az I. Ratio, a királynő kötelezte Magyarország valamennyi megyéjének katolikus egyházi vezetőit, hogy látogassák meg egyházmegyéjük elemi tanodáit, s készítsenek jelentést az udvar számára az ott folyó oktatásról. Így adjanak számot arról, hogy hány gyermek vesz részt oktatásban, milyen tárgyakat tanítanak, van-e külön épülete az iskolának, az milyen állapotban van, s végül a tanítók a tanításon kívül milyen jövedelemmel bírnak, milyen egyéb megbízásokat látnak el (pl. harangozó, jegyző, kántor). Heves vármegyében 1767-ben Eszterházy Károly püspök készítette el a jegyzőkönyvet a látogatások alapján az udvar számára.

Az akkor leírtak közel 10 év múlva, közvetlenül a dokumentum kiadása előtt sem változtak Heves vármegyében, sőt rosszabbra fordultak. Ezt a beadott jelentések alapján lehet nyomon követni.

A Ratio Educationis 3 nagy részből áll:

- I. Az iskolák szervezeti és gazdasági irányításának általános rendje
- II. Az oktatás szervezete és anyaga
- III. Az iskolák intézkedési szabályzata, másképpen az ügyintézési fegyelem biztosítása

A megjelent dokumentumot a protestánsok elutasították, mivel nézetük szerint az iskoláról döntenek csak az azt fenntartó helyi egyházi közösségnek van joga és nem az államhatalomnak. Ez a kiadott írásos intézkedés, az Oktatási-Nevelési Rendszer, hazánkban lényegében a hagyományos tananyagot, oktatási-nevelési eljárást rögzíti.

Ennek ellenére új elemek is találhatók benne, amelyek haladóak. Ilyen, hogy a 6. életévtől kötelező az iskolába járás, szükségesnek ítéli meg a történelem, különösen a hazai történelem tanítását, a tanítók anyagi megbecsülését, hogy ez által teljes erővel csak a tanításra tudjanak koncentrálni. Fontosnak tartom a 3. részt, hiszen az első olyan rendelet, amely a szülőkkel is foglalkozik. „Amiért azonban a magyar neveléstörténetben kiemelkedő jelentősége van: első ízben kísérelte meg az állam felügyelete alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létrehozását.”⁴

Továbbra is törzsanyag a latin, számtan, mértan, kötelezők a földrajz és történelem tantárgyak, valamint a fizika, német nyelv, természetismeret, valamint a hittan-erkölcsstan oktatása.

³ Mészáros István: Ratio Educationis. Bp., 1981. 8. p.

⁴ Mészáros, 2000. 165.

Sajnos a Ratió az egyik legfontosabb dologgal nem foglalkozott, a tanárképzéssel. Korábbi tanulmányaimban már foglalkoztam a kérdéssel, hogy olyan tanítók oktatták a népiskolában a gyerekeket, akik önmaguk sem tudtak rendesen írni, olvasni vagy számolni az esetek többségében. Ezért az iskolafenntartó gondoskodott a kérdés megoldásáról, így pl. Egerben Pyrker érsek állított föl érseki tanítóképzőt. Azonban az 1777. évi Ratio nem tudott tartósan megmaradni, mivel II. József, bár nem szüntette meg, de egyértelmű volt, hogy uralkodását a felvilágosult abszolutizmus jellemezte, tehát az oktatást is ennek szellemében akarta átszervezni, s egységes közoktatási rendszert bevezetni a Habsburg Királyság valamennyi országában.

II. József uralkodása után ismét időszerűvé vált az oktatási reform, mivel az ő egy évtizedes intézkedési nem voltak egységben a Mária Terézia által állami rendszerbe foglalt magyar iskolaügy céljaival. 1790-ben már időszerűvé vált a rengeteg kritikát kapott I. Ratio átdolgozása. A kritikákban igen erőteljesen fogalmazták meg a magyar nyelv hiányát, a tantárgyi zsúfoltságot, a mai neveléstörténettel foglalkozók pedig még hozzáteszik a pszichológiai szempontok mellőzését és – talán a legfontosabbat, amely a tanítás során szinte első helyen szerepel – az életkori sajátosságok figyelembe vételének hiányát.

Az 1790/91. évi országgyűlésen állítottak fel egy bizottságot, amelynek a feladata lett volna az új tanügyi reform kidolgozása. Azonban a politikai események miatt elodázta a kidolgozást. 1801-ben József nádor kezdte sürgetni a kidolgozás folytatását, amelynek hatására 1806-ban jelent meg, ugyancsak latinul, a Magyarország és a társországok átfogó iskolai oktatási-nevelési rendszere, vagyis a II. Ratio. Ez a dokumentum csak a katolikus iskolákban volt érvényes, viszont a protestáns iskolák számára ajánlotta, hogy az abban leírt tananyag elrendezést kövessék.

A II. Ratio a következőket tartalmazza:

I. A tananyag kiválasztása és felosztása

II. A tanügy irányítása és hivatali köteleességek felosztása

III. Az oktatási rendszer különféle kiegészítő szervei

Ez a dokumentum fontos szerepet töltött be a magyar közoktatásügyben, mivel az első hibáit kijavította. Valójában az udvar és a magyar nemesség kompromisszumának az eredménye volt, a magyar nemesi érdekeken keresztül a sajátos magyar tanügyi problémákra is igyekezett megoldást keresni.

A II. Ratio egészen 1848-ig meghatározta a magyar közoktatásügyet, az elsőé az úttörő szerep, a másodiké a beteljesítés volt. Ennek az irányítása alatt nőtt fel az a nemzedék, amely 1848-ban, 1867-ben vezető szerepet töltött be a magyar politikai életben. Ennek ellenére szálnalmas képet kell rajzolni a XIX. század iskolaügyéről. Valamivel korábban, a XVIII. században, Sándor Lipót főherceg – akkor nádor – írt jelentést Ferenc császárnak a Martinovics-mozgalom felszámolásának évében a magyarországi iskolaügy helyzetéről, amelyről nagyon

negatív hangon szólt. Szerinte az állam is elhanyagolja ezt a területet, de a tanárok sem állnak tudásukkal a helyzet magaslatán. Sándor Lipót szerint főleges földművesek gyerekeit írásra, olvasásra tanítani, hiszen félő, hogy ha sokat tudnak, nem akarnak majd dolgozni.

József nádor is elégedetlenségének adott hangot a közoktatási állapotok miatt, szintén Ferenc császárhoz írt jelentésében. A főnemesek közül is többen nem tetszésüket fejezték ki, hiszen nálunk az egyetemeket végzett emberek passzív tudást szereznek csak, 20 évnyi tanulás után, amelyet a mindennapokban nem lehet alkalmazni, ellentétben a nyugat-európai országokkal.

„Horváth Mihály, a történetíró és az 1849-es debreceni kormány kultuszminisztere, az 1820-as években szerzett diákkori tapasztalatai alapján rámutat a szerzetesi kézen lévő iskolák tanárainak hiányos felkészültségére. A szigorúan megszabott tanrendszer egyik kerékkötője annak, hogy kifejlődjék a tanárok hivatástudata, kibontakozzék a tanulók szabad egyénisége. A tanár még a legrosszabb kézikönyveket sem cserélheti fel jobbakkal, a legkisebb mozzanatokban is köteles a bécsi udvar utasításait követni. Elszomorító képet festenek a korabeli leírások az iskolaszervezet szinte valamennyi ágáról, a különböző iskolatípusokban folyó munka külső és belső feltételeiről.”⁵

Az elemi iskolák zöme az egyház kezében volt, ezért az oktatás nagy része a vallásoktatásra terjedt ki, s csak ezután az írás-olvasásra, esetleg számolásra. Az 1840-es években a tanítók száma kb. 10 ezer fő volt, ennek viszont minimum a kétszeresére lett volna szükség. Nem volt megfelelő képzésük, igaz ezekben az években a tanítóképzők száma is korlátozott volt. Jövedelmezésük csekély volt, így sok mindent elvállaltak, hogy megéljenek.

Az iskolák épülete sem volt különbség, mint az ott folyó tanítás. Falai omladoztak, az osztatlan osztálytermek sötétek, piszkosak voltak. 1-2 tanító próbálta a gyerekeket tanítani valamennyi tantárgyra, s bizony nem egyszer előfordult, hogy csak az előző óraanyagból tudtak többet, mint a diákjaik.

Mielőbbi változtatásra volt szükség, ezért egy bizottság jött létre, amely 1830-ban nem csak az országgyűlésnek, hanem a megyéknek is megküldte jelentését a nemzeti nevelés ügyéről. Az 1832–36-os országgyűlésre érkeztek is a javaslatok a törvényhatóságoktól, amelyek kitértek a tanítók képzésének szükségességére. Eredményt nem értek el, mert az 1769-es rendelet értelmében az oktatás felségjog, tehát a törvényhozás nem szólhat bele. 1845-ben volt egy kisebb áttörés, amikor is az országgyűlés többszörös kísérlete után a kormány kiadott egy rendeletet, amely az iskolákkal, a tanítók képesítésének a szükségességével foglalkozott.

1848. március 15-én az elégedetlenség, a változás utáni vágy forradalomban csúcspontot ért el. Megalakult az első felelős, független kormány, amelynek Eötvös

⁵ Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979. 14.

vös József vallás- és közoktatásügyi miniszterként is a tagja lett. „Magyarország első vallás és közoktatásügyi minisztere Eötvös József báró alig múlt 34 éves, amikor a király kinevezte e tisztségre. A független, felelős magyar minisztérium legfiatalabb tagja sokak szerint pusztán politikai megfontolásból, a liberális ellenzéken belül kialakult centralista csoport képviselésében került a kormányba: némelyek az okok között megemlítik valláspolitikai tevékenységét is. Ma már aligha deríthető ki, kitől származik ez a feltételezés: valószínűleg egy-két korabeli megnyilatkozását értették félre a kutatók. A kortársak, különösen a hozzá közelebb állók ugyanis jól tudták, hogy Eötvös a kultusztárca másik területén, a közoktatásügyben is jártas, országgyűlési és publicisztikai vitákban edződött politikus. Minisztertársa, Mészáros Lázár magától értetődően jegyezte meg visszaemlékezésében: „Ő ismerte a nevelési, oktatási ügyet.”⁶

„A nevelés-oktatás ügye 1848 tavaszán legalább annyi nehézséget és buktatót rejtett magában az új miniszter számára, mint az egyházpolitika.”⁷ Jól látta a márciusi ifjak egyike, hogy Eötvösnek rengeteg dolga lesz, mert a magyar oktatásügy a legelmaradottabb terület. A sok hiányosságot ő maga is látta, ezért a tanárok, diákok véleményét, javaslatát is kérte a változtatásra, nem kellett őket biztatni. Elsősorban kérések özöne lepte el a felekezeti, községi iskolafenntartók részéről, az újítási javaslatok mellett. „A forradalom évében felbolydult a pedagógiai irodalom – a társadalmi különbségek csökkenésének óhaja kiterjedt a nevelésre is. Ney Ferenc és Tóth Lőrinc röpiratait az egységes nemzeti nevelés célkitűzése vezette. Az előbbi *A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére*, az utóbbi *Eszmé a magyar tudományosság, Académia s iskola-ügy körül* címmel bocsátott ki 1848-ban röpiratot. Ney, a hazai oktatásügy kiemelkedő egyénisége, arra mutatott rá, hogy a népnevelés ügyét mulhatatlanul az országgyűlésnek kell intéznie. Törvény szükséges a gyermekek kötelező iskolába járására, az óvodaügy és a „köznépi nőnem” nevelésének rendezésére, leginkább pedig néptanítókat képző intézetek mielőbbi felállítására van szükség. Tóth Lőrinc, az ismert író és liberális publicista tovább megy, amikor az egész iskola-rendszer szellemiségének átalakítását kívánja. Hibáztatja, hogy csupán az emlékezőerőt gyakorolják, a papi befolyás alatt álló intézetekben szabad vizsga nincsen. A történelemoktatás száraz betűhalmaz, a filozófia szintén, a jogászai fakultások csupán hivatalnokgyárak. Az összes iskolaügyben egységre, nemzeti oktatási rendszerre lenne szükség. Gimnáziumi tanárokat képező intézetekre, az egyetemeken pedig magántanárookra, a szellem szabad versenyére. A tanulók szabadon választhassanak tárgyakat, oktatókat.”⁸

⁶ *Bényei Miklós*: Eötvös József oktatáspolitikai nézetei a reformkorban. In: Eötvös József a művelődéspolitikus. Budapest-Ercsi Önkormányzat és OPKM. 1993. 25.

⁷ *Fenyő István*: A centralisták az 1848-as forradalomban. Argumentum, Bp. 2003. 47.

⁸ *Uo.* 51.

Többen sürgették ipari iskolák létesítését, a leánynevelés ügyét. Nem volt hiány újító elgondolásokban, tervekben, amelyeknek egyetlen akadálya volt: Eötvös mindezekre honnan teremtsen elő a szükséges pénzt, tanárokat, iskolaépületeket, tankönyveket, s magát az egész oktatásszervezetet. Eötvös számára egy másik nagy probléma is jelentkezett: maga a diákság, vagyis az a probléma, hogyan lehetne az ifjakat az iskolapadba visszaültetni.

A pesti egyetemi ifjúság 1848. március 17-én egy kiáltványt fogalmazott meg, amelyet az országgyűléshez is eljuttattak. A kiáltványban, amelyet az egyetem rektora és három professzora is aláírt, kinyilvánították, a következőket:

1. „A magyar egyetem emancipációja a bécsi kormány és egyetemgyámsága alól, s annak törvény általi biztosítása.
2. Az egyetem kormányzásának szabad elvű elrendezése s országgyűlési képviseltetése.
3. Az egyetemi jószágok fölszabadítása a collegális rendszer kezelése alól, s azoknak hű nyilvános felelősséggel járó kezelése.
4. Tökéletes tanítási és tanulási szabáság t.i. szabad legyen a tanulói évek meghatározása mellett tanárt és tanítót választani; nem különben tudományuk és képességök által kitűnt egyéneknek szabadon oktatathatni s az álladalom által fizetett tanárokéval egyenlő érvényességű bizonyítványokat adhatni.
5. A rendes és rendkívüli tanszékek, segédállomások s a t. nem kegyelem útján, de érdem és nyilvános csődület általi betöltése minden valláskülönbség nélkül, s azoknak a külön vallások szükségének s a tudomány jelen állásának megfelelő szaporítása.
6. Testgyakorlati intézetek és egyletek fölállítása.
7. A tudományban elmaradt, vagy elaggott tanárok elmozdítása s nyugdíjaztatása.
8. Évenkénti próbatételek megszüntetése, s azok helyett nyilvános szigorú s kimerítő díj nélküli vizsgálatok behozatala, a tanároknak az álladalom általi kármentesítésével.
9. Nagyobb, a tudományok jelen igényeinek megfelelő s a magyar nemzethez illő tantermek s egyéb intézetek felállítása.

Kelt Pesten, a magyar kir. tudományegyetem összes ifjúsága közgyűléséből a sajtószabadság harmadik napján. Tudomására esvén a tanári testületnek a magyar egyetemi lelkes ifjúság korszerű kívánatai, a fentebbi pontok elfogadására örömmel nyújt kezét és e szent ügyet magáévá teszi.”⁹

Eötvöst meggyőzték ezek a javaslatok: igaza van az oktatás azonnali megreformálásában. A nagy társadalmi megmozdulások ellenére sokan azt javasolták neki, hogy halassa el a reformokat, különösen a római katolikus egyházzal való

⁹ *Fekete Sándor: Március az egyetemeken (1848–1948), Valóság, 1948. IV. évf. 3. sz. 172.*

ellentét miatt. Ő azonban hajthatatlan volt. „Elhalasztani a nevelési intézkedéseket nem más, mint azon időpontot elhalasztani, amelyben a nép azon jogot, melyet az állam adott, valósággal élvezheti.”¹⁰ Talán egyetlen tárca sem kezdte olyan nehéz körülmények között a munkáját 1848-ban, mint a vallási és közoktatási. Teljesen új felügyeleti és szervezeti rendszert kellett teremteni, ami azért is nehéz volt, mert élesen szembe került a legnagyobb befolyással bíró katolikus egyházzal. Eötvös elképzelése szerint a minisztérium irányítása alatt az országot több tankerületre osztották volna, amelynek élén ún. „laikus” tankerületi felügyelő állt volna, aki közvetítő szerepet töltött volna be. Az iskolák élén 3 fős bizottság irányított volna, amelynek tagjai a pap, a tanító és egy világi egyén. Természetes, hogy ez a javaslat sem a baloldalnak, sem az egyháznak nem nyerte el a tetszését.

1848-ban a tanügyi kérdések között első helyen a népnevelés kérdése szerepelt. Eötvös álláspontja tiszta és világos: „az állam kötelessége az általános népoktatásról gondoskodni, ebből következik, hogy a szülőket rá is kényszerítheti gyermekeik iskolázatására, de viszont tartozik a népoktatást ingyenessé tenni: joga van a népoktatás céljaira általános adót vetni ki, és az oktatás fölött felügyeletet vetni ki.”¹¹

Ezek a célok már nem voltak ilyen világosak, amikor azok törvényjavaslatként a képviselőház elé kerültek. Bár Eötvös beszédében világosan elmondta, hogy célszerűbbnek tartja a községi iskolák meglétét, de az egyházak felé is engedményt tett. Amennyiben egy felekezethez 50 gyerek tartozik, akkor az állíthat önálló iskolát. „A törvényjavaslat tudvalevőleg 1848 augusztusában került tárgyalás alá, izgatott, válságos időkben, amikor az emberek figyelme a veszélyben forgó alkotmány és haza felé irányult, úgy, hogy Petőfi ingerülten írta egy hírlapi cikkében: Elhagyhatnátok most azt a nevelést, mikor azt sem tudjuk, lesz-e kit nevelni, vagy sem? Az országgyűlés meglehetősen kelletlenül, de mégis letárgyalta a javaslatot, amely azonban már királyi szentesítés alá – a beállott események következtében – nem jutott.”¹²

Eötvös benyújtja a törvényjavaslatát az országgyűlés augusztus elsejei ülésére az ingyenes népoktatásról, illetve az iskola és egyház szétválasztásáról. Az akkori baloldal messzemenően támogatta a polgári demokrácia szellemében benyújtott javaslatot, sőt egyes tagjai még gyökeresebb reformokat kívántak, ilyen volt Irányi Dániel és Madarász László. Szerintük közös hitfelekezeti állami iskolák legyenek, az eddigi egyházi kezelésben lévő javakat új állami iskolák fenntartására kell fordítani. A jobboldal nem hogy ezt, de Eötvös javaslatát is

¹⁰ *Köpeczi Béla*: Eötvös József, a művelődéspolitikus. Világosság, XXXI. évf. 1990/2–3 sz.

¹¹ *Berzeviczy Albert*: Báró Eötvös József mint kulturpolitikus. Akadémiai Értesítő, 1913. XXIX. kötet 10. füzet, 548.

¹² *Ua.*

soknak tartotta. 1848. augusztus 8-án a ház túlment a kormány javaslatán, 181 szavazattal 86 ellen elvetette az egyházi iskolák engedélyezésének lehetőségét, és kimondta, hogy csak állami közös iskolák léteznek. Nagy zavar keletkezett a képviselők között és szokatlan esemény történt. Augusztus 9-én, másnap Pázmány Dénes, a képviselőház jobboldali elnöke, átadta helyét az egyik alelnöknek és újra felvetette a megszavazott paragrafust, miszerint a képviselőház mondja ki, hogy olyan helyeken, ahol közös iskolát hoznak létre, a felekezeteknek is legyen joga iskolát állítani. A javaslatot elfogadták, így megváltoztatták az augusztus 8-ai döntést, vagyis elvetették a kizárólag állami iskolák tervét. A miniszter többi javaslatát elfogadták. Így került át az elemi népiskolai javaslat a főrendekhez. Ebben a javaslatban szerepelt többek között, hogy:

- mindenkinek részesülni kell az elemi oktatásban,
- ha magánúton, háznál tanítatják a gyermekeket, akkor azoknak nyilvános vizsgát kell tenni,
- 6–12 éves korukig a fiúk és lányok is kötelesek iskolába járni, ha a szülők, gyámok ennek nem tesznek eleget, megbüntethetik őket,
- az oktatás ingyenes,
- a cél, hogy a gyerekek oktatása inkább alapos, mint sokféle legyen (írás, olvasás, számtan, természettan, természetleírás, hazai történet, földleírás, polgári jogok és kötelességek, testgyakorlat, éneklés),
- az oktatás nyelvét a lakosság többsége szerinte határozzák meg, ahol nem magyar az oktatási nyelv, ott az is kell tanítani,
- a hittant közvetlenül vallásuk lelkésztől, nyilvánosan tanulják,
- az elemi iskolák fenntartását illetően a törvényjavaslat kimondja, hogy a felekezetek is állíthatnak föl iskolákat, ha a tanulók létszáma az 50 főt eléri,
- a tanítókat csak a megfelelő végzettségűek közül lehet kiválasztani a községi iskolai bizottságoknak, de a kinevezést és elbocsátást is jóvá kell hagyni a minisztereknek,
- a miniszter gondoskodni fog, hogy kellő számban felállítsanak tanítóképző intézeteket,
- a kapcsolt részekben több kerületi bizottságot kell felállítani, amelyek a közoktatási minisztériummal közösen a népnevelés ügyével foglalkoznak.¹³

A felsőház bizottságának a véleménye, hogy a politikai helyzet nem alkalmas arra, hogy most véleményezzék ezt a nagyon fontos kérdést. Tulajdonképpen ezt az álláspontjukat fogalmazzák meg határozatukban is, vagyis a legközelebbi országgyűlésen foglalkozzanak majd ezzel a kérdéssel.

¹³ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerkesztette: *Beér János*. Akadémia, Bp. 1954. 613–621.

Eötvös nem csak az elemi népiskolákkal foglalkozott, hanem a középiskolákkal és a felsőfokú oktatással is. A középiskolákban át akart térni az osztálytanításról a szaktanításra, amelyet nagymértékben megnehezített, hogy nem volt elég modern és természettudományi szaktanár. „Augusztus 24-én rendeletet adott ki arról, hogy egyelőre csak 10 középiskolát alakítsanak át, ebből kettőt Budapesten, a többi vidéken. Tervei szerint mindegyik középiskolában 7-7 tanár fog tanítani. E rendelet is nagy felháborodást váltott ki a katolikus egyház köreiből. Sérelmezték a vallásán kirekesztését az órarendből, a királyi konviktusok tervezett megszüntetését, s főképpen azt, hogy a középiskolák terén megszűnt az egyházi irányítás hegemoniája.”¹⁴

Természetesen az egyetemeket is meg akarta reformálni, azonban az erről készült dokumentum kiadására már nem került sor. Az idő nagyon kevés volt ilyen hatalmas átfogó reform végrehajtására. A forradalom és szabadságharc leverése után a bécsi udvar központosító, abszolutista politikát folytatott. Legfontosabb elvük a centralizáció volt, s minden változást eltörölni, így az 1848-as áprilisi törvényeket is, amelyekbe sajnos elemi oktatással kapcsolatos törvények sem kerültek be. Mindössze két törvénycikk foglalkozik az oktatás kérdésével, konkrétan egy, a XIX. tc. foglalkozik. „Ez a tanszabáság deklarálása egyetemi szinten: szabad szak és tanárválasztás (XIX. tc.)”¹⁵ A másik, amely szintén kapcsolható az oktatáshoz, a XX. tc., amely „A bevett keresztény felekezetek egyenjogúságának biztosítását”-t mondja ki.”¹⁶ Úgy látszott, hogy Eötvös nagy munkája kárba veszett 1849-et követően.

A bécsi udvar 1849. október 9-én egy kormányrendeletet bocsátott ki, amely az oktatással foglalkozik. „Az abszolutizmus központosító törekvésének felel meg benne az a megfogalmazás, hogy a nevelés és oktatás fölött az állam gyakorolja a főfelügyeletet. Ez a felügyelet nem csak az iskolára, katolikus, protestáns iskolákra) vonatkozott, hanem kiterjedt a házi oktatásra, a családi nevelésre is. Az államnak ebbe is joga volt beleszólni. A kormányzat következetesen törekedett arra, hogy minden gyermek részesüljön legalább annyi és olyan minőségű nevelésben-oktatásban, amelyet a népiskola nyújt.”¹⁷

Hangsúlyt fektettek az iskolába járásra és súlyos büntetést kapott az, aki a felügyelete alá tartozó 6–12 éves gyereket nem járatta iskolába. Az udvar azonban nem vette figyelembe, hogy sem a tárgyi, sem a személyi feltételek nem voltak

¹⁴ Fenyő, 2003. 66.

¹⁵ Áprilisi törvények: http://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81prilisi_t%C3%B6rv%C3%A9nyek, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=5301> (2012. 10. 27.)

¹⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%81prilisi_t%C3%B6rv%C3%A9nyek, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=2&k=4&f=5301> (2012. 10. 27.)

¹⁷ Pukánszky Béla – Németh András: Neveléstörténet. (Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 1996.) 9./1. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/#09> (2012. 10. 27.)

megfelelőek, pl. az elemi iskolába (2–3 osztályos volt), amelyet falusi iskolának is neveztek, egy tanítóra száznál is több gyermek jutott. Az osztályok osztatlanok voltak és az iskola épületében, amely sok esetben nem is volt, csak a tanító szolgálati lakásából egy helyiség szolgált osztályteremnek. Ez bizony sok mindennek nevezető, csak oktatásra alkalmas helyiségnek nem. Hiába tették kötelezővé az oktatást, nem tudták azt maradéktalanul megvalósítani hazánkban. Schwarz Gyula megállapítása szerint a tanköteles gyerekeknek mindössze 48%-a járt iskolába az 1849 utáni években. A kimutatások szerint 1861–62-ben több száz község bezárta iskoláját. Nem volt ok nélkül az 1863-ban lefolytatott nagy országos felmérés, amelynek alapján Magyarországon minden településen jelentést kellett beküldeni az iskolaköteles gyerekek számáról, a személyi és tárgyi feltételekről. Ebben az évben már a százezres nagyságrendet is elérte az iskolába nem járók száma.

A középfokú oktatásban jelentős változás történt. Elsőként Ausztriában, az 1850-es évektől bevezetett Entwurf, amelyet Leo Thun terjesztett elő, amely az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezetére vonatkozó szabályozás volt, de természetesen Magyarországra is hatással bírt. Ebből a dokumentumból a negatív vonások ellenére ki kell emelnünk egy nagyon fontos pozitívumot, miszerint középiskolában csak középiskolai képesítéssel rendelkező szaktanárok taníthatnak. Ez hazánkban is előmozdította a középiskolák fejlődését, igaz a szigorú, időnként szinte teljesíthetetlen előírások miatt számos, korábban nagy hírű középiskolának be kellett zárni a kapuit.

Az 1850-es évektől a felsőoktatásban, a pesti egyetem szervezeti felépítésében jelentős változásokat hajtottak végre. „Az 1860-ban kibocsátott uralkodói rendelet, az „októberi diploma” – ha rövid időre is – bizonyos önkormányzati jogokhoz juttatta Magyarországot. Az átmenetileg enyhébbre forduló politikai légkör kedvezett a magyar felsőoktatás fejlődésének is. A pesti egyetem visszakapta rektor- és dékánválasztó jogát, a tanítás nyelve is magyarrá vált. Fontos állomás volt a magyar középiskolai tanárképzés történetében az első tanárvizsgáló bizottság felállítása. Az osztrák hatóságok engedélye nyomán 1862 augusztusában kezdte meg működését Pesten.”¹⁸

Az abszolutizmus idején sem szűntek meg az oktatás reformjára vonatkozó igények. A kiegyezést követően ismét Eötvös lett a vallás és közoktatási miniszter, és teljes erővel dolgozott azon, hogy 1848-ban elkezdett munkáját valóra váltsa az oktatás megreformálásával. „A népoktatásra vonatkozó törvénytervezet vitája kapcsán 1868. május 26-án egy előterjesztést juttat el a császárhoz, amelyben tanulva a múltból, igyekszik taktikusan eljárni. Kifejti, hogy a művelődési demokrácia segíti a társadalmi stabilitást, jó gyógyszer az „izgatás” ellen, javítja a hadsereg műveltségi színvonalát és ezzel erősíti azt, sőt a népoktatás

---

¹⁸ Pukánszky–Németh, i.m.

fejlesztése körüli tevékenység eltereli a figyelmet más, politikai természetű kérdésekről. Megnyugtatja az uralkodót, hogy a törvény nem irányul az egyházak ellen, és hogy keresi az állam és egyházak közötti megegyezést.¹⁹

Sokan bírálták Eötvöst, főleg az egyház és nemzetiségi képviselők, ennek ellenére megszületett a 38. tc., amely az oktatás megreformálását tűzte ki célul.

---

¹⁹ *Köpeczi*, 1990/2–3. 171.

Guszmán Gergely

DEENDAYAL UPADHYAYA: A HINDU NACIONALIZMUS ÉS A HINDU NEMZETÁLLAM TEORETIKUSA

**Bevezetés: A hindu nacionalizmus legfontosabb törekvései 1920-tól
1960-ig**

A hindu nacionalizmus szervezete és ma ismert formája az 1920-as években különösen aktív *Khilafat* mozgalom hindu-reakciójaként foghatjuk fel,¹ amely a hindu közösség definiálását és megóvását tűzte ki céljául. A mozgalom ideológiáját Vinayak Damodar Savarkar (1883–1966) fogalmazta meg 1923-ban írt munkájában *Hindutva: Who is a Hindu?* címmel. Savarkar nem tartotta megfelelőnek Gandhi moderált és erőszakmentes politikáját, így csatlakozva a *Hindu*

---

¹ Az 1919-től 1924-ig tartó pán-izlám mozgalom eredetileg az Oszmán Birodalom felbomlása elleni tiltakozásnak adott hangot Dél-Ázsiában és a Brit Birodalomra akart nyomást gyakorolni a kalifátus egységének megőrzése érdekében. Habár az egész muszlim világban lehetett tapasztalni megmozdulásokat, a mozgalom valójában Indiában bontakozott ki. A mozgalmat egy Angliában tanult muszlim újságíró testvérpár, Maulana Mohammed Ali és Maulana Shaukat Ali szervezte meg és kettejük munkájaként alakult meg Lucknow központtal az Indiai Khilafat Bizottság (*All Indian Khilafat Committee*), amely csatlakozott Gandhi *swaraj* mozgalmához. A civil elégedetlenségi mozgalommal való kapcsolat éles vitákat váltott ki muszlim körökben és Gandhinak is konfliktusokkal járt az Indiai Kongresszus hindu tagjaival elfogadtatni az együttműködést. A hinduk a mozgalom pán-izlámista jellege miatt muszlim fundamentalista fenyegetettséget láttak a Khilafat Bizottság által szervezett politikai akciókban. A Khilafat mozgalom elindítóinak elsődleges célja a brit kormányzat befolyásolása volt és nem valószínűsíthető, hogy konkrétan a hindu érdekek ellen szerveződtek volna. Ugyanakkor akarva/akaratlan hatalmas szerepet játszottak az indiai muszlim közösség öntudatára ébredésében és példát mutattak, miként lehet a vallási összefogásra alapozva, hatékony szervezetet építeni. A Khilafat mozgalom kezdeti sikereit követően a *swaraj*-al való együttműködés fellazult, az Ali testvéreket a britek bebörtönözték, és mind a hindu, mind a muszlim politikai szervezetek (*Hindu Mahasabha* és a Muszlim Liga) felőli támadások miatt 1924-ben feloszlott. *MINAULT, Gail: The Khilafat Movement. Religious Symbolism and Political Mobilization in India*, New York, Columbia University Press, 1982. 91–96. A mozgalomról bővebben lásd még: *QURESI, M. Naeem: Pan-Islam in British India – The Politics of the Khilafat Movement, 1918–1924*, Leiden: Brill, 1999.

Mahasabha (Hindu Nagytanács) politikai platformjához, hamarosan a párt legnépszerűbb agitátorává vált, aki az országot járva hirdette a hindu érdekek védelmét és kritizálta a Muszlim Liga és a Kongresszus Párt elképzeléseit. A *Hindu Mahasabha* tagjai nem vettek részt Gandhi polgári engedetlenség mozgalmában és elzárkóztak az 1930. március 21-én indult a brit sómonopólium ellen tiltakozó ún. *sómenet* elől is. Savarkar 1937-ben lett a *Hindu Mahasabha* elnöke és irányítása alatt tovább radikalizálódott a szervezet, és a Kongresszussal való együttműködés a párt 1937-es kizárásával megszűnt. A szakítás legfőbb okának számított, hogy a Kongresszus, ahol hinduk és muszlimok egy platformot képeztek, meg akart szabadulni a vallásközösségi erőszakot (*communalism*) szító frakcióktól. Savarkar filozófiája pedig nagymértékben radikalizálta partját és az említett művében leírt hindu lét ontológiai, politikai és kulturális átértelmezése táptalajul szolgált a vallási fundamentalizmusnak. A radikális váltás leginkább abból állt, hogy Savarkar az általa alkotott *hindutva* kifejezéssel jellemezte a *Hindu Rashtra* (hindu nemzet) tagjainak identitását, amely egyben kirekesztette a *nem-hindutva* (nem-hindu) rétegeit a társadalomnak.²

A *hindutva* ebből a szempontból egy teljes mértékben szekuláris politikai vezérelv, amely a vallást csak mint a politikai mobilizáció és egység kialakításának egyik eszközeként alkalmazza. A *hindutva* elvein alapuló hindu nacionalizmus (alapjában véve, mint bármely etnikai nacionalizmus) nem a hinduizmus egy szélsőséges formája, hanem egy kifejezetten modern politikai krédó, amelynek végső célja a hinduizmus nemzeti ideológiává formálása és egy hindu nemzet kialakítása.³ Bármilyen csábító is legyen, mégsem tekinthetjük a hindu nacionalizmust pusztán vallási nacionalizmusnak. Savarkar szerint a vallás csak egyike volt a hindu identitás komponenseinek. Valójában a nyugati (meglehetősen primordialista és etnikai elven működő) nacionalizmus mintájára a szülőföldet (a Védákban jellemzett *Aryavarta*),⁴ valamint a földet birtokba vevő etnikumot (a Védákban szereplő ősatyák) ugyanolyan fontosnak tartotta. A vallás, faji hovatartozás, szülőföld hármast kiegészítette a nyelv (szanszkrit és hindi) szerepével, amelyekből végül felállította a „*Hindu, Hindi, Hindustan*” koncepciót.

A hindu nacionalizmus itt látszott először a vallás, kultúra, nyelv és a szakrális földterület összegeként megjelenni, amelyet egyben az etnikai nacionalizmusra jellemző egyenletként foghatunk fel. Savarkar *Hindutva* filozófiája lett a hin-

² A *Hindutva* megjelenése óta a hindu nacionalisták a *hindu* kifejezés alatt elsősorban a savarkari *hindutvát* értették/értik és nem a vallási toleranciáról és elfogadásról közismert vallási rendszert (hinduizmus). A két fogalom tudatos összemosása egyértelműen kifejezte a hindu nacionalisták elsődleges célját, vagyis a tömegek vallásosságának politikai kihasználását.

³ *NANDY, Ashis: The twilight of certitudes: secularism, Hindu nationalis and other masks of deculturation.* In: *Postcolonial Studies.* 1998, No.3. 283–298.

⁴ Az *Aryavarta* nagyjából a mai Észak-India és Pakisztán területét jelölte, mint az árják által benépesített (vagy más értelmezések szerint őshonos) földterületet.

du nacionalisták politikai krédója, amelynek egyik alapvető tétele, hogy az *indiai nemzet* egyenlő a *Hindu Rashtra* fogalmával. Az *indiai (hindu) nemzet* megteremtése érdekében a nemzethez való kötődéseket szorosabbra kell fogni. A hindu hagyományok, értékek felelevenítésével egységbe kell kovácsolni a nemzetet és megvédeni azt a külső fenyegetettségétől. A szülőföld szentsége, vagyis a Hindusztaán imádata abban az elvben testelült meg, amely szerint minden erővel meg kell védeni az idegen behatolások ellen. A szülőföld védelmére minden hindu hivatott és kötelessége megővni tisztaságát, valamint kulturális homogenitását az idegenek elől. Savarkar logikája szerint a *Hindutva* kategória tágabb, mint a *hindu* terminus, mert azok, akik nem követik a Védákat, de vallási hagyományaik és kultúrájuk India területén gyökereznek szintén tagjai a hindu közösségnek. Ezt a hindu közösséget pedig legjobban a *rashtra-jati-sanskriti* triptichonnal lehet jellemezni, mert „[...] ezek alkotják lényegében a civilizációnkat és jelölik ki számunkra kulturális egységünket. Mi hinduk, nemcsak rashtra vagy jati vagyunk, de annak következtében, hogy egyben mindkettő, van egy, fajunk igazi anyanyelve, a szanszkrit által kifejezett és őrzött, közös sanskritink. Mindenki, aki hindu, örökli ezt a sanskritit és lelki lényével tartozik neki, csakúgy, mint fizikai testével tartozik a földnek és vérével az ősatyáknak.”⁵

Savarkar megteremtette a hindu nacionalizmus ideológiai hátterét, de nem adott gyakorlati instrukciókat a követőinek, hogy miként kellene megvédeniük magukat a muszlim fenyegetettségétől, hogyan szervezzék meg az ellenállást és milyen változtatásokra lenne szükségük. A kérdésekre Kesav Baliram Hedgewar (1889–1940) válaszolt, és miután többször egyeztetet Savarkarral, megalapította a *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (Nemzeti Önkéntesek

Szövetsége, RSS) szervezetet 1925-ben, Nagpur városában. Hedgewar számára is kulcsfontosságú elem volt a hindu identitás sebezhetősége, ezért a probléma megoldásának érdekében szükségét érezte egy olyan szervezet létrehozásának, amely a hindu vallási elvek alkalmazásával hatásosan fel tud lépni a muszlim és keresztény prozelitizmus, a brit gyarmati uralom ellen, és kifejleszt egy, az egész társadalomra vonatkoztatható nemzeti ideológiát.

Az RSS „*egy nemzet, egy nép, egy kultúra*” elvét Madhav Sadshiv Golwalkar (1906–1973) – Hedgewar utódja az RSS vezetésében 1940-től – *Bunch of Thoughts* című könyvében tovább definiálta: „Amikor azt mondjuk ’ez a hindu nemzet’, vannak, akik azonnal felteszik a kérdést, ’Mi van azokkal a muszlim és keresztény hívekkel, akik az országban élnek? Nem itt születtek vagy nem itt

⁵ „[...] these [...] constitute the essence of our civilization and mark us out a cultural unit. We Hindus are not only a Rashtra, a Jati, but as a consequence of being both, own a common Sanskriti expressed, preserved chiefly and originally through Sankrit, the real mother tongue of our race. Everyone who is a Hindu inherits this Sanskriti and owes his spiritual being to it as truly as he owes his physical one to the land and the blood of his forefathers.” (A szerző fordítása) SAVARKAR, V. D.: *Hindutva ; Who is a Hindu?*. Nagpur, S. S. Savarkar, 1928. 82.

nevelkedtek? Hogyan lehetnének idegenek csak azért, mert megváltoztatták a hitüket? Azonban a kulcskérdés itt az, hogy emlékeznek-e még arra, hogy ennek a földnek a szülöttei. Nem. Az áttéréssel együtt elvesztették szeretetüket és odaadásukat az indiai nemzet iránt. [...] Ez valójában nem a vallások, hanem a nemzeti identitások közti problémát jelenti.”⁶ Golwalkar elméleti és gyakorlati munkája az RSS első számú teoretikusává tette, és folytatta Savarkar és Hedgewar tevékenységét a hindu identitás megfogalmazásában. A keresztényeket, muszlimokat és a kommunistákat a hindu kultúrától idegennek tekintette, és az RSS feladatának tűzte ki, hogy megakadályozza ezeknek az idegen eredetű ideáknak a beáramlását vagy további terjedését. A hindu identitás egyik legfontosabb eleme a szülőföld tisztelete, de láthatjuk, a születés még nem predestinálja, hogy az egyén a golwalkari *hindu nemzet (Hindu Rashtra)* tagja lesz. Golwalkar szerint „[a] mi hindu nemzet koncepciónk nem pusztán egy köteg politikai és gazdasági jogot takar. Elsősorban kulturális jellegű. Az életről alkotott ősi és magasztos kulturális értékeink alkotják a lényegét. És csak kultúránk szellemének intenzív megújulása adhatja meg nemzeti létünk valós képzetét. Csak ez lehet számunkra a megfelelő irány, hogy képesek legyünk szembenézni és megoldani azt a megszámlálhatatlanul sok problémát, amellyel ma nemzetünknek szembe kell néznie.”⁷

A *vallási, vagy kulturális identitás* Golwalkar számára egyet jelentett a *nemzeti identitással*, és leegyszerűsítve gondolatmenetét, aki nem hindu (vallású), az nem lehet a hindu (indiai) nemzet tagja, *ergo* idegen. Az idegenek szerinte eddig csak rombolták a hindu kultúra értékeit vagy átalakították azokat, tehát az idegenek veszélyt jelentenek a társadalmi béke fenntarthatóságára nézve. Az *idegenség* ebben a tekintetben a *hinduság* (vagy a hindu mivolt, *hinduness*) antitézise.⁸

Miután 1948. január 30-án a magát RSS tagnak és Savarkar követőjének valló Nathuram Godse meggyilkolta M. K. Gandhit Új Delhiben, az állam betiltotta a szervezet működését. Az RSS vezetősége úgy döntött, hogy a hindu nacionalista érdekek parlamenti képviselője érdekében létre kel hozniuk egy pártot, amely a mozgalomhoz közel áll, de nem vesz részt a társadalom *hinduizálásának* gyakorlati tevékenységében. A Nehru-kabinet volt ellátási és ipari minisztere, Shyama Prasad Mookerjee, miután Nehru kompromisszumokra épülő Pakisztán-politikájával nem értett egyet, a hindu nacionalista vezetőkkel együtt elkezdte

⁶ GOLWALKAR, M.S.: Bunch of Thoughts, Bangalore: Vikrama Prakashan 1966. 29.

⁷ „Our concept of Hindu Nation is not a mere bundle of political and economic rights. It is essentially cultural. Our ancient and sublime cultural values of life form its life-breath. And it is only an intense rejuvenation of the spirit of our culture that can give us the true vision of our national life, and a fruitful direction to all our efforts in solving the innumerable problems confronting our nation today.” (A szerző fordítása) GOLWALKAR, M.S. : Bunch of Thoughts. Bangalore: Vikrama Prakashan, 1966. 62.

⁸ ZAVOS, John: Emergence of Hindu Nationalism in India. Oxford University Press, 2000. 42.

kidolgozni egy össz-indiai hindu párt manifesztumát. A *Bharatiya Jana Sangh* (Indiai Népi Unió, BJS) 1951. október 21-én alakult meg abból a célból, hogy a Kongresszus Párt laikus és szekuláris politikája ellen létrehozzanak egy hatékony politikai formációt. Az RSS befolyása megmaradt a pártban, mivel egyrésztől érvényesíteni tudta politikai elképzeléseit a párton keresztül, másrésztől, megosztva a stratégiát, sokkal nagyobb figyelmet tudott fordítani a propagandára. Az RSS azon eredeti elképzelése, miszerint a pártot hatalomra juttatva, kiépít egy – a hindu nemzet jogait védő – hatalmi struktúrát, az 1960-as években egyre kevésbé látszott megvalósíthatónak. A *Jana Sangh* (vagy BJS) politikai kapcsolatrendszerének eredményes kialakítására nézve sokat ártott a hindu nacionalista megmozdulásokban játszott aktív szerepe. A nehézségek leküzdésére és a hindu nacionalizmus párttá szervezésében kulcsszerepet játszott a korszak egy kiemelkedő teoretikusa Deendayal Upadhyaya, aki az *Integral Humanism* című könyvében lefektetett elméletével egy új, konszolidáltabb arculatot kölcsönzött a mozgalomnak.

Upadhyaya szerepvállalása az RSS szervezetének felépítésében

Deendayal Upadhyaya 1916. szeptember 25-én született egy *brahmana* (papi *varna*) családban Naga Chandrabhan faluban, Uttar Pradesh állam Mathura körzetében. Miután édesapja Bhagwan Prasad 1919-ben, majd 1923-ban édesanyja is meghalt, az anyai nagyapja és a szűkebb család nevelte fel. A középiskolás években (*Kalyan High School*) kimagasló tanulmányi eredményeket ért el, de az egyetemet egy időre újabb családi tragédiák miatt fel kellett függesztenie. Miután sikerült rendezni a család anyagi ügyeit, végül a kanpuri Sanatana Dharma College-ban szerzett diplomát közgazgatásból.⁹ A *Rashtriya Swayamsevak Sangh* (RSS) szervezethez 1937-ben csatlakozott és miután posztgraduális képzésben megszerezte a diplomáját, nem vállalt munkát, hanem 1942-ben teljes idejét az RSS-nek szentelte. Először Lakhimpur körzetben dolgozott, mint *pracharak* (propagandista), majd az 1940-es évektől egészen 1951-ig Uttar Pradesh régiójáért felelős *Sah-pran Pracharak* (Joint Propaganda Secretary) volt.¹⁰ Az idősebb RSS vezetők szemében Upadhyaya testesítette meg az ideális *swayamsevakot* (önkéntest) kitartásával, odaadásával és áldozatkészségével.¹¹ Upadhyaya aszketikus életet folytatott, nem házasodott meg, és minden idejét az RSS ideológiájának népszerűsítésére fordította. Az 1950-es években indította el

⁹ JAFFRELOT *Christophe*: Hindu nationalism. A reader. Princeton, Princeton University Press, 2007. 139. ; SHARMA, *Jai Narain*: The Political Thought of: Pandit Deendayal Upadhyaya. New Delhi, Concept Publishing Company, 2009. 13.

¹⁰ SHARMA, 2009. 14.

¹¹ JAFFRELOT, 2007. 140.

a hindi nyelvű *Panchjanya* hetilapot, amely az RSS szócsöve lett, és ahol először megjelentek Upadhyaya filozófiai és teológiai írásai.¹²

Golwalkar kérésére az 1951-ben megalakult *Bharatiya Jana Sangh* (BJS) szervezetének kiépítésével Upadhyaya kezdett el foglalkozni, hogy a születőben lévő hindu nacionalista szervezeteket tömörítő *Sangh Parivar* (*Sangh-ok [Szervezetek] Családja*) hivatalos pártját létrehozza. Upadhyaya a pártszervezet felépítésén túl még egy megbízást kapott, nevezetesen a *Jana Sangh* politikai doktrínájának kidolgozását. A feladat testhez állónak bizonyult, mivel a *Panchjanya* oldalain megjelent filozófiai írásaiból Upadhyaya összeállította 1958-ban a *Two Plans: Promises, Performances, Prospects* c. esszét, amelyben főleg Nehru gazdaságpolitikáját támadta. A *Two Plans* és egyéb megjelent írásai (pl. *Jagatguru Sankaracharya, Devaluation: A Great Fall*) az előfutárai voltak az 1965-ben kiadott *Integral Humanism* c. fő művének. Ezt a Nehru, Marx, kommunizmus, szabad versenykapitalizmus és individualizmus ellenes munkát a *Jana Sangh* 1965 januárjától fogadta el alapvető ideológiai, filozófiai és politikai elveként. Az *Integral Humanism* ellenezte továbbá a gépésített gyáripár fejlesztését és a nyugati gazdasági és kulturális imperializmust. Az ún. „*Bharatiya nacionalizmus*”¹³ ideológiája (Golwalkar nyomán) a fentiekkel egyetemben, a társadalmi szerződés eszméjét, mint káros „nyugati” koncepciót is visszautasította.¹⁴ Ez a megközelítés a társadalmat az államiság intézményével szemben előrébb helyezte a fontossági listán, mivel előbbi egy természetesen kialakult entitásnak, míg utóbbit mesterséges konstrukciónak tartotta. Ez az elképzelés ugyanakkor számos ponton ambivalens elemeket tartalmaz, mert ahogyan Christophe Jaffrelot francia társadalomtudós is rámutatott, a gondolatmenet talán elfogadható lett volna a társadalmi szinten működő RSS mozgalom ideológiájaként, de ellentmondásosnak látszott egy párt doktrínájaként, melynek, legalábbis elméletben, a politikai hatalom megszerzése és az állam irányítása a végső célja.¹⁵ Upadhyaya a politikai hatalom dezintegrációjában és a lokalitás megerősítésében látta az ideológia megvalósításának lényegét. A falusi szinten megvalósítandó ősi *varna*

¹² BHATT, Chetan: Hindu nationalism. Originy, ideologies and modern myths. New York, Oxford International Publishers, 2001. 154.

¹³ A *Bharatiya* kifejezést Golwalkar kezdte el használni, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy a hivatalos diskurzus nem engedí semmilyen vallási narratíva használatát az ország ügyeit illetően. A szó Bharat király földjére utal, amelyet egyesek a *Rg Veda*-ban azonosítanak. Mások a *Bharata Varsa* szóösszetételből származtatják, ami a *Vismu Purána* egyik énekében található. A szó alapjában véve a szubsztrátum megnevezés. A hindu nacionalisták az 1960-as évektől következetesen ezt a szót alkalmazták az *India* helyett, mikor az országról volt szó. Ezzel egyrészt az ősi hindu hagyományokhoz való ragaszkodást, másrészt az *India* szó idegenségét (arab források írták *Hind*-nek és a 17. században a *Hindusztán* került át az angolba) akarták kifejezni.

¹⁴ BHATT, 2001. 154.

¹⁵ JAFFRELOT, 2007. 140.

rendszer (a Védákon alapuló társadalmi rendszer) és a társadalom organikus mivoltának propagálása több lényeges ponton is megegyezett Mahatma Gandhi elképzeléseivel. A falusi környezetre épülő pártideológia – mint az „igazi India” arcának megőrzésének elve – teljes egészében a *Jana Sangh* erőszakosnak tekintett és a *vallásközösségi* harcok (*communal*) kirobbanásáért felelős képét akarta megváltoztatni. Az új irányvonal egy vallásra épülő spirituális, békés, a szociális igazságosságot és társadalmi harmóniát hirdető útra kívánta elmozdítani a pártot.¹⁶ Ez a politikai irány alapvetően változtatta meg a *mainstream* hindu nacionalista arculatot és az északi-indiai városi polgárságra, valamint a közép-indiai vidéki szavazókra épülő elképzelés a politikai mező jobb oldalát (az uralkodó baloldali Indiai Kongresszus Párt ellenzékeként) próbálta meg kitölteni. Az *Integral Humanism*, mint politikai program, három téma köré szerveződött: (hindu) erkölcsi elvek a politikában, a *swadeshi* (indiai önellátás főleg a kézműiparra és a belső piacokra alapozva) továbbfejlesztése, valamint a kisipar támogatása a makrogazdaságot uraló állami gazdaságokkal szemben. Ezeket az általában véve gandhiánus gondolatokat Upadhyaya hindu nacionalista köntösbe bújtatta és arra koncentrált, hogyan lehetne a nemzeti-kulturális értékek/hagyományok előtérbe helyezésével kifejleszteni egy nemzeti/hazai gazdasági modellt, amely az *embert* (és a kollektívát) állítja a középpontba a piaci logika helyett, és amely különbözik mind a kapitalizmustól, mind a kommunizmustól.

A *swadeshi* és a politikai decentralizáció elve mellett más, radikálisabb gandhiánus gondolatot is átvett, mint: a *swaraj* (önrendelkezés), az állami intézményekkel szemben tanúsított szkepticizmus és az egyenlőség iránti elkötelezettség. A bázis szintű hasonlóságokon túl Upadhyaya elképzelése abban különbözött Gandhi gondolataitól, hogy az egyéneknek alárendelt szerepet szánt a *nemzet* érdekeivel szemben. Ez a nacionalista szemlélet már meglehetősen távol állt Gandhitól, és a hindu nacionalizmus nemzetképe megkívánta az individuumok engedelmességét és áldozathozatalát, ha a *nagy egész* (vagyis a hindu nemzet) érdekei azt kívánják. A gandhiánus elvek hangsúlyozása és a *Sangh Parivar* újszerű identitása mind részesei voltak annak a politikai stratégiának, amely azt szerette volna elérni, hogy a társadalom a BJS-ben lássa az indiai nacionalizmus és a britekkel folytatott hősies ellenállás eszméjének továbbélését. Az RSS és a *Sangh Parivar* valójában saját eredetmítoszt akarta ezzel megkonstruálni és magukat a hindu társadalom védelmezőjeként láttatni, akik a függetlenségi harcok szellemiségének zászlaját viszik tovább. Upadhyaya és más hindu nacionalista ideológusok (pl. Hedgewar, Golwalkar) írásai az RSS heroikus küzdelméről számoltak be, amelyet a britek és a muszlim, vagy más nemzetellenes érdekek ellen vívtak. Az *Integral Humanism* ugyanakkor több volt, mint egy legitimációs

¹⁶ HANSEN, Thomas Blom: *The Saffron Wave. Democracy and Hindu Nationalism in Modern India*. Princeton, Princeton University Press, 1999. 85.

eszköz az RSS politikai létjogosultságának alátámasztására. Upadhyaya filozófiája rögzítette azokat az ideológiai és gyakorlati elveket, amelyekre támaszkodva felépíthették a hindu nacionalista politikai törekvések több szinten működtethető szervezetét.¹⁷

Upadhyaya szerepe, a szervezései és ideológiai munkájának köszönhetően megerősödött és 1953-tól 1967-ig a *Jana Sangh* titkári posztját töltötte be, majd 1967-ben a párt elnökének választották meg. Nem sokáig tudta azonban ellátni ezt a pozíciót, mivel 1968. február 11-én tisztázatlan körülmények között (valószínűleg gyilkosság következtében) elhunyt. Az RSS továbbvitte Upadhyaya ideológiai örökségét és 1978-ban megalapították a *Deendayal Research Institute*-ot, amely a mozgalom és a párt, a BJS, háttérintézményeként működött azzal a céllal, hogy kidolgozza az *Integral Humanism* elméletének gyakorlati megvalósítását.¹⁸

Az *Integral Humanism* filozófiája (a hindu nemzetállam)

Upadhyaya művének kulcsfontosságú tézise lényegében az, hogy „a nemzeti identitás semmibe vétele az alapvető oka azoknak a problémáknak, amelyekkel *Bharatnak* (Indiának) szembe kell néznie.[...] Lényeges, hogy gondolkodjunk a nemzeti identitásunkról. E nélkül minden, még a függetlenség is elveszíti értelmét. [...] Amíg nem vagyunk tisztában a nemzeti identitásunkkal, nem tudjuk kiaknázni a bennünk rejlő lehetőségeket. Egy idegen uralom elnyomja ezt az identitást. Ezért akarnak a nemzetek függetlenek maradni. Abból a célból, hogy saját természetes hajlamaiknak megfelelően tudjanak fejlődni és megtapasztalják az önálló fejlődés örömeit.”¹⁹ A szerző számára a nemzeti identitás előtérbe helyezése, megértése és megragadása jelentette a megoldást mindazon nehézségekre, amelyek a függetlenség kivívása és a modernizáció óta gúzsba kötötték Indiát. Mivel a problémák túlnyomó része abból fakadt, hogy India nem tudott saját kultúrájából építkezni, a káros külső hatások kiküszöbölése érdekében a belső értékekkel kellene felvértezni a nemzetet. A nacionalizmust Upadhyaya a „Nyugat” által elfogadott „izmusok” közé sorolta és úgy vélte, hogy azok közül „a

¹⁷ HANSEN, 1999. 86.

¹⁸ JAFFRELOT, 2007. 140.

¹⁹ „It is essential that we think about our national identity. Without this identity there is no meaning. Of independence [...]. As long as we are unaware of our national identity, we cannot recognize develop all our potentialities. Under alien rule this identity is suppressed. That is why nations wish to remain independent so that they can progress according to their natural bent and can experience happiness in their endeavor.[...] The basic cause of the problems facing Bharat is the neglect of its national identity.” (A szerző fordítása) UPADHYAYA, *Deendayal: Integral Humanism*. New Delhi, Bharatiya Jana Sangh, 1965. 5.

legrégebb és legerősebb”.²⁰ A nacionalizmus mellett a „Nyugat” elfogadta még a demokráciát és a szocializmust. Mindezen doktrínák az emberiség magas szintű gondolkodását példázzák, de önmagukban nem állják meg a helyüket, mert egyik sem tökéletes. A nacionalizmus sem az, mivel megteremtette ugyan a nemzetállamokat, de fenyegetést jelentett a világbéke megőrzésével szemben. A történelem folyamatában a kezdetben egységesítő szerepet betöltő nacionalizmus végül nemzetek közötti konfliktusokhoz vezetett, amelyek aztán globálissá váltak. Hasonlóan problematikus a másik két ideológia. A demokrácia garantálta az egyén szabadságát, de egy kizsákmányoló és monopolista kapitalista gazdasági rendszert épített ki. A szocializmus megszüntette a kizsákmányolást, de eltörölte az egyén szabadságát és önbecsülését. A „Nyugat” nem volt képes arra, hogy egy gyakorlatban is működő doktrínát alkosson, ezért „az emberiség összezavarodva áll és nem képes eldönteni, melyik a helyes út a jövőbeni fejlődés terén.”²¹ A három nyugati ideológia diszkreditálódása miatt Upadhyaya felteszi a kérdést: „lehetséges, hogy a mi kultúránk fogja megmutatni a világ számára a megfelelő utat?”²² Miután Upadhyaya lezárta a túlzottan esszencialista fogalmakat használó és ezért szentenciózus stílusú érvelését a nyugati doktrínák tökéletlenségéről, rátért a *Bharatiya kultúra* jellemzésére azzal a szándékkal, hogy bemutassa létjogosultságát és életképességét a többi ideológiához képest. Érdemes megjegyezni, hogy Upadhyaya alapvetően alkalmazhatónak vélte a nacionalizmust, mint a nemzetet megteremtő vezérlő elvet, de ahhoz, hogy működőképes legyen, egy kulturális nacionalizmussá kellett átalakítani, amely garantálni tudta a nemzeti identitás fenntarthatóságát.

A nemzeti egységet, békét és harmóniát Upadhyaya szerint a *Bharatiya kultúra* adhatja meg. Ennek az elvnek az egyik legfontosabb jellemzője, hogy „az életre, mint teljes, integrált egészre tekint. Egy integrált nézőpontja van. A részekkel foglalkozni talán egy adott szakterület specialistája számára megfelelő lehet, de praktikus szempontból ez a nézet nem alkalmazható. A nyugaton egyre nagyobb teret hódító zavarodottságnak az elsődleges oka az, hogy az élet különálló darabjaira tekintenek, amelyeket rongyszőnyeg (minta) szerűen raknak össze. Elfogadjuk, hogy az életben van diverzitás és pluralitás, de mindig ott kellene lenni bennünk a törekvésnek, hogy felfedezzük a mögöttük húzódó egységet. [...] Az egység a különbözőségben kifejezés (maradt) a Bharatiya kultúra központi gondolata. Ha ezt az igazságot teljes szívvel elfogadják, akkor megszűnnek a hatalmak között lévő konfliktusok okai.”²³ Az *integrált egészet*, az egységet

---

²⁰ Uo. 7.

²¹ UPADHYAYA, 1965. 13.

²² Ua.

²³ „The first characteristic of Bharatiya culture is that it looks upon life as an integrated whole. It has an integrated viewpoint. To think of parts may be proper for a specialist, but it is not useful

Upadhyaya egy olyan rendező elvnek tekintette, amely képes az egyén és a társadalom érdekeit összehangolni. Ez az egység leginkább a *nemzetben* öltött testet. A szöveg szerint a nemzetek már az ókorban is léteztek, de a régi nemzetek, mint az ókori görög vagy egyiptomi, letűntek és újak emelkedtek fel. Ezek a nemzetek mindig is egységben éltek (itt kivételként az izraeli zsidókat említi), tehát lennie kell még másnak is az együttélésen és a földterületen kívül, ami garantálja a nemzetek fennmaradását. Ez a tényező „az emberek megvalósítandó céljában rejtőzik. Úgy, mint amikor egy csoportnak közös célja vagy ideálja van. Ha ez a csoport úgy tekint egy földdarabra, mint a szülőföldre és rendelkezik egy közös misszióval, akkor egy nemzetet alkot. Abban az esetben, ha a két összetevő – az eszme, vagy a szülőföld – hiányzik, nem beszélhetünk nemzetről. A testben létezik egy ’én’, az egyén lényege; amennyiben megszakad a kapcsolata a testtől, az egyén meghal. Hasonlóképpen a nemzetnek is van egy ideája, eszménye, fundamentuma vagy lelke.”²⁴ Születésétől kezdve az ember lélekkel rendelkezik, de mikor a lélek kiszáll a testből és új testbe költözik, változatlan marad. A nemzetnek is van lelke, amit a *Jana Sangh* egy terminus technicusszal illetett: *chiti*. Ez a „csoport belső lényege. Minden egyénekből álló csoportnak van egy belső természete. Ugyanígy, minden társadalomnak van egy belső természete, ami veleszületett és nem a történelmi változások eredménye.”²⁵ Ez a nemzetdefiníció nagyon hasonlít Ernest Renan nemzetfelfogásához, amely a nemzetet szintén egy léleknek, egy szellemi alapelvnek írta le. Renan elméletében is fontos szerepet kapott a nemzet jellemzésében a szülőföld eszménye és a közös kulturális kötődések, mint a történelmi tapasztalat vagy a nyelv. Renan azonban a nemzeti egységet egy „mindennapos népszavazásnak” tekintette,²⁶

---

from the practical standpoint. The confusion in the West arises primarily from its tendency to think of life in sections and then to attempt to put them together by patchwork. We do admit that there is diversity and plurality in life, but we have always attempted to discover the unity behind them. [...] Unity in diversity and the expression of unity in various forms have remained the central thought of Bharatiya culture. If this truth is wholeheartedly accepted, then there will not exist any cause for conflict among various powers.” (A szerző fordítása) Uo. 16–17.

²⁴ „That source is in the goal which is put before the people. When a group of persons live with a goal, an ideal, a mission and look upon a particular piece of land as motherland, this group constitutes a Nation. If either of the two – an ideal and a motherland – is not there, then there is no Nation. There is a ‘Self’ in the body, the essence of the individual; upon the severance of its relation with the body, a person is said to die. Similarly there is this idea, ideal, or fundamental principle of a Nation, it’s soul.” (A szerző fordítása) Uo. 25.

²⁵ „A human being is born with a soul. Human personality, soul and character are all distinct from one another. Personality results from a cumulative effect of all the actions, thoughts, and impressions of an individual. But the soul is unaffected by this history.” (A szerző fordítása) Uo. 27.

²⁶ RENAN, Ernest: Mi a nemzet? In: BRETTER Zoltán-DEÁK Ágnes szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 185–186.

míg Upadhyaya sokkal inkább egy organikus belső rendező elvnek, amely mögé felsorakozva az egyének megvalósíthatják a harmonikus társadalmat. A nemzet csak akkor érheti el ezt a létállapotot, ha követi az egyén és a társadalom számára is fontos igényeket. Az egyén, Upadhyaya szerint négy részből tevődik össze: test, elme, intelligencia és lélek. Ezek csak integráltan létezhetnek, mert külön-külön nincs funkciójuk. A nyugati társadalmak zavarodottsága abból a tényből fakad, hogy a három politikai doktrínák (nacionalizmus, demokrácia, szocializmus) különálló princípiumokként kezelték ezeket az emberi aspektusokat és nem vették figyelembe az egymáshoz való kapcsolatukat. A négy rész összhangban van az emberiség négy univerzális céljával: *kama* (vágy, vagy kielégülés), *artha* (gazdagság), *dharma* (egy természetes rend/normatíva szerinti morális kötelesek) és *moksha* (teljes felszabadulás, vagy „megváltás”). Ezek a célok hierarchikusan rendeződnek és – habár egyiket sem lehet figyelmen kívül hagyni – a *dharma* a legalapvetőbb, a *moksha* pedig a legvégső célja az emberiségnek és a társadalmaknak. Upadhyaya logikája szerint a kapitalizmusnak és a szocializmusnak az volt a legnagyobb hibája, hogy csak a test és az elme szükségleteit nézték, és csak a materialista vágy és gazdagság igényét akarták kielégíteni. Az egyén és a hatalom között létrejött társadalmi szerződés pedig nem tudta biztosítani azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik, hogy a társadalom elérje az említett négy célt.

Ezt a keretet csak a természetes élő organizmus, a „nemzeti lélek”, vagy ethosz (*chiti*) képes megadni, mert ennek a társadalmi organizmusnak ugyanaz a négy célja van, mint az egyénnek. A nemzet viszont akkor tud igazán funkcionálni, ha követi a *dharma* útját. A *dharma* Upadhyaya-nál egyfajta belső társadalmi rendet jelentett, egy olyan erkölcsi normát, amely felállítja a társadalom számára a követendő elveket. „A törvények, amik segítenek megnyilvánulni és táplálni a nemzet chitijét az a nemzet dharmája. [...] Ha a *dharma* elpusztul, a nemzet is megszűnik létezni. Bárki, aki feladja a *dharma* elveit, a nemzetet árulja el. A *dharma* nem kizárólag a templomokban vagy mecsetekben van jelen. Isten imádata csak egy része a *dharma*-nak. A *dharma* sokkal szélesebb körű fogalom” és nem korlátozódik a vallásra, mert a vallás és a *dharma* nem ugyanazon fogalmak.²⁷ A *dharma* egységesítő elve tartalmazta Upadhyaya-nál mindazon szabályokat, szankciókat és szabadságokat, amelyeket alkalmazva megvalósulhat a társadalmi rend és a harmonikus együttműködés az egyének között. A *dharma* ereje tükröződik a társadalom, az anyaföld (*Bharatmata*), a közös kultúra, történelem, hindu tradíciók, értékek és ideálok egységében. „Mindannyian Bharat ál-

²⁷ „The laws that help manifest and maintain Chiti of a Nation are termed Dharma of that Nation. [...] If Dharma is destroyed, the Nation perishes. Anyone who abandons Dharma, betrays the Nation. Dharma is not confined to temples or mosques. Worship of God is only a part of Dharma. Dharma is much wider.” (A szerző fordítása) UPADHYAYA, 1965. 32–33.

lampolgárai vagyunk. [...] A föderatív alkotmány [...] Bharat oszthatatlansága ellen fogalmazódott meg és nem ismerte fel Bharatmata, szent anyaföldünk, lényegét, amely az emberek szívében lakozik.”²⁸ Az anyaföld szeretete és a *dharma* helyes követése az egységes és oszthatatlan *Bharatban* testesül meg.

Upadhyaya nem értett egyet sem az alkotmányban megfogalmazott föderatív indiai állam koncepciójával, sem pedig Pakisztán elszakadásával, mivel szerinte *Bharat* szent földjének feldarabolásával a *dharma* törvényeit sértették meg. Erre a hibára szerinte Pakisztánnak is rá kell ébrednie és vissza kell térnie az Indiai Unióba, mivel csak így lehet teljes *Bharat* földje. A fenti gondolatmenethez fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Upadhyaya számunkra inkább politikusként, semmint filozófusként jelenik meg, mivel gondolatai, főleg a „nyugati” eszmerendszerek kritikai szemléleténél túlzottan leegyszerűsítőek és nem adnak igazából semmilyen támpontot az olvasónak logikája mélyebb megértéséhez vagy gyakorlati megvalósításához. A saját, ún. *Bharatiya* ideológia pedig csak nagyvonalakban rajzolódik ki az olvasó előtt és nem alkot koherens egészet. Upadhyaya inkább csak a már létező hindu fogalmakat és elveket adaptálta vagy interpretálta úgy, hogy a párt politikai céljainak megfeleljenek.

A *dharma* értelmezése Upadhyaya munkájában végletekig leegyszerűsítette a kifejezés hindu kozmológiai és teológiai használatát. A *dharma* az univerzum metafizikai rendezési elve és nem szűkíthető le kizárólag a nemzet vagy az indiai (*Bharat*) nemzet lelkét (*chiti*) tápláló erőre. Upadhyaya „integralizmusa” végeredményben teljesen alapszintre redukálta a hinduizmus totalitását és sokszínűségét. Egy olyan értelmezési mezőt kreált, ahol a vallásos elvek és meggyőződések a nacionalizmus megnyilvánulásaiává alakultak át (vagy éppen fordítva, a nacionalizmus kapott üdvtani jelleget). A hindu *dharma* így a nemzet *dharmája* lett és egy, a nemzethez, valamint az anyaföldhöz kapcsolódó dimenziót kapott, csakúgy, mint más terminusok. A társadalom *arthája* Upadhyaya filozófiájában szintén a nemzeti *dharma* egyik leképezése, mivel csak egy belső törvényességre épülő „*bharatiya*” gazdaságpolitika képes biztosítani a nemzet tagjai számára a gazdasági biztonságot. Ez a nehruista tervgazdaság, jóléti államiság, technológiai fejlődés és iparosítás visszautasítását jelentette egy nemzeti elvű gazdasági berendezkedéssel szemben. A „*bharatiya*” gazdaság elsődleges célja kettős: egyrészt minden egyén részére a megélhetés biztosítása, másrészt megvédeni a nemzetet az idegen befolyás ellen. A létminimum garantálása révén az egyén és a nemzet a *chitire* támaszkodva hozzájárul a világ gazdasági fejlődéséhez, mert a gazdasági folyamatok integrált részévé válik. A rendszer az egyént (vagyis a

²⁸ „We are all citizens of Bharat. By the same token, we have denied the right to secede to any individual State.[...] we made our Constitution federal [...] counter to the unity and indivisibility of Bharat. There is no recognition of the idea of *Bharatmata*, our sacred motherland, as enshrined in the hearts of our people.” (A szerző fordítása) *Uo.* 35.

nemzet tagját), az emberi lényt helyezi a középpontba és egyben megvédi a nemzet kulturális értékeit, hagyományait is az idegen hatásokkal szemben.²⁹

Upadhyaya zárógondolata szerint a filozófiai elmélkedéseken túl gyakorlati tettekre is szükség van, mivel „a Bharatiya Jana Sangh nem pusztán filozófusokból és akadémikusokból áll. Abból a célból állítottuk össze ezeket az alapelveket, hogy a Bharatiya Jana Sangh, mint médiumon keresztül erőssé, boldoggá és virágzóvá tegyük ezt a nemzetet. Éppen ezért ezeket az elveket alapul véve egy gyakorlati programot kell indítanunk a nacionalista újjáépítésért. Beszéltünk az ősi kultúráról is. Mégsem vagyunk régészek.[...] Célunk nem csupán a kultúra védelme, hanem annak az újjáélesztése, dinamikussá tétele és aktualizálása is. Biztosítanunk kell, hogy nemzetünk biztos lábakon áll ezeken az alappilléreken, és társadalmunknak lehetővé válik a progresszív és tartalmas élet. Számos hagyománynak véget kell vetnünk és olyan reformokat életbe léptetni, amelyek társadalmunkban segítségére lesznek a nemzeti egység és értékek fejlesztésében. El kell mozdítanunk azokat az akadályokat, amelyek a fejlődés útjában állnak [...] és veszélyeztetik a nemzeti egységet [...]”³⁰ Upadhyaya egy politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi átalakulás képét vetítette elő. Ezt a hindu vallási elemeket integráló változást a hindu, vagy kulturális nacionalizmust hirdető *Bharatiya Jana Sangh* fogja megvalósítani, mivel ez a politikai formáció képviseli az ország (*Bharat*) természetes belső törvényeit. A változás menetéről és a *Jana Sangh* gyakorlati programjáról azonban semmi konkrétumot nem tudhatunk meg Upadhyaya írásából. A *bharatiya* kultúra integrálta a nyugati nacionalizmus bizonyos elemeit, de nem láthatjuk ezek alapján, hogy pontosan milyen típusú politikai berendezkedést, vagy hatalmi centrumot képzelt el. A hindu nacionalizmus politikai hangjának szánták ezt a filozófiai okfejtést, amely majd képes lesz elméleti síkon alátámasztani a *hindu nemzet* létjogosultságát. A nemzeti egység és identitás Upadhyaya-nál kulcsfontosságú szerepet és nagyon erőteljes hindu vallási jelleget kapott, amely egyértelművé teszi az olvasó számára, hogy a nemzet csak a hindu elvek érvényesülése esetén lehet teljes.

---

²⁹ BHATT, 2001. 155-156.

³⁰ „But the members of Bharatiya Jana Sangh are not mere philosophers or academicians. We have set out with the determination to make this Nation strong, happy and prosperous through the medium of the Bharatiya Jana Sangh. Therefore, we must carry on practical programmes for the national reconstruction on this foundation. We have taken due note of our ancient culture. But we are no archaeologists. [...] Our goal is not merely to protect the culture but to revitalise it so as to make it dynamic and in tune with the times. We must ensure that our Nation stands firm on this foundation and our society is enabled to live a healthy, progressive and purposeful life. We shall have to end a number of traditions and set in reforms which are helpful in the development of values and of national unity in our society. We shall remove those traditions which obstruct this process [...] and thereby threaten the national unity [...]”(A szerző fordítása) UPADHYAYA, 1965. 55.

A hindu állam megvalósulásának problematikája

Csakúgy, mint minden kulturális-etnikai nacionalizmus, a hindu nacionalizmus is a *nemzetet* egy, a népet egységesítő fundamentumként értelmezte, amely a modernitással szemben majd képes lesz a társadalom organikus rendező elveként működni. Upadhyaya szerint az erős ideológiai kontroll és az autoriter politikai berendezkedés garantálja a társadalom biztonságát a kiszámíthatatlan és ismeretlen kapitalista gazdasági logikával szemben. A hindu kulturális és vallási hagyományok tartalmazznak minden szükséges információt és gyakorlati útmutatást egy önálló indiai (értsd: hindu) nemzet megteremtéséhez. Upadhyaya nagyon erős primordialista felfogása alapján a nemzeti fenomén organikus és mindig is jelen volt a társadalomban, azonban az idegen hódítók, muszlimok, majd keresztények elnyomták. A *Jana Sangh* politikai célja ennek az ősi rendező elvnek a feltámasztása és átültetése a politikai rendszerbe. A folyamat lebonyolítása viszont csak az *Integral Humanism* elvrendszerének gyakorlatba való átültetésével történhet meg.

Az értekezés talán legszembetűnőbb *(el)hallgatása* a kisebbségekre vonatkozik. Amikor ugyanis Upadhyaya a nemzeti egységről elmélkedett, azt *bharatiya* egységnek, vagyis a hindu értelmezés és kategória szerinti egységként értelmezte. Azok számára, akik nem tagjai a *bharatiya* kultúrának az *Integral Humanism* nem szolgált megoldással. Még a nemzet tagjainak empirikus kvalitásainak leírása sem teljesen egyértelmű, az egyes csoportok közti szolidaritás megállapítása pedig egyedül a hindu elvekre szorítkozik. Habár nem tekinthetjük annyira radikálisnak vagy xenofóbnak ezt az írást – mint más *Sangh Parivar* megnyilvánulást –, mivel ez abban az érásban íródott, amikor az RSS egy szélesebb körű politikai kapcsolatrendszer kiépítésén fáradozott, meg kell jegyeznünk, hogy a *hindu nemzet* koncepció csak a többségi társadalom érdekeire volt tekintettel. Az egységes *hindu nemzet* megteremtéséhez pedig lényegében az egész indiai kultúrát és annak legitimitását át akarták formálni egy *bharatiya* vagy egy Savarkar által megfogalmazott, *hindutva* kultúrává. Az átalakulás magában foglalta volna a nacionalizmussal kapcsolatos közéleti és politikai diskurzus változását, az egyén és a nemzet viszonyát, valamint a gazdasági szféra modernizálását.

Az RSS az 1960-as évek végén főleg a gazdasági változásra koncentrált, mivel ez volt számukra talán a legfontosabb terület. Erre azért is szükségük volt, mivel a *Lok Sabhát* (Képviselőház – az indiai parlament alsóháza) teljes mértékben uralták a Kongresszus párti képviselők és a *Jana Sangh*, sikertelen politikai artikulációja miatt, inkább a gazdasági szférában keresett szövetségest. A gyenge politikai szereplés talán annak is betudható, hogy az 1960-as és 1970-es években nem fogalmazódott meg hangsúlyosan a *hindu állam* vagy a *hindu kormány* programja a párt ideológiájában. Upadhyaya az egységes, osztatlan és unitáris

Indiát tartotta megfelelő állami keretnek, de részleteket egy jövőbeni *hindu állam* működéséről nála sem olvashatunk.

A *hindu nemzetet* centripetális erővel ruházta fel, amely így minden perifériára szorult elemet integrál és biztosítja az egységet. Ez a korántsem önkéntes integráció többek között a társadalmi/politikai szerepeket is átalakítja, és a kaszt, társadalmi, kulturális azonosságtudatokat egy integrált hindu identitás alá rendezi. Az indiai társadalom metamorfózisa az *integralizmus* elvén alapulva tehát egy kizárólagos *hindu nemzetállamot* (*Hindu Rashtra*) teremtené. A hindu nemzet fogalma nem konkretizálódott teljes mértékben Upadhyaya írásában, de az nyilvánvaló, hogy a *Bharatiya Jana Sangh* célja a hindu érdekek kulturális, politikai és – ha lehet – alkotmányos integrálása az indiai társadalomba. Az 1980-ban megalakult és az indiai politikai életben napjainkig központi szerepet játszó *Bharatiya Janata Párt* (Indiai Néppárt) Upadhyaya filozófiáját egyértelműen a párt alapvető ideológiájaként tartja számon. Habár a BJP 1998-as kormányra kerülésével nem valósult meg a hindu nemzetállam koncepciója, a gazdasági nacionalizmus és védelmi politika tagadhatatlanul tükrözi az *Integral Humanism* hatását. Az állam, vallási alapon való átszervezése nem valószínű, hogy a közeljövőben megtörténik, ugyanakkor a hindu nacionalisták a kisebbségekre vonatkozóan továbbra sem szolgálnak megnyugtató politikai programmal, és annak ellenére, hogy a radikalizmus egyre inkább a háttérbe szorul, nem távolodnak el a hindu integritás eszméjétől.

Kárbin Ákos

A TISZTA EZÜSTTALLÉRTÓL A SÁNTA ARANYMÁRKÁIG

POROSZ VALUTAPOLITIKA AZ 1850-ES ÉS 1860-AS ÉVEKBEN¹

Az 1848. évi európai forradalmakat követően az első világháborúig meghatározó változások állottak be a nemzetállamok történetében. 1860-ban létrejött az egységes Olaszország, 1867-ben megkötötték a kiegyezést, megszületett az Osztrák–Magyar Monarchia, majd 1871-ben Versailles-ban kikiáltották a Német Császárságot.

A második Német Birodalom 1871. januári megszületését követően vette kezdetét a korábbi ezüst pénzrendszernek az aranymárkára való cserélése. Az új valuta története párhuzamos a birodalmi jegybank, a Reichsbank felállításának történetével is. A márka bevezetéséig azonban hosszú utat tett meg Németország. A valutapolitika a császárság megszületése előtt meglehetősen heterogén képet mutatott. Dolgozatunkban az egységet megelőző időkből a legerősebb német állam, a Porosz Királyság valutapolitikáját vizsgáljuk. A német területen az 1848-as forradalom és a császárság kikiáltása között Európa történelmét is meghatározó események zajlottak le. A poroszok győztes háborúk sorozatát vívták: Dánia ellen 1864-ben, majd Ausztriával 1866-ban, végül Franciaországgal 1870-ben. A háborús hódításokkal járó anyagi költségek fedezéséhez megfelelő és eredményes pénzpoltikát kellett folytatnia Poroszországnak, ellenben a porosz pénz a 19. század közepén nem volt teljesen önálló. Az 1850-es években kereskedelmi érdekeik túl pénzügyi szövetséget kötöttek többek között az osztrákokkal is. Ezt a valutapolitikát használták fel a geopolitikai helyzetük konszolidálására.

---

¹ Dolgozatunkhoz a kutatásokat a Deutscher Akademischer Austauschdienst (DAAD) Forschungsstipendien für Doktoranden und Nachwuchswissenschaftler ösztöndíjával végeztük Berlinben 2011 augusztusa és 2012 januárja között a következő közgyűjteményekben: Das Geheime Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin Dahlem, Bundesarchiv – Berlin-Lichterfelde, Universitätsbibliothek der Humboldt-Universität zu Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin valamint Universitätsbibliothek – Freie Universität Berlin.

A nyugat-európai trendnek megfelelően, a porosz politikai elitben is megjelent egy szándék, hogy csatlakozzanak a Franciaország kezdeményezésére létrejött Latin Éremunióhoz. Végül ezt a megoldási lehetőséget elvetették és egy sajátos utat kezdtek el járni, amely egy stabil és európai vezető pénznek, az aranymárkának a megalkotásához vezetett. Írásunkban ezt az utat kíséreljük meg bemutatni, igyekszünk bepillantást engedni egyes kérdések részleteibe is. Megkíséreljük ábrázolni azt a közös valuta alapú integrációs tervet a 19. század második harmadában, amely egyfajta valutablokkot kívánt felállítani Nyugat-Európában, bevonva az Amerikai Egyesült Államokat is.

Osztrák–német közös múlt, a „Vereinsthaler” 1857

1848 után a világ aranytartaléka hétszeresére emelkedett. Hét év alatt ugyanis Anglia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok aranykészlete az 1848–1849-es évek átlagához képest 4,9 millió fontról az 1850 és 1856 közötti esztendőben 28,1 millió fontra emelkedett (a vert aranypénzek mennyisége).² Ennek oka az aranyérc óriási mennyiségű kitermelésében keresendő. Az aranyláz olyan területeket tárt fel az intenzív gazdasági tevékenység számára, mint például a Csendes-óceáni térség és az Egyesült Államok.³ 1848 és 1851 között Kaliforniában és Ausztráliában addig kiaknázatlan aranymezőket fedeztek fel, melyeket a következő években művelés alá vontak.⁴ Ennek a nagy mennyiségű kitermelésnek a következtében dömping áron áramlott Európába az olcsó arany. Így az ezüstérc ára az aranyérchez képest emelkedett, amely inflációt okozott.⁵

Nem sokkal később, az 1860-as 1870-es évek fordulóján azonban új ezüstlelőhelyeket fedeztek fel, melynek következtében ismét megváltozott az ezüst- és aranyérc egymáshoz viszonyított ára. Az amerikai Comstock ezüstbányák óriási mennyiségben árasztották el a világ piacait.⁶ Az 1850-es években egy új tendencia alakult ki, mely alapján bizonyos országok a pénzrendszerükben az ezüstöt honosították meg. Az 1870-es évek elejére a nagymértékű ezüst kitermelés következtében elértéktelenedett a pénz. Ennek megfelelően ismét változás állott be az államok ércfedezetében, melyben így már az aranyérc töltötte be az ezüst korábbi szerepét. Innen datálható a nemzetközi aranystandard története.

² *Hobsbawm, Eric J.*: A tőke kora. 1848-1875. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 35.

³ *Uo.* 36.

⁴ *Bordo, Michael D.*: John E. Cairnes on the Effects of the Australian Gold Discoveries, 1851–73: An Early Application of the Methodology of Positive Economics. In: *The Gold Standard and Related Regimes*. Editor: Michael D. Bordo. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 127.

⁵ *Hobsbawm* 1978. 36.

⁶ *Flandreau, Marc*: *The Glitter of Gold. Bimetallism and the Emergence of the International Gold Standard, 1848-1873*. Oxford University Press, Oxford, 2004. 179.

A belpolitikai történéseket sok esetben a külpolitikai események alakították a 19. század második felében is. Mindezek mellett fontos, talán a legfontosabb szerepet töltötte be a pénz- és bankrendszer. A német egységet megelőzően a Porosz Királyság törekedett a centralizációra, melynek egyik lényeges eleme a pénzrendszer egységesítésének ideája volt, amelyre az 1850–1860-as évektől folyamatosan törekedtek. A nagyhatalmak közötti konfliktusokban az erő nyelve a katonai potenciál. Egyet azonban világosan látni kellett. Annak a hatalomnak volt militáns ereje, amely mögött megfelelő anyagi kondíció állott. Ennek ellenére nemcsak az a hatalom lehetett külpolitikai tényező, amely geopolitikailag az, hanem az is, amely gazdaságával vagy pénzügypolitikájával kitűnik a többi közül. Erre jó példa az 1834 óta működött *Zollverein*, amely egy kereskedelmi és gazdasági koncepciónak volt a megvalósulása. A német gazdasági fejlődés mértéke már az 1850-es években dinamikus képet tükrözött. Ennek az intenzív gazdasági fejlődésnek az alapjait az 1815-ben alapított Német Szövetség, illetve az 1834-ben létrehozott *Zollverein* biztosította. 1871-et megelőzően a német vámszövetség megszületése centralizációs törekvést mutatott valamiféle egységesség kialakításában. Németország megszületéséig a Német Szövetségre a szét húzás volt jellemző. A birodalom egységesítése előtt a partikularizmus a pénzügyekben is megmutatkozott. A különállás a pénzügyekben is jelentkezett, mivel a szövetségen belül 17 különböző arany- és 66 féle ezüstpénz volt forgalomban. Ezzel szemben a vámszövetség céltudatos és erőteljes tevékenységével felébrésztette gazdasági téren az érintett államok érdekazonosságát. Az egység megszületéséig a *Zollverein* működésében komoly politikai és gazdasági integrációs folyamat játszódott le. A német történetírás korábban jelentős szerepet tulajdonított a porosz törekvéseknek a vámszövetségen belül. Megjelent egy merőben új szemléletmód, amely a folyamatos történeti fejlődés híveként visszautasítja az erőteljes porosz dominanciát.⁷ Marko Kreutzmann, a jeni egyetem tudományos munkatársa, tanulmányban mutatta be a német államokban lejátszódó politikai és gazdasági integrációs folyamatokat.

Politikai és nem utolsó sorban pénzügyi szempontból az egyik legfontosabb kérdés a jegybank ügye volt. A jegybankok állami monopóliummal felruházott központi bankok, amelyek a törvényes bankjegyek kibocsátására voltak feljogosítva. A porosz Königlich-Preußische Hauptbankot – illetve, ahogy a poroszok hívták, Preußische Bank – 1846-ban alapították és 1847. január 1-jén állították a királyság szolgálatába.⁸ Első elnöke Christian von Rother (1778–1849) volt, aki

⁷ *Kreutzmann, Marko*: Bürokratische Funktionseliten und politische Integration im Deutschen Zollverein (1834-1871). In: *Historische Zeitschrift*. 288/3 (2009) 613.

⁸ *Lichter, Jörg*: Preußische Notenbankpolitik in der Formationsphase des Zentralbanksystems 1844 bis 1857. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Band 55) Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 1999. 96.

a porosz pénzügyek kiváló szakértőjeként vált ismertté. A bank alaptőkéje 11 197 533 tallér volt, amihez közel 10 millió tallérral járultak hozzá a magán-személyek, akiknek azonban nem volt sok beleszólásuk a bank ügyeibe.⁹ A Preußische Bank versenyben állt más német államokkal a kizárólagos bankjegykibocsátás jogáért, azonban ezt a monopóliumot a heterogén pénz nemek egymás mellett élése következtében lehetetlen volt elérnie.

Az úgynevezett kisméret és nagyméret egységek közötti koncepció az 1850-es évek óta formálódott, illetve képviselői nézeteiket a nyilvánosság elé tárták.¹⁰ Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy a Bund tagállamai között a legnépszerűbb és legerősebb állam, a Porosz Királyság a legrátermettebb az egységes Németország megalakítására és vezetésére, nem pedig Ausztria. Mindeközben Ausztria a német térség gazdasági integrációs folyamatából kiszorult, mivel kimaradt Zollverien-ből, azonban 1853. február 12-én a két nagyhatalom kereskedelmi szerződést írt alá, így formálisan Ausztria német területei mégis csatlakozhattak a vámszövetséghez.¹¹ Valutapolitikai szempontból az együttműködés rendkívül meghatározó, mivel a poroszok, az osztrákok és Liechtenstein képviselői 1856-1857 között Bécsben és Berlinben folyamatosan tanácskoztak arról, hogy a kereskedelmi kapcsolataik szorosabbra fűzése érdekében közös pénzt kívánnak veretni, amelyet egymás államaiban kölcsönösen elfogadnak törvényes fizetőeszközként.¹² Az osztrákok és bajorok az úgynevezett konvenciók forintot használták 1753-tól, mely pénzrendszert a húszforintos pénzláb szerint vert pénzérmék, valamint az azokat kiegészítő bankjegyek alkották. A konvenciók forintokat 1857-ig, az osztrák értékű forint, illetve „*Vereinsthaler*” bevezetéséig verték.

1857. január 24-én megkötötték az úgynevezett bécsi érmeegyezményt – *Wiener Münzkonvention* –, melynek alapján megkezdték a Vereinsthaler érmék veretését.¹³ Ennek az érmeconvenciónak a lényege az volt, hogy a pénzrendszer alapjául az ezüst szolgált, így ettől a ponttól a fenti államok „*reine Silberwährung*” mellett kötelezték el magukat.¹⁴ A januári szerződéssel valójá-

⁹ *Lichter* 1999. 98.

¹⁰ *Németh István*: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918). L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 50.

¹¹ *Hahn, Hans-Werner*: Geschichte des Deutschen Zollvereines. Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen, 1984. 149.

¹² Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (a továbbiakban GStAPK) I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2109, 2110, 2011.

¹³ *Otto, Frank*: Die Entstehung eines nationalen Geldes. Integrationsprozesse der deutschen Währungen im 19. Jahrhundert. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Band 71) Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 2002. 194.

¹⁴ *Brandt, Harm-Hinrich*: Der Österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860. Band 2. Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen, 1978. 729.

ban a Habsburgok és a német Zollverein tagállamai egymáshoz szorosan kapcsolódva, fixen rögzítették pénzüik árfolyamát.¹⁵ A szerződés értelmében a korábbi konvenciók forintszabvány helyét a Vereins, illetve magyarul az egyleti szabvány váltotta fel, amely 45 osztrák értékű forint ezüsttartalmát 500 grammban szabta meg. Az ezüstpénz mellett kereskedelmi céllal aranypénzt is verettek, „*Vereinskronen*”, azonban az eltérő európai trendek miatt a nemzetközi kereskedelemhez nehezen tudtak csatlakozni.¹⁶ A bécsi érmeegyezménnyel olyan egységes pénzügyi közösséget hoztak létre, amely több mint 70 millió lelket számlált.¹⁷

Latin Éremunió

Az 1849–1851-es kaliforniai és ausztráliai aranymezők felfedezése következtében nagy mennyiségű arany áramlott be Európába, ami inflációt okozott.¹⁸ Az arany értéke az érc beáramlása következtében az ezüsttel szemben jelentősen csökkent, vagyis azok az államok, amelyek jelentős mennyiségű ezüsttel rendelkeztek, stabil ezüst alapú valutarendszert építettek ki. A vizsgált időszakban ugyanakkor ez némi változást idézett elő, mivel – az ipari és kereskedelmi fejlődés kapcsán – a termelés jóval megelőzte a fogyasztás mértékét. Ez azt eredményezte, hogy a nemzetközi kereskedelem korábban nem tapasztalt lendületet vett. A gyors gazdasági fejlődés égető hatást gyakorolt a pénzüvilágra. Egyre nagyobb szükségét érezték a szakemberek egy olyan pénznek, amelynek fémtartalma más országok pénzegységeihez hasonló, hogy a kereskedelemben az átszámítás maradék nélkül és könnyen történhessen. Későbbi korokat megelőzően az 1850-es években megjelenik a *nemzetközi pénz* gondolata.

Az 1860-as években Franciaország megpróbálkozott egy alternatív megoldással az aranyvaluta helyett. 1865. december 23-án Franciaország, Belgium, Olaszország és Svájc létrehozták az úgynevezett *Latin Éremuniót*.¹⁹ Az Unió

¹⁵ März, Eduard – Socher, Karl: Währung und Banken in Cisleithanien. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Die wirtschaftliche Entwicklung. hrsg. von Alois Brusatti. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Wien, 1973. 326.

¹⁶ Helfferich, Karl: Die Folgen des Deutsch-Österreichischen Münz-Vereins von 1857. Ein Beitrag zur Geld- und Währungs-Theorie. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1894. 11.

¹⁷ Thomas J. Hagen: Wirtschaftspolitische Bestrebungen Österreichs nach 1848: Alternative zum (Klein-) Deutschen Zollverein? In: Der deutsche Zollverein. Ökonomie und Nation im 19. Jahrhundert. hrsg. Hans-Werner Hahn – Marko Kreuzmann. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien, 2012. 276.

¹⁸ Hobsbawm 1978. 36.

¹⁹ Greul, Robert: Die Lateinische Münz-Union. Eine völkerrechtsgeschichtliche Studie. Ferd. Dummlers Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1926. 25.

létrehozását a belgák kezdeményezték, a franciák támogatták az elgondolást. A tárgyalások kezdeti szakaszában némi nézeteltérés adódott a tekintetben, hogy Franciaország kivételével valamennyi alapító tagállam az aranyértéket kívánta alapul venni. A francia szakemberek is ezen az állásponton voltak, azonban a kormány ragaszkodott a kettős értékhez, vagyis a bimetallizmushoz.²⁰ Megszületett egy megállapodás, mely szerint a pénzrendszer ezüst alapú maradt, viszont a pénzverés a frankrendszer mintájára történt. Ezekben az országokban névlegesen bimetallikus pénzrendszer volt ugyan, de a kaliforniai és ausztráliai aranyláz megemelte az általános árszínvonalat, ami az ezüsthöz viszonyítva olcsóbbá tette az aranyat. A Latin Éremunió egyfajta megoldási programként funkcionált az aranyérc okozta krízisre és a tagállamok de facto áttértek az ezüst valutára.²¹

A Latin Éremunió államai tehát stabilizálták az ezüst valutát, ami látens módon Franciaország nagyhatalmi törekvéseit biztosította az európai kontinensen. Az Unió országaiban kibocsátott arany és ezüstérméket minden fizetés alkalmával el kellett fogadni. Az arany és ezüst értékviszonyát 1: 15,5-ben állapították meg.²² Franciaország a szerződés megkötése után felszólította az európai országokat és az Amerikai Egyesült Államokat a csatlakozásra, és a nemzetközi pénzegység előkészítésére alkalmas javaslatot tett. A francia államnak nem állt módjában más országok törvényhozó metodikájára hatást gyakorolni. Példának okáért Hollandiában az arany és ezüst értékarány 1: 16,25, Amerikában 1: 15,98 volt.²³ A Latin Unióhoz később törvényesen csak Görögország csatlakozott, más államok, mint például Spanyolország, Szerbia, Románia és nem utolsósorban Ausztria, csak névlegesen kötelezték el magukat a szövetséghez.²⁴ Annak ellenére, hogy a Monarchia tagságát soha nem ratifikálták, mégis a frankrendszer szerinti 1870-1892 között 8 forintos 20 frankosnak és 4 forintos 10 frankosnak megfelelő aranyérméket verettek. Ez a kedvezőtlen nemesérc értékarány melegágyát biztosította a spekulációnak, hiszen az átváltás következtében hatalmas hasznot lehetett lefölözni. A franciák és az Egyesült Államok is nyomást gyakoroltak a Porosz Királyságra az Unióba való belépés érdekében. A poroszok tárgyalásokat is folytattak a francia kormánnyal a Latin Éremunióba való belépésről, azonban nem jutottak eredményre.

²⁰ Az 1892. márczius havára összehívott valuta-enquête irományai. A nevezetesebb külföldi államok valutaügyének és jegybankrendszerének leírása és azokra vonatkozó legfontosabb törvények. I. kötet. Magyar Királyi Pénzügyministerium. Budapest, 1890. 104.

²¹ Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1994. 341.

²² Flandreau 2004. 28.

²³ Ciepielewski, Jerzy – Kostrowicka, Irena – Landau, Zbinniew – Tomaszewski, Jerzy: A világ gazdaságtörténete a XIX. és a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 121.

²⁴ Dr. Sára János: A Habsburg uralkodók kora és pénzverése Magyarországon, 1526–1918. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest, 1991. 424.

A poroszok és a Latin Éremunió

A francia kormány már 1865 novemberében, az Uniót előkészítő tárgyalások során, Édouard Drouyn de Lhuys (1805–1881) külügyminiszter személyében diplomáciai úton felkereste a porosz miniszterelnököt, Otto von Bismarckot. A franciák előíranyozták a tervüket, mely szerint egy valutauniót kívánnak létrehozni, melyben szívesen látnák a poroszokat is, mint tagot. A francia külügyminiszter szerint az Unióba lépő államoknak addig csekély súlyuk volt a nagypolitikában. A poroszok döntenek belépési szándékukról és amennyiben az eredménnyel jár, az esetben a két hatalom együttműködése fokozatosan javulhat. Bismarckot nagy érdeklődéssel töltötte el a dolog, azonban nem tett ígéretet a belépés mellett.²⁵ A miniszterelnök felkérte August Freiherr von der Heydt²⁶ (1801–1874) korábbi pénzügyminisztert, dolgozzon ki egy tervezetet azzal kapcsolatban, hogy mivel járna Poroszország számára, ha csatlakozna a Latin Unióhoz, amely Franciaország hatalmi érdekeit szolgálta. Von der Heydt szerint nem lett volna a szokásoknak megfelelő a porosz pénzlábat a franciával összehangolni, mert ahhoz átfogó valutareformra lett volna szükség. Továbbá, Franciaország tervezte az aranystandard bevezetését. Így von der Heydt nem tudta értelmezni a bimetalisztikus valutaalapot, mivel maga a kezdeményező állam hamarosan át kívánt térni az aranyparitásra. Kijelentette, hogy a poroszok nem hajlandók és később sem kívánják a francia frankrendszer hazájukban adoptálni. Heydt-hez hasonlóan nyilatkoztak a délnémet államok is.

Bismarck bizalmas levélben tájékoztatta Carl von Bodelschwingh (1800–1873), az éppen hivatalban lévő pénzügyminiszterét²⁷ is a Drouyn de Lhuys francia külügyminiszterrel folytatott tárgyalásokról.²⁸ A miniszterelnök arról írt küldeményében, hogy felismerte Poroszország érdekeit abban, hogy a francia 5 frankos rendszerhez csatlakoznia kell. Hangsúlyozta a francia és porosz szövetség szorosabbra fűzésének lehetőségét. Viszont kijelentette, hogy nem ismeri az érmeszerződés kapcsán prognosztizálható előnyöket és hátrányokat. Így arra kérte a minisztert, hogy írásban fejtse ki a véleményét. Bismarck levelére

²⁵ *Thiemeyer, Guido*: Otto von Bismarck, Napoleon III. und die Lateinische Münzunion 1865–1869. In: *Bankhistorisches Archiv* Band. 28 (2002) 14–15.

²⁶ August Freiherr von der Heydt 1862. március 19-től 1862. szeptember 23-ig első alkalommal, majd 1866. június 5-től 1869. október 26-ig második alkalommal is pénzügyminiszter – In: *Brunck, Helma*: Bismarck und das preußische Staatsministerium 1862–1890. (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte Band 25) Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 2004. 344.

²⁷ Carl von Bodelschwingh pénzügyminiszter. Második miniszterségének hivatali ideje: 1862. szeptember 23-től 1866. június 5-ig. In: *Brunck* 2004. 344.

²⁸ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Bismarck an – Bodelschwingh; Berlin den 16. November 1865.

Bodenschwingh december 10-én válaszolt.²⁹ Heydt-hez hasonlatos aggályokat fogalmazott meg. Megállapította, hogy Franciaország bimetalikus valutalapon állott. Beszámolójában utalt az 1857. január 24-ei porosz–osztrák érmeszerződésre, továbbá az 1857. május 4-ei törvényre, melyben Poroszország, sok más állammal együtt, valutáját az ezüsthöz igazította. Ezzel összefüggésben kijelentette, hogy a francia és a porosz pénzlábak teljesen eltérnek egymástól. Hosszas beszámolója végén nem zárta ki a csatlakozást, de további szempontok vizsgálatát javasolta.

A francia kormány ragaszkodott az érmeconvenció megkötéséhez a poroszokkal, így berlini nagykövetüket, Vincent Benedetti grófot (1817–1900) küldték a kabinet nevében Bismarck kancellár meggyőzésére. A diplomata beszámolt a kormányfőnek arról, hogy Párizsban miniszteri rangban kívántak kinevezni egy meghatalmazottat, aki a poroszokkal való tárgyalást vezeti. Amennyiben a porosz kormány nem kíván az Unióba belépni, úgy – abban az esetben is – legalább egy előzetes megállapodást kíván kötni a francia vezetés. 1867. március 17-én Félix de Parieu (1815–1893) francia pénzügyminiszter egy jegyzéket adott át Robert von der Goltz (1817–1869) párizsi porosz nagykövetnek.³⁰ Ezen írásban még egyszer kihangsúlyozták a két állam közötti valutaunió szükségességét, valamint előírnyozták a valutaárfolyam rendszerét. Bismarck nagy lelkesedéssel fogadta a franciák tervzetét és úgy gondolta, hogy ha nem is a teljes pénzrendszer átalakításával, de kisebb változtatásokkal tehetnének egy próbát. A miniszterelnök véleménye szerint – ellentétben von der Heydt-tel – a közös kereskedelmi érdek megkívánja, hogy a franciák vezette Unióba való belépést a poroszok megfontolják.³¹ Végül is Bismarck a francia nagykövetet úgy engedte el, hogy a poroszok a valutakérdésről jelenleg nem tudnak tárgyalni. Arra hivatkozott, hogy azt még az Északnémet Szövetség államaival egyeztetnie kell. Tehát a kérdést elnapolta, ezáltal nyitva hagyta a lehetőségét egy későbbi csatlakozásnak a Latin Éremunióhoz.

Poroszország belépési szándéka az Éremunióba nemcsak egy politikai ötlet volt, mivel erről a porosz politikai eliten kívül is esett szó. A Deutsche Handelstag – amely a helyi kereskedelmi kamara 1861-ben alapított csúciszervezete volt – már az 1865. évi Frankfurt am Mainban tartott ülésén is beszélt arról, hogy a francia 20 frankozhoz hasonló érmét kellene a németeknek is veretni aranyból.³² Vajon miért volt fontos Franciaország számára Poroszország beintegrálása a Latin Éremunióba? Egy okot megjegyzett a francia nagykövet,

²⁹ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Bodenschwingh an – Bismarck; Berlin den 10. Dezember 1865.

³⁰ Thiemeyer 2002. 14.

³¹ *Uo.* 15.

³² *Ua.*

miszerint országa célja egy egységes valutablokk kialakítása, melyből más európai államok alig tudják kivonni magukat. Ha a frank alapján szerveznék újjá a poroszok a pénzügyrendszerüket, akkor egy hatalmas európai régió alakulna ki közös valutával, amely hozzájárulna a kereskedelmi és a gazdasági élet fellendüléséhez. Az Ausztria fölött aratott győzelme miatt Poroszország rövid idő alatt kiemelkedett a német államok közül, amely III. Napóleon országának kivívta a figyelmét és veszélyes, továbbá közvetlen vetélytársat látott benne. A franciák kockázatosnak vizionálták azt, hogy a poroszok a délnémet államokat, Franciaországot és Belgiumot is megszállhatják.

Előkészületek az 1867. évi párizsi érme konferenciára

Az éremuniót alapító tárgyalások helyszíne Párizs volt, itt került megrendezésre 1867. évi világtkiállítás, melynek keretében egy pénzügyi konferenciát szerveztek a franciák. Ez az esemény első alkalommal adott lehetőséget az európai államoknak, hogy valutapolitikájukról értekezzenek. A császári francia kormánytól csakúgy, mint az Olasz Királyságtól, Poroszország is meghívást kapott és részt is kívánt venni az értekezleten.³³ Maximilian von Philipsborn (1815–1885) a külügyminisztérium igazgatója bizalmasan közölte a miniszterekkel, Friedrich von Itzenplitz gróf (1799–1883) és von der Heydt urakkal, Goltz párizsi nagykövet 1867. március 17-én kelt átiratát, amelyből kiderült, hogy a francia kormány javaslatokat tett a két állam pénzügyrendszerének összehangolására.³⁴ Az iratok megküldésén túl Philipsborn várta a miniszterek szakszerű véleményét. A francia nagykövet előzetesen megküldte a konferencia tervezett programját, így ennek tükrében Bismarck felkérte Itzenplitz gróf kereskedelem-, ipar- és közmunkaügyi miniszterét, hogy végezzen vizsgálatot és tárja fel, illetve összesítse a lehetséges válaszokat.³⁵ Egy szűk hónappal az esemény kezdete előtt azonban a miniszterek még nem tudták megnevezni azokat a személyeket, akiket megbízottként Párizsba küldtek volna. Itzenplitz gróf von der Heydt pénzügyminiszternek írt levelében arról tájékoztatta, hogy a porosz kormány részvételét a konferencián támogatja.³⁶ Ellenben az általa megbízott személyt illetően később ad tájékoztatást. Majd május 29-re Itzenplitz gróf a minisztériuma részéről kijelölte a biztost. Ennek fényében Karl Herzog (1827–1902) a kereskedelem-, ipar-

³³ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Berlin, den 10. Januar 1867.

³⁴ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Philipsborn an – Itzenplitz und von der Heydt, Berlin, den 22. März 1867.

³⁵ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Bismarck an – Itzenplitz an, Berlin, den 10. Mai 1867.

³⁶ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Itzenplitz an – von der Heydt, Berlin, den 24. Mai 1867.

és közmunkaügyi minisztérium titkos tanácsosa töltötte be az egyik tisztelet.³⁷ Herzog volt a poroszok világkiállítási főbiztosa is Párizsban.³⁸ Június 4-én a két miniszter már mindkét követet közösen megnevezve terjesztették Bismarck elé javaslatukat. A pénzügyminisztérium megbízottja Rudolf Meinecke (1817–1905) minisztériumi titkos tanácsos volt.³⁹ Levelükben értesítették a miniszterelnököt, hogy Herzog a pénzügyi konferencián túl a világkiállításon is képviseli Poroszországot, Meinecke csak az értekezleten vesz részt. A Bismarck-vezette porosz kabinet a két komisszárius kinevezését akceptálta, valamint írásban közölte velük a kormány „instrukcióit”.⁴⁰ A küldötteknek tartaniuk kell magukat a kormány rendelkezéseihez, melynek tükrében az 1857. május 4-ei valutatörvényen az idő szerint nem kívántak változtatni. Az esetben, ha más államok azon a véleményen lesznek, hogy szükséges a valutarendszer helyreállítása, akkor ezt megfontolás tárgyává teszik. Ha Poroszország rendezni kívánja valutáját, akkor csakis a „reinen Goldwährug”, vagyis a tiszta aranyvaluta jöhet számításba. A kettős valuta meghonosítására nem törekednek. Az aranyérmék finomságát a 9/10-es arányban kívánják megállapítani, hasonlatosan a koronához és a francia aranyérméhez. Az aranypénz mellett veretnének váltópénzt ezüstből és rézből, melyeket csak egy maximalizált értékben állítanának elő. Bismarck felhívta Meinecke figyelmét az elővigyázatosságra, valamint ezeket az információkat Párizsban Herzog-gal is közölnie kellett. A bajor kormány is meghívást kapott a konferenciára, amit berlini követük közölt Hermann von Thile (1812–1889) külügyminisztériumi államtitkárral⁴¹ és hozzátette, hogy a küldött nevét később hozzák nyilvánosságra.⁴²

Érdekes egy észak-amerikai politikus visszaemlékezése a korabeli Európáról, aki látogatást tett 1867-ben sok nagyvárosban. Többek között járt a világkiállítás miatt nyüzsgő Párizsban, valamint Berlinben is. John Sherman (1823–1900)

³⁷ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Itzenplitz an – von der Heydt, Berlin, den 28. Mai 1867.

³⁸ *Russel, Henry B.*: International monetary conferences. Their purposes, character, and results with a study of the conditions of currency and finance in Europe and America during intervening periods, and in their relations to international action. New York – London, Harper & Brothers Publishes, 1898. 49. jegyzet

³⁹ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Itzenplitz und von der Heydt an – Bismarck, Berlin, den 4. Juni 1867.

⁴⁰ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Bismarck an – Itzenplitz und von der Heydt, Berlin, den 12. Juni 1867.

⁴¹ Hermann von Thile – Unter-Staatssekretär, wirklicher Geheimer Rath und Kammerherr. In: Handbuch über den Königlich Preussischen Hof und Staat. Verlag der königlichen Geheimen Ober- Hofbuchdruckerei, Berlin, 1868. 103.

⁴² GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. von Thile an – Itzenplitz und von der Heydt, Berlin, den 11. Juni 1867.

Poroszországot duzzadó erejűnek írja le, Berlint pedig egy növekvő, fejlődő városnak. Sherman nagy vágya volt, hogy találkozhasson Poroszország miniszterelnökével, Otto von Bismarckkal. Az éppen akkor elhunyt Berlinben székelő amerikai követ Joseph Albert Wright (1810–1867) fia, John C. Wright segítségével Bismarck fogadta az amerikai politikust, ahol lehetőséget kapott a bemutatkozásra. Sherman visszaemlékezésében megjegyezte: Bismarck német akcentussal beszélte az angolt, azonban könnyen érthetően.⁴³ Továbbá lejegyezte, ha Sherman a közelmúlt eseményeire terelte a szót, akkor Bismarck mindig a polgárháborúról és a vezérkari főnökökről kérdezett. Meggyőződéses híve volt az Uniónak és biztosította arról, hogy Poroszország minden lakója hasonlóan vélekedett. Megállapodtak, hogy a világkiállítás további eseményein még találkozhatnak. Bismarck személyisége nagy hatást gyakorolt a fiatal Sherman-ra. Az audiencia nem volt több húsz percnél, mégis úgy érezte, mintha hosszú évek óta baráti kapcsolatot ápoltak volna.⁴⁴ A miniszterelnököt egészséges, ereje teljében lévő, ötvenes éveiben járó férfinak írta le. Nem is tévedett, hiszen Bismarck 1867-ben 52 éves volt.⁴⁵

Az 1867. évi párizsi érme konferencia

Az értekezéslet III. Napóleon császár védnöksége mellett 1867. június 17-én nyitotta meg a kapuit.⁴⁶ Összesen húsz ország – a jelentősebb európai országokon kívül – köztük az Amerikai Egyesült Államok is képviseltette magát, mely tanácskozás egészen július 6-ig ülésezett.⁴⁷ Másnap Meinecke és Herzog követek jelentésben számoltak be von der Heydt pénzügyminiszternek a megnyitóről. Beszámolójukban 36 küldöttről szóltak, akik 19 államot képviseltek.⁴⁸ Az érme konferencia jegyzőkönyve szerint az alábbi országok vettek részt az értekezleten: Ausztria, Baden, Bajorország, Belgium, Dánia, USA, Franciaország, Nagy Britannia, Görögország, Olaszország, Hollandia, Portugália, Poroszország, Oroszország, Svédország, Norvégia, Svájc, Törökország, Württemberg.⁴⁹

⁴³ *Sherman, John*: Recollections of forty years in the House, Senate, and Cabinet, an autobiography. Chicago – New York – London – Berlin, 1895. 401.

⁴⁴ *Sherman* 1895. 401.

⁴⁵ *Uo.* 401–402.

⁴⁶ *Russel* 1898. 44.

⁴⁷ *Reti, Steven P.*: Silver and Gold. The Political Economy of International Monetary Conferences, 1867–1892. Westport – Connecticut – London, Greenwood Press, 1998. 33.

⁴⁸ GStAPK I. Ha Rep. 151. Finanzministerium IA. Nr. 2124. Meinecke und Herzog an – von der Heydt, Paris, den 18. Juni 1867.

⁴⁹ Conférence monétaire internationale. Procès-Verbaux, Imprimerie impériale, Paris, 1867. 1–3.

A franciák előzetesen minden résztvevő országnak megküldték a Latin Éremunió alapító okiratát, ezzel is a belépési szándékukat ösztönözve. A tanácskozástól az egyes országok különböző eredményeket vártak, példának okáért az Egyesült Államok érdekelt volt a nemzetközi érme létrehozásában. Az amerikai küldöttséget az 1863-ban Berlinben rendezett nemzetközi statisztikai konferenciáról már jól ismert Samuel Bulkley Ruggles (1800–1881) vezette. Léonel de Moustier (1817–1869) francia külügyminiszter megnyitóbeszédében a közös nemzetközi pénzt a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbá fűzésére kívánta felhasználni.⁵⁰ Az első ülésen a franciák bemutatták az általuk összeállított kérdőívet („*Questionnaire*”), melybe előzetesen belefoglalták azokat a kérdéseket, amelyeket tárgyalási alapnak és a valutakonferencia központi kérdéseinek tekintettek.⁵¹ A konferencia egyik alapkérdése az volt, hogy egy teljesen új nemzetközi pénzrendszert vezessenek be, vagy függetlenül attól, a jelenlegi valutarendszert használják, mint modellt. Willem Cornelis Mees (1813–1884) a Holland Nemzeti Bank elnöke kijelentette, hogy politikai szempontból egy új rendszer kidolgozása a legjobb megoldás lenne, ami minden államot arra kényszerítene, hogy megreformálja valutapolitikájukat, ily módon nem kerülne hátrányba egyik a másikhoz képest. Viszont több szempontból praktikus megoldás lett volna egy már létező rendszerre való áttérés, vagyis a csatlakozás az Unióhoz.⁵² António José de Ávila gróf (1807–1881) portugál delegált – későbbi miniszterelnök – rámutatott a hasonlóságra a francia 25 frankos és az angol Sovereign között. Végül is a konferencia a 25 frankost ajánlotta a közös pénz alapjául, ami megegyezett a korábban Bécsben rendezett értekezlet által ajánlott osztrák 10 forintos aranyéval, és megközelítette az angol Sovereign és az 5 amerikai dollár értékét.⁵³

A konferencia harmadik ülésnapján szólt hozzá Meinecke az értekezéshez. Kijelentette, hogy Poroszország is csatlakozik a tanácskozás azon megállapításához, amely az aranystandard bevezetését propagálja.⁵⁴ A párizsi értekezlet diplomáciai tárgyalások sorát készítette elő és elérte azt, hogy Európa majdnem minden országa, és az Amerikai Egyesült Államok is, tanulmány tárgyává tették a frankrendszer kérdését. Bizonyítja ezt az a tény, hogy 1868-ban Londonban bizottsági ülést hívtak össze ebben a tárgyban és megegyeztek, hogy támogatják

---

⁵⁰ Thiemeyer, Guido: *Internationalismus und Diplomatie. Währungspolitische Kooperation im europäischen Staatensystem 1865–1900.* (Studien zur Internationalen Geschichte Band 19), R. Oldenburg Verlag, München, 2009. 44.

⁵¹ *Uo.*

⁵² *Reti* 1999. 42.

⁵³ *Thiemeyer* 2009. 45.

⁵⁴ *Conférence monétaire internationale. Procès-Verbaux, Imprimerie impériale, Paris, 1867. 3e Séance. Jeudi 20 Juin 1867. 33.*

a nemzetközi érme gondolatát.⁵⁵ Magán a párizsi értekezleten az amerikai kormány követe azt a kijelentést tette, hogy kormánya hajlandó a dollár értékét anyyira leszállítani, hogy az 5 frankossal legyen egyenlő.

Meinecke a visszaemlékezéseiben lejegyzett pár gondolatot az érmekonferenciával kapcsolatban. A két porosz követ – Meinecke június 16-án érkezett Párizsba – és Herzog a Rue de Monthieu 11. szám alatt lakott a Champs-Élysées közelében.⁵⁶ A rendezvény hivatalos nyelve a francia volt és Meinecke kifejtette, hogy nem bízott a francia nyelvtudásában, azonban önmagával mégis elégedett volt, mivel várározása felett teljesített a nyelvhasználat terén. Érdekes volt még, hogy az Északnémet Szövetség határain túlról érkezett német küldöttek akcentusával nehezen boldogult.⁵⁷

Az Északnémet Szövetség és az Amerikai Egyesült Államok pénzügyi kapcsolata

Az 1860-as évekre a német államokban jellemző volt a törekvés az egység megteremtésére. A legerősebb német királyság Poroszország és az Osztrák Császárság még úgymond kéz a kézben küzdött egymás mellett 1864-ig a Dán Királyság ellen, hogy a poroszok megszerezhessék Schleswig-Holstein-t.⁵⁸ Fordult a szerencséje az osztrákoknak és 1866-ra már kiélezett konfliktusba kerültek a poroszokkal.⁵⁹ 1866 nyara szintén eseményekben gazdag periódus volt a németek történetében. A poroszok annektálták Holsteint, Hannover, Kurhessent, a Nassaui Hercegséget, valamint Frankfurt am Main szabad várost. Azt megelőzően az új alkotmánnyal konspiráltak. Az 1866. július 3-ai königgrázi győzelemmel a poroszok a szövetségeseik körében, és ellenfeleik között is, nagyfokú presztízst vívtak ki maguknak. A nikolsburgi fegyverszünet és a prágai béke pontjai szabad kezet adtak a Porosz Királyság számára a centralizációban.⁶⁰ A béke ugyanis szavatolta, hogy az osztrák császár hozzájárul a Német Szövetség felbomlásához és ahhoz, hogy Ausztria nélkül Poroszország vezetésével létrejön az Északnémet Szövetség, vagyis a Norddeutscher Bund.

---

⁵⁵ *Reti* 1999. 47.

⁵⁶ GStAPK VI. Nachlaß Rudolf Meinecke Nr. 1. E. 41. f.

⁵⁷ GStAPK VI. Nachlaß Rudolf Meinecke Nr. 1. E. 42. f.

⁵⁸ *Gall, Lothar*: Bismarck, Preußen und die nationale Einigung. In: *Historische Zeitschrift*. 285/2 (2007) 358.

⁵⁹ *Zimmer, Frank*: Bismarcks Kampf gegen Kaiser Franz Joseph. Königgrätz und sien Folgen. Verlag Styria, Gratz – Wien – Köln, 1996. 125.

⁶⁰ *Brandt, Harm-Hinrich*: Deutsche Geschichte 1850–1870. Entscheidung über Nation. Verlag W. Kohlhammer, Suttgart – Berlin – Köln, 1999. 183.

A porosz vezetésben nem volt egységes szemlélet a valutapolitika tekintetében. Egymást érték a tervezetek a Bundeskanzleramt-ban, amelynek élén 1867. augusztus 12-én kinevezett Rudolph Delbrück (1817–1903) elnök állt.⁶¹ Delbrück köztudottan Bismarck jobb keze volt, közel álltak egymáshoz a kancellárral, aki gazdasági és kereskedelmi kérdésekben gyakran kikérte a véleményét.⁶² Ars poétikáját az egységesítés törvényekbe iktatása jelentette. Delbrück új hivatala élén élharcosa lett az egységes súly- és mértékrendszer bevezetésének az Északnémet Szövetségben.⁶³ Otto Michaelis (1826–1890) a kancellári hivatal tanácsosa, Delbrück beosztotta, a pénzügyek egységesítésekor az aranystandardot javasolta a pénz alapjának. 1868 júniusában a Reichstagban abban állapodtak meg, hogy amint a pénzügyi kondíciók lehetővé teszik, akkor csak az aranyérc alapú pénzrendszert kívánják meghonosítani Németországban. Továbbá megkezdtek „az előkészületeket” az egyetemes monetáris rendszer bevezetéséhez.⁶⁴

A francia–német katonai konfliktust megelőzően a pénzvilágban is számottevő változások mentek végbe. Mindezeknek a legfontosabb és legmeghatározóbb alapja az 1867. évi párizsi érme konferencia volt, amely célként tűzte ki valamennyi állam aranyvalutára való átmenetét. Viszont a megvalósításban nem állapodtak meg. Majd az értekezletet követő három évtizedben a valutával kapcsolatos diplomáciában vita alakult ki, hogy helyes volt-e az aranystandard bevezetésének támogatása.⁶⁵

A nemzetközi szakirodalom az 1867. évi érme konferenciát tekinti az amerikai befolyásolási törekvés kezdetének Európára a valutapolitika terén. Az 1867., 1878., 1881., 1889. és 1892. évi nagy érmeügyi konferenciák mindegyikén képviseltette magát az Amerikai Egyesült Államok. Hozzá kell tennünk, hogy – habár ezeken a konferenciákon rengeteg határozat született – az egyezményeik nem bírtak a törvény erejével. Ennek ellenére az amerikaiak igyekeztek befolyásolni az európai kormányokat, illetve a szakembereket a bimetallizmus fontosságáról. Ennek érdekében jelentős erőket mozgósítottak és ez nagy erőfeszítésébe került a tengeren túli hatalomnak. Az amerikai külügyminisztériumban 1801 és 1906 között mindössze 20 fő vitte a hivatalt és e munkatársak közül csak hat

⁶¹ *Morsey, Rudolf*: Rudolph Delbrück (1817–1903) In: Bismarcks Mitarbeiter. hrsg. *Lothar Gall – Ulrich Lappenküper*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2009. 76.

⁶² Delbrück, Rudolph von: *Lebenserinnerungen, 1817–1867*. Mit einem Nachtrag aus dem Jahre 1870. Band 2. Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig, 1905. 400.

⁶³ *Gall, Lothar*: Bismarck. Der weisse Revolutionär. Ullstein Verlag, Berlin, 2008. 458.

⁶⁴ *Zucker, Stanley*: Ludwig Bamberger. German liberal politician and Social Critic, 1823–1899. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1975. 64.

⁶⁵ *Reti* 1999. 56.

foglalkozott nemzetközi valutapolitikával.⁶⁶ Erre kiváló példa Samuel Dana Horton (1844–1895) esete, aki valamennyi érme konferencián képviselte az Egyesült Államokat, sőt egy rövid időre Európába is költözött, hogy népszerűsítse a kettős értéket.

Az amerikai kormányok pénzügyi elképzeléseinek az alapját a Latin Éremunió alapötlete szolgáltatta.⁶⁷ Terveik szerint egy modern pénzrendszert kívántak létrehozni az Unióhoz hasonlatosan. Ennek alapján az arany és az ezüst közötti értékarányt mesterségesen kívánták megállapítani. Az új rendszerhez minden korabeli független állam csatlakozhatott volna, saját érméi megtartásával. Ellenben egy egységes súly- és finomsági rendszert dolgoztak ki, melynek alapján a kereskedelmi kapcsolatokat kiterjeszthették volna a valuta mentén.

Az amerikai kormány komolyan vette az érme konferencia határozatát és lépéseket tett egy egységes nemzetközi pénzrendszer kidolgozására. A poroszok diplomatájuk révén képviseltették magukat az Egyesült Államokban. Friedrich von Gerolt (1797–1879) 1844 óta teljesített szolgálatot az USA-ban, aki minden idők leghosszabb hivatali időt betöltő diplomatájaként vonult be a német történelembe. 1844-től kisebb megszakításokkal 1854-ig washingtoni „ministerresident”, majd 1854-től 1868-ig porosz követ.⁶⁸ 1868. január 24-től az Északnémet Szövetség követeként töltötte be posztját, egészen 1871. december 31-ig, a nyugálmányba vonulásáig.⁶⁹ Gerolt minden fontos ügyben folyamatosan tájékoztatta Bismarckot az amerikai, illetve az Északnémet Szövetséget érintő eseményekről. Többek között a valutapolitikáról is, pontosabban az amerikai tervzetekről a nemzetközi pénz vonatkozásában. A diplomata jelentéseiből kitűnik egy – a forrásokban Gerolt által E. B. Elliot-ként⁷⁰ aposztrofált – amerikai pénzügyminiszteri hivatalnok. Ez a rövidítés valójában a svéd származású Ezekiel Brown Elliott-ot (1823–1888) takarja, aki óriási munkát végzett az egységes nemzetközi pénzügyi rendszer kidolgozásában.⁷¹

⁶⁶ *Herren, Madeleine*: Hintertüren zur Macht. Internationalismus und modernisierungsorientierte Außenpolitik in Belgien, der Schweiz und den USA 1865–1914. (Studien zur internationalen Geschichte Band 9) R. Oldenbourg Verlag, 2000. 397.

⁶⁷ *Herren* 2000. 396.

⁶⁸ *Eimers, Enno*: Preußen und die USA 1850 bis 1867. Transatlantische Wechselwirkungen. (Quellen und Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte Band 28) Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 2004. 19.

⁶⁹ Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945. Band 2, G-K. Bearbeiter: *Gerhard Keiper – Martin Kröger*. Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2005. 33.

⁷⁰ Gerolt követi tudósításaiban rendszeresen az Elliot alakot használja egészen 1869 végéig, azonban az Elliott alak a helyes.

⁷¹ Ezekiel Brown Elliott In: Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, Vol. 24 (May, 1888 – May, 1889) 447–452.

Elliott jártas volt a porosz ügyekben, mivel a fentebb már említett Samuel Bulkley Ruggles társaságában részt vett az 1863. szeptember 6 és 12 között Berlinben megrendezett nemzetközi statisztikai konferencián, ahol előadást is tartott: *On the military statistics of the United States of America* (Az Amerikai Egyesült Államok katonai statisztikája) címmel.⁷² Majd 1864-ben részt vett a porosz-dán háborúban, mint az amerikai kormány Egészségügyi Bizottságának a küldöttje, ahol mindkét hadsereg kórházi és mentőszolgálati ellátását vizsgálta.⁷³ Megfigyeléseit publikálta *Report on Prussian Mortality* (Jelentés a porosz halálozásról) címmel a Porosz Királyi Statisztikai Hivatal lapjában. Ezt követően a '60-as évek második felében visszatért Amerikába, ahol több fontos tanulmányt is publikált a nemzetközi pénz, illetve a valuta témakörében.

A nemzetközi pénz ideája és annak kidolgozása

Elliott egy tervezeten dolgozott az egységes decimális nemzetközi pénzrendszer bevezetéséről a fejlett országokban, amelynek elkészítésével a kormány bízta meg. Elliott Gerolt-hoz írott levelében kifejti, hogy a porosz Vereinskrona érmének van egyedül metrikus mértékegysége az Északnémet Szövetségben.⁷⁴ Gerolt kérésére Elliott átadta tervezetét, amelyben az egységes metrikus tizedes pénzverés bevezetéséről volt szó Németországban, Angliában, Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban.⁷⁵ A pénzrendszer alapját a francia arany 100 frankos érme alkotta, melynek finom tömege 29,032258 gramm és az érme nyerstömege 32,25806 gramm, finomsága 900/1000.⁷⁶ Eközben a porosz Vereiskrona (egyleti korona) aranytartalma 10 gramm, míg az amerikai arany 10 dolláros érme (Eagle) 15 gramm aranyércet tartalmazott. A francia érmerendszer adaptációját a párizsi valutakonferencia amerikai küldöttségének vezetője, Ruggles javasolta a kongresszusnak. Az amerikaiak óva intették az Északnémet Szövetség államait a francia érmerendszer meg gondolatlan átvételétől, mivel azt Anglia is elutasította.

Gerolt leírt egy személyes esetet. Amikor legutoljára New Yorkban járt, egy német pénzváltónál dollárt váltott Vereinskrona-ra, amit 6,60 aranydollárért

---

⁷² Uo. 449.

⁷³ Ua.

⁷⁴ Bundesarchiv – Berlin-Lichterfelde (a továbbiakban BA) 1401 Reichskanzleramt Band. 1155. Elliott to – Gerolt, Washington D.C. December 1. 1868. 97.

⁷⁵ BA 1401 Reichskanzleramt Band. 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 2. Dezember 1868. 93. f.

⁷⁶ BA 1401 Reichskanzleramt Band. 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 2. Dezember 1868. 93. f.

váltott át, melynek a valós értéke 6,66 dollár volt.⁷⁷ A pénzváltó közölte Geroltal, hogy hamarosan 3000 darab egyleti koronát fog vásárolni (véleménye szerint mélyen áron alul) és az érméket Philadelphiában kívánta értékesíteni. Majd jelentése végén hozzáfűzte Bismarcknak, hogy személyesen beszélt Hugh McCulloch (1808–1895) – éppen hivatali idejét töltő – pénzügyminiszterrel (1865–1869), aki tájékoztatta, hogy a következő kongresszuson előterjeszti az Elliott-féle reformtervezetet és a törvényi szabályozásról mielőbb tárgyalni fognak.

1869 áprilisában Gerolt washingtoni porosz követ újabb jelentésben számolt be az egységes nemzetközi pénzrendszer bevezetésének állásáról. McCulloch pénzügyminiszter 1869. február 8-án terjesztette Elliott tervezetét a kongresszus elé.⁷⁸ Viszont a demokrata párti Andrew Johnson (1808–1875) elnök 1869. március 4-én leköszönt posztjáról, akinek a helyét a republikánus Ulysses Simpson Grant (1822–1885) tábornok vette át.⁷⁹ A pénzügyminiszterek személyében is változás történt, McCulloch helyét George Sewall Boutwell (1818–1905) töltötte be egészen 1873-ig. Gerolt beszámolt még arról is, hogy William D. Kelley (1814–1890), a képviselőház republikánus tagja, Pennsylvaniából már korábban előterjesztett egy törvényjavaslatot az Elliott-féle valutareform mellett. A választások miatt időhiányba került törvényhozás nem tudott rendelkezni az újításról, így annak megalkotása már csak az újonnan összeült kongresszusra maradt, amely előreláthatólag decemberben ül össze. Az amerikai pénzügyminiszter szóban ígéretet tett Gerolt-nak, hogy amint a tervezetet a kongresszusi nyomda kinyomtatja, úgy azonnal rendelkezésére bocsát majd azokból, amelyeket megküldhet Berlinbe. Ellenben elkészült a nemzetközi veretek grafikai kivitelezési terve, melyet megküldött a kancellárnak. Érdekes azonban, hogy Gerolt jelentésétől néhány nappal korábban rendezték meg az Amerikai Tudományos Akadémia tagjainak találkozóját, amelyen az Elliott-féle reformjavaslatot is megvitaták. Az akadémikusok többsége az Elliott-féle tervezet mellett foglalt állást, így tehát a Ruggels-féle javaslatot, vagyis a francia mintájú arany- és ezüstalapú pénzrendszer adaptációját elutasították.⁸⁰

Gerolt következő valutapolitikai témájú jelentését 1869. október 18-án küldte meg Bismarcknak. Ebben beszámolt az április óta történt fejleményekről. Eszerint az Elliott-féle reformtervezetet Kelley a kongresszus legutóbbi ülésén a kép-

⁷⁷ BA 1401 Reichskanzleramt Band. 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 2. Dezember 1868. 94.

⁷⁸ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, 27. April 1869. 120. f.

⁷⁹ *Hahner Péter*: Az Egyesült Államok elnökei. Maecenas Kiadó, Budapest. 2006. 148.

⁸⁰ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Gerolt an – Bismarcknak, Washington, 27. April 1869. 121.

viselőház elé terjesztette. Elliott felhívta Gerolt figyelmét egy tanulmányra a Preußische Jahrbücher legújabb számában, melyet Eugène Nothomb (1840–1930) publikált *Die Weltmünze* címmel.⁸¹ Elliott nagy kedvét lelta a dolgozat olvasásában, ugyanis saját memorandumát ennek alapján felülvizsgálta és javaslatait Németország valutareformja szempontjából beledolgozta. Így Elliott javaslata alapján az arany egyleti koronán és a rézváltópénzen nem szükséges változtatnia a porosz kormánynak.⁸² Néhány nappal később újabb jelentésben számolt be a kancellárnak. Amennyiben a pénzügyminiszter elkészítteti a tervezet próbanyomását és azt átadja neki, akkor azt azonnal elküldi Poroszországba.⁸³

Időközben Berlinben változás állott be a Bismarck vezette kabinetben. A miniszterelnökkel köztudottan sokszor ellenséges viszonyt ápolt von der Heydt másodjára is lemondott posztjáról, mivel nem tudott Bismarckkal együttműködni. Hivatalosan nyugállományba vonult. Az uralkodó, félszegeen bár, de Otto von Camphausen (1812–1896) személyében kinevezte az első liberális politikust pénzügyminiszterre 1869. október 26-án.⁸⁴ Később azonban bizonyította a Vilmos által megelőlegezett bizalmat, mivel hivatalát egészen 1878-ig töltötte be és egy sikeres időszakot hagyott a háta mögött. Személye garancia volt az új pénzrendszer, az aranyárka bevezetéséhez, valamint neve a pénzügyi kontinuitással szoros összefüggésben állt.

Gerolt 1869. november 16-án jelentette – mikor az európai postát már elküldte –, hogy Elliott elkészült a tervezetével.⁸⁵ Tehát ezek alapján Elliott november közepére készült el a munkájával, melyet átadott Gerolt-nak, aki azt másnap, november 17-én postázta Bismarcknak.⁸⁶ Az amerikai hivatalnok egy teljes javaslatot dolgozott ki Németország valutareformjával kapcsolatban *Suggestions for the establishment of an international coinage on a decimal and metric basis in Germany* címmel, mellyel egy új pénzstruktúra alapjait kívánta lefektetni. Az új szisztéma kísértetiesen hasonlít az egyleti korona rendszerére, amely pénz-

⁸¹ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Elliott to – Baron von Gerolt, Washington D.C., October 8. 1869. 186; Nothomb, Eugène: Die Weltmünze. Ein Vorschlag zu ihrer Verwirklichung. In: Preußische Jahrbücher. hrsg. von Heinrich Treitschke – Wilhelm Wehrenpfennig. Druck und Verlag Georg Reimer. (Band 24) Heft 2. Berlin, 1869. 161–190.

⁸² BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 18. October 1869. 166. f.

⁸³ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 25. October 1869. 190.

⁸⁴ Brunck 2004. 200.

⁸⁵ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1155. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 16. November 1869. 205.

⁸⁶ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 17. November 1869. 2.; Elliott, E.[zekiel] B.[rown]: Suggestions for the establishment of an international coinage on a decimal and metric basis in Germany. Washington, 1869. 1–14.

rendszer alapját már nem az egyleti ezüst tallér, hanem a Vereinskrona arany ércéhez kívánták alakítani a párizsi érme konferencia határozatának megfelelően.

Az Északnémet Szövetség washingtoni követe a soron következő jelentését a nemzetközi metrikus pénzrendszerről 1870. április 22-én írta.⁸⁷ Tehát a porosz diplomácia és a kormány a témában több mint öt hónapon keresztül nem érintkezett. Gerolt beszámolt arról, hogy a kongresszusnak jogalkotási javaslatokat kell benyújtani a metrikus érmerendszer bevezetéséről az Egyesült Államokban. A párizsi érme konferencia amerikai küldöttségének vezetője, Ruggles, ismét javaslatot tett a francia érmerendszer adaptációjára a kongresszusban. Ezt a javaslatot azonban nagy ellenvetés kísérte, ugyanis Kelley képviselő már 1870. március 13-án – mint már korábban is javasolta – újra előterjesztette a „világos” és egyszerűbb metrikus pénzrendszer bevezetését az Egyesült Államokban.⁸⁸ A szakértők általában a Kelley-féle reformtervezet mellett érveltek, Gerolt szerint ez minden érintett állam, de különösen Németország számára igen kívánatos lett volna.

Közel egy hónappal később, Gerolt 1870. május 20-án kelt újabb jelentésében számolt be a pénzügyi helyzetről.⁸⁹ Boutwell amerikai pénzügyminiszter közvetett lépéseket tett a Kelley által benyújtott törvényjavaslat kongresszusi megszavazásához. 1870. május 25-én Boutwell jelentésben tájékoztatta a szenátus pénzügyi bizottságát, továbbá Hiland R. Hulburd (1829–1880) számvevőszéki elnököt a különböző reformtervezetekről és pénzügyi helyzetről. Gerolt jelentése további mellékleteket is tartalmazott, többek között egy táblázatot, melyet Elliott készített Kelley reformtervezete alapján. Gerolt felhívta Bismarck figyelmét erre a táblázatra, miszerint az Északnémet Szövetségi Kormányban ezzel kapcsolatosan várható majd a legnagyobb érdeklődés. Bár a követ sietve hozzátette, hogy véleménye szerint a jelenlegi ülészakban nem hiszi, hogy ezzel összhangban meghozzák a kongresszusi határozatot.

Bancroft Davis (1822–1907) – Grant elnök hivatali ideje alatt az Egyesült Államok külügyminiszteri helyettese 1869 és 1871 között, majd 1873 és 1874-ben újra – bizalmasan közölte Gerolt-tal, hogy egy nyomtatott határozatot küldenek számos európai udvari amerikai követségre az egységes nemzetközi valutarendszerről.⁹⁰ Ezt a mellékletet a porosz követ is csatolta, mely egyértelműen ki-

⁸⁷ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 22. April 1870. 66.

⁸⁸ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 22. April 1870. 66. f.

⁸⁹ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 20. Mai 1870. 76.

⁹⁰ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 22. Juni 1870. 97.

mondta, hogy a jövőben az amerikai valuta alapja csakis az arany standard lehet. Így a Kelley-féle reformtervezet – ellentétben a Ruggels-féle bimetalizmussal – csak az aranyra kívánt alapozni. Ennek megfelelően mutatja be a metrikus súlyú aranyérméket. A 3 aranydolláros érme 9/10 finomságú és 5 gramm aranyat tartalmaz.⁹¹ A 3 gramm színaranyat tartalmazó 2 aranydolláros érmének a tömege és minősége az egyleti koronával egyszerű viszonyban állna. Ez alapján a tervezet azt sugallja, hogy az 1 angol Sovereign és a francia 25 frankos érmék aranytartalmuk és méretük szerint az amerikai 5 dollár (fél Eagle) érméket a fenti szisztéma alapján veretnék. A tervezet 6. és 7. pontja kimondja, hogy az Egyesült Államok és Németország számára egyformán előnyös (mivel az egyleti aranykorona 10 gramm színaranyat tartalmaz és 15 gramm a Double Eagle 10 dolláros darabja). Amennyiben Anglia és Franciaország is hajlandó érmerendszerén változtatni, úgy az Egyesült Államok elnöke javasolja a kongresszusnak az egyszerű metrikus valutareformot. Továbbá arról is tájékoztatta Bismarckot, hogy a Ruggles-féle reformtervezetet, amely a francia érmerendszer adaptációját terjesztette elő az 1867. évi párizsi érme konferencia határozata alapján, a kormány elvetette.

Gerolt 1870. július 7-én kelt jelentésében beszámolt arról, hogy az amerikai kormány feltételesen javaslatokat tett az Északnémet Szövetség országainak, valamint Nagy-Britanniának az Elliott-féle nemzetközi érmerendszer elfogadására.⁹² Kelley a képviselőházban tartott beszédet a valutarendszerről, amelyben arról számolt be, hogy sok országban adódott nézeteltérés és aggodalom, azonban az egységes nemzetközi pénzrendszer az általános jólétet szolgálja.

Befejezés

1870. július 7-től nem állt rendelkezésünkre további adat Gerolt és Elliott együttműködésére. A magyarázat az lehet, hogy 1871 végén Gerolt sok éves szolgálati idő után nyugállományba vonult. Majd Washingtonban a Német Császárságnak új követe lett Kurd von Schlözer (1822–1894) személyében. Ennek következtében akár meg is szakadhattak a tárgyalások Elliot-tal. Guido Thiemeyer, aki többek között a washingtoni National Archives-ban is kutatásokat végzett, az amerikai kormányok Európára gyakorolt valutapolitikai befolyását az 1878. évi valutaügyi konferenciától datálja.⁹³ Thiemeyer-nek valóban

⁹¹ BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 22. Juni 1870. 97. f.

⁹² BA 1401 Reichskanzleramt Band 1156. Gerolt an – Bismarck, Washington, den 7. Juli 1870. 104. f.

⁹³ *Thiemeyer, Guido*: Die Währungsfrage und die Anfänge US-amerikanischer Europapolitik im Jahre 1878. In: *Aufklärung, Konstitutionalismus, Atlantische Welt. Eine Festschrift für Host Dippel*. hrsg. *Thomas Clark – Ulrich Schnakenberg*. Kassel, 2009. 161.

igaza van, hogy az 1878. évi párizsi érme konferenciát az „*amerikai konferenciának*” szokás nevezni, azonban a befolyásolási tevékenységük már jóval azt megelőzően, tíz évvel korábban megkezdődött.

Végül a Német Császársághoz hasonlóan az Amerikai Egyesült Államok is áttért az aranystandardra az 1873. februári törvénynek köszönhetően. Az USA ugyancsak a „*hinkende Goldwährung*”, vagyis a „*limping Standard*” mellett döntött, akárcsak Németország.⁹⁴ A folytatást illetően az amerikaiaknak volt némi kerülőútjuk. A hetvenes évek második felében ugyanis mégis a bimetalizmus mellett döntöttek és – William McKinley (1843–1901) elnöksége alatt – 1900-ban tértek ismét vissza az aranyparitáshoz. Ezzel szemben Németország 1871-től mindvégig az arany valutaalapon állott.

---

⁹⁴ *hinkende Goldwährung* – *limping Standard* = sántító aranyvalutát jelent.

Kertész István

HÍRSZERZÉS ÉS HÍRADÁS A KLASSZIKUS ÓKORI HADVISELÉSBEN

„...a bölcs fejedelem és a kiváló hadvezér úgy indít háborút és úgy arat győzelmet az ellenség felett, úgy szerez tehát érdemdús tetteket, amelyek révén kiemelkedik a sokaságból, hogy mindent igyekszik előre tudni. Ezt az előretudást nem lehet a szellemektől megkapni, nem lehet sem más dolgok mintájára levont következtetések, sem számítgatások útján megszerezni; az ellenség helyzetének ismeretét mindig emberektől kell megszereznünk.

Kémeket alkalmazunk tehát... Vannak megtelepedett, belső és visszatérő kémek, valamint a halál és az élet kémei... Megtelepedett kém az, akit az ellenséges vidék lakosaiból választunk ki és fogadunk szolgálatunkba; belső kém az, akit az ellenség hivatalnokai közül választunk ki és fogadunk szolgálatunkba; visszatérő kém az, akit az ellenség kémei közül választunk ki és fogadunk szolgálatunkba; a halál kéme az, aki a külvilágot megtévesztve folytatja tevékenységét, s a mi kémeinknek is hamis híreket ad tudtára, az ellenség kémeinek is hamis híreket ad tovább; végül az élet kéme az, aki az ellenségtől hírekkel tér vissza... A háborúban ez a legfontosabb, a hadsereg a kémekre támaszkodva tud helyesen cselekedni.” (Szun-ce: A hadviselés törvényei 13. – Tőkei Ferenc fordítása.)

Valamikor a Kr. e. 4. század második felében születhetett az a hadtudományi mű, amelyből az előbb idézett sorokat vettük. Kínai szerzője meglepően időtálló módon összegezte a katonai hírszerzés jelentőségét és legfontosabb eszközeit. Megállapításai semmiben sem térnek el a klasszikus ókor vagy akár a modern idők elméletétől és gyakorlatától. Mielőtt azonban ezt akár Hannibal, akár Julius Caesar vagy mások ókori példáin szemléltetnénk, hivatkozzunk a hadtudomány egyik kiemelkedő, 20. századi képviselőjére.

A közelmúlt kiváló hadtörténeti és hadelméleti szakírója, John Keegan a hadvezér öt alapvető kötelességét, amint ő nevezte: imperatívuszát összegezte.

Ezek között említette a *cselekvés imperatívuszát*.¹ Mit is jelent ez valójában? Csata vagy hadmozdulat végrehajtása előtt a hadvezérnek alaposan át kell tekintenie a helyzetet, és pontosan tisztáznia kell magában azt is, mit akar tenni. Tetteinek két, egymásra épülő alapeleme a *tudás* és a *látás*. Az igazán hatékony hadvezetés a részletes és sajátos *tudásból* nő ki: az győz, aki jól ismeri az ellenség erejét, hollétét, állapotát, képességeit és szándékait. A *látás* nem más, mint a *valós idejű tudás*, az aktuális valóság felismerése. Ez Keegan szerint sok esetben hiányzott Nagy Sándornál, aki elmerült a kézitusában – viszont messzemenően eleget tett a *példamutatás imperatívuszának* – és Hitlernél, aki az eseményektől elszigetelve, távolról igyekezett irányítani, a II. világháború vége felé már nem is létező haderőket. Hasonló problémák akadályozták sokszor az eredményes hadviselésben – dacára a kommunikáció technikai fejlődésének – az I. világháború úgynevezett „kastélytábornokait”, akik a hadszíntértől messze eső palotákból vezényelték le az ütközeteket. Keegan Julius Caesar, Wellington, Grant, Montgomery gyakorlatát tartja példamutatónak. Ők elfogadták, hogy a parancsnok helye olykor a főhadiszálláson, a térképasztal mellett van, de más alkalmakkor, így válság idején, a csapatok élén kell lennie, ahol az események közvetlen szemtanújaként azonnali döntéseket hozhat.

A katonai *cselekvést* alapvetően meghatározó *tudás* megszerzésének két fő módszere alakult ki a történelem folyamán: ezek a *stratégiai* és a *taktikai hírszerzés vagy felderítés*.² Az előbbi tartalmazta többek között a diplomáciai kapcsolatok kihasználását információszerzésre, a határerődök figyelőszolgálatának megszervezését, a külkereskedelmi hálózat révén történő adatgyűjtést, alkalmi katonai expedíciók indítását addig ismeretlen területekre, dezinformációk terjesztését, dokumentumok elfogását és az ellenséges erők tagjaival történő informális kapcsolatfelvétel esetleges hozadékát. Ezen túlmenően kémeket is alkalmaztak, akik hosszabb-rövidebb ideig az aktuális vagy potenciális ellenség területén tartózkodva végezték hírszerző tevékenységüket – amint arra *Szun-ce* is rámutatott.

¹ A Szun-ce idézet lelőhelye: *Hahn István: A hadművészet ókori klasszikusai*. Bp. 1963. 235–237.; *L. J. Keegan: Maszk. A parancsnoklás álarcá*. Bp. é. n. (The Mask of Command, Penguin Books, 1988. – Fordította: *Balanyi Bibiána és dr. Molnár György*), 439 skk. – Keegan 5 imperatívusza: 1. A *hasonlóság* imperatívusza, vagyis az a követelmény, hogy szerves kapcsolat alakuljon ki hadvezér és katonái között. 2. A *meggyőzés* imperatívusza, amelynek jegyében a katonák azonosulnak a vezér céljaival. 3. A *szankció* imperatívusza, vagyis a vezér helyesen alkalmazza a büntetést és a jutalmazást. 4. A *cselekvés* imperatívusza (lásd a főszovegben). 5. A *példamutatás* imperatívusza, tehát a vezérnek személyes érényeit kell felmutatnia harcosai előtt.

² *Pilch Jenő (szerk.): A hírszerzés és kémkedés története I–III*. Bp. 1936. I. 3–94.; *N. J. E. Austin – N. B. Rankov: Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*. London–New York. 2004.; *V. D. Hanson: Makers of Ancient Strategy. From the Persian Wars to the Fall of Rome*. Princeton–Oxford. 2010. 7, 24, 53, 156, 232.

A *stratégiai felderítés* alapvető célja az volt, hogy a jövőbeni katonai konfliktus színteréül számba jöhető területek természetföldrajzi viszonyairól, úthálózatáról, az ott élő lakosság hangulatáról, a jellemző belpolitikai viszonyokról, az élelembeszerzés lehetőségeiről, az ottani haderő stratégiai és taktikai képességeiről megbízható információkat szolgáltatson. Mindez általában az összecsapások előtti felderítést szolgálta. A stratégiai hírszerzés iskolapéldájaként értékelte a történetíró *Polübiosz* az Alpokon történő áthatolást megtervező és végrehajtó Hannibal eljárását, akiről ezt írta:

„...rendkívüli gondossággal mérlegelve kezdett bele hatalmas vállalkozásába. Mert először is gondos felderítő tevékenység segítségével tájékozódott arról, hogy mennyire termékenyek azok a vidékek, amelyeken át akar vonulni, s hogy mennyire elszánt ellenségei az itt lakó törzsek a rómaiaknak. Arról is gondoskodott, hogy itt lakó, a helyi viszonyokat jól ismerő útikalauzokat biztosítson magának, akiknek segítségével leküzdheti az út legnehezebb szakaszait, és akiket ugyanazok a politikai célok vezérelnek, és ugyanazok a remények töltenek be, mint őt magát.”³

A *taktikai felderítés* a már megkezdődött ellenségeskedések során szolgáltatott információkat a hadvezetésnek. Keegan terminológiája szerint a *látás*, vagyis az *aktuális tudás* képességét biztosították a hadvezér számára a közvetlenül a csapatok előtt járó felderítők (római terminus *technicus*-szal *procursores*), a szervezetten tevékenykedő felderítő csapatok (a római hadban az *exploratores*) és az ellenséges területen mozgó titkos ügynökök (római elnevezéssel *speculatores*). Ők értesítettek az ellenség mozgásáról, erőinek megoszlásáról, vélhető szándékairól stb. Az általuk nyújtott adatokat hadifoglyok, elrabolt vagy menekült civilek, dezertőrök és helyi informátorok (latinul *indices*) révén beszerzett értesülések egészítették ki. Olykor a hadvezérek, a principátus korától pedig a római császárok némelyike személyes szemrevételezéssel is törekedtek megbízható ismeretekhez jutni az ellenség erejéről, manővereiről, elhelyezkedéséről.⁴

A görög–római világ katonai szakírói és történetírói sokszor hangsúlyozták az ellenségről beszerzett ismeretek fontosságát, illetve az ellenséges hírszerző tevékenység meghiúsításának jelentőségét. A Kr. e. 5–4. sz. fordulóján élt *Xenophón* „*Küroupaideia*” című utópisztikus nevelési regényében a Perzsa Birodalom még ifjúkorú megalapítóját, Küroszt édesapja a hadtudomány különböző ágainak jelentőségére tanítja. Azt tudatosítja nagyra hivatott neveltjében, hogy mi mindent kell a jó hadvezérnek megtanulnia. Többek között azt, hogy a megszerzett információk birtokában:

„... rendezett csatasorokkal ronts a rendezetlen ellenségre, fegyverekkel a fegyvertelenekre, éberekkkel az alvókra, erre törekedj, fiam, ha egy mód van rá...

³ *Polübiosz* III. 48. – *Muraközy Gyula* fordítása.

⁴ Vö. *Austin–Rankov*, 2004. (2. jegyzet) 39 skk.

Úgy lepd meg az ellenséget, hogy ő ne lásson téged, de te jól lásd őt, és olyan helyet válassz az ütközethez, amely az ellenség számára kedvezőtlen, de a te számodra biztonságos... Tudnivalóid közé tartozik... hogyan kell kifürkészni az ő szándékait, és a magunkét titokban tartani.”⁵

A Kr. e. 360 körül alkotó *Aineiasz Taktikosz* „Taktika” című művéből csupán a városostromról írott rész maradt ránk. Ebben az ellenséges hírszerzői tevékenység akadályozása végett előírja, hogy az ostromlott városba beérkező és onnan kiküldött leveleket hivatalos személyeknek kell megvizsgálni. Ha kívülről követek érkeznek, azokat gondosan meg kell figyelni, a városban élő idegeneket össze kell írni, és a hadiállapot idejére el kell különíteni.⁶

Polübiosz a Kr. e. 2. században írott történeti munkájában („Hisztoriai”) a hadvezér feladatainak ismertetése közben kiemeli, hogy

„... a vezér... sem a jó remény keltette örömeiben, sem félelmében, sem barátság, sem övéi iránti szeretet hatása alatt se tárjon fel semmit a terveiből olyanoknak, akiket az nem illet... a nappal vagy éjszaka megteendő utakat ismerje jól a vezér, ismerje az utakon való közlekedés módját szárazföldön és tengeren... Nem szabad kevésbé venni a cselekmények színhelyének megfigyelését, itt derülhet ki, hogy a lehetetlennek látszó dolog lehetségesnek bizonyul, azt pedig, amit könnyűnek tartottunk, mégsem tudjuk keresztülvinni... A legjobb az, ha a hadvezér maga ismeri a felvonulási utakat, s annak a területnek sajátságait, ahová meg akar érkezni...”⁷

A Kr. u. 4–5. századi (pontos kronológiája vitatott) katonai szakíró, *Vegetius* „A hadtudomány foglalatá” c. művében részletes instrukciókat ad a felderítés fontosságát és végrehajtását illetően:

„Mielőtt a hadvezér elindul a hadsereggel, küldje ki legmegbízhatóbb és legfortélyosabb embereit a legkipróbáltabb lovakon, hogy derítsék fel menetirányban és visszafelé, jobb és bal felől azokat a helyeket, amelyeken keresztül meg kell tenni az utat, nehogy az ellenfél valamiféle csapdát állítson. A felderítők pedig biztonságosabban működnek éjszaka, mint nappal. Mert különös módon a saját ügyének lesz árulója az, akinek felderítőjét elfogja az ellenfél. Elsőnek tehát a lovasság keljen útra, azután a gyalogság... Azonkívül ismernünk kell az ellenfél szokását, hogy vajon éjszaka, hajnalban vagy lenyugváskor szokott-e rajtaütésre vállalkozni... Tudnunk kell mármost, hogy vajon gyalogságban vagy lovasságban, lándzsásokban vagy íjásokban erősebb-e; hogy létszámával vagy a fegyverek erejével tűnik-e ki...”⁸

⁵ *Xenophón: Kúroupaideia I. 6 – Fein Judit fordítása.*

⁶ *Aineiasz Taktikosz X. Vö. Hahn István (1. jegyzet) 340–341.*

⁷ *Polübiosz: IX. 13–14 – Hahn István fordítása.*

⁸ *Vegetius VI. – Várady László fordítása. Vö. Hahn István (1. jegyzet) 751 skk.*

E néhány példa a görög-római irodalomból jól szemléltetheti, hogy elvi síkon tökéletesen tisztában voltak a katonai információszerzés fontosságával. Mégis, elsősorban a *taktikai felderítés* terén, a görög hadtörténet tanulmányozója számos hiányosságra akad. *Thuküdidész*nek a peloponnészoszi háborúról írott munkája – egyéb ókori írások mellett⁹ – számos olyan esetet említ, amikor az elemi felderítő tevékenység mellőzése döntő módon, hátrányosan befolyásolta az események menetét. Így Kr. e. 429-ben a spártai hadvezér, Knémosz három menetoszlopra bontva seregét közeledett az elfoglalni óhajtott akarnaniai város, Sztratosz felé. A középső menetoszlopot khaonok és más barbár szövetségesek alkották, míg a két szélsőben hellének masíroztak. Az óvatosan, hadrendben előrehaladó görögöktől eltérően a barbárok rendezetlen tömegben törtek előre, abban bízva, hogy egyedül is képesek lesznek elfoglalni a várost. A sztratosziak azonban észrevették közeledésüket és lesből rájuk támadva, szétverték őket. Ebből a közelükben lezajlott összecsapásból a görögök semmit se vettek észre, ami arra mutat, hogy a spártai vezér sem saját serege egy részét, sem az ellenséget nem volt képes szemmel tartani.¹⁰ Nem csoda, hogy a Sztratosz elleni támadás meghiúsult.

Kr. e. 413-ban, közvetlenül a Szicíliaba küldött athéni expedíciós haderő megsemmisülése előtt, a tenger felé igyekvő athéniak az éjszaka folyamán nagy tüzeket gyújtottak. Ezzel azt a látszatot akarták kelteni az őket üldöző szürakuszaiak és azok szövetségesi előtt, hogy letáborozva készülnek a másnapi összecsapásra. Valójában a sötétség leple alatt tovább indultak. A gondos felderítés hiányában az ellenség csak virradatkor vette észre, hogy az athéniak elvonultak.¹¹ Ezt megelőzően viszont a Nikiasz és Démoszthenész által vezetett athéniak hagyták figyelmen kívül a hírszerzés elemi szabályait. Ugyanis, elvesztve egy tengeri ütközetet Szürakuszai hajóhadával szemben, úgy döntöttek, hogy szárazföldi seregüket is visszavonják. A szürakuszai vezér, Hermokratész hiába próbálta vezértársait rávenni arra, hogy gyors manőverekkel elzárják előlük a visszavonulás útját, azok a katonák fáradtságára és Héraklész aznapi ünnepére hivatkoztak, és elhalasztották a döntést. Ekkor Hermokratész más módon próbálkozott az athéni elvonulás megakadályozásával:

„...alkonyattájban elküldte néhány bajtársát lovasok kíséretében az athéni táborhoz. Ezek a táborot hallótávolságra megközelítve, mintha az athéniak hívei lennének (mert Nikiasznak megvoltak a városban a maga hírszerzői), magukhoz hívtak néhány embert, s megüzenték velük Nikiasznak, hogy ne induljon el sere-

⁹ Például *Xenophón*: Hellénika IV. 2,18, VII. 5,10; *Polübiosz* XVIII. 20,3.

¹⁰ *Thuküdidész* II. 81,7.

¹¹ *Uo.* VII. 80–81.

gével éjszaka, mert a szürakuszaiak megszállták az utakat... E híradás után, amelynek igazságában senki se kételkedett, ott maradtak éjszakára...”¹²

Nikiasznak ellenőriznie kellett volna a kapott információ hitelességét, de ezt éppúgy elmulasztotta, mint ahogy néhány nappal később az ellenség sem győzdött meg arról, vajon a sok éjszakai tűz valóban az athéniak helyben maradását bizonyítja-e.¹³ A Hermokratész által elkövetett cselfogás eredményeképp az athéniak értékes időt vesztegettek el, és ennek csak egy részét nyerték utóbb vissza ellenségeikkel szemben. A következmény vezéreik fogságba esése és kivégzése, valamint seregük pusztulása lett. Hasonlóképpen a Kr. e. 405 során, Aigoszpotamoinál lezajlott tengeri összecsapásban az athéni flotta vereségét a felderítés hiánya idézte elő, miközben a spártai fővezér, Lüsandrosz alkalmazott felderítő hajókat az ellenséges gályák mozgásának megfigyelésére.¹⁴

W. Kendrick Pritchett a taktikai felderítés görög viszonylatban történő elterjedését antik irodalmi források nyelvi elemzésével vizsgálta.¹⁵ Megállapította, hogy a ’kém’, ’felderítő’ jelentésű *szkoposz* kifejezés Homérosztól kezdve Polübioszig egy sor szerzőnél előfordult. Homérosz¹⁶ ezzel a terminussal jelölte a Trója számára kémkedő Politészt, akiről ezt írta:

„Hangja Politészé, Priamosz fejedelmi fiáé
volt, aki kémhelyen ült...”¹⁷

A *szkoposz* Politész itt egy magas helyről figyeli a görögök táborát, nehogy azok a trójaiak számára meglepetésszerűen kezdjenek támadást. Tevékenysége, a *szkopia* ez esetben szó szerint ’megfigyelés’-t jelent. Viszont amikor Xenophón a Kúropaideiában *felderítőkről* tudósított, azokra is részben a *szkoposz*, részben a ritkán használt *diereunétész* kifejezést alkalmazta: „A lovasság a sereg élén haladt, eléjük kémeket és felderítőket (diereunétasz kai szkopousz) küldött, a megfigyelésre legalkalmasabb magaslatokra...”¹⁸ Tekintve, hogy Xenophón a perzsa környezetbe helyezett spártai gyakorlatot ismertette, itt valószínűleg a spártai sereg taktikai felderítő tevékenységéről van szó. A *szkoposz* szóval etimológiai rokonságban álltak a *szkopé*, *szkopia* és *szkopié* szavak, amelyek Homérosznál, Hérodotosznál és Xenophónnál ’őrség’ vagy ’örtorony’ jelentéssel fordulnak

¹² Uo. VII. 73–74. – Muraközy Gyula fordítása.

¹³ Vö. W. K. Pritchett: *Ancient Greek Military Practices I*. Berkeley-Los Angeles-London, 1971. 127.

¹⁴ *Xenophón*: *Hellénika* II. 1,27–28.

¹⁵ Pritchett, 1971. (13. jegyzet) 127–133.

¹⁶ Itt nem foglalkozunk az Iliász és Odüsszeia szerzőségének problémájával, hanem Homérosznak nevezzük mindkét eposz alkotóját.

¹⁷ Iliász II, 791–792. – Devecseri Gábor fordítása.

¹⁸ *Xenophón*: *Kúropaideia* VI. 3.

elő.¹⁹ Hasonló a helyzet a Kr. u. 2. századi útleíró *Pauszaniasz*nál, aki *szkopé*-nak nevezte azt a helyet, ahonnan Kr. e. 362-ben a thébai Epameinondasz figyelte a mantineiai ütközet eseményeit.²⁰ 'Megfigyelni', 'megvizsgálni' jelentéssel az előzőekkel ugyancsak etimológiai kapcsolatban lévő igéket: *szkopiadzó*, *szkopeuó*, *szkopeó* használt Homérosz, Thuküdidész és Xenophón. Utóbbi, önmagáról egyes szám harmadik személyben írva, azt közölte, hogy meghagyta Timaszióznak, „a lovassággal együtt vágtsasson előre, és nézze meg, mi történik előttünk (szkopeitó ta emproszthen), hogy semmi ne kerülje el figyelmünket.”²¹

A Xenophón előtti görög irodalom a fentebb sorolt kifejezéseket statikus értelemben használta. Az írók által megjelenített *felderítő* megfigyelte az ismert helyen tartózkodó ellenséget, de nem végzett olyan aktív felderítést, amely kiterjedt volna az ellenség taktikáját, szándékát leleplező részletes információk beszerzésére. Ez a jelenség összhangban állt azzal a ténnyel, hogy – mint láthattuk – még a peloponnészoszi háború idején sem alkalmazták a vonuló seregek az aktív információgyűjtést, ami komolyabban befolyásolhatta volna saját tevékenységüket. Mindebből Pritchett azt a következtetést vonta le, hogy a felderítés Xenophón idejétől vált a mezei seregek nélkülözhetetlen taktikai fegyverévé a görög hadművészetben.²²

Nagy Sándor a keleti hadjárat során gyakran alkalmazott lovascsapatokat vonuló hadserege előtt, azzal a céllal, hogy felderítsék az útjukba kerülő terepet és felkutassák az ellenséget. Az ilyen feladattal megbízott lovas katonákat olykor az 'előfutár' (*prodromosz*), máskor a korábbi irodalomból is ismert *szkoposz* kifejezéssel illették. Ilyen felderítőket küldött előre a makedón király, miután Kr. e. 334-ben elindult Trójából Kis-Ázsia görögök lakta vidékeihez,²³ és ugyancsak igénybe vette őket akkor, amikor a Tigrisen átkelve III. Dareiosz Gaugamélánál táborozó hada felé vette útját, három esztendővel később.²⁴ A 333-as isszoszi csata előtt kiküldött felderítői, akikre a szicíliai történetíró, *Diodórosz* a *kataszkoposz* megjelölést használta, adtak hírt Nagy Sándornak arról, hogy a perzsák 30 sztadionnyira, vagyis kb. 5 és fél kilométerre megközelítették őket.²⁵ A kellő időben érkezett információ adott lehetőséget a makedón királynak arra,

¹⁹ Pritchett, 1971. (13. jegyzet) 129.

²⁰ *Pauszaniasz* VIII. 11,7–8.

²¹ *Xenophón*: Anabaszisz VI. 3, 14. – *Fein Judit* fordítása.

²² Pritchett, 1971. (13. jegyzet) 132–133.

²³ *Arrianosz*: Anabaszisz Alexandrou I. 12,7.

²⁴ *Uo.* III. 7,7.

²⁵ *Diodórosz* XVII. 33,1; *Curtius* III. 8,23. Vö. *N. G. L. Hammond*: Alexander the Great. King, Commander and Statesman. Bristol. 1989. 95 skk.

hogy körültekintően hadrendbe állítsa seregét és megtegye a hadisikerhez szükséges előkészületeket.²⁶

A *kataszkoposz* kifejezést a görög–perzsa háborúk történetírója, Hérodotosz 22 alkalommal alkalmazta, ’kém’ és ’fülelő’ jelentéssel.²⁷ Hogy a szó a Kr. e. 1. századi Diodórosznál már mozgó sereg előtt tevékenykedő, speciális felderítő feladattal megbízott reguláris katonákat jelölt, az egyértelmű bizonyítéka a katonai felderítés Kr. e. 5. századot követő kiteljesedésének.

A rómaiak Hannibal elleni háborújuk során tanulták meg, milyen fontos az ellenség szándékainak és lehetőségeinek kellő időben történő felfedése. A pun vezér általában rendkívüli gondossággal törekedett arra, hogy ellenfeiről *aktuális tudással* rendelkezzen. Ennek persze kockázatai is voltak. Polübiosz írja, hogy Kr. e. 218-ban, amikor Hannibal átkelt a Rhône-on, ellenőrizni akarta, mennyien vannak a folyó folyása irányában gyülekező rómaiak. Ez annál is fontosabb volt számára, mivel nem akart megütközni velük, hanem célja Publius Cornelius Scipio consul (Africanus Maior atyja) seregének elkerülésével az Alpok hágóinak megközelítése volt. Ezért 500 lovas numidának megparancsolta, hogy kémleljék ki az ellenséget. Ezek azonban beleütköztek a rómaiak által ugyancsak felderítési feladattal megbízott lovascsapatba, amely megfutamtotta őket.²⁸ Érdekes módon ugyanebben az esztendőben, az észak-itáliai Ticinus folyónál lezajlott ütközet hasonlóképpen vette kezdetét. Ugyanis a felderítési céllal a szembenálló hadvezérek által előreküldött két könnyűlovasság véletlenszerű találkozása fejlődött általános összecsapássá.²⁹ A kijelölt csatár alapos megfigyelése volt a nem sokkal ezt követően Trebianál kivívott karthágói győzelem egyik fontos összetevője. Ott Hannibal a harc színhelyének kiszemelt sík terepen felfedezett egy mély vízmosást, amelynek medrét sűrű bozót nötte be. Oda rejtett el ezer gyalogost és ugyanannyi lovasat öccse, Magón vezérletével. Az ütközet csúcspontján azután ezek támadták hátba és kergették vereségbe a rómaiakat.³⁰

A felderítés mestermunkája egyik fél részéről, illetve bűnös elhanyagolása a másik fél oldalán vezetett a rómaiak 217-es trasimenusi tragédiájához. Mint *Livius* elbeszéli, az Arno mocsaras vidékén átvergődő pun sereg Faesulae (mai Fiesole) környékén táborozott le, miután manőverével Róma és az ellene vonuló

²⁶ *Hammond*, 1989. (25. jegyzet) 95-111.; *Robin Lane Fox*: Alexander der Grosse. Eroberer der Welt, München. 1979. 218 skk.; *J. Kromayer – G. Veith*: Antike Schlachtfelder. Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte. Berlin. 1924–1931. 354–371.; *W. Heckel*: The Conquests of Alexander the Great. Cambridge. 2008. 57–65.

²⁷ *Pritchett*, 1971. (13. jegyzet) 130.

²⁸ *Polübiosz* III. 45,1–3.

²⁹ *Uo.* III. 65,1–3.

³⁰ *Uo.* III. 70–74. Vö. *Kertész István*: Hannibal. A pun háborúk kora. Debrecen. TKK, 2011. 133 skk.; *W. Hoffmann*: Hannibal. Bp. 1971. 85 skk.; *S. Lancel*: Hannibal. Bp. 2005. 129 skk.

ellenséges haderő közé került. Hannibal ekkor „előreküldött kémeinek (per praemissos exploratores) jelentéséből megtudta, hogy a római sereg már Arretium falainál áll. A consul terveit és egyéniségét, a terepviszonyokat, az utakat, az élelem megszerzésének lehetőségeit és mindazon dolgokat, amelyek ismeretére szüksége volt, a leggondosabb utánjárással kipuhította.”³¹ Ezek után elhatározta, hogy csatára ingerli Flaminius consul hadát, még mielőtt az a másik consuli sereggel egyesülhetne. Kiprovokálva a római támadást, látszatra visszavonult csapataival, valójában azonban a Trasimenus-tó partján csapdát állított ellenségeinek. „Flaminius – aki előtte való nap napnyugtakor a tóhoz érkezett és másnap még hajnali szürkületkor áthaladt a szoroson, anélkül, hogy a terepet kikémlelte volna – mikor már a menetoszlop a síkság tágasabb részein kezdett kibontakozni, az ellenségből csak annyit vett észre, amennyi éppen vele szemközt volt.”³² Természetesen a római consul hanyagsága serege és saját élete elvesztéséhez vezetett, mivel a tó és az azt szegélyező magaslatokon az ellenség által ott rejtve elhelyezett csapatok támadása közé szorulva sem elmenekülni, sem hatékonyan védekezni nem tudott.³³

Az irodalmi források, elsősorban *Julius Caesar* „Commentarii de bello Gallico” c. műve nyomán kijelenthető, hogy a Kr. e. 1. századra a taktikai feldejtés a római hadművészet fontos elemévé fejlődött. Galliai, germaniai és britanniai hadjáratai közben a kiváló hadvezér számos módját alkalmazta az ellenség helyzetét, erejét, olykor erkölcsi-politikai állapotát ismertető információk beszerzésének. A sok példa közül csak néhányat sorolunk fel. Egy alkalommal „a kémlelők (exploratores) hírül hozták, hogy az ellenség egy hegy lábánál pihent meg, nyolc mérföldre a római tábortól. Caesar járórt küldött, hogy fűrkésszék ki, milyen és mekkora a hegy, hogyan és milyen irányból lehet megmászni.” Mikor ezek jelentették, hogy a hegy megmászása könnyű, elküldte alvezérét, Labienust két legióval a hegy megszállására.³⁴ A következő eset arra világít rá, miként alkalmazta Caesar együttesen a távolba küldött, fedett személyként, vagyis titkos ügynökként működő megfigyelőket (*speculatores*) és a csapatai elé rendelt feldejtőket (*exploratores*). A belgák sikertelenül ostromolták a rómaiak partján álló remusok városát, Bibraxot, ezért idővel elhatározták, hogy visszavonulnak a falak alól. „Caesar kémlelői révén (per speculatores) nyomban tudomást szerzett a dologról. Kelepécét gyanított, mert még nem látta világosan, miért vonulnak vissza, s ezért gyalogos csapataival és lovasságával a táborban maradt. Pirkadatkor a kémlelők révén (ab exploratoribus) megerősítést nyert, hogy az ellenség

³¹ Livius XXII. 3,1–3. – Horváth István Károly fordítása.

³² Uo. XXII. 4,4.

³³ Az ütközetről l. Kertész, 2011. (30. jegyzet) 135 skk.; Hoffmann, 1971. (30. jegyzet) 93 sk.; Lancel, 2005. (30. jegyzet) 140 sk.

³⁴ Caesar: Commentarii de bello Gallico I. 21. – Szepessy Tibor fordítása.

valóban visszavonult.” Ezt követően Caesar üldözni kezdte az ellenséget.³⁵ Britanniai partraszállása előtt „tájékozódás céljából előreküldte egy hadihajóval C. Volusenust, akit erre a feladatra alkalmasnak ítélt. Meghagyta neki, hogy mi-helyt mindent alaposan kifürkészett (uti exploratis omnibus rebus), sietve térjen vissza hozzá... Volusenus végigkémlelte az egész partvidéket...”³⁶ Caesar, ha tehette, a hadifoglyok és dezertőrök által adott információkat is hasznosította. Britanniai hadjárata során „... a Tamesis folyóhoz (Temze) vezette seregét, Cassivellaunus földjére... Mikor odaérkezett, észrevette, hogy a túlparton tekintélyes létszámú ellenséges sereg áll csatasorban. A partot védekezésül kihegyezett, előremeredő karókkal tűzdelték teli, és a mederbe is hasonló karókat vertek, úgy, hogy valamennyi a víz felszíne alá kerüljön. Mikor a foglyok és szökevények minderről felvilágosították, Caesar előreküldte a lovasságot.”³⁷

A sereggel együttműködő, rendszerint lovas, kisebb részben gyalogos csapatokba szervezett felderítők: *exploratores* és a titkos ügynöki funkciót betöltő, általában egyéni felderítést végző *speculatores* a római császárkorban már a reguláris erők speciális alegységeként működtek. *Hyginus* szerint 3 legióban összesen 200 *exploratores* teljesített szolgálatot.³⁸ A Kr. u. 2. sz. második felétől alakulataikat *numeri exploratorum* vagy *explorationes* névvel jelölték. A római hadseregnek a Kr. u. 4. században bekövetkezett reformja értelmében a haderő kettévált. A *limitanei*-nek nevezett határvédő csapatok vezérei, a *duces* éppúgy saját felderítő csapatokat szerveztek, mint ahogy a császárokat, illetve az általuk kinevezett parancsnokokat: *magistri* és *comites rei militaris* kísérő, a birodalom belsejében állomásozó katonaság, a *comitatenses* keretein belül is saját felderítő rendszert alakítottak ki.³⁹ Tudjuk például, hogy Moesia Prima tartományban a határvédelemért felelős parancsnok a Vaskapu közelében *explorator* csapatokat állomásoztatott.⁴⁰ Természetesen a *limitanei* és a *comitatenses* vezető tisztjei alkalmanként ismertették egymással információikat, mint ahogy a birodalom belsejében tartózkodó mezei had is szükség esetén együttműködött a határvédő erőkkel. A taktikai felderítés tekintetében a határvonalon, vagyis a *limesen* felállított erődök a hírszerzés fő bázisaiként funkcionáltak.⁴¹ Például Kr. u. 361-ben a

³⁵ *Uo.* II. 11.

³⁶ *Uo.* IV. 21.

³⁷ *Uo.* V. 18.

³⁸ *Hyginus*: de mun. Castr. 24,30. Vö. A. R. Neumann: 'exploratores', in: *Kleine Pauly* II. 483. Vö. Austin – Rankov, 2004. (2. jegyzet) 189.

³⁹ Austin – Rankov, 2004. (2. jegyzet) 214–243: „Hierarchies of Intelligence: The Fourth Century” c. fejezet. Vö. A Companion to the Roman Army (ed. P. Erdkamp), Blackwell Publishing 2011. 181–285: „The Structure of the Imperial Army”.

⁴⁰ *Uo.* 237–238.

⁴¹ *Uo.* 232–234.

keleti határvidék védelméért felelős parancsnokok értesítették keleti hadjárata során II. Constantius császárt arról, hogy a perzsa király, II. Sapor serege a Tigris folyóhoz közeledik.⁴²

A *speculatores* – a titkos ügynökök – létszáma alacsonyabb volt, mint az *exploratores*é. A császárkori római legiókban 10–10 ilyen ügynök teljesített szolgálatot, akik a tartományi helytartó hivatalának megbízásait teljesítették.⁴³

Egészen érthető, hogy a hadseregek részeként gyakorta előreküldött felderítő csapatokról és azok akcióiról rendelkezünk a legtöbb adattal. Az ókori történetírók érdeklődésének középpontjában a nagy csaták és az olyan katonai expedíciók állottak, mint Hannibal átkelése az Alpokon vagy éppen Nagy Sándor keleti hadjárata. Ezen hadiesemények fontos összetevője volt a taktikai felderítés. Sajnos az antik *stratégiai felderítésről* lényegesen szegényesebb információkkal rendelkezünk.

A Kr. e. 5. századi Hérodotosz történeti művében többször említette a *kataszkopoi*-nak nevezett kémeket, akik vagy diplomáciai küldetésnek álcázott felderítést végeztek a hódítás céljára kiszemelt országban, vagy pedig inkognitóban próbáltak adatokat gyűjteni a leendő ellenség haderejéről, háborús felkészültségéről.⁴⁴ Például amikor Kambüszész perzsa király elhatározta, hogy megtámadja az etiópokat, úgy döntött, hogy „...az etiópokhoz... először csak felderítőket küld, azzal az ürüggyel, hogy ajándékot visznek a királynak, valójában azonban azzal a céllal, hogy... alaposan körülnézzenek... A kémek (kataszkopoi) mindent alaposan végignézték, aztán hazatértek, és mindenről részletesen beszámoltak Kambüszésznek...”⁴⁵ Amikor I. Dareiosz a feleségével beszélgetve a Hellasz elleni hadjáratot fontolgatta, Hérodotosz szerint a következőket mondta: „Ha úgy gondolod, asszony, hogy először Hellaszba kellene próbálkoznom, azt hiszem, jobb lenne előbb perzsa felderítőket (kataszkopousz) küldenünk oda... (akik) töviről hegyire elmondának mindent, amit láttak és tapasztaltak. S ha eleget tudok már a hellénekről, hadat indítok ellenük.”⁴⁶ Néhány alfejezettel később a történetíró így zárta a kémek kalandjainak leírását: „Ezek a perzsák voltak az elsők, akik átkeltek Hellaszba, mégpedig abból a célból, hogy kikémleljék az országot.”⁴⁷ Persze nem csak a perzsák óhajtották megismerni kiszemelt prédájukat, de a görögök is tudni akarták, mekkora veszélyt jelent rájuk a Perzsa Birodalom. Amikor híret vették a Kr. e. 486-ban trónra lépett Xerxész előkészületeinek a görögországi hadjáratra, az athéniak –

⁴² *Ammianus Marcellinus* XXI. 7,6.

⁴³ A. R. Neumann: 'speculatores', in: *Kleine Pauly* V. 300–301.

⁴⁴ L. Pritchett, 1971. (13. jegyzet) 127 sk.

⁴⁵ *Hérodotosz* III. 17, 25.

⁴⁶ *Uo.* III. 134. – Hérodotoszt *Muraközy Gyula* fordításában idézzük.

⁴⁷ *Uo.* III. 138.

írta Hérodotosz – elhatározták, „hogy kémeket (kataszkopousz) küldenek Ázsiába, és megpróbálják kifürkészni a király terveit... Ezek meg is érkeztek Szardeiszba, és sok értesülést szereztek a király hadseregéről, de leleplezték őket... Xerxész kifaggatta őket jövetelük céljáról, majd megparancsolta testőreinek, hogy vezessék körül a helléneket, és mutassák meg nekik az egész gyalogos és lovas hadsereget, miután pedig mindent megszemléltek, bántódás nélkül engedjék őket szabadon, hadd menjenek, ahová akarnak... Ha... a kémek – vélte Xerxész – visszatérnek Hellaszba, és a hellének értesülnek a perzsa hadsereg erejéről, talán még a hadjárat megkezdése előtt lemondanak szabadságukról...⁴⁸ Itt azzal a ritka esettel találkozunk, amikor az ellenség maga adott hiteles információt a saját erejéről, bízván abban, hogy az elegendő lesz az elrettentéshez.

A Kr. e. 431 és 404 között dúló peloponnészoszi háború a Spárta vezette *peloponnészoszi szövetség* és az Athén irányítása alatt álló *délosz-attikai tengeri szövetség* küzdelme volt, amely lángba borította az egész hellén világot. Nem csupán a két koalíciót alkotó városállamok csaptak össze egymással, de városokon belül is dúlt a politikai csoportok harca a hatalom megragadásáért. Az árulás már a korábbi görög történelemben sem volt ismeretlen jelenség. Gondoljunk csak a trakhiszi Ephialtészre, aki Kr. e. 480-ban felfedte a perzsák előtt a csak kevesek által ismert Anopaia-ösvény titkát. Ez az információ tette lehetővé Leónidasz Thermopülainál állást fogláló seregének bekerítését.⁴⁹ A peloponnészoszi háború 27 esztendeje alatt éppen 27 olyan esetről tudunk, amikor városokon belül felfedett politikai összeesküvést szőttek a belső hatalmi viszonyok megváltoztatása érdekében.⁵⁰ Ezek a mozgalmak együtt jártak a koalíció váltás szándékával is. Az árulás szinte normális gyakorlattá vált a bel- és külpolitikai viszonyok alakításában. A peloponnészoszi háborúnak ez a jellegzetessége tette lehetővé, hogy önálló tudományos könyv jelenhetett meg „Az ötödik hadoszlop a peloponnészoszi háborúban” címmel.⁵¹ Azt viszont a főleg Thuküdidész művének adataira támaszkodó modern történetírás nem tudta eddig megállapítani, hogy a 15 Spárta-barát és 12 Athén-párti⁵² államcsíny kísérlet megszervezéséből mennyi részt vállaltak a városokba esetleg betelepült, a stratégiai felderítést végző idegen ügynökök. Az ismertté vált szervezők helyi politikusok voltak, akik maguk viselkedtek idegen hatalom ügynökeként.

⁴⁸ Uo. VII. 145–147.

⁴⁹ Uo. VII. 199–228. Vö. P. Green: *The Greco-Persian Wars*, Berkeley–Los Angeles–London 1998, 109 skk.; Kertész István: *Ókori hősök, ókori csaták*. Bp. 1999. 35–57 „Leónidasz”; Uő: *Ez történt Marathónnál. A görög–perzsa háborúk*. Debrecen. 2008. 76 skk.

⁵⁰ Luis A. Losada: *The Fifth Column in the Peloponnesian War*. Leiden. 1972. 15 skk.

⁵¹ L. előbbi jegyzet. Vö. CAH (The Cambridge Ancient History) 1992. (eds. D. M. Lewis, J. Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald) 370–498.

⁵² Losada, 1972. (50. jegyzet) 27.

A taktikaihoz hasonlóan a stratégiai felderítés is új dimenziókat nyert a második pun háború időszakában. Itt új mozzanatként jelent meg dokumentumok elfogása, amelyek olyan akciókra vagy szándékokra vonatkoztak, amik stratégiai választ igényeltek. Kr. e. 215-ben egy római flottakötelék elfogta azt a hajót, amely V. Philipposz makedón király követeit és azok karthágói tárgyaló partnereit vitte Makedóniába. Előzőleg V. Philipposz Róma ellenes szerződést kötött az Itáliát dúló Hanniballal, és most ezt az egyezményt kívánták ratifikálni. A szerződés szövege az elfogást követően a senatus elé került. Ez azonnal mozgósította hajóhadát, majd diplomáciai offenzívába kezdett Makedónia hellénisztikus ellenfelei megnyerésére. Mindennek következményeként V. Philipposzt részben Róma, részben az ahhoz csatlakozó államok (aitól szövetség, Pergamon stb.) haderői kötötték le, ami meghiúsította Hanniballal való együttműködését.⁵³

Nyolc esztendővel később Haszdrubal Placentia alól hat követet menesztett bátyjához, Hannibalhoz egy levéllel, amelyben azt közölte, hogy az Alpokat leküzdve Hispaniából a Pó síkságára vezette seregét. Kérte fivérét, hogy Umbria tartományba vonuljon Dél-Itáliából és ott egyesítsék erőiket. Tekintve, hogy Hannibalnak ekkor 20–25 ezer harcosa volt már csak, a Haszdrubal által beígért körülbelül 30 ezer főnyi katonaság nagymértékben növelte volna győzelmi esélyeit. A négy kelta és két numida hírvívő egészen a lucaniai Metapontumig (mai Metaponto) jutott, de miután nem találták Hannibal hadát, visszafordultak. Ekkor fogták el őket. A két római consul közül Észak-Itáliát Marcus Livius Salinator, míg Dél-Itáliát Caius Claudius Nero védelmezte. Utóbbi kísérte figyelemmel Hannibal manővereit és Haszdrubal embereit is az ő járőre kapta el. Miután tolmács segítségével megismerte Haszdrubal levelének tartalmát, értesítette consultársát a fejleményekről és maga, serege egy válogatott kontingensével, Hannibal elől rejtve, északra vonult. Ott azután csatlakozott Livius Salinatorhoz. Haszdrubal – nem sejtve, hogy tervei az ellenség tudomására jutottak – elhaladt Ariminum (mai Rimini) mellett, és átkelt a Metaurus folyón. A rómaiak azonban Sena Gallica (mai Senigallia) térségében csapdát állítottak neki és ütközetre kényszerítették. A 207. június 22-én lezajlott csatában a punok súlyos vereséget szenvedtek. Hannibal csak akkor értesült a tragédiáról, amikor a rómaiak az életben hagyott két követet öccse levágott fejével hozzáküldték, és azok beszámoltak a történekről. Ezzel az Itáliában harcoló pun csapatok megerősítésének utolsó reménye is szertefoszlott, ami előrevetítette a néhány év múlva bekövetkező karthágói vereség árnyékát.⁵⁴

⁵³ *Polübiosz* VII. 9; *Livius* XXIII. 33,4–34,9, 38; *Appianosz*: *Maked.* I. 2–3.

⁵⁴ *Polübiosz* XI. 1–3, 6; *Livius* XXVII, 43–51. Vö. *Kertész* (30. jegyzet) 176–177.; *Hoffmann*, 1971. (30. jegyzet) 141 sk.; *Lancel*, 2005.1 (30. jegyzet) 213 sk.; *Austin – Rankov*, 2004. (2. jegyzet) 35 sk.

A szakirodalom egy része élesen bírálja Hannibalt amiatt, hogy szokásától eltérően ezúttal nem szervezte meg kellő körültekintéssel a taktikai felderítést, és ezzel akaratán kívül hozzájárult öccse vesztéhez.⁵⁵ Ugyanakkor a stratégiai felderítés vonatkozásában ő és honfitársai értek el sikereket. A cannaei csata évében lepleztek le Rómában egy karthágói kémeket (*speculator*), aki Livius szerint két éven át meg tudta őrizni inkognitóját. Leleplezése után levágott kézzel kellett visszatérnie hazájába.⁵⁶

A római császárkorban mind a rómaiak, mind ellenfeleik gyakran alkalmaztak kémfeladatokat ellátására katonaszökevényeket, akik szakértelmüknél fogva helyesen tudták értékelni megfigyelésük eredményeit. A Kr. u. 4. századi történetíró, *Ammianus Marcellinus* egy ilyen esetről számolt be annak kapcsán, hogy a 359-ben a perzsák által feldúlt Euphratész menti vidéket a rómaiak meg akarták erősíteni. A műveletekben az író vezérkari tisztként vett részt:

„Minthogy kémeink (*speculatores*) jelentették, hogy az ellenség lázasan készülődik, és a szökevények megerősítették a jelentést, sebtében Nisibisbe indultunk... hogy a perzsák, akik látszólag nem akarták megostromolni a várost, meg ne rohanják a gyanútlan lakosokat... ... (visszatérve) egy római katonát találtunk... Elmondta, hogy Galliában... született, és egy lovasszakasznál szolgált. Valamilyen súlyos vétséget követett el, s a büntetéstől félve átszökött a perzsákhoz... Kémkedés céljából több ízben átküldték hozzánk, és megbízható hírekkel ment vissza... Kivallatták (embereink) még az ellenséges táborban észlelt eseményekről, aztán megölték...”⁵⁷

A taktikai és stratégiai felderítés által gyűjtött információk, együtt a polgári jellegű adatgyűjtés eredményeivel a római császári kancelláriákban kerültek archiválásra. Diocletianus korára a római hadsereg létszáma körülbelül 435 ezerre nőtt.⁵⁸ Mint említettük, a birodalom belsejében mozgó mezei seregek (*comitatenses*) elkülönültek a határvédő erőktől (*limitanei*), és mindkét haderőnem saját felderítő tevékenységet folytatott. Ily módon az információk is több csatornából folytak be, és e csatornák száma megsokszorozódott akkor, amikor a *tetrarchia* idején négy, rövid időszakokban még ennél is több császár lévén, az őket kísérő mezei seregek száma is megduzzadt. A hatalmas nagyságú adathalmaz átláthatóságát megkönnyítendő már a Kr. u. 4. században létrehozták a *magister officiorum* hivatalát. Ennek viselője került a császári levelezés és irattár élére, ellenőrizte az idegen követségeket, figyelme kiterjedt a belbiztonság mel-

⁵⁵ D. Hoyos: *Hannibal's Dynasty. Power and politics in the western Mediterranean 247–183 BC.* London–New York. 2005. 145 skk.

⁵⁶ *Livius* XXII. 33,1.

⁵⁷ *Ammianus Marcellinus* XVIII. 6.

⁵⁸ *Austin – Rankov*, 2004. (2. jegyzet) 214.

lett a határvédelemmel kapcsolatos ügyekre is. Az információk kezelésének ez a központosítása jelentette a római felderítő rendszer fejlődésének a csúcspontját.⁵⁹

A katonai felderítés és az ellenséges területen kifejtett kémtevékenység az adatgyűjtést szolgálta. Ahhoz azonban, hogy a megszerzett információkkal hatékonyan segíthessék a seregek mozgását vagy az ellenséges erők belső szétzüllesztését, gondoskodni kellett az információk lehetőség szerinti gyors és biztonságos célhoz juttatásáról, vagyis a hatékony *kommunikációról*. Ezt általában a postaszolgálat, amely Perzsiában és a Római Birodalomban, a jól kiépített utak mentén felállított állomások segítségével különösen jól működött, megoldotta. Viszont éles harctéri vagy politikai helyzetben gyakorta kellett *ad hoc* megoldáshoz folyamodni. Az ókor viszonylag primitív technikai színvonala miatt e tekintetben sokkal inkább az emberi találékonyságnak, semmint a gyakorlatba átültetett tudományos-technikai eredményeknek jutott szerep. Erre idézünk néhány példát a görög–perzsa háborúk korából.

A Kr. e. 500/499-ben kezdődő *ión felkelés* előjátékként Hisztiaiosz, Milétosz egykori zsarnoka lázadásra buzdító üzenetet küldött a perzsa székvárosból, Szúszából utódának, Arisztagorasznak. Mint Hérodotosztól tudjuk, leghűségesebb szolgájának fejét kopaszra nyíratta, az üzenet szövegét a fejbőrére íratta, majd miután a haja kinőtt, útnak eresztette a férfit.⁶⁰ Ugyanez a történetíró közli, hogy a perzsák Kr. e. 480-as Hellasz elleni támadásának előkészületeiről a száműzött egykori spártai király, Démaratosz adott hírt honfitársainak furfangos módon:

„Mínthogy... az üzenet eljuttatására nem volt más módja – mert könnyen leleplezhető volt –, a következőt eszelte ki. Vett egy két rétegből álló írótablát, levakarta róla a viaszt, a fára felírta, hogy mit tervez a király, majd újra bekente a tablát viasszal, hogy az üzenetvivő ne keltse fel a táblával az utat őrzők gyanúját. Így jutott el a tábla Lakedaimónba (Spártába). A lakedaimóniak nem tudtak mit kezdeni vele, míg végül... Gorgó, Kleomenész leánya, Leónidasz felesége meg nem fejtette a rejtélyt: azt tanácsolta, hogy kaparják le a viaszréteget, s ott majd megtalálják az üzenetet, a fára írva.”⁶¹

A görög–perzsa háborúk kommunikációs gyakorlatával kapcsolatban megemlíthető még Hérodotosznak az a közlése, ami szerint Athén bástyáiról pajzsok által tükrözött fényjelekkel orientáltak árulók a Marathónnál vereséget szenvedett perzsákat.⁶² A tudományban leginkább a marathóni futással kapcsolatos hagyomány hitelességének kérdése vált vitatott problémává. A téma sporttörténeti vonatkozása indokolta, hogy 1990-ben görög, német, osztrák és magyar

⁵⁹ *Uo.* 215 sk.

⁶⁰ Hérodotosz V. 35.

⁶¹ *Uo.* VII. 239.

⁶² *Uo.* VI. 115.

részvétellel kétnapos konferenciát rendezett erről a Magyar Olimpiai Akadémia. Ennek teljes anyaga Magyarországon jelent meg, míg a téma lényegét különböző aspektusból megközelítő rövid tanulmányok a „Nikephoros” c., az ókor sporttörténetével foglalkozó folyóiratban kerültek publikálásra.⁶³ A konferencia nyitó-előadásában kifejtettem azt a véleményemet, miszerint a Marathónból élete feláldozásával Athénba futó hírvívő története a legendák világába tartozik. A csata után körülbelül 700 évvel alkotó *Plutarkhosz* és *Lukianosz* írták le – eltérő névvel illetve az állítólagos futót – azt a történetet, miszerint a marathóni győzelem hírért Athénba egy teljes fegyverzete súlyától megterhelt hírnök vitte volna el, aki az örvendetes hír átadása után azonnal meg is halt.⁶⁴ Az ókori irodalmi források elemzése, az ütközet körülményeinek és az összecsapást követő eseményeknek a modern régészet eredményeivel való szembesítése, valamint az elbeszélés más történetekre is jellemző fordulata – a hős legnagyobb tette végrehajtása után azonnal meghal – egyaránt arra mutatnak, hogy ez a futás a képzelet szüleménye volt.⁶⁵ A nemzetközi szakirodalom által is idézett véleményem azóta általános egyetértésre talált.⁶⁶

A távolsági kommunikáció bevett eszköze volt a magaslatokról tűz- vagy füstjelzéssel továbbított hírközlés, amelynek továbbfejlesztett formájáról Polübiosz adott részletes leírást. Ez a hírközlési forma egyszerű szövegek továbbítását is lehetővé tette. A jeleket két fáklyás csoport adta. Az eljárás azon alapult, hogy a jeleket adó, illetve fogadó emberek rendelkezésére 5-5 táblácska állt, amikből négyen az abc 5–5, egyen pedig 4 betűje volt látható. Az egymás mellett álló, fáklyát tartó emberek közül a bal oldaliak felemelt fáklyáinak száma mutatta, hogy hányas sorszámú tábla betűje következik, míg a jobb oldalon állók fáklyáinak száma azt jelezte, hogy az adott tábla hányadik betűjéről van szó.⁶⁷

⁶³ Proceedings of an International Symposium on the Marathon Race (organized by the Hungarian Olympic Academy). Budapest, 26–27. October 1990. ed. *Dr. Mária Jakabházy Mező*; Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur im Altertum. 1991. 4: *I. Kertész*: Schlacht und „Lauf” bei Marathon – Legende und Wirklichkeit. 155–160.; Nikephoros. 1990. 3: *P. Siewert*: Die Namen der antiken Marathonläufer, 121–126.

⁶⁴ *Plutarkhosz*: glor. Athen. 3, 347 C; *Lukianosz*: laps. 3.

⁶⁵ Proceedings... (63. jegyzet) 7-18.; *Kertész István*: A görög sport világa. (A jelenbe tekintő múlt), Bp. 2007. 7–42.: „A királynő koronája: a maratoni futás” c. fejezet.

⁶⁶ *L. W. Decker*: Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf bis zu den Olympischen Spielen. München. 1995. 214; *Green*, 1998. (49. jegyzet) 321.; *Stephen G. Miller*: Ancient Greek Athletics. New Haven–London. 2004. 45–46, 258. – Egy 1990. okt. 23-án kelt levélben H. A. Samaranch, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság akkori elnöke elismerését fejezte a marathóni futással kapcsolatos kutatásaimért – *I. Kertész*, 2007. (65. jegyzet) 9–10., a levél képmásával.

⁶⁷ *Polübiosz* X. 45.

Igen elmés találmánnyal oldották meg a karthágóiak a hírlánc működését Szicília és Észak-Afrika között. Ezt a Kr. u. 2. századi hadtörténész, *Polüainosz* ismertette „Hadicselek” c. művében:

„A Sziciliát ostromló karthágóiak, hogy Libüéből (Észak-Afrikából) gyorsan megkapják a szükséges utánpótlást, két darab egyenlő nagyságú vízórát készítettek, és mindkettőre egymás alá azonos köröket rajzoltak ugyanazokkal a feliratokkal. Az egyik körre azt írták, hogy hajókra van szükség, a másikra, hogy ostromgépekre, a következőkre, hogy gabonára, állatokra, fegyverekre, gyalogosokra és lovasokra. Miután minden kört ily módon felirattal láttak el, az egyik vízórát Sziciliában tartották, a másikat pedig Karthágóba küldték azzal az utasítással, hogy ha fényjelet látnak gyűjtani Sziciliában, a jelre kezdjék a vizet lefolytatni a vízórából, és gondosan figyeljék meg, melyik körig ér a víz; amikor a második fényjelet látják, olvassák el a feliratot, és azonnal küldjék el, amit az üzenet kér. Így a karthágóiak képesek voltak igen gyorsan elküldeni a háborúhoz szükséges dolgokat.”⁶⁸

R. Temple, aki az ókori optikai lencsék történetét kutatta, a következőt feltételezte: Pantelleria szigete – amely Sziciliától délnyugatra 100 km, Tunézia partjaitól keletre pedig 70 km távolságra van – magasan emelkedik ki a tenger szintje fölé. Mivel erről a szigetről jól ki lehetett venni a Sziciliából, illetve Karthágóból küldött fényjeleket, amiket azután innen a megfelelő irányban továbbíthattak, itt minden bizonnyal egy átjátszó állomást állítottak föl. A fényjelek megfigyeléséhez a teleszkóp korai formáját használhatták. Ha mindez fedí a valóságot, a karthágói hadikikötőbe valóban gyorsan eljuthattak a tengerentúli műveletek segítéséhez szükséges információk.⁶⁹

Aineiasz Taktikosz arra nézvést adott tanácsokat, hogyan lehet az ostromlott városból titkosírással írt levelet elküldeni: egy könyv soraiban a fontos szavakat kitévő betűket alig látható pontocskákkal kell megjelölni. Más esetekben azt javasolta, hogy ne az írás legyen titkos, hanem az üzenetet tartalmazó iratot kell jól elrejtetni. Például a saru talpába varrják be a levelet, amit vékonyra kalapált ónlemezezre írjanak, ami, ha benedvesedik is, megtartja a betű formáját. Lovasok kantárszárba varrt levelet vihetnek magukkal, mások nyílvevő bevágott végébe helyezve lőjék ki a levelet a megbeszélt helyre.⁷⁰

Találékonyágnak Julius Caesar sem volt híján. A galliai harcok során kapott hírt arról, hogy a treverusok az ő ellenük küldött legatusa, Cicero táborát keményen szorongatják. „Ekkor nagy jutalommal rábírta az egyik gall lovast, juttasson el egy levelet Ciceróhoz. A levél görög nyelven íródott, hogy az ellenség, ha netán kezébe kerül, ne ismerhesse meg belőle terveinket. Lelkére kötötte embe-

⁶⁸ *Polüainosz* VI. 16,2 – saját fordításom. Vö. *Kertész* (30. jegyzet) 17–18.

⁶⁹ *R. Temple*: A kristálynap. Az ókor technikai csodáinak újrafelfedezése. Pécs. 2005. 194 sk.

⁷⁰ Aineiasz Taktikosz XXXI

rének, hogy ha nem tud Cicero elé jutni, erősítse a levelet lándzsája hajító szíjához, és dobja fegyverét a tábor védőművei mögé.”⁷¹

Az antik katonai hírszerzés és híradás rendkívül érdekes és fontos témájának e szükségképpen rövid áttekintése végén nem árt egy pillantást vetni a történeti kutatások új irányára. Itt Nagy Sándor keleti hadjárata logisztikájának⁷² és a görög-makedón hátországgal való töretlen kommunikációnak⁷³ a tanulmányozása a legjobb példa. Milyen ismereteik voltak a makedónoknak a meghódítandó területek természetföldrajzi, éghajlati és politikai viszonyairól? Milyen szinten tudta megoldani a tengerhajózás a kommunikációs gondokat? E kérdések megválaszolását a történészek csak a természettudomány új eredményeinek ismeretében kísérelhetik meg.⁷⁴ Az ilyen problémafelvetések tudatosíthatják a kutató történészekben leginkább a felismerést: a tudomány valójában egységes és oszthatatlan.

⁷¹ *Caesar: Commentarii de bello Gallico* V. 48.

⁷² *Donald W. Engels: Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army.* Berkeley–Los Angeles–London. 1978.

⁷³ *E. N. Borza: Alexander’s Communications.* In: *Ancient Macedonia II.* Thessaloniki. 1973. 295–303. – A szerző ebben az írásában 1961 és 1970 között elvégzett meteorológiai megfigyelésekre támaszkodva kimutatta, hogy a keleti Mediterráneumban a tengerhajózás néhány nap kivételével – amikor a szél eléri a legalább 22–27 csomós sebességet – egész esztendőn át zavartalanul folyhat. Az erős szél által befolyásolt napok száma például Korfu szigeténél decemberben a legmagasabb, de akkor is mindössze: 3.4, és májusban a legalacsonyabb: 0.2. Rhodosznál március a legviharosabb, ott az erősen szeles napok száma átlagosan 7.4, és október a legcsendesebb 0.8 nappal. Mindez azt is jelenti, hogy Nagy Sándor tengeri úton folyamatos összeköttetésben állhatott a hellén hátországgal, ami a hírközlés zavartalan lebonyolításának alapvető feltétele volt.

⁷⁴ *Frank L. Holt: Into the Land of Bones. Alexander the Great in Afghanistan.* Berkeley–Los Angeles–London. 2005. 34.: „Recent analyses of Fennoscandinavian tree-ring data demonstrate that some of the coolest summers of the past seventy-four thousand years (5407 B.C.E.–1997 C.E.) occurred in precisely the years 330–321 B.C.E. What so dramatically cooled the north at this time is not certain, but the effects may have contributed to Alexander’s trouble by producing unexpectedly early and longer winters” – Vagyis a legújabb kutatások Nagy Sándor afganisztáni hadjáratának meteorológiai körülményeit világítják meg. Vö. *W. Behringer: A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig.* Bp. 2010.

Kiss László

SZLÁV–OROSZ KAPCSOLATOK A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Amikor azon kezdtünk el gondolkodni, hogy mivel köszönhetnénk illően kedves kollégánkat, a most 70 esztendőes Kaló Ferencet, abban biztosak voltunk, hogy ez csak valamilyen – oktatói és kutatói érdeklődésének leginkább megfelelő – orosz vagy szláv téma lehet. Nem kis hezitálás után úgy döntöttünk, hogy a kettőt kombinálva, a szláv-orosz, orosz-szláv – kulturális, tudományos és részben politikai – kapcsolatok alakulását fogjuk fő vonásaiban áttekinteni a hosszú 19. század első felében.

A döntés jó volt, de a feladat nem volt egyszerű. A témának ugyan viszonylag gazdag orosz, cseh, szlovák és angol nyelvű szakirodalma van, ám a hazai történetírásban az utóbbi fél évszázadban mindössze egyetlen olyan kapcsolattörténeti tanulmány született, amelyet haszonnal forgathattunk.¹ Az is némi fejtörést okozott, hogyan lehetne a Habsburg és a Török Birodalomban élő szlávok orosz tudományos körökkel, valamint az orosz tudósok szláv tudósokkal és értelmiségiekkel kialakított kapcsolatait a legpontosabban címbe foglalni. Eköz-

---

¹ *Arató Endre*: A magyarországi szlávok és az oroszok kapcsolatához a reformkorban. In: Tanulmányok a magyar-orosz irodalmi kapcsolatok köréből I. Akadémiai, Bp. 1961. 245-294. (A továbbiakban: *Arató* 1961.) – Heé Veronika áttekintése az orosz kultúra és irodalom 19. századi cseh recepciójáról – irodalomtörténeti jellege és időbeli terjedelme miatt – csak részben használható. *Heé Veronika*: Az orosz kultúra és irodalom cseh recepciója a 19. században. In: *Kroó Katalin* (szerk.): Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II. Bölcsész Konzorcium, Bp. 2006. 755-762. Ugyanez mondható el *Berkes Tamás* kitűnő könyvéről is, amely a téma cseh eszmetörténeti vonatkozásait vizsgálja. *Berkes Tamás*: A cseh eszmetörténet antinómiái. Balassi, Bp. 2003. (A továbbiakban: *Berkes*, 2003.) – Vannak ugyan jelentős kapcsolattörténeti munkák, de ezek főleg a 18-19. századi magyar-orosz, orosz-magyar, s nem a szláv-orosz kapcsolatokat vizsgálják. Így ezekre támaszkodni nem tudunk. Lásd pl. *Thallóczy Lajos*: Oroszország és hazánk. Athenaeum, Bp. 1884.; *Váradí-Sternberg János*: Századok öröksége. Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatok köréből. Gondolat-Kárpáti, Budapest-Uzsgorod. 1981.; *Tardy Lajos* (sajtó alá rend.): Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Gondolat, Bp. 1988.; *V. Molnár László*: Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 2000. (A továbbiakban: *V. Molnár*, 2000.); *Ugyanő*: Életutak találkozásai 1703-1848. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba. 2004.

ben igyekeztünk elkerülni a – sokféleképpen értelmezett és definiált, szűk vagy parttalanul tág módon használt – „pánszlávizmus” csapdájából fakadó veszélyeket is.²

Ezekre a veszélyekre a legelső között A. N. Pipin hívta fel a figyelmet még 1878-ban. A „Pánszlávizmus a múltban és a jelenben” című könyvében többek között rámutatott a – szerinte 1830-as években feltűnő – pánszlávizmus szó teoretikus jellegére, meghatározatlan voltára. A pánszlávizmust ugyanolyan homályosnak és bizonytalanak látta, mint a Szent Szövetség korának már létező, de még kiforratlan nemzeti mozgalmait. A szláv népek nemzeti mozgalmában több törekvést mutatott ki: politikait (amint azt a szabadságért folyó szerb és lengyel felkelés nagy hatású példái mutatták); társadalmi, valamint művelődési. Meglátása szerint a művelődési tekinthető általánosnak. Jelen vizsgálódás számára is ez a fontos. A művelődési mozgalom kapcsán Pipin a szláv irodalmak születésére, valamint a szlávközi szolidaritás megjelenésére gondolt.³ Az európai – és tegyük hozzá: magyar – publicisták körében, akiknek alig voltak pontos ismereteik a szláv népekről, viszont már ekkor eluralkodott a vélemény, hogy a pánszlávizmus nem más, mint a szláv világ törekvése az egyesülésre Oroszország vezérlete alatt, illetve Oroszország befolyásának és uralmának a kiterjesztésére irányuló törekvés a szláv népek fölött.

Ma is széles bázisa van ennek a nézetnek, amely a pánszlávizmust egyetlen, politikai változatára szűkíti le és a szláv lakta területek bekebelezésére (is) irá-

² A pánszlávizmusok rendszerezésére legújabban lásd *Kiss László: Pánszlávizmus vagy pánszlávizmusok? Kísérlet az 1848 előtti pánszlávizmusok csoportosítására.* In „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Liceum Kiadó, Eger. 2011. 119-129. – A pánszlávizmus szó legelső megjelenését – helyesen – 1826-hoz, a szlovák Jan Herkeľ Budán kiadott *Elementa universalis linguae slavonicae...* c. művéhez kötik. Lásd pl. *Hugo Hantsch: Pan-Slavism, Austro-Slavism, Neo-Slavism. The All-slav Congresses and the Nationality Problems of Austro-Hungary.* Austrian History Yearbook. 1965/1. 23.; *Ludmila Buzássyová* szerint Ján Herkeľ dolgozta ki a szláv irodalmi egység gondolatát és a pánszlávizmus fogalmát. Lásd *Ludmila Buzássyová: Filologická koncepcia Jána Herkeľa...*; *Augustín Maťovčík (Zost.): Biografické štúdie 28.* Slovenská národná knižnica, Biografický ústav, Martin. 2002. 25. – A szláv nyelvi-kulturális törekvésekkel polemizáló magyar szerzők az 1830-as években többnyire még nem a „pánszlávizmus”, hanem a „szlavomán” (szláv mániában szenvedő), „csehomán” stb. kifejezéseket használták a szláv érdekek túlzó képviselőinek negatív megjelölésére. Erre vonatkozóan bővebben lásd *Kiss László: Magyarománok és szlavománok.* – A magyarosítók álláspontja a reformkori magyar-szlovák nyelvharcban. Műhely. Kulturális folyóirat, Győr. 1999/4. 46-50. – A magyar és a német vitairodalom 1840-től kezdte – a (pán)germanizmussal karöltve – a „pánszláv”, „pánszlávizmus” terminusokat rendszeresen használni, ugyancsak negatív összefüggésben. A pánszlávizmus és germanizmus kapcsolatával a legelső között foglalkozott, természetesen oroszellenes és lengyelbarát szellemben, *Count Valerian Krasinski: Pan-Slavism and Germanism.* Thomas Cautley Newby, London. 1848.

³ *A. N. Pipin: Panslavizm v prošlom i nasztajajscsem. (1878) Sz pregyiszloviem... V. V. Vodovozova. Knygoizdatyelsztvo „Kolosz”. 1913. 3-4. (A továbbiakban: Pipin 1913.)*

nyuló orosz hatalmi törekvésekkel azonosítja. Ennek megfelelően már a 19. század első felében politikai pánszlávizmust vélnek felfedezni a konzervatív, nacionalista szlavofil értelmiség vagy a – „népiség/népiesség” (народность) néven ismeretes – hivatalos orosz kormányideológia néhány képviselőjének a nézeteiben. Pánszláv irányultságot látnak a cári Oroszország 1848 előtti hódító, terjeszkedő politikájában, amelynek célja – úgymond – a török, osztrák, magyar és porosz fennhatóság alatt élő szláv, illetve ortodox hitű népek orosz birodalomban történő egyesítése volt.⁴ Ez az álláspont meglátásunk szerint nem helyes, mert az orosz politikai pánszlávizmus csupán az 1850-es évektől emelkedett a hivatalos kormánypolitika szintjére.⁵

Már Pipin is úgy látta, hogy az első orosz szlavisták utazásai a szlávok által lakott területekre az 1830–1840-es években, vagy az ekkori szlávközi kapcsolatok még tudományos, kulturális, irodalmi keretek között mozogtak, számottevő politikai megbízatás vagy hatalmi szándék nélkül.⁶ Nyolcvan évvel később Arató Endre alapjában véve ugyanígy ítélte meg a szláv–oroszl, orosz–szláv kapcsolatokat, de árnyaltabban fogalmazott. Megállapította, hogy kezdetben a szláv

⁴ Csak megemlítjük, hogy a reformkori magyar politikusok (Deák Ferenc, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos és társaik) is a magyarországi szlávok politikától távoli nyelvi, kulturális vagy tudományos együttműködési törekvéseiben egységesen politikai hátszándékot gyanítottak, „Oroszország kezé”-t sejtették. – A pánszlávizmust a politikai változatra redukáló mai álláspontok közül csupán hármat kiragadva, lásd *Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2007.* 14. (A továbbiakban: Gecse, 2007.; Hans Kohn már könyve előszavában leszögezte az álláspontját. *Hans Kohn: Pan-Slavism. Its History and Ideology.* Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press. 1953. 1. Legújabbban lásd *Abbot Gleason: Pan-Slavism.* In *James R. Miller* (Ed.): *Encyclopedia of Russian History.* By Macmillan Reference, (New York). 2004. 1133–1135.

⁵ Egyetértőleg hivatkozhatunk Niederhauser Emilre, aki egy helyütt azt írta, hogy az orosz nacionalizmus egyik irányzatát jelentő szlavofilok a 19. század első felében elsősorban a pravoszláv oroszok és más pravoszláv szláv népek iránt rajongtak, a nem ortodox szlávok iránt különösebb érdeklődést nem tanúsítottak. „Persze ettől a felfogástól – folytatta – csak egy lépés kellett addig a teóriáig, hogy a szláv népeket a pravoszláv orosz uralkodó jogára alatt kell egyesíteni, felszabadítva őket a török, osztrák vagy magyar uralom alól. Az 1850–60-as évek orosz nacionalistái megtették ezt a lépést, de a szlavofilok első nemzedékétől ez a kifejezetten hódító politikai irányzat még idegen volt.”. *Niederhauser Emil – Sargina Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században.* Gondolat, Bp. 1970. 85. – A közelmúltban Bebesi György is úgy ítélte meg, hogy a pánszláv gondolat Oroszországban csak a 19. század közepén bontakozott ki és a szlavofilizmusból, a kincstári népiségből, valamint a történelmi konzervativizmusból táplálkozott. Lásd *Bebesi György: Oroszország, a pánszlávizmus és a Balkán a XIX. sz. utolsó harmadában.* In: *Bodnár Erzsébet – Demeter Gábor* (szerk.): *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában.* Hungarovox Bt. 2005. 89. [A továbbiakban: *Bodnár – Demeter* (szerk.)] Mi az internetes változatra támaszkodtunk.
<http://geogis.detek.unideb.hu/Munkatarsaink/DemeterGabor/A%20Balkan%20es%20a%20keleti%20kerdes.pdf> (2012. 06. 13.)

⁶ *Pipin* 1913. 3., 5–6., 13., 73.

mozgalmak nyelvi-kulturális jellegűek voltak. Az 1830-as évektől ezeket a kulturális kapcsolatokat kezdte felváltani a szlávok és az uralkodó nemzetek egyenjogúságát szorgalmazó politikai jellegű együttműködés, amely azonban még nem tűzte ki feladatául a Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság szétzúzását, sem önálló szláv államok megteremtését, sem pedig a cári Oroszország vezetése alatt egyesülő szláv állam megalakítását.⁷

A szláv egység korai politikai megnyilvánulásai

Sokan Jurij Križanićot tekintik a politikai „pánszlávizmus első apostolá”-nak, az „első ismert pánszláv gondolkodó”-nak. Meglátásunk szerint ez csak megszorításokkal igaz, mivel alapvetően az oroszok és a kisebb szláv népek vallási közösségen alapuló nyelvi, kulturális, etnikai és – csak áttételesen – politikai egységének előmozdítására gondolt. Az is tény viszont, hogy a bal parti Ukrajna Oroszországhoz és a Moszkvai Patriarkátushoz történő csatlakozásával, valamint néhány liturgiai reform bevezetésével 1654-től, az orosz pravoszláv egyház megreformált államegyházzá vált. Ezzel sokáig úgy tűnt, hogy az orosz állami, nemzeti törekvéseket a pravoszlávia keretei között is tökéletesen meg lehet valósítani.⁸

Križanićra visszatérve, a horvát jezsuita pap az 1650-es évek végén utazott Oroszországba, egyebek között azzal a céllal, hogy az oroszokhoz frissen csatlakozott ukránokat megnyerje a római katolikus vallás számára. Moszkvában Alekszej Mihajlovics cárnak átnyújtott egy – egyházi szláv, orosz, horvát, lengyel és cseh nyelvből kialakított, „össz-szláv nyelv”-en készített – kéziratos feljegyzést, amelyben a nagy egyházszakadás felszámolására, a pravoszláv egyház római katolikus egyházzal történő egyesülésére, s ez által az összes szláv egyesítésére szólított fel. Véltetően a mesterséges össz-szláv nyelv létrehozásával is a szláv egység előmozdítása volt a célja. Fájlalta a szlávok vallási megosztottságát és az ebből fakadó testvéri vérontást. Az egyedül független orosz állam uralkodójától remélte a szétszórta szlávok 6 ágához tartozók (oroszok, lengyelek, csehek, bolgárok, szerbek és horvátok) gondoskodó atyaként történő összegyűjtését, a balkáni szlávok visszaállított régi birodalmának a jogara alatti egyesítését.⁹ Hiú remény volt ez, mivel az orosz cárok törökellenes külpolitikája

⁷ Arató 1961. 251. – Bebesi György általános pánszlávizmus meghatározás is mutatja az „össz-szláv gondolat” sokrétegűségét. Szerinte „ez bonyolult, időben és térben különböző helyeken és területeken keletkező szellemi rendszer, amelynek egyes irányzatai különböző hangsúlyokkal és módon képzelik el az európai szlávok jövőjét.” *Bodnár – Demeter* (szerk.) 88.

⁸ *Gecse* 2007. 29., 31.

⁹ *Rátz Kálmán: A pánszlávizmus története.* Lucidus Kiadó, Bp. 2000. (Reprint kiadás). 34–35. (A továbbiakban: *Rátz* 2000.) – Križanić „Politiká”-ját oroszul lásd *Jurij Krizsanics: Politika.* Novij Szvet, Moszkva. 1997. Az e kiadás alapján készített elektronikus változat elérhető:

a legjobb esetben is csak a pravoszláv vallású balkáni népek (s nem is csak a délszlávok, hanem a 2 vazallus román fejedelemség) egyesítésével számolt, különösen 1774 után, amikor az orosz befolyás a török uralom alatt élő balkáni ortodox népek felett megerősödött.¹⁰

A 15 esztendősz számúzetésre ítélt Križanić munkájának sem ekkor, sem később nem lett foganatja. A délszlávok és az oroszok figyelme Erzsébet cárnő szerb telepítései nyomán a 18. század közepén kezdett egymás felé fordulni. Miután Mária Terézia 1741-ben felszámolta a Tisza–Maros melléki szerb katonai körzetet, az addig kiváltságos helyzetben lévő pravoszláv katonai réteget feudális szolgáltatásokra, a római katolikus vallás és a német nyelv erőszakos felvételére kényszerítették. Tiltakozásul négy ezred szerb katona, családtagokkal együtt kb. 12000–30000 személy, 1751–1756 között három nagy és több kisebb hullámban áttelepült a Dnyeper és a Bug folyó közti „Új-Szerbiá”-ba és a Donyec melletti „Szláv-Szerbiá”-ba, ahol orosz katonai szolgálatba léptek, földet és különböző mentességeket kaptak.¹¹

Az orosz politikáról a következő évtizedekben is elmondható, hogy a szláv, illetve a délszláv kérdést vallási lepelbe burkolt katonai érdekeinek, törökellenes hatalmi törekvéseinek, a „keleti kérdés” orosz érdekl szerinti rendezésének rendelte alá. A szlávok tehát nem a cél, hanem az eszköz szerepét játszották az orosz politikában. Jól példázta ezt II. Katalin cárnő 1788-as felhívása – egy osztrákokkal szövetségben 1787–1791 között vívott orosz–török háború idején, amelynek bevallott célja a „görög terv” megvalósítása, azaz az Oszmán Birodalom felosztása volt –, amelyben a „dicső szláv nép” törzseit harcra hívta az ortodox hit ellenségei, a törökök ellen. 1792-től viszont az orosz külpolitikában fordulat következett be. A felosztás helyett az Oszmán Birodalom területi épségének megőrzése, a békés együttélés és a jó szomszédslág politikája kerekedett felül.¹²

I. Pál (1796–1801) uralkodása alatt az orosz–török közeledés franciaellenes töltetet kapott, a fekete-tengeri szorosok, kikötők és térség védelmének, a forra-

---

http://krotov.info/acts/17/krizhanich/krizh_01.html (2012. 06. 13.) Križanićra újabban lásd még A. I. Puskarev: Jurij Križsanics – pevec szlavjanszkava jegyinsztva. Szlavjanszkij Almanah 1996. Indrik, Moszkva. 1997. 174–177.

¹⁰ Sashalmi Endre gondolatát idézve: „az orosz Balkán-politika vallási indíttatása olyan evidenciának tűnhet, amely nem is igényel különösebb magyarázatot. Erősen leegyszerűsítve a kérdést, ugyanis elégségesnek tűnhet ennek kapcsán a következőt leszögezni: mivel az Oroszl Birodalom ortodox állam volt, ezért a 18-19. században központi feladatának tekintette az idegen uralom alatt élő ortodoxok, köztük a balkáni ortodox népek védelmét és felszabadítását.” Lásd *Sashalmi Endre*: Az orosz Balkán-politika vallási gyökereinek kérdéséhez: a nyikoni reformoktól a kücsük-kainardzsi békéig (1774). In: *Bodnár – Demeter* (szerk.), 30.

¹¹ V. Molnár 2000. 20–21.

¹² Rátz, 2000. 36.; *Bodnár Erzsébet*: Oroszlország keleti törekvései, 1796–1856. In: *Bodnár – Demeter* (szerk.), 54–55.

dalmi eszmék terjedése megakadályozásának, valamint a konzervatív-monarchikus rend fenntartásának az érdekközösségén alapult. A két udvari irányzat harcából az a külpolitikai törekvés kerekedett felül, amely a tengerszorosok orosz érdekek szerinti legelőnyösebb megoldását és a balkán-félszigeti befolyás továbbnövelését (főleg a két dunai román fejedelemségben) tartotta a keleti kérdés kulcsának.¹³ Ezt a békés orientációt az 1801-ben trónra lépő I. Sándor is igyekezett fenntartani, ám a 3. franciaellenes koalíció austerlitz-i veresége után, 1806-tól új külpolitikai kombináció erősödött fel. Az uralkodó az orosz állam érdekeire hivatkozva továbbra is ellenezte ugyan a Török Birodalom teljes felosztását, de meggyengítésétől, pontosabban részleges feldarabolásától már nem zárkózott el, ellenkezőleg. Előnyösnek tartotta, ha a Balkán-félszigeten néhány önálló állam jön létre (élén a dunai fejedelemségekkel és Szerbiával) orosz védnökség alatt, az orosz befolyás további erősödésével.¹⁴

Ezt az – irányváltásokkal teli, de alapjaiban változatlan – orosz külpolitikai kurzust kell tehát szem előtt tartani a törökellenes szerb felkelésekben játszott orosz katonai, politikai támogatás megítélésénél is. Ha nem így járunk el, könnyen arra a téves következtetésre juthatunk, hogy a cári kormányzat balkáni politikáját már a 19. század elején is a keresztény rokonok iránti szláv szolidaritásból fakadó, vagy azok orosz politikai befolyás alá vonására irányuló pánszláv érdekek mozgatták, miközben ez az elem továbbra is eszközjellegű maradt. Az orosz külpolitika eme sajátosságára egyébként magyar történétírók már a 19. század végén rámutattak. Az 1804-ben kirobbant 1. törökellenes szerb felkelés kapcsán Thim József – Kállay Béni kutatásai nyomán – világosan kifejtette, s számos ténnyel bizonyította, hogy a szerb érdekek az orosz katonai érdekektől függttek, „s bizony hátrányra, mert a szerb érdekek az orosz politikában mindenkor csak másodrangú helyet nyertek, s az orosz érdekek előmozdítására szolgáltak”.¹⁵

¹³ *Uo.* 56–57.

¹⁴ *Uo.* 59.

¹⁵ *Dr. Thim József: A szerbek története a legrégebb kortól 1848-ig a legújabb kutatások alapján.* Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Nagy-Becskerek. 1892. III. kötet, 25. (A továbbiakban: *Thim*, 1892.) – Thallóczy Lajos adta ki 1909-ben Kállay Béni szerb felkelés történetéről írott művét, amelynek (az eseményeket 1807-ig tárgyaló) 1. kötete 1877-ben jelent meg. Kállay szerint „az orosz kormány nem feledkezett meg azon előny felhasználásáról, melyet az ozmán birodalom népességi és vallási viszonyai nyújthattak. Nagy Péter óta Oroszország minden török háború alkalmával megkíséرتé a szultán keresztényen alattvalóinak fellázítását... Nem csoda tehát, hogy a szentpétervári kabinet már jóval a háború (az 1806–1812. évi orosz–török háborúról van szó – K. L.) kitörése előtt komolyan kezdett foglalkozni a törökországi keresztények izgatásával, de különösen a szerb fölkeléssel”, amely „eleinte csak fölötte lanyha rokonszenvet ébresztett Oroszországban”. *Kállay Béni: A szerb felkelés története 1807–1810.* I. kötet. MTA kiadása, Bp. 1909. 49.

Ami a kapcsolat másik oldalát illeti, érdekes, hogy az 1. szerb felkelés vezetői, élükön Djordje Petrović-Karadjordjéval, először az osztrák kormányzatot (sőt Bonaparte Napóleont) kívánták támogatóként több ízben is megnyerni, miközben a Portával is tárgyaltak. Miután ezek a próbálkozások nem sikerültek, ekkor fordultak – egyfajta kényszerhelyzetben – 1804/1805-től az orosz katonai, politikai vezetéshez, sőt közvetlenül I. Sándor cárhoz. Korlátozott orosz katonai, pénzügyi és diplomáciai támogatást a következő években kaptak is, mindaddig, amíg az orosz katonai és politikai érdekek ezt a Balkánon megkívánták.¹⁶

Ezek a kormányzintű szerb–oroszl kapcsolatok természetesen nem zárták ki azt, hogy a napóleoni háborúk idején magas rangú szerb és orosz tisztviselők ne készítsenek – az orosz fennhatóság kiterjesztésére irányuló, politikai indíttatású – pánszláv beadványokat. Néhány kiragadott példával élve, 1804 júniusában Stratimirović szerb pátriárka, aki a középkori szerb birodalom helyreállításáról álmodozott, emlékiratot fogalmazott meg. Az orosz kormányzatot arról próbálta meggyőzni, hogy a görögök helyett a térségben a szerbek legyenek az oroszok természetes szövetségesei, hiszen a nyelv, a vallás és a rokon származás összeköti őket. Az orosz segítséggel létrejövő Szerbia ugyan továbbra is a Porta fennhatósága alá tartozna (adót fizetne), de egy nagyherceg vezetésével orosz védnökség alatt állna (akit a helytartója képviselhetne), s az országban korlátozott létszámú orosz katonaság állomásozna.¹⁷

A szerb pátriárka javaslata nem jutott el a cárhoz, mert Adam Czartorysky, I. Sándor (1801–1825) lengyel származású külügyminisztere ezt megakadályozta. Az 1. szerb felkelés idején az orosz Vaszilij Karazin is átnyújtott Czartoryskynak egy emlékiratot, amelyben Karadjordje mozgalmának támogatását, sőt egy olyan délszláv császárság megteremtését javasolta Illíria néven, amely a szerb-lakta területeken túl Albániát, Macedóniát, Oláhországot (egészen az erdélyi Maros folyóig) és a Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság délszláv területeit (Horvátországot, Szlavóniát, a Bánságot) is magában foglalta volna, egészen az Adriai-tengerig.¹⁸ 1806 elején Czartorysky herceg is készített egy politikai feljegyzést. Természetesen a független Lengyelország helyreállítását és a balkáni önálló szláv államok (Szerbia, Hercegovina, Montenegró, Dalmácia, Görögország) megalakítását, valamint ezek föderációba tömörítését szorgalmazta orosz védnökség alatt.¹⁹

¹⁶ Az 1. szerb felkelésre bővebben lásd *Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly*: Déli szomszédaink története. Bereményi, Bp. é. n. 51–58.

¹⁷ *Thim* 1892. 3–5.

¹⁸ *Rátz* 2000. 84.; *Frank Fadner*: Seventy years of Pan-slavism in Russia Karazin to Danilevski 1800–1870. Georgetown University Press. 1962. 81.

¹⁹ *Gecse* 2007. 42.

A példák száma szaporítható, hiszen 1830-ban – az oroszellenes lengyel felkelést leverető és Varsóba érkező – I. Miklós is tett egy pánszláv szellemű nyilatkozatot, amely arra enged következtetni, hogy tőle sem volt idegen az orosz „eredeti birtokok”-on élő szlávok orosz jogar alatt történő, leendő egyesítése. A győzelemittas cár a következőket mondta: „Nem vagytok többé lengyelek, hanem szlávok, az oroszok testvérei. Úgy szólok hozzátok, mint minden oroszok cájja: nemsokára többi szláv rokonaitokhoz is úgy fogok szólni, mint minden eredeti birtokaink ura. Ismerjétek meg Oroszország dicsvágyának, s az enyémnek valódi irányát...”²⁰

Ez az orosz nacionalizmussal összefonódó, túlzó szláv szemlélet része volt a kor hangulatának. A hivatalos kormányideológia és a szlavofilizmus képviselőit ugyanúgy áthatotta, mint az orosz romantikus költők némelyikét. Klasszikus példája ez utóbbinak A. Sz. Puskin oroszellenes lengyel felkelés kapcsán írt „Oroszország rágalmazóihoz” című verse, amelyben költői formában válaszolt a – szándékosan „litván”-nak nevezett – lengyel felkelést vérbefojtó oroszokat bíráló európai kritikákra. A fegyveres konfliktust a szlávok maguk közötti vitájának, „családi per”-nek, „régii házi vitá”-nak nevezte, amelynek lényege, hogy a „sok szláv folyó az orosz tengerbe ömlik”-e vagy elapad?²¹ Néhány évvel Puskin halála után, 1838-ban a kiváló orosz tudós, M. P. Pogogyin Sándor trónörökös-höz írott levelében (amely egyébként soha nem jutott el a címzetthez) azt fejtegette, hogy Oroszország egymaga 60 millió, a többi szláv még újabb 30 millió. S a fizikai erő mellett ott van az erkölcsi erő, az ügyesség és a minden szlávban ott rejlő természetes ész. Ki tud ilyen erőnek ellenállni? Oroszország kezében van Európa és vele a világ sorsa, amit akkor dönt el, amikor a kedve tartja!²²

Bármilyen magas szintre emelkedett is a politikai pánszlávizmus, a 19. század első felében mégsem vált a hivatalos orosz kormánypolitika részévé. Sem I. Sándor, sem I. Miklós (1825–1855) nem karolták fel az orosz politikusok, katonák, tudósok stb. által megfogalmazott magánvéleményeket, egyéni kezdeményezéseket. Tény viszont, hogy az oroszok szlávszimpátiája erősödött. Ezzel párhuzamosan a nemzetébresztő szláv értelmiségiek (csehek, szlovákok, szerbek, horvátok stb.) körében is megerősödött az oroszbarátság, a russzofilizmus.

A cárizmus napóleoni háborúiban elért katonai sikereinek és Oroszország Szent Szövetségben betöltött meghatározó szerepének hatására a hatalmas,

²⁰ Idézi *Romsics Ignác*: *Expanzionizmus és regionalizmus...* In: *Romsics Ignác* (szerk.): *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Teleki László Alapítvány, Bp. 1997. 12.

²¹ *Szilágyi Ákos* (szerk.): *A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája*. Szabad Tér Kiadó, 1989. 71.

²² *Niederhauser Emil*: *A szlavofilok történetiszemléletéhez*. Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica V. Debrecen, 1966. 35. (A továbbiakban: *Niederhauser* 1966.)

egyedül független szláv szomszéd iránti szláv érdeklődés egyeseknél a csodálattig, sőt a kritikátlan rajongásig fajult. Ezt tovább erősítette Lomonoszov, Zsukovszkij vagy Puskin költészetének, valamint az orosz kultúrának a tisztelete, nem különben a személyes tapasztalatok, az orosz katonákkal és tudósokkal kialakított személyes vagy levelezéses kapcsolatok. A 18. század végén – 19. század elején Szuvorov, majd Kutuzov csapatai többször is átvonultak (1799-ben és 1805-ben) a szlovákok és a csehek által lakott területeken.²³ A lakosság-
nak tehát volt alkalma megcsodálni az orosz népdalok szépségét, a közkatonák ismerős hangzású beszédét, a szilaj kozákok bravúros tánc- és lovas bravúrait vagy a franciás műveltségű, nemesi tisztikar eleganciáját. A cári hadak megjelenése tudatosította a nyelvrokonságot ezzel a hatalmas, független néppel.

Az oroszok iránti szimpátiát és a „jó cár” illúziót fokozta, hogy I. Sándor a lengyeleknek 1815-ben alkotmányt adott. Ezt a hitet legfeljebb csak meggyengíteni tudta az 1830-ig önkormányzattal rendelkező Lengyel Királyság autonómiájának elvétele. Az 1828/1829-es újabb orosz–török háború – amelynek következtében megszületett az önálló görög állam és gyakorlatilag Szerbia is függetlenné vált (a Török Birodalmin belül), a két dunai román fejedelemségben, Moldvában és Havasalföldön pedig tovább erősödött a nekik is alkotmányt adó orosz fennhatóság – pedig tovább erősítette a cseh és a szlovák nemzetébredéstők ama illúzióját, hogy Oroszország az elnyomott népek felszabadítására törekszik.

Ezeket az illúziókat az 1830/1831-es oroszellenes lengyel felkelés leverése és az azt követő kegyetlen megtorlás jórészt szétrombolta. Komoly válságot, mély meghasonlást eredményezett a szláv értelmiség soraiban. Az addig szinte egységesen oroszbarát szlovák, cseh (és egyéb) nemzetébredéstöket orosz- és lengyel pártra szakította szét. A polonofilizmus megerősödése ellenére is jelentős maradt azonban a russzofil érzelműek száma. Az egyik példa erre Ján Kollár költői főműve, a „Sláv dceľa” („Szlávság leánya” vagy „Dicsőség lánya”). Ebben a hatalmas szonett gyűjteményben differenciálatlanul a szláv mennyországba helyezte mindazokat (I. Sándort, I. Miklóst, Nagy Pétert, I. Ferencet, Zrínyi Miklóst, Adam Mickiewiczet, Tadeusz Kościuszkot, Szuvorovot...), akik úgymond szerették a szlávokat, a szlávok nyelvét, vagy maguk is szlávok voltak.²⁴ Az ellenpéldát a lengyelbarát és oroszellenes Samo Chalupka szlovák költő jelentette, aki önkéntesként harcolt a lengyel felkelők oldalán és sebesülten tért haza.²⁵

²³ A fentiekre lásd: *Arató* 1961. 252.

²⁴ I. Miklóst, a lengyel felkelés vérbefojtóját, a lengyelek barátjaként mutatta be, aki ezt mondta: „Halljátok csak kedves oroszok, a lengyelek a mi testvéreink, nem helyes ellenségként viseltetni irányukban”. *Ján Kollár*: Bäsne. Knihovna Klasiku. Československý spisovatel, Praha. 1952. 424. szonett. (a továbbiakban: *Kollár* 1952.)

²⁵ A szlovák nemzetébredéstők megosztottságára és Chalupkára lásd *Karol Golán*: Štúrovské pokolenie. (Výber diela). Vyd. SAV, Bratislava. 1964. 12–14.

A szlovák nemzetébresztők legjobbjai (Ján Kollár, Ludovít Štúr, Andrej Sládkovič vagy Janko Král') költeményekben siratták meg – Sládkovič kifejezésével élve – „Észak dalnoká”-t, Puskin halálát.²⁶ Ez is része volt az átfogóbb folyamatnak, a szlávok egymás és az oroszok felé irányuló kulturális, tudományos, irodalmi együttműködésének. Ez a szláv összefogás – amely többnyire kulturális pánszlávizmus, szláv kölesönösség vagy szlávizmus néven ismeretes – komoly eredményeket ért el. Legfőbb célját azonban, a „szláv nemzet”-hez tartozók nyelvi, kulturális egyesítését vagy közelítését, Ján Kollárék erőfeszítései dacára, nem érte, nem érte el.

A kulturális pánszlávizmus és a szlavisztika megteremtői, a szláv tudósok kapcsolatai

A szláv összetartozás – közös származáson, nyelvi hasonlóságon és vallási azonosságon alapuló – homályos tudata régóta létezett. A szláv közösség gondolata már a 12. századi óorosz, cseh és lengyel krónikákban, évkönyvekben megjelent. A lengyel évkönyvírók a cseh, a lengyel és az óorosz államot egy szláv birodalom részeinek tekintették. Egy 14. századi cseh monda szerint a Horvátországból kivándorolt két testvér, Cseh és Lech alapították meg a cseh és a lengyel birodalmat. Ez a történet más szláv népekhez is eljutott, s az idők során egy harmadik testvérrrel, Russzal, az orosz birodalom megalapítójával is kibővült. Rátz Kálmán szerint ebben a mondában jutott első ízben kifejezésre a szláv népek egységes eredetének tudata. Hasonló a helyzet Nagy Sándor – Német Aranybulla (1356) mintájára készített – nem létező kegylevelével is, amelyben a világhódító makedón uralkodó úgymond a szlávoknak adományozta az Észak-Európától Dél-Itáliáig terjedő hatalmas területet.²⁷

A németek és a szlávok etnocentrikus szembeállításai is a szláv egység gondolat erősítését szolgálta. Szamota István olyan 1420/1430-as évekből származó cseh forrásokból, valamint egy olyan 1588-as lengyel költeményből közölt részleteket, amelyek a németeket, illetve nyelvüket a cseh, a lengyel és – szélesebb értelemben – a szláv nyelv, illetve nép legveszedelmesebb, esküdt ellenségeinek tekintették.²⁸ A tagadásban való önmeghatározás, a saját csoport idegen (többnyire erősebb és fejlettebb, szomszédos) csoportokkal való szembeállításai, s ez által a csoporttudat és –kohézió erősítése a későbbiekben is a kisebb-nagyobb

²⁶ Uo.; Andrej Sládkovič: Puskin szelleméhez. In: Hegedűs Zoltán és Kovács Endre (szerk.): Cseh és szlovák költők antológiája. Szépirodalmi, Bp. 1953. 32. [A továbbiakban: Hegedűs – Kovács (szerk.)]

²⁷ Rátz 2000. 32–33.

²⁸ Szamota István (összeáll.): Régi magyar utazók Európában 1532–1770. Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Nagybecskerek. 1892. 209–211. (A továbbiakban: Szamota 1892.)

szláv közösségek öndefiníciójának, és összefogási törekvéseinek fontos eszköze maradt.

Köztudott, hogy a lengyelek számára az oroszok voltak és maradtak az elsőszámú ellenség. „A cseh nemzet történetét”-t 1526-ig (részben német nyelven megíró) cseh František Palacký a békeszerető szlávokat meghódító németekben és a – honfoglalással a nyugati és a déli szlávokat ékként szétválasztó, s ez által a leendő szláv egységet lehetetlenné tevő – magyarokban látta a csehek és a szlávok fő ellenségeit.²⁹ A bibliai cseh nyelven író, németül ígét hirdető szlovák nemzetébresztő, Ján Kollár a „Slávy dcera” előhangjában ugyancsak a németeket (a rabló és irigy Teuton-földet) és az ázsiai magyarokat okolta Szlávia és a – „Tátra fia”-nak nevezett, máshol „galambok nemzeté”-nek titulált – szlovákok bajaiért.³⁰

A szláv egységtudat, illetve az egységes szláv nemzet gondolatának ideológiai alátámasztása mégsem a cseh, a szlovák, a szerb vagy a horvát nemzetébresztő értelmiségtől eredt. A hatalmas „szláv nemzet”-re legelőször két német bölcselő hívta fel a szlávok figyelmét, még a 18. század második felében. August Ludwig von Schlözer (1735–1809) göttingai professzor évekig Oroszországban élt és ott szláv kutatásokkal foglalkozott. Ő volt az első, aki a hatalmas, ősi nemzetet alkotó és Európa, valamint Ázsia óriási térségeit benépesítő szláv népeket – a közös ősnyelvben gyökerező nyelvi hasonlóság alapján – 8 fő dialektusra osztotta. „Az arabokon kívül... – írta – az egész földkerekségen egy népet sem ismerek, amely nyelvével, hatalmával, gyarmataival, olyan bámulatos messzire terjedt volna ki, mint a szláv. Az Adriai tenger melletti Raguzától északra, egészen a Jeges tenger partjáig, keletre Kamcsatkáig egészen Japán közeléig és nyugatra pedig a Keleti tengerig mindenütt találni szlávokat, akik részben uralkodnak, részben pedig más népeket szolgálnak.”³¹ Sürgette egy összehasonlító szláv nyelvtan és szótár megírását. A helyesírás egysége által ugyanis megte-remthetőnek vélte a „szláv nemzet” törzseinek (értsd: népeinek) nyelvi egységét. Schlözer ezzel nemcsak a „nagy, híres, ősi, hatalmas népfaj”-hoz tartozók szláv öntudatát alapozta meg, hanem a nyelvészeti, szlavisztikai kutatásokat is.

A „szláv népek újjászületése atyjá”-nak és a kulturális pánszlávizmus legfőbb eszmei előkészítőjének mégis Johann Gottfried Herder (1744–1803) tekinthető, aki ifjúkorától szimpatizált a balti-szláv népek életével. Egy 25 éves korában

²⁹ Palacký úgy látta, hogy „a huszita háborúk már a kezdet kezdetén faji háború jellegét vették fel, átalakulva a németek és a csehek élethalálharcává”. *František Palacký: A huszitizmus története. Európa, Bp. 1984. 385.*

³⁰ *Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Uo. 677–678.; Hegedűs – Kovács (szerk.), 20.*

³¹ Idézi *Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1840. I. Akadémiai, Budapest. 1960. 109. (A továbbiakban: Arató I. 1961.) – Lás még Berkes 2003. 197.*

írott útinapló bejegyzésében, 1769-ben szinte már megelőlegezte főművének („Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról”, röviden: „Ideen”) a szlávok dicső jövőjéről szóló jóslatát.³² „A szláv népek” című rövidke fejezet (IV. fejezet, 16. könyv) első részében a szlávokat szorgalmas, országot építő, kereskedő, nyugalmat szerető népként jellemezte. Hitte, hogy Európában a háborúskodást majd felváltja a békés kereskedés és a népek békés együttélésének, egymás kölcsönös segítségének a korszaka. Akkor „majd ti is, mélyre süllyedt egykor szorgalmas és boldog népek, fel fogtok egyszer ébredni hosszantartó rest álmotokból, megszabadultok a rab(szolga)ság bilincseitől és saját tulajdonotokként használhatjátok szép vidékeiteket az Adriai-tengertől a Kárpátokig, a Dontól a Muldéig (Moldváig – K. L.), ahol ismét megtarthatjátok régi ünnepeiteket, a nyugodt szorgalom és a kereskedelem ünnepeit”.³³

Ma is helytállóak Gogolák Lajos gondolatai. A szláv gondolat német megalapozóinak az „öntudatát valóságos szláv érzélem, sőt orosz patriotizmus hatja át; rajongással ünneplik Oroszországot és már a XVIII. század nyolcvanas éveire előre elkészítik azokat a fogalmakat, melyekkel később szinte napjainkig dolgoznak a szláv kérdés magyarázóit”.³⁴ A két német bölcselő hatására a cseh és szlovák nemzetébredésben hosszú időre rögzültek a „szláv nemzet” hódító nemzetekkel szembeállított karaktervonásai.³⁵ A szlávokról idealizált képet festő Herder ama jóslata pedig, hogy a békés kor beköszöntével az alávetett szlávok jövője is oly hatalmas lesz, mint az általuk belépesített területek nagysága, lelkesedést és büszkeséget adott. Növelte az Európában nagyra hivatott szlávokhoz való tartozás büszke tudatát.³⁶

³² A sok vad népecskéből majd „civilizált nemzet áll elő: határai a Fekete-tengerig nyúlnak el és onnan az egész világon át. Magyarország, ... meg Lengyel- és Oroszország egy sávja részese lesz majd ennek az új kultúrának; ... szelleme keresztülvonul majd az álomban szendergő Európán, és szolgálatába állítja majd a szellem természete szerint. Mindezt magában hordozza a jövő és egyszer csak meg kell történnie...” Idézi *Vajda György Mihály*: A német irodalom Kelet és Nyugat között. In: *Allandóság a változásban. Tanulmányok*. Magvető, Budapest, 1968. 25.

³³ Saját fordítás. Lásd: J. G. *Herders Ideen zur Philosophie der Gesichte der Menschheit*. Deutsche Bibliothek in Berlin. [1914], 224–225. (A továbbiakban: *Herder* 1914.) – A XVI. könyv 4. fejezetét lásd: *Berkes* 2003. 197–199.

³⁴ *Gogolák Lajos*: Pánszlávizmus. In: *Szekfü Gyula* (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Lucidus, Bp. 2000. (reprint) 125.

³⁵ Herder „Ideen”-je a szlávokat szorgalmas, építő, kereskedő, békétűrő és nyugalmat szerető népek írta le. P. J. Šafárik a szlávok alapvető jellemvonásának a vallásos gondolkodást, a munkaszeretetet, az őszinte és naiv vidámságot, valamint az anyanyelv szeretetét tartotta. Sorrendben lásd: *Herders Ideen*, 225.; *Pavol Jozef Šafárik*: *Dejiny slovenského jazyka a literatúry vŕetkých nárečí*. In: *Spisy Pavla Jozefa Šafárika*. Vyd. Východoslovenské vydateľstvo Košice pre Univerzitu Pavla Jozefa Šafárika, Košice. 1992. 44–47.

³⁶ Václav Černý magyarázata egyszerű: „E Jungmanoknak, Hankoknak, Šafarikoknak és Kollároknak Herder adta vissza nemzeti önértüket... Már nem szükséges nekik... szégyenben kupo-

Schlözer és Herder megtermékenyítő eszméi legkorábban a cseh tudósok nyelvészeti, szlavisztikai, irodalmi munkásságát inspirálták.³⁷ Nem csoda, ha a szláv összefogás gondolata is a – szláv rokonságot legjobban tükröző – cseh nyelvtudomány területén jelentkezett. Josef Dobrovský (1753–1829) és Josef Jungmann (1773–1847) hittek egy olyan egységes szláv nyelv létezésében, illetve megteremthetőségében, amely az egyes szláv népek („törzsek”) nyelvei szerinti nyelvjárásokra oszlik. De Jungmann bevallott célja a szláv nyelvek tudatos közelítése volt az egységes szláv irodalmi nyelv megteremtése céljából. 1810-ben így vallott erről: „szilárdan hiszem, hogy az orosz hatalom lebírja a franciát, s ez nekünk, szlávoknak örömkre kell, hogy szolgáljon, hisz az összes szláv dialektus így egyesül. Mi az oroszokkal, az oroszok tőlünk átveszik a nyelv tökéletesítését. Amit tehát most csehül írunk, már ama nagy szláv irodalom számára írjuk”.³⁸

Az aufklärista szellemiségű Dobrovský, oroszországi utazását követően, az 1790-es évektől kezdett hozzá a tudományos szlavisztika rendszeres műveléséhez. Lényegében vele indult el a cseh nyelvújítás a 19. század elején. Munkásságának főleg a második felét áthatotta a szláv küldetéstudat gondolata. A „Slawin” című folyóiratban újraközölte Herder idillikus szláv ábrázolását. Hitte, hogy az emberiség megújulása a romlatlan szláv világból fog kiindulni. Messianisztikus pánszláv érzelmeinek első kifejeződése egy 1795-ben írott latin nyelvű levele volt, amelynek egyik jellemző passzusában kifejtette, hogy az „Isten nagy dolgokra vezeti a szlávokat a világban”. A poroszok elveszítik majd Sziléziát és a szász Lužicét is, amelyeket a határtalan fejlődés előtt álló Cseh Királyság fog megszerezni. A nemzeti nyelve elhanyagolásáért megbűnhődött Lengyelország is felvirágozik majd. „Gyapardni fog az orosz uralom földje, amely majd elér Perzsia és India közvetlen küszöbéig. A szláv nemzet ismét eljut arra a vidékre, ahol legelőször telepedett meg.” Oda, ahonnan a szláv nyelvek és nemzetek közössége eredt. A russzofil érzelmű Dobrovský a tudományos (nyelvészeti, szla-

---

rogni a nemzetek nagy családjában. Újfajta méltóságot képviselnek, mely ráadásul érdem is. A gazdagok közt szegények, a hatalmasok közt gyengék ajándékként önmaguk rusztikusságát, tiszta természetességüket, eredetiségüket hozzák. Az emberiség és az erkölcsösség forrásvidékéről érkeznek.” *Václav Černý: A pánszlávizmus kialakulása és gaztettei.* Kalligram, 1994/6. 46. (A továbbiakban: Černý 1994/6. vagy 7–8.)

³⁷ Nem véletlenül nevezte Václav Černý a pánszlávizmust „német anyagból gyúrt cseh találmány”-nak. Černý 1994/6. 44.

³⁸ Idézi *Bojtár Endre: „Az ember feljő”. Magvető, Bp. 1986. 19. – Dobrovskýra és Jungmannra bővebben lásd Berkes 2003. 156–170.; Hankó B. Ludmilla – Heé Veronika: A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig. Magyarországi Eszperantó Szövetség, Bp. 2003. 159–162., 168–172. (A továbbiakban: Hankó – Heé 2003.)*

visztikai) pánszlávizmus, illetve egymás kölcsönös megismerése jegyében kiterjedt levelezést folytatott a szláv népek szellemi elitjével.³⁹

Jungmann körül formálódott ki a cseh nemzetébresztők második nemzedéke, amelynek tagjai ugyancsak herderi nyelvemzeti nézeteket vallottak, az „egy nyelv – egy nép – egy nemzet” alapján álltak. Ehhez a „nyelvében él a nemzet” felfogást hirdető hazafias körhöz tartozott többek között Antonín Marek (1785–1877) költő is, akit a ruszofil politikai pánszlávizmus első eltökélt hirdetőjének tartanak, ugyanis a nagy orosz nemzettől várta a szláv népek felszabadítását és egyéb tekintetben is nyíltan pánszláv nézeteket hangoztatott.⁴⁰ Két évtizeddel később, 1833-ban egy lírai esszéjében – nem kis érzelmi túlfűtöttséggel – így foglalta össze a szláv összetartozás lényegét: „Amit a nyelv egybekötött, azt ember nem szakíthatja szét. A nyelv egybefűzött minket, cseheket, morvákat, szlovákokat és sziléziaiakat lengyel meg orosz testvéreinkkel, illetve a Duna-, Morava-, Dráva- és Száva-menti déli rokonainkkal, a Balkán innenső és túlsó oldalán élő testvéreinkkel; mindazokkal tehát, akik kezük munkájával tartották fenn Bizáncot, s azokkal is, akik az Adria sziklás partjain lakoznak”. Másutt így folytatta: „Érzem, hogy az egyetemes szlávsághoz tartozom, s az egyetemes szlávság hozzám tartozik! Erre vagyok büszke... – Hazám földjén nem nyugszik le a nap, s bizonyára dicsősége sem hanyatlik le, amíg utolsó fiunk és örökösünk meg nem szűnik szlávnak nevezni magát.”⁴¹

A cseh nyelvészek kutatásaihoz és a cseh kultúrához annyira szorosan kapcsolódik az – 1833-tól Prágában élő és alkotó, szláv, csehszláv és szlovák tudatú – szlovák Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) és – a bibliai cseh nyelven író, szláv és cseh tudatú – szlovák Ján Kollár (1793–1852) tudományos és irodalmi tevékenysége, hogy mind a cseh, mind a szlovák kultúrtörténet a sajátjaiként tartja őket számon.

Šafáriknak (Šafaržíknak) az 1826-ban németül kiadott összehasonlító szláv nyelv- és irodalomtörténete („A szláv nyelv és irodalom története az összes nyelvjárásban”) hozta meg az európai ismertséget.⁴² Hatalmas kompilációs jellegű műről van szó, amely a szláv kultúra egyik fő ismereti forrása lett a Nyugat számára. Tudóstársaihoz hasonlóan ő is egységes szláv nemzetben gondolkodott, amely nyelvjárásokra oszlik, s amelynek irodalmi az egységes szláv kultúra részei. A herderi „szív és fantázia” alapján nagyfokú elfogultsággal vizsgálta a szláv nemzethez tartozó népek karaktervonásait, eredetüket, lakóhelyüket, vallásukat, erkölcsi szokásaikat stb. Bevallottan nem csupán tudományos cél vezette,

³⁹ Berkes 2003. 166.

⁴⁰ *Uo.* 182.

⁴¹ Idézi: Berkes 2003. 205–206. – Marekra bővebben lásd *dr. Jan Jakubec: Antonín Marek. Jeho život a působení i význam v literatuře české. V Praze, 1896.*

⁴² Lásd a 35. lábjegyzetet.

hanem a felnövekvő nemzedék össz-szláv tudatának a felébresztése is. A szláv világban, valamint az orosz szlavisták, illetve szlavofilok körében viszont Šafárikot másik tudományos munkája, a „Szláv régiségek” tette – Kollár költői és tudományos munkáival együtt – igazán népszerűvé, amelyben idealizált képet festett az Európában őshonos szlávokról, és rendkívüli hatása volt.⁴³ Tulajdonképpen a szlávok ősi műveltségének enciklopédiájáról van szó, amelynek ideológiai irányultsága és elfogultsága változatlan. Meggyőződése szerint „a szlávok éppolyan régi nemzet Európában, mint a germán és a latin népek; s nemcsak egyenlők velük erejüknel és számuknál fogva, de felül is múlják a legerősebb európai nemzeteket”.⁴⁴

Ján Kollár először költői főművében – a már említett „Slávy dcerá”-ban – fejtette ki irodalmi formában a szláv nemzettel és a szláv kölcsönösséggel kapcsolatos nézeteit. Ez a dantei és herderi ihletésű, 5 énekből álló szonett-gyűjtemény, amelyet még Pesten kezdett el írni az 1820-as évek elején, 1832-re 615 szonetre duzzadt. Megjövendölte a szlávok nemzeti nagyságát és jogait, valamint azt az időt is, amikor elmúlik majd a gőg, az önzés, a bizalmatlanság, és „összeköt mindnyájunkat a szeretet, a kölcsönösség.”⁴⁵ Bízott abban, hogy előbb-utóbb a „nagy, ezerfejű nép” minden tagja belátja az egység szükségességét. Újból összefogásra szólított tehát fel:

„Százszor szólott, most már kiált a szám
hozzátok, bomló, gyöngye szlávok!
Egyek legyünk, ne tört szilánkok,
éljünk, vagy haljunk végre igazán!

Galambok nemzetének hívnak, ám
a galambok is egy családot
alkotnak és mind jó barátok:
hú szívem néktek ily erőt kíván!”⁴⁶

A szláv kölcsönösségről vallott nézeteit, kulturális pánszlávizmusának lényegét „Az irodalmi kölcsönösségről” („O literárnej vzájomnosti”) című tudományos főművében összegezte az 1830-as évek közepén. Az orosz, lengyel, cseh és délszláv/illír törzsrre, valamint számos altörzsrre és dialektusra osztott szláv nemzet tudósainak, íróinak, költőinek rendszeres és szoros együttműködését szor-

⁴³ „Slovanské starožitnosti”. V Praze, 1862. – A fentiekre bővebben lásd: *Hankó – Heé* 2003. 181–182.; *Berkes* 2003. 200–201.

⁴⁴ Idézi: *Berkes* 2003. 201.

⁴⁵ *Kollár* 1952. 370. és 372. szonett, 210., 211.

⁴⁶ *Rubin Szilárd* fordításában idézi *Szalatnai Rezső*: A cseh irodalom története. Gondolat, Budapest. 1964. 92.

galmazta a nemzeti irodalom, nyelv, tudomány és kultúra területén. Ezt az együttműködést lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a különféle együttműködési formákon, a nyelvi, irodalmi, tudományos és kulturális kapcsolatokon keresztül valósuljon meg a szláv népek erősödő közeledése, majd nyelvi-kulturális egysége. Már a könyv legelején nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ő nem a szláv törzsek politikai egyesítésére, zavart és forradalmi lázadást, szerencsétlenséget okozó tevékenységére gondolt.⁴⁷ Védekezett a politikai pánszlávizmus vádjá ellen. Ő mindössze „irodalmi kölcsönösség”-et, vagyis olyan együttműködést kíván, amely „valamennyi nemzeti ág közös részvétele a saját nemzet szellemi gyümölcseiben; az összes szláv nyelvjáráson kiadott írások és könyvek kölcsönös vásárlása, olvasása. Mindegyik nyelvjárásnak új életerőt kell merítenie a másiktól, hogy megifjodjék, gazdagodjék és művelődjék, és mindamelllett ne bántson meg senkit...”. Azt is hozzátette, hogy: „Az irodalmi kölcsönösség ott is létezhet, ahol egy nemzet több jogar alá tartozik, ahol több államban, királyságban, fejedelemségben, birodalomban vagy köztársaságban van széttagolva. A kölcsönösség ott is lehetséges, ahol egy nemzeten belül több vallás, egyház és hit van, ahol különböző írást és betűket, övezeteket és térségeket, szokásokat találni.”⁴⁸

Kollár már könyve megjelenésekor is érzekelte a formálódó szláv nemzetek közötti (lengyel-orosz, szlovák-cseh, szerb-horvát) feszültségeket, de erőteljes szláv tudata miatt továbbra is arra törekedett, hogy megakadályozza a megjelenő nemzeti különbségek és nacionalista feszültségek elmélyülését. Hitte, hogy csak a nagy, oszthatatlan, egységes „nemzeti tömeg” lehet hatással az emberiségre, mert ezek a nagy nemzetek az „új idők teremtői”, a kultúra tanítói és hordozói.⁴⁹ A szlovákoknak tehát azt javasolta, hogy közvetlenül a nagyobb csehekhez és rajtuk keresztül a szlávokhoz csatlakozzanak irodalmi, nyelvi és kulturális tekintetben egyaránt, ami egyet jelentett az önálló szlovák nyelv és kultúra, végső soron tehát az önálló szlovák nemzet feladásával.

Kollár szláv kölcsönösségi elmélete és erős szláv tudata különösen nagy hatással volt a pesti egyetem szerb hallgatóinak irodalmi, nemzeti fejlődésére.⁵⁰ Nem tekinthető véletlennek, hogy tudományos értekezése – a cseh nyelvű változatot is megelőzve – szerb fordításban jelent meg először. A horvát nemzetéb-

⁴⁷ *Ján Kollár: O literárnej vzájomosti.* Vyd. SAV, Bratislava. 1954. 110–111. (A továbbiakban: *Kollár 1954.*)

⁴⁸ *Uo.* 111–112.

⁴⁹ *Uo.* 128., 131.

⁵⁰ Természetesen nemcsak Kollár közvetítette a „szláv nemzet”-tel kapcsolatos eszméket, hanem egyebek mellett Ludovít Štúr is, akinek 1838-ban a pozsonyi líceumban 46 szlovák és „20-nál több szerb” hallgatója volt. Ez utóbbiak száma 1841-re 31-re emelkedett.

resztő, Ljudevit Gaj – aki egyetemi tanulmányainak egy részét szintén Pesten végezte – az ő hatása alatt dolgozta ki az illírismus elméletét.⁵¹

Az 1830–1840-es években Kollár kiterjedt levelezést folytatott szinte az egész szláv világgal. Šafárikhoz hasonlóan személyes kapcsolatokat is kiépített a délszláv és lengyel tudósokkal, az orosz szlavistákkal. Ezzel akarva-akaratlan hozzájárult az orosz szlavofil irányzat pánszláv szemléletének kialakulásához, az orosz szlavisztika és a különböző orosz- és szlávbarát kulturális, tudományos, majd politikai törekvések megerősödéséhez. Eközben az oroszok iránti szimpátiája szinte kritikátlan oroszbarátsággá fajult. 1839 tavaszán például – a Pesten magát veszélyben érző, mert névtelen fenyegető levelet kapó – Kollárnak Pogogyin közbenjárásával majdnem sikerült átköltöznie „Botos Miklós” Oroszországába, ahol úgymond „szabadon és szívből beszélhet és cselekedhet” az ember.⁵²

Kollár gondolatai a délszlávok mellett valóban Oroszországban keltették a legnagyobb szellemi és tudományos visszhangot. A korai szlavofil N. Rigelman 1847-ben a „Moszkovszkij Szbornyik”-ban közzétett bécsi leveleiben a Habsburg-birodalom szlávjainak jelentőségét egyenesen abban látta, hogy ők ébresztették fel az orosz álomból.⁵³ Az orosz–szláv tudományos kapcsolatok kezdetei – Josef Dobrovskýék jóvoltából – még a 19. század elejére nyúltak vissza. Ám a szárnyát bontogató orosz szlavisztika ismert nyelvészei, tudós tanárai csak az 1830-as években kezdtek egyre sűrűbben ellátogatni – a cári hatóságok tudtával és jóváhagyásával – a Habsburg Monarchia területére, ahol személyes és tudományos kapcsolatokat építettek ki a cseh, a szlovák, a szerb és a horvát nyelvészet és irodalom művelőivel. P. I. Koeppen, O. M. Bodjanszkij (az orosz szlavisztika ukrán származású megalapítója, a moszkvai egyetem tanára), M. P. Pogogyin (író, történész, publicista), összesen több mint egy tucat – többnyire a moszkvai vagy a pétervári egyetemen, illetve az Orosz Tudományos Akadémián

---

⁵¹ Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In: Szomszédainkról. Szépirodalmi, Budapest, 1974. 148. – A horvát „Danica” 1838/34. számában megjelent vers mindennél jobban mutatta a „Slávy dcera” délszlávokra gyakorolt hatását. Kollár a szláv nemzetet egy óriás testrészei szerint építette fel. Ennek nyomán a „Danica” szerzője – Horváth Mihály történetíró szabad fordításában – a következőket írta: „Európa egyik felében egy mérhetetlen nagyságú óriás nyugszik. Nagyszerű lábai az északi hó mellett a Jeges tengerig s a chinai falig terjednek. Erős jobbájában, mely Törökország szíve felé hajlik, a Fekete tengert – a Németország szíve felé nyúló baljában pedig a Balti tengert tartja. Az Adria öblében fürdő feje közép Illyrthon.... Keble Magyarország; szíve az ős Tátra alatt ver; gyomrát Lengyelország síkjai képezik; hasa és czombja Oroszthon... És ezen óriás a mi nemzetünk; mert legbensőbbjének húsa és csontja a szláv nemzet; s a vér, mely ezen óriási testet eleveníti, Szlavia anyánknak ugyanazon vére.” Idézi Szász György: Erdély múltjáról, jelenidőben. Magvető, Bp. 1988. 367–368.

⁵² Arató I. 1960. 271–272.

⁵³ Niederhauser 1966. 135.

dolgozó – társuk kereste fel L. Gajt, Fr. Palackýt, L'. Štúrt, J. Kollárt P. J. Šafárikot és a cseh, szlovák tudományos élet egyéb személyiségeit.

A nyitányt Koeppen tanulmányútja jelentette még 1821–1824 között. A Habsburg Birodalom, illetve a Magyar Királyság szlávok lakta területein járva szláv tudósokkal – élükön Šafárikkal és Kollárral – tárgyalt, akik rendszeresen tájékoztatták őt a cseh és a szlovák tudomány és irodalom legújabb eredményeiről. Pogogyin két utazást is tett (1835-ben és 1839-ben), amelyek során találkozott Šafárikkal, Jungmannal, Václav Hankával és Kollárral. A hatásuk alá került és – anélkül, hogy feladta volna politikai pánszlávizmusát, nagyorosz nacionalizmusát – a szláv kölcsönösség, a kulturális pánszlávizmus meggyőződéses híve lett. Ennek megfelelően a második útja után egy emlékiratot intézett Uvarov közoktatási miniszterhez. Az Ausztriában és Magyarországon elnyomott szlávok tudományos és kulturális életének, valamint vezetőinek anyagi támogatását javasolta, és – Kollár hatására – egy összehasonlító szláv nyelvtan és szótár elkészítését, szláv népdalgyűjtemény kiadását, szláv tudományos folyóirat indítását stb. 1837-1839 között Bodjanszkij is a Habsburg Birodalomban tartózkodott és szoros kapcsolatban állt Pogogyinnal, akit rendszeresen tájékoztatott a szláv nyelvi-kulturális mozgalmakról.⁵⁴

Orosz tudósok az 1840-es években is nagy számban keresték fel – főleg – a cseh és a szlovák lakta területeket. Az ukrán származású I. I. Szeznyevszkij (szlavista, a harkovi egyetem tanára) például 1839–1842 között azt a feladatot kapta egyetemétől, hogy tanulmányozza a szláv nyelvjáráásokat és népköltészetet, valamint a szláv lakta vidékek gazdasági, földrajzi és természeti viszonyait. Bejárta szinte az egész Felvidéket, meglátogatta a szlovák nemzeti mozgalom valamennyi központját és számottevő személyiségét. A szlovákokon kívül csehekkel, szerbekkel és szlovénokkal is találkozott. Hazatérése után is élénk levelezést folytatott és baráti kapcsolatban maradt különösen Štúrral, aki – a tudományos kérdéseken kívül – rendszeresen beszámolt neki a szlovákok politikai helyzetéről, valamint a délszláv népek politikai problémáiról. Rajta kívül még 23 orosz tudós látogatott el szlovák és cseh lakta területekre. Fordítva azonban, Oroszországba sokkal kevesebben jutottak el az 1840-es években. A horvát Ljudevit Gajon kívül csak néhány cseh értelmiséginek adatott meg az a szerencse, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzenek ebben az általuk hön szeretett, hatalmas országban.⁵⁵

A személyes kapcsolatok mellett – mint ismeretes – sűrű levelezés is folyt a szláv és az orosz tudósok között. Egyedül Šafárik 25 tudóssal tartott kapcsolatot az 1820–1840-es években, több tudományos szervezetnek, társulatnak – beleértve az Orosz Tudományos Akadémiát is, amelynek levelező tagja lett – is tagja

⁵⁴ Arató I. 1960. 269–272.

⁵⁵ Arató I. 1961. 267–269.

volt. Az orosz szlavisztika és az Orosz Tudományos Akadémia képviselői azonban még szorosabbra akarták fogni ezeket a kapcsolatokat. Több cseh és szlovák tudóst kívántak rábírní arra, hogy költözzenek át Oroszországba és dolgozzanak a pétervári egyetem szláv tanszékén, sikertelenül.⁵⁶ Ugyanekkor viszont Šafárik 1836-ban Kollárral együtt az akadémia elnökétől kiváló munkásságáért kitüntetést kapott. Ezekbe a tudományos, kulturális kapcsolatokba azért elvéve politikai felhangok is belevegyültek. Ljudevit Gaj például több memorandumban ajánlotta fel a cárnak, hogy orosz anyagi támogatással fellájtja és a cári birodalom mellé állítja a délszlávokat.⁵⁷ Ennek azonban semmi foganatja nem lett.

Ez is azt mutatta, hogy a szláv-orosz, orosz-szláv tudományos és kulturális kapcsolatok alapvetően megmaradtak a kulturális pánszlávizmus szintjén. Ami persze korántsem zárta ki azt, hogy az orosz tudományos és kormányzati körök ne akarták volna kihasználni, a maguk javára fordítani a cseh és a szlovák nemzeti ébredés nyelvészeti, kulturális és egyéb tudományos eredményeit, vagy Kollár szláv kölcsönösségi elméletét.

A csehek, élükön a fiatal Karel Havlíček-Borovskýval, elsőként jöttek erre rá. Havlíček, amikor 1843 februárjában Moszkvába érkezett, még telve volt Kollár illúzióival és az általa is csodált nagy szláv Oroszország megismerésének őszinte szándékával. Sevrijov professzor családjában (ahol nevelőként dolgozott) azonban alkalma volt alaposan kiismerni Pogogyin, Kirejevskij, Homjakov, Bodjanszkij stb., valamint a „Moszkvitanyin” folyóirat körül csoportosuló nagy orosz nacionalista és szlávímádó nézeteit, és nagyon kiábrándult. 1844 áprilisában keseregve írta barátjának: „Bárcsak Kollár jöhetett volna helyettem Oroszországba! Kétségbeesne a fölött, mivé lett az ő hozzájárulásával is ez a szlávizmus!” Sértette őt a hazafiság és a szlávizmus nagy orosz formája. „Úgy gondolom – írta fél évvel korábban – , ... hogy hazát szeretni annyi, mint ... nem folyton arról pofázni és világgá kürtölni, hogy otthon minden jobb, mint másutt, hogy az összes többi nemzet semmi a szent Oroszhoz képest...” Egy másik levélben pedig azt panasolta, hogy: „Az oroszok már sokkal jobban felhasználták a szlávíságot, mint mi: azt mi találtuk ki, ..., ők viszont, noha nem értenek

⁵⁶ Ez után született meg a döntés arról, hogy – szláv tudósok híján – orosz tudósok látogassanak el a Habsburg Birodalomban élő szláv népekhez.

⁵⁷ *Arató I.* 1960. 268., 270–271., 274.; – A szláv–orosz, orosz–szláv kulturális kapcsolatok irodalmára bővebben lásd még: *Arató* 1961. 245–294.; *Jan Stanislav: Z rusko-slovenských kultúrnych stykov v časoch Jána Hollého a L'udovíta Štúra.* Bratislava, 1957.; Iz isztóriji russzko-szlavjanszkij lityeraturnih szvjázej. XIX v. Izd. Akagyemii Nauk SzSzsZR, Moszkva-Leningrád, 1963.; *N. A. Kondrasov: Oszip Makszimovics Bodjanszkij.* Izd. Moszkovszkovo Univerzityeta, 1956.; *V. P. Gudkov: K izucsényiju rússzkij szvjázej Vuka Karadzicsa.* Karadzics i Alekszandr Turgenjev. Szlavjanszkij Vésztnyik. Vpuszk 1. Izd. Moszkóvszkava Univerzityeta, 2003. 237–249. *P. Zagora: Kontakti Ljudovíta Štúra sz ucsonnimi i miszlityeljami Rossziji.* Studia Slavica et Balcanica Petropolitana, 2007/1–2. 113–122.;

hozzá, már alaposan megfejték.” Ő volt az is, aki a legelsőik között mondta ki, hogy a szlávok „nem alkotnak egyetlen nemzetet”. Ezért tehát Kollár gondolatvilága „nemcsak képtelenség, de ostobaság is”. Nem kis nemzeti büszkeséggel jelentette ki, hogy ő bizony cseh, és sohasem szláv.⁵⁸

A kollári szlávizmusból az 1840-es évekre a szlovák nemzetébredők ifjú nemzedékének vezetői, a „szlovák triumvirátus” (Ludovít Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža) tagjai is kigyógyultak. Erről tanúskodott Štúr 1843 februárjában O. M. Bodjanszkijhoz, a „Szlávok Kiválóságához” küldött levele, amelyben egybeközött a következőket írta: „Az illíreknek a kormány betiltotta az illír név használatát, és mi hálásak vagyunk érte. Az illír név abstractio, amely épp ezért valótlán, és mint ilyen tarthatatlan. Ráadásul zavart is okozott a délszláv országrészekben. Mi már régóta ellenezzük ezt az elnevezést, azon elv alapján, hogy a *négy irodalmi nyelv princípiuma hamis és valótlán*. A szlávsnak minden törzse a maga mivoltában része és nem közvetve, egy másik törzs által, ezért minden törzs neve a számunkra szent, és a közös életünk alapját adó szlávsnagra vonatkozik, nem valami másra, ami maga is egységet akar alkotni.”⁵⁹ Alig egy évvel később egy I. I. Szrezyevszkijnek írott levele arról tanúskodott, hogy erősödő szlovák tudata ellenére fenntartotta a szláv közösség eszméjét is, amelyen belül a csodált Oroszországnak továbbra is kitüntetett helye és szerepe maradt.⁶⁰

Štúr számára 1848/1849 után Oroszország maradt az egyedüli alternatíva. Teljesen kiábrándult a Nyugat értékeiből, a (Habsburg Monarchia szláv érdekek szerinti átalakítását cseh vezetéssel megvalósítandó) ausztrószlávizmusból, valamint Ausztriából. A meghasonlott, vallásos miszticizmusba és totális oroszimádatba menekülő, magyarelles szlovák politikus 1851-ben a kis szláv népek egyedüli reménységét az őket egyesítő orosz birodalomban látta. „A szlávok és a jövő világa” című kiadatlan írásában a következőképpen fogalmazott: „... Oroszországnak hatalma van, óriási hatalma, ezáltal pedig küldetése és joga is, hogy lesöpörjön minden szeparatista szláv törekvést, és igényt tartson a szláv nemze-

⁵⁸ Idézi: Černý 1994/7-8. 114–115.

⁵⁹ Oszip Makszimovics Bogjanszkijnek Pozsonyban, 1843. február 13-án. In: *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások*. Kalligramm, Pozsony. 2012. 495-496. – A horvát nemzeti mozgalom vezetői, Ljudevit Gaj és társai, Kollár nyomán olyan délszláv (illír) nemzetben gondolkodtak, amelyet a horvátok vezetnek majd. Ez a felfogás lényegét tekintve ugyanolyan volt, mint a cseheké vagy Ján Kolláré. Kollár szláv kölcsönösségi elmélete szerint ugyanis a „szláv nemzet”-nek 4 fő törzse (értsd: népe) és nyelve van: az orosz, a lengyel, a cseh és az illír. A kisebb népeknek és nyelveknek, mint amilyen a szlovák is volt, a hozzájuk legközelebb álló fő törzshöz, illetve nyelvhez kell – önállóan részként – csatlakozniuk. Štúr tehát – egyébként nem olyan régóta – a csehektől, mint a szlovákokhoz legközelebb álló fő törzstől való elkülönülést, s ezzel az önálló szlovák nyelv és nemzet megteremtését szorgalmazta.

⁶⁰ *Uo.* 508.

tek egész családja fölötti hegemóniára”.⁶¹ De ez már a politikai pánszlávizmus körébe tartozik, így túlmutat e tanulmány keretein.

---

⁶¹ *Uo.* 367. – Az egész tanulmányt lásd: 248–413.

Kozári József – Vizi Sándor

**NAPÓLEON OROSZORSZÁGI KUDARCÁNAK
OKAIRÓL, A KOR FÖLDRAJZI,
GAZDASÁGI ÉS KATONAI
LEHETŐSÉGEINEK TÜKRÉBEN**

A hadtörténeti irodalom egyik legkedveltebb témája Napóleon oroszországi hadjárata. A hosszú, élvezetes művek tanulmányozása során megismerhetjük a hősi harcokat, a bátor katonákat és a zseniális hadvezéreket. Senki, vagy legalábbis nagyon kevesen tesznek említést arról, hogy egy háború végső kimenetele nemcsak a hősi tettektől, hanem azoktól a földrajzi és éghajlati viszonyoktól is függ, amelyek között a háborút folytatni kell. Ennek hiányában pedig lehetőség nyílik olyan típusú vitákra, amelyek nem az igazság megismerését, hanem a szerzők egyéni véleményét tükrözik. A történetírás egyik hiányossága, hogy a szerzők nem törekednek bemutatni azokat a körülményeket, amelyek között egy háború lezajlik. Az írások többsége csak a harci cselekmények részletes leírására, esetleg a politikai körülmények bemutatására korlátozódik. Egy háború kimenetele szempontjából azonban nagyon fontosak azok az egyéb körülmények, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül a harchoz, de nélkülük, hatásuk figyelembevételével nélkül, minden harci cselekmény kudarcba fullad (ellátás, terepviszonyok, utak járhatósága, időjárás stb.). E körülmények, az ezekhez való alkalmazkodás képessége közvetlenül befolyásolja a háború kimenetelét és a harcoló felek tevékenységét.

1. Franciaország stratégiai helyzete 1812-ben

Az amiensi béke felbomlása után (1802. március 25.) több mint egy évtizedig tartó háború kezdődött az európai szárazföldön. Franciaország fegyveres konfliktusok sorozatába bonyolódott Európa minden nagyhatalmával, amelyekben a kiválóan vezetett és jól motivált hadserege fölényes győzelmek sorozatát vívta ki a megosztottan harcoló ellenfelei fölött. Miután a francia csapatok 1805-ben szétverték az európai hatalmak harmadik, majd negyedik franciaellenes koalíció-

ját, Napóleon 1807-re lényegében megszerezte az európai hegemoniát. A francia hadsereg 1806-ban legyőzte Poroszországot, elfoglalta az egykori Lengyelország jelentős területeit és 1807-re Friedlandnál másodszor is megverte Oroszországot, vitathatatlaná téve a francia uralmat Európa lengyel és porosz térségei felett.¹ A Grande Armée egészen az orosz határokig nyomult előre és lényegében megszállta Európa legfontosabb területeit. E háborúk eredményeként a Habsburg Birodalom és Poroszország másodrendű hatalommá vált. Oroszország súlyosan megtépázva visszaszorult a határai mögé és a franciákkal való megegyezésre kényszerült. (1807. Tilsit)

Napóleon politikai rendszere a tilsiti békével a csúcspontjára jutott. Egyetlen hatalom sem kérdőjelezhette meg a francia kontinentális fölényt és gyakorlatilag minden európai uralkodó Napóleon befolyása alá került. Ezzel párhuzamosan a birodalom lassú hanyatlásnak is indult, amely az Ausztria fölött 1809-ben aratott győzelem után is folytatódott. A brit birodalom nem adta fel a harcot és Franciaország számára legyőzhetetlen tengeri hatalom lévén, sérthetetlenül vészelt át minden szárazföldön elszenvedett kudarcot. Szövetségesei sorozatos vereségei inkább csak politikai fiaskót jelentettek számára, mivel gazdasági és katonai ereje érintetlen maradt. Franciaország szárazföldi sikereivel szembe a brit tengeri fölényt állították, ami olyan patthelyzetet eredményezett, amely hosszú távon szükségszerűen francia vereséghez vezetett.

Franciaország erős flotta hiányában képtelen volt Anglia végleges legyőzésére, márpedig e nélkül a brit anyagi támogatást élvező szárazföldi ellenfelek minden vereség után talpra állhattak és újra kezdhették a háborút.² Viszont megfelelő szárazföldi haderő hiányában a Brit Birodalom sem léphetett fel fegyveresen az európai szárazföldön. A két hatalom közötti küzdelem 1812-ben döntetlenre állt, ami hosszú távon Angliának kedvezett, mert a következő – az előzőeknél sokkal hatékonyabb – szárazföldi koalíció megalakítása csak diplomácia, pénz és idő kérdése volt. A franciák – nem tudván mit kezdeni a brit tengeri hatalommal – a szárazföld foglyai voltak, míg megfelelő szárazföldi szövetséges hiányában – a perifériának számító Spanyolország kivételével – a britek sem tudtak lényeges befolyást gyakorolni a kontinens eseményeire. A harcokban Anglia Franciaország ellenfeleinek a szövetségeseként vett részt, és legfőbb pénzügyi támogatójuk és fegyverszállítójuk volt, egészen Napóleon bukásáig. Anglia volt a kimeríthetetlen és sérthetetlen fegyverraktár, míg az európai nagyhatalmak arra az alkalomra vártak, amikor az angol támogatás segítségével kialakított döntő erőfölény birtokában megtörhetik a franciákat.

¹ A harmadik franciaellenes koalíció tagjai: Anglia, Ausztria, Oroszország. A negyedik koalíció: Anglia, Oroszország, Poroszország, Szászország, Svédország,

² *Paul Kennedy: Nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai, Bp. 1992. 119.*

Európa teljes meghódítása, megfelelő tengeri erő hiányában, meghaladta Franciaország lehetőségeit, így minden sikeres hadjárat csak újabb háborúkat gerjesztett és minden győzelem csak bosszúvágyat szült. A francia hatalom megszilárdítása csak Anglia legyőzésével volt lehetséges, ennek hiányában csak a háborúk állandósultak az európai kontinensen. Egyetlen nagyobb szabású kudarc a franciaellenes szövetség kiszélesedéséhez és ennek következményeként katasztrófához vezethetett, mert az 1809-ig mindig diadalmaskodó francia hadsereg sem győzhetett egy angol–orosz–Habsburg–porosz szövetség egyidejű, összehangolt támadásával szemben. Joggal mondta Napóleon: „Hatalmam dicsőségtől függ, dicsőségem pedig a győzelmeimtől. Hatalmam lehanyaglik, ha nem táplálom újabb dicső tettekkel. A hódítás tett azzá, ami vagyok, és csakis a hódítás tehet képessé, hogy hatalmamot megtartsam.”³

A francia hadsereg a bosszúszomjas ellenségek ellenére, 1812-ben szilárdan uralta Európát Spanyolországtól a Nyemanig. E félelmetes katonai erő árnyékában eltörpültek a spanyolországi kudarcok. Jelentéktelen epizódoknak számítottak és nem halványíthatták el azt a sikersorozatot, amellyel lényegében négy év alatt meghódították az egész kontinenst.

A napóleoni rendszer gyengesége 1812-ben azokban a tényezőkhöz rejtett, amelyek a felemelkedését biztosították. A császár politikai és katonai tehetsége, valamint a francia hadsereg győzelemsorozata kivételes szerepet játszottak a birodalom létrehozásában és fenntartásában.⁴ A francia politikai hegemonia a hadsereg győzelmein alapult és Napóleon szövetségeseinek a többsége kényszerből csatlakozott – többnyire az előző háborúkban tönkrement és megalázott – egykori nagyhatalom volt. Az olyan államokat, mint Ausztria vagy Poroszország, csak a pillanatnyi érdek, a katonai fenyegetés és a félelem tartotta a császár szövetségében. Pusztán az alkalmat várták, mikor fordulhatnak legyőzőjük ellen, mikor vehetnek elégtételt a megalázó vereségekért. Megbízható szövetségesként csak a szintén fenyegetett helyzetben lévő Varsói Nagyhercegség jöhetett számításba.

Franciaországnak tehát folyamatosan és meggyőzően győzelmeskednie kellett, hogy megakadályozza egy katonailag leküzdhetetlen franciaellenes európai összefogás létrejöttét. 1812-ben egy ilyen koalíció vezetőjeként – az 1805-ben Austerlitznél és 1807-ben Friedlandnál megvert, de meg nem semmisített – Oroszország jött számításba, amely önálló politikájával önmagában is megkérdőjelezte az európai francia hatalmat.

Oroszország ebben a korban gyakorlatilag sebezhetetlen volt egy invázió számára. Óriási – a Balti tenger partjaitól Szibériáig terjedő – területével a korabeli hadviselés eszközeivel úgyszólván sebezhetetlen volt. Stratégiai helyzetét

---

³ *Uo.* 129.

⁴ *Ua.*

elemezve azt láthatjuk, hogy a gyenge Törökország kivételével nem volt állandó ellensége. Politikai értelemben egy elhúzódó háború kifejezette előnyös volt számára, amit Franciaország nem engedhetett meg magának. Hadserege gyengeségeit óriási területi kiterjedésével, zord éghajlatával és alacsony népsűrűségével ellensúlyozhatta. Éppen ezek az adottságok tették számára lehetővé, hogy minden veresége után visszavonuljon és erőt gyűjtsön. Hatalmát nem annyira katonai vagy gazdasági erejének, hanem sokkal inkább a fentebb felsorolt okoknak köszönhette.

„E hatalmas kiterjedésű elmaradott, rosszul szervezett és silányul kormányzott birodalom inkább lehetőségeinek, mintsem tényleges képességeinek okán számított európai hatalomnak. Védelmét, győzhetetlenségét, roppant méretei biztosították.”⁵

Az 1807-ben létrejött – igazából soha ki nem teljesedett – francia-orosz szövetség bomlását az 1809 szeptemberében megtartott erfurti találkozó sem állította meg. Franciaország 1812-re kialakult stratégiai helyzetének gyengeségei, az orosz politika franciaellenes fordulata, valamint Oroszország közeledése Angliához, egyenesen vezettek a háborús konfliktus felé.⁶ A két európai hatalom közötti összetűzés diplomáciai szinten gyakorivá vált és mindkét fél kereste az ürügyet a fegyveres összecsapáshoz. Ilyen ok volt a cárról az oldenburgi hercegség 1810 szeptemberében történt francia bekebelezése, amire válaszul az oroszok még ebben az évben felemelték a francia áruk vámját.

Kétségtelen, hogy Tilsitben egyik fél sem azt kapta, amit remélt és 1812-re mindkét fél hátrányosnak érezte az egyezséget. Az oroszok – elemi gazdasági érdekből – sorozatosan megsértették a kontinentális zárlatot, míg Napóleon túlzásnak tartotta, hogy az oroszok szabad kezet kapjanak a Törökországgal való konfliktusuk végleges rendezésében. A sértődöttség és a gyanakvás – nem is alaptalanul – kölcsönösen nőtt, míg végül 1812. április 22-én I. Sándor cárral ultimátumszerűen követelte a franciáktól Poroszország kiürítését. A háború ezzel elhatározottat!

Kétségtelen, hogy Napóleon oroszországi hadjáratát a politikai kényszer szülte. Valamiképpen semlegesíteni kellett azt a hatalmat, amely egy esetleges európai franciaellenes koalíció élére állhatott volna, és eszerint is viselkedett. A hadjáratot csakis a politika által diktált feltételek keretei között lehetett kivitelezni, és politikai okokból a francia katonai vezetésnek a helyes megoldás ismertében is gyakran kellett nagy katonai kockázattal járó döntéseket hoznia. Az események katasztrofális alakulását, amelyet elsősorban a szovjet-orosz történetírás az

⁵ Norman J. G. Pounds: Európa történeti földrajza. Osiris, Bp. 1997. 350.

⁶ „Azonban 1812-ben Anglia, Svédország és Oroszország titokban megállapodott egymással. Gyakorlatilag egy újabb koalíciót alkottak Franciaország ellen.” Rodney Castleden: Konfliktusok, melyek megváltoztatták a világot. Vetus Libro, 2010. 305.

orosz katonai vezetés zsenialitásának tulajdonított, amelyet a francia hadvezetés is érzékelt. Ám országuk geostratégiai helyzete, valamint a politikai realitásból következő kockázatok nem hagytak más választást számukra, mint a gyors, fölényes győzelmet vagy a pusztulás lehetősége melletti elkötelezettséget.

2. A XIX. századi hadviselés lehetőségei és az orosz hadszíntér sajátosságai

„A hadviselés mióta fennáll, mindig közlekedési és szállítási probléma volt elsősorban.”⁷

Az oroszországi hadjárat méreteit és a kivitelezés nehézségeit tekintve nem hasonlítható a korszak egyetlen más katonai eseményéhez sem. A hadtörténetírás egyik hibája, hogy elsősorban a politikai és a katonai események bemutatására szorítkozik, és csak ebből von le következtetéseket. Egy hadjárat végső kimenetele azonban a csatákon túl olyan tényezőkön múlik, mint logisztikai, közlekedési problémák vagy időjárási viszonyok. Különösen éreztették hatásukat a földrajzi és éghajlati környezet sajátosságai abban a korszakban, amikor a háború még kizárólag az emberi és állati izomerőn alapult.

Bár az 1812 évi oroszországi hadjárat résztvevői, de a későbbi korok kutatói is, tesznek említést azokról a különlegesen nehéz viszonyokról, amelyekkel a Grande Armée Oroszországban találkozott, mégis úgy tűnik, hogy csak kevesen mennek túl az általános megállapításokon.⁸

Könnyű belátni a földrajzi környezet hadjáratokra gyakorolt komoly hatását, ha ismerjük a korabeli hadviselés alaptételeit. A napóleoni korszak stratégiájának alap gondolata volt, hogy a lehető legnagyobb katonai erőt összpontosítsák az elkövetkezendő ütközetek színterére. A kor katonai filozófiája szerint a döntést egy, legfeljebb két nagy ütközetben kellett kivívni. Bár előfordult, hogy több kisebb csatában érték el a kívánt eredményeket, mégis a döntő ütközet gondolata uralta a hadszíntereket. A hadseregeknek ezért gyakran több kötelékben, de meghatározott terv szerint, időre kellett egy-egy körzetbe, nevezetesen a döntőnek szánt csata színterére érkeznie. Nos ha kilépünk az elmélet síkjáról a korabeli hadszíntérre, megláthatjuk a hóban, fagyban, esőben, tűző napsütésben menekülő katonákat. Szembesülhetünk a gyakran járhatatlan terepen kicsikart, gyakran napi 40–50 kilométeres menetteljesítményekkel, a hóba telepített táborokkal (már ha voltak ilyenek), a rossz ellátással, az éhező katonákkal, a rossz higiéniai környezet és a szélsőséges teljesítményre kényszerítés okozta tömeges megbetegedésekkel. Mindezeket elgondolkodva lehetetlen, hogy a földrajzi éghajlati környezet hadviselésre kifejtett hatását mellékes tényezőként kezeljük.

⁷ *Sugár István*: Lehanyatlak a török félhold. Zrínyi, Bp. 1983. 60.

⁸ *Jevgenyij Tarle*: Napóleon (hetedik kiadás). Gondolat, Bp. 1972. 278–279.

Az oroszországi hadjárat résztvevői szerint – és ebben nincs ellentét a későbbi kutatók megállapításaival – a Grande Armée már az előretörés időszakában ellátási nehézségekkel és tömeges megbetegedésekkel küzdött. Clausewitz, a hadjáratban orosz oldalon harcoló későbbi nagy porosz katonai teoretikus szerint, Napóleon 1812. június 12-én 301 000 katonával kelt át a Nyemenen. A Szmolenszkig megvívott három ütközetben (július 23. Mogilev, július 25-26. Osztrovno, augusztus 14. Krasznoje) az összes veszteség maximálisan 10 000 fő lehetett. Ezekon kívül más feladatra kikülönített 13 500 főt. Szmolenszknél a hadsereg létszáma mégis csak 182 000 fő volt, ami azt jelenti, hogy már a hadjárat első szakaszában nem harci veszteséggként 95 500 katona veszett el. A nem harci veszteség Borogyinóig elérte a 144 000 főt és Moszkvánál már 198 000 katona veszteséget könyvelhetett el a Grande Armée.⁹ Ezek egy része származhatott szökésekből, bár a dezertálásokat is a mostoha körülmények gerjesztették, viszont jelentős részük a betegek közül, illetve a betegség miatt elhalálozottakból került ki. Kétségtelen tény, hogy a francia hadsereg menetvesztése Oroszországban szokatlanul magas, a harci vesztesége viszont ehhez képest igen alacsony volt. A menetvesztés és a csatatéren elveszett katonák közötti aránytalanságot jól érzékelteti az öreg gárda létszám kimutatása. Az elit alakulat – amely a hadjárat során mindvégig a legjobb ellátást kapta – kezdetben meglévő 7000 katonájából a visszavonulás során Szmolenszknél még 5962 fő volt harcra képes. Ebből a további harcok során elesett vagy megsebesült 528, megfagyott 2586, valamint az éhségtől és fáradtságtól meghalt 1377 katona.¹⁰ A menetvesztések nem számítottak szokatlan jelenségnek a korszakban és kedvezőtlen viszonyok között hatalmas mértéket ölthettek. Clausewitz a csaták után a legnagyobb veszteséget okozó tényezőnek tekintette a meneteket. „Most a meneteknek a haderőre gyakorolt káros hatását vizsgáljuk mg. Ez a hatás olyan nagy, hogy az ütközetek mellett külön tényezőnek tekinthetjük”¹¹ Különösen nagy veszteséget okozott, ha a hadműveletek feszített ütemében, tartósan kiugró menetteljesítményekre kényszerítették a katonákat.

A hadjáratok tervezésénél döntő szempont volt a csapatok élelemmel való ellátása. Mivel a rendszeres utánszállítás a rossz utakon nehezen volt biztosítható és az ellátás problémája közvetlenül befolyásolta hadműveleteket, ezért a hadseregek felvonulási irányait igyekeztek úgy megválasztani, hogy a csapatok a helyszínen vagy természetes szállítási vonalakon (folyók) elláthatók legyenek. Az ellátási gondok súlyosságát jól tükrözi Dupre D'Aulnay hadbiztos 1744-ből származó feljegyzése, amely szerint egy 100 000 főt számláló hadsereg részére

⁹ *Carl von Clausewitz: A háborúról II.* Zrínyi, Bp. 1962. 68–69.

¹⁰ *Marczali Henrik: Nagy képes világtörténet X. A forradalom és Napóleon kora.* Hasonmás kiadás, Babits, Szekszárd. 2001. 617.

¹¹ *Clausewitz II.* 1962. 68.

napi 120 000 porcióról kellett négynaponként gondoskodni. A feladat végrehajtása – kocsinként nyolcszáz adagot számítva – 600 szekeret és 2400 lovat igényelt.¹²

Az utánszállítási nehézségek miatt a hadseregek raktáraiktól csak 7–8 napi menetre távolodhattak el, illetve a hadműveletek irányát sűrűn lakott területen és a hajózható folyók mentén kellett megválasztani. Emiatt még a XVIII. században sem lehetett gyors, dinamikus hadjáratokat vezetni, illetve a háborúkat az esetek többségében sablonos hadmozdulatok jellemezték.¹³ A francia forradalom, szakítva a megelőző korszakok gyakorlatával, a hadseregek ellátását a megszállt területeken való rekvirálással biztosította. Ez lehetővé tette, hogy a csapatok kisebb hadoszlopokban meneteljenek és csak a csatához, gyakran a csatéren egyesüljenek ismét. Így a harcoló csapatok az utánpótlási vonalaktól részben függetlenül, nagy távolságokra hajthattak végre gyors hadmozdulatokat, viszont az alakulatok a hadszíntér eltartó képességére voltak utalva.

A zavartalan ellátás biztosításához azon a területen, ahol a hadsereg áthaladt, megfelelő élelmiszer- és takarmánykészleteknek kellett lenni. Könnyen bizonyítható, hogy egy adott létszámú hadsereg zavartalan ellátáshoz a hadműveleti területen megfelelő nagyságú népsűrűségnek kellett élnie.¹⁴ A nagyobb népsűrűségű gazdagabb terület képes nagyobb nehézségek nélkül ellátni egy hadsereget, míg az alacsony népsűrűségű szegény területeken ez még a lakosság teljes kifosztása árán sem lehetséges.

Vizsgáljuk meg, milyen kritériumoknak kellett teljesülniük a hadműveleti területen ahhoz, hogy az átvonuló hadsereg eltartható legyen. A korabeli szakértők véleménye szerint két egymástól egynapi menettávolságra menetelő, egyenként 30 000 fős hadsereget egy 4 négyzetmérföld/2–3000 lakos népsűrűségű terület képes ellátni. Egy ilyen lélekszámú területen egy 150 000 fős hadsereget 1–2 napig lehetett élelmezni.¹⁵

Ehhez képest a hadjárat által érintett orosz területek viszonyai a következőképpen alakultak:

---

¹² *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen, Gondolat, Bp. 1985. 41.

¹³ „A raktárélelmezés gátolta a hadsereg mozgását, mert a raktáraitól 7-8 napi menetre (140–160 km) távolodhatott csak el” Lásd *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Bp. 1965. 218..

¹⁴ „A népsűrűség végső soron a talajminőség, az éghajlat és a gazdálkodási színvonal függvénye.” Lásd: *Pounds* 1997. 20.

¹⁵ *Clausewitz II*. 1962. 82–83.

1. táblázat. A hadműveletek által érintett orosz területek lakossága

Kormányzóság	Terület/km ²	A lakosság maximális lélekszáma	Lakos /km ²
Vilna	42 530	650 000	15, 2
Grodno	38 669	800 000	20, 6
Vityebszk	45 167	750 000	16, 6
Mogiljev	48 047	900 000	18, 7
Szmolenszk	56 043	700 000	12, 5
Moszkva	33 304	1 200 000	36,0

Oroszország népsűrűsége a harcok által érintett területein fele vagy harmada a nyugat-európai átlagnak és alacsonyabb Itália XVII. századi átlagánál.¹⁶ Az Ibériai-félsziget viszonyaihoz hasonlítható, ahol nemcsak a francia, de a brit hadsereg is ellátási nehézségekkel küzdött. Az 1823-ban Szentpéterváron megjelent „Über die Militärökonomie” című kiadvány, amely a különböző hadszínterek eltartó képességével foglalkozott, az 1812. évi háború által érintett orosz vidékeket a kismértékben kulturált vidékek közé sorolta, amely kategóriába a 9–17 lakos/km² népsűrűségű területek tartoztak. Az értékelés szerint az ilyen területeken a hadseregeket nem lehet a helyszínen ellátni, ezért feltöltött raktárakat kell telepíteni.¹⁷

Az orosz térségeket sújtó rendkívüli szegénység, amely nem hasonlítható a francia hadsereg által megszokott nyugat-európai területekhez, de jelentősen elmaradt a fejlettnek semmiképpen sem tekinthető porosz–lengyel viszonyoktól is, nem tette lehetővé a máshol jól bevált ellátórendszer működését. A csapatok mozgatásához megfelelő sűrűségű, párhuzamos vonalvezetésű úthálózatra volt szükség. Kevés és nem megfelelő út esetén a menetoszlopok néhány útvonalon zsúfolódtak össze, ami megnehezítette a tervezést, a menetidők betartását, az ellátást, a szétbontakozást. Oroszországban alig létezett úthálózat és a közlekedés az év jelentős részében lehetetlen volt. „Az utakkal alig rendelkező Oroszországban például, ahol az időjárási viszonyok az év nagy részében lehetetlenné teszi a közlekedést, az uráli vasércet a belföldi vizeken és szárazföldön két évig szállították a szentpétervári gyárakba.”¹⁸

¹⁶ Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a XIX. században, 1780–1917. Gondolat, Bp. 1987. 38.

¹⁷ Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség. Hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai, Bp. 1963. 23–24.

¹⁸ Berend – Ránki 1987. 38.

További akadályt jelentett, hogy a folyók többsége észak-déli folyású, ami jelentősen akadályozta a nyugat-kelet irányú előretörést. Az 1812-ben 4–5 millió négyzetkilométer területi kiterjedésű országot a későbbi korok katonai eszközeivel sem lehetett megszállni, nem beszélve arról, hogy az éghajlat sajátosságai jelentősen megnehezítették az ehhez nem szokott katonák számára a háborúskodást a térségben.

Az orosz térségek e sajátosságait az oroszok is jól ismerték. Bizonyíték rá I. Sándor cár Narbone-hoz írt levele. „Ha Napóleon császár elszánta magát a háborúra, és ha Fortuna nem fogadja kegyeibe igazságos ügyünket, akkor a világ végéig kell mennie, hogy békére leljen.”¹⁹

3. Előretörés a Nyemantól Moszkváig

Napóleon 1811-től készült az oroszországi hadjáratra és tisztában volt a vállalkozás veszélyeivel. Ugyanakkor azt is jól tudta, hogy hosszú távon veszélyesebb az orosz problémát nyitva hagyni, mint egy gyors hadjáratmal megkísérelni a lezárását. Az 1812. évi háborúnak így elsősorban politikai okai voltak, mert a franciák számára létkérdés volt a már vetélytársná növekedő orosz birodalom kiiktatása, vagy legalábbis meggyengítése. A francia vezetés tisztában volt azzal is, hogy ellenfelét egy gyors, Európa számára meggyőző erejű hadjáratban kell legyőznie. A háború elhúzódása, esetleges sikertelensége olyan fordulatot eredményezett volna, ami megkérdőjelezi a francia hegemoniát Európában.

A támadásban résztvevő francia hadsereg létszámáról sokféle adat látott napvilágot. Jevgenyij Tarle 420 000, Georges Lefebvre 610 000 főről számol be, de vannak adatok 670 000 fős hadseregről is.²⁰ Alan Schom 513 500 gyalogost, 98 400 lovast, 1242 táborigyűt és összesen 333 911 különböző állatot említ, míg maga Napóleon 400 000 katonáról írt.²¹

A támadó erő három nagyobb csoportosításban vonult fel. A közvetlenül Napóleon által vezetett haderő, Davout I., Oudinot II., Ney III. hadtestéből, a megerősített Császári Gárdából, valamint Murat két lovas hadtestéből állt, körülbelül 250 000 főt számlált. Ennek az erőnek volt feladata szétverni az oroszokat és előretörni Moszkváig²²

A főszerep tartalékként szolgált a hetvenezer katonát számláló (szász, hesseni, lengyel), Jérôme Bonaparte parancsnoksága alatt álló VIII. hadtest és a

¹⁹ Robin Neillands: Wellington és Napóleon, Hadjáratok, csaták. Mehávia, 1995. 131.

²⁰ Tarle 1972. 278.

²¹ Alan Schom: Bonaparte Napóleon. Aquila, Debrecen. 2001. 638.; *Bonaparte Napóleon: Tizenhét megjegyzés a Gondolatok a hadművészetről* című könyvhöz. In: *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*. Zrínyi, Bp. 1974, 461.

²² Tarle 1972. 278.; *Georges Lefebvre: Napóleon*. Gondolat, Bp. 1971. 783.; *Schom* 2001. 639.

Eugène Beauharnais herceg irányította nyolvanezer fős olasz és bajor kontingensből szervezett IV. hadtest.²³

A Baltikumban tevékenykedett Macdonald X. hadteste, míg Schwarzenberg herceg osztrák erői a déli szárnyat biztosították. A második és harmadik vonalban további erők is rendelkezésre álltak még, összesen 165 000 fővel, amelyeket a veszteségek pótlására hoztak létre.²⁴ A hadjáratban résztvevő francia erők létszámára megadott adatok láthatóan eltúlzottak, mert beleszámolják a távoli alakulatok adatait és a nem harcoló csapatok létszámát is.

Annak ellenére, hogy az orosz források – a félelmetes francia túlerőt bizonyítandó – sok csapatot kihagytak a számításból, a nyugati határon felvonuló, valamint a tartalék orosz hadseregek is jelentős erővel rendelkeztek. Az 1. orosz nyugati hadsereg Barclay de Tolly hadügyminiszter – aki egyben az egész hadsereg főparancsnoka is volt – vezetésével 126 000 fővel és 588 ágyúval Lida és Roszsziani között állomásozott, míg Bagration 2. nyugati hadserege 48 000 katonával és 180 ágyúval ettől százharminc kilométerrel délre a Bug és a Dnyeper között Volkovisztkban állt. A Bagrationtól száznyolevan kilométerre délre, Luckban álló Tormaszov vezette 3. nyugati hadseregnek 43 000 katonája és 168 ágyúja volt. A harcoló hadsereget erősítette a népfelkelés és az ország mélyében elhelyezkedő helyőrségek 153 000 katonája, illetve ezek egy része, mivel csak az Oroszország nyugati területein szolgáló katonák jöhettek számításba.²⁵ A rendelkezésre álló orosz haderő így meghaladta a 400 000 katonát, bár kezdetben ennek csak valamivel több, mint a fele vehetett részt a harcokban. Kiemelten jónak számított az orosz lovasság – ezen belül a kozákok – és a negyvennégy 12 fontos ágyúval és 18 fontos tarackkal ellátott üteggel rendelkező tüzérség sem maradt el a francia mögött.²⁶

Napóleon természetesen támadó háborút tervezett és a Grande Armée 1812. június 24-én átlépte a Nyemant, megkezdve az előretörést kelet felé. A francia haditervet arra alapozták, hogy az orosz hadsereg a határmenti térségben fogja venni a harcot és így a legjelentősebb orosz erőket mindjárt a háború elején megsemmisíthetik. Napóleon számítása szerint a szétvert orosz hadseregek, valamint a Moszkva fenyegetettsége által okozott sokk szinte bizonyosan békekötésre kényszeríti Sándor cárt, s így a háború meggyőző eredménnyel és gyorsan véget ér.

A hadműveletek egyidejűleg mindkét orosz hadsereg megsemmisítésére törekedek. Míg Barclay ellenében Napóleon főerege (Ney, Oudinot hadteste és

²³ Schom 2001. 639.

²⁴ Uo.; Tarle 1972. 278.

²⁵ Neillands 1995. 131–133.; Lásd még Gottreich László: Az orosz nép 1812 évi háborújáról. HTK. 1. Bp. 1963. 193.; Schom 2001. 639–640.

²⁶ Schom 2001. 640.

Murat lovassága) tevékenykedett, addig Bagration megsemmisítése Davout I. és Jérôme Bonaparte VIII. hadtestének a feladata volt.

Az orosz 1. nyugati hadsereg – a harc gondolatát is feladva – visszavonult kelet felé és Napóleon június 28-án bevonult Vlnába. A lemaradó alakulatokat bevárva 18 napot töltött itt, majd ismét Barclay hadseregének a megsemmisítése mellett döntött. A Dvina folyó vonalán álló orosz erőket frontális támadás helyett bekerítő manőverrel kívánta felszámolni. Barclay, azonban még július 17-én visszavonult Vityebszk felé, míg Bagration kissé lassabban Minszk felé húzódott vissza. Július 25–26-án utóvédharcra került sor Osztrovnónál, Osztyermann–Tolsztoj 12 000 fős hadteste és Murat lovassága között, de Barclay hadseregének július 27-én sikerült visszavonulni Szmolenszk felé. A francia manőver egyetlen eredménye az volt, hogy az 1. és a 2. orosz hadsereg nem tudott Vityebszknél egyesülni.²⁷

Davout Bagration után nyomult azzal a feladattal, hogy vágja el a visszavonulási útját, de Jérôme Bonaparte késlekedése miatt a bekerítés nem sikerült. Végül a franciák július 23-án Mogiljevnél ütköztek meg az oroszokkal, de csak néhány ezer főnyi veszteséget tudtak okozni és nem tudták elvágni Bagration hadseregét a főerőtől.²⁸ A két legjelentősebb orosz hadsereg gyors ütemben vonult vissza kelet felé, míg a franciák kísérletei, hogy csatára kényszerítsék őket, a francia tábornokok késlekedése és az összhang hiánya, valamint az utak járhatatlansága miatt kudarcba fulladtak.

„Valamennyi hadmozdulatomnak az a célja, hogy egyetlen ponton négyszáz-ezer embert összpontosítsak” – így tájékoztatta Napóleon Davout-t.²⁹ Ez a pont a döntő összecsapás helyszíne lett volna, ami a napóleoni stratégia alap gondolata volt. Erre a csatára azonban nem került sor és nagy meglepetést keltett, hogy az oroszok nem akartak megütközni, hanem harc nélkül visszavonultak országuk belsejébe. E hátrálás ettől fogva kemény történelmi viták tárgyát képezi. Sokak szerint egy fantasztikus és meglehetősen ravasz orosz terv része volt, mások szerint a hadi helyzet hozta kényszer.

Tegyük hozzá, hogy az ilyen méretű visszavonulás és a saját ország nagy területeinek harc nélküli feladása a korabeli katonai gondolkodásban elképzelhetetlen volt, és magát az orosz politikai és katonai vezetést is megosztotta. Emiatt az orosz tábornoki karon belül feszült viszony alakult ki és a háború elején maguk az oroszok is inkább kudarcról, mint tudatos tervről beszéltek. Sok tekintélyes katonai vezető, mint például Bagration tábornok egyenesen árulással vádolta főparancsnokát. „A katonai kudarc sorozat, valamint Barclay de Tolly tétová-

---

²⁷ Schom 2001. 646.

²⁸ *Uo.*

²⁹ *Ua.* 640.

zása feletti elégedetlenség rendkívüli súlyossá tette a tábornoki karon belüli viszonyokat³⁰

Az orosz visszavonulás sokkal inkább volt katonai kényszer, mint tudatos terv része.³¹ Csak jóval később kezdték az orosz–szovjet történetírásban a Moszkváig való hátrálást egy csel részeként értelmezni. Csak később, a háború után született meg az a legenda, hogy a franciákat a „felperzselt föld” stratégiájának tudatos alkalmazásával kényszerítették visszavonulásra. 1812 nyarán ilyen terv nem létezett, sőt az orosz katonai vezetésnek semmilyen elképzelése nem volt arra nézve, miként lehetne az inváziót megállítani.³²

A megsemmisülést hozó összecsapás előli kitérés viszont rutintevékenységeknek számított, és nem volt hozzá szükséges semmilyen bravúr, csak józan számítás és tervezés. Az ütközethez ugyanis mindkét fél akarata szükséges volt és csak a legkritikább esetben lehetett csatára kényszeríteni azt a felet, amelyik a kitérést választotta.

Amikor a francia csapatok július 28-án bevonultak Vityebszkbe, azzal szembesültek, hogy a háború szokatlan fordulatot vett. A támadó hadsereg létszáma ugyanis 255 000 főre csökkent, egyedül Eugene Beauharnais hadteste 35 000 embert veszített, ezek közül azonban csak 2000 volt a harcok áldozata.

A Grande Armée problémáinak csak egyik részét képezte az orosz hadsereg visszavonulása. A másik igen súlyos gond Oroszország természeti adottságaiban és elmaradottságában keresendő. Napóleon stratégiájának fontos eleme volt a tér és az idő. A francia hadseregnek pontos összhangban kellett menetelnie, hogy az ellenfelet a megjelölt ponton csatára kényszeríthessék. Az orosz távolságok azonban más léptékűek voltak, mint a megszokott európai hadszíntereken. A csapatoknak a hatalmas hőséget hirtelen váltó esőkben kellett erőltetett menetet végrehajtani olyan végeláthatatlan térségekben, ahol elméletileg sem lehetett elegendő élelem és takarmányt találni. Tikkasztó hőség váltotta egymást a tengelyig érő sárral. A hatalmas tömeg és a szekérkaravánok részére nem állt rendelkezésre úthálózat, így néhány út használatára kényszerültek és végeláthatatlan torlódások keletkeztek.³³ A menetparancsok csak ritkán voltak pontosan teljesíthetőek, a csapatok gyakran eltévedtek, elkéstek vagy célba sem értek és az oroszok kicsúsztak a bekerítésből.³⁴

³⁰ *Zsilin*: Kutuzov élete és hadvezéri tevékenysége. Zrínyi, Bp. 1981. 151.

³¹ „Az orosz visszavonulás nem szabad választás kérdése, hanem kegyetlen szükségszerűség.” *Uo.* 148

³² „A tábornokok, majd a tisztek, sőt a katonák is rájöttek, hogy nem létezik olyan egységes terv, amely összhangban foglalná a csapatok tevékenységét.” *Uo.* 152.

³³ *Schom* 2001. 643.

³⁴ *Uo.*

Az ellátás hiányosságai és a nagy megerőltetés miatt tömegesen betegedtek meg a katonák és rengeteg ló hullott el a takarmányhiány következtében. A fegyelem meglazult, megnőtt a szökevények és a fosztogatók száma, valamint nagy létszámú csapatokat kellett elkülöníteni a megnyúlt összeköttetési vonalak biztosítására.³⁵

Jevgenyij Tarle, A. Z. Manfreddel és Zsilinnel egyetértésben azt fejtegeti, hogy a hazáját szerető orosz nép kiürítette házait, felgyújtotta készleteit, a pusztákra vonult és partizántevékenységbe kezdett a betolakodók ellen. Okfejtésük végén eljutottak arra a megállapításra, hogy az orosz hadsereg és főleg az orosz nép hősi magatartása, amellyel a saját országát felperzselt földdé változtatta, a francia hadsereget élelmezési válságba jutatta.³⁶ Tényleg jól mutat egy ilyen ügyesen megtervezett és kivitelezett, ekkora áldozatkészséggel megvívott hősi háború képét megfesteni. A valóság ennél azért bonyolultabb és több jel mutat arra, hogy ilyen háború – legalábbis előre megtervezve – nem létezett. Adatok bizonyítják, hogy – bár voltak törekvések arra, hogy a készleteket a hódítók, elől eldugják vagy megsemmisítsék, de – ezek nem tekinthetők általánosnak.³⁷ A franciák mögött kirobbanó felkeléseket sokkal inkább a rekviráló osztagok és a fosztogatók ténykedése váltotta ki, mint a hazaszeretet.

A beszámolókból kiderül, hogy a franciák legfőbb nehézségeit a nagy távolságok, a szokatlan éghajlat, az utánpótlás lehetetlensége és az ebben a térségben nem szokatlan élelmiszerhiány okozták. A szegény és kietlen országban képtelenek voltak az európai hadszíntereken megszokott módon élelmezni a hadsereget, és az utánpótlást szállító szekerek a rossz utakon nem érték utol az alakulatokat.

Visszatérve a hadműveletek elemzéséhez, a két orosz hadsereg (Barcalay de Tolly és Bagration) augusztus másodikán végül megtépázva bár, de sikeresen egyesült Szmolenszknél. Az oroszok helyzete azonban így sem javult lényegesen, mert 600 kilométert vonultak vissza az államhatártól és feladták a vilnai, a grodnói, és a moguljevi kormányzóságokat. A politikai vezetés nehezen vette tudomásul a történeteket és a cári udvarban intrika bontakozott ki. A közvélemény árulásról beszélt és magát a tábornoki kart is – mindenekelőtt a két parancsnok viszonyát – belső széthúzás jellemezte. A hadsereg veszteségei még Zsilin szerint is meghaladták a 10 000 halottat és a 25 000 sebesültet és eltűntet.³⁸

Ugyanakkor a franciák helyzete sem javult, olyannyira nem, hogy Vityebszkben rövid időre felmerült a hadjárat befejezésének elhalasztása is 1813-ra. Ennek azonban nyomós okok mondtak ellent:

---

³⁵ Gottreich 1963. 266.

³⁶ Tarle 1972. 279.

³⁷ Lefebvre 1971. 632.

³⁸ Zsilin 1981. 151.

1. A francia hegemonia fenntartása érdekében állandóan bizonyítani kellett a francia katonai erő és Napóleon géniuszának a fölényét,
2. Az európai és a francia politikai helyzet nem engedte, hogy Napóleon két évet Európa perifériáján töltsön.

A visszavonulás szóba sem jöhetett és a vázolt okok miatt a menetelés a győzelem vagy a végzet felé folytatódott. Az orosz ellenállás keményedését több összecsapás is jelezte a front egész hosszában. Délen Reynier és Tormasov, míg Északon Oudinot és Wittgenstein vívták saját háborújukat.

Napóleon Vityebszkben átgondolta a háború folytatásának terveit. Mivel az egyesült orosz hadseregek erejével szemben 185 000 katonával rendelkezett, a folytatás mellett döntött. Az oroszok eközben augusztus 6-án úgy döntöttek, hogy itt az ideje lezárni a visszavonulást és ellentámadást kell indítani. Az orosz visszavonulás előbb lassult, majd Barcalay de Tolly 118 000 emberrel és 650 ágyúval lassú előrenyomulásba kezdett Szmolenszktől Vityebszk felé, amelynek célja a Rudnyánál álló francia alakulatok megtámadása volt. A támadás célját és irányát többször megváltoztatták, végül az orosz támadás a francia vonalak előtti céltalan menetelésekké változott. A zűrzavarban Bagration felmondta az engedelmisséget és Szmolenszken átvonulva kelet felé menetelt, míg Barcalay a Dnyepertől északra újra Rudnyát vette célba.

Napóleon nyolcnapi pihenő után megindult Szmolenszk felé. Davout, Murat, Beauharnais és Ney hadteste Szmolenszket délről megkerülve igyekezett az orosz hadsereg hátába kerülni. Augusztus 14-én hajnalban átkeltek a Dnyeperen, ahol csatlakozott hozzájuk Poniatowsky és Junot hadteste, majd észak felé menetelve elfoglalással fenyegették a várost. A terv sikere esetén, Szmolenszknél újra átkelve, elvághatták volna – a moszkvai utat csapdába ejtve – az orosz hadsereget.

A helyzetet Bagration engedetlensége mentette meg, mert visszavonulása során helyőrséget hagyott Szmolenszkben és a város déli megközelítési útjainak fedezésére küldte Nyeverovszkij tábornok 27. hadosztályát. (9500 katona) Augusztus 14-én került sor a krasznojei összecsapásra, amelyben az oroszok sikerrel tartották fel Murat lovasrohamait, de elvesztették állományuk egyharmadát és lassan visszavonultak. Szmolenszket ekkor Nyeverovszkij hadosztályával megerősítve, Rajevszkij tábornok VII. orosz hadtestének 20 000 katonája védte. A csata augusztus 16-án kezdődött. Erős ágyúzás után, Davout, Ney és Poniatowsky háromórás harc árán megszállták a város déli részeit, de a belvárost 10 000 fő elvesztése árán sem tudták elfoglalni. Estére Barcalay de Tolly 30 000 fő erősítést küldött a városba. A lassú és elkeseredett harc augusztus 17-én folytatódott, amelyben a város védelmét közvetlenül irányító orosz parancsnok, Dohturov tábornok erőit lassan bekerítették és felmorzsozták. A szívesen harcoló oroszok 14 000 embert vesztek és a bekerítés veszélye miatt Barcalay elren-

delte a visszavonulást. Az oroszok augusztus 18-ára virradó éjjel kivonultak a déli városrészből, de az újabb visszavonulási parancs szakadást idézett elő az orosz hadseregben. Azok a katonák és a tisztek, aki a 17-ei harcokat sikerként könyvelték el, folytatni akarták a csatát.

Augusztus 18-án Barcalay hadserege megkezdte az elvonulást észak felé, mert a Dnyeper északi partján vezető moszkvai út a francia ágyúk hatósugarában volt. 19-én Ney marsall csapatai átkeltek a Dnyeperen, elfoglalták az északi városrészt és tovább vonultak Moszkva felé, hogy az oroszokat elvágják a fővárostól. Az orosz menetoszlopok visszatérését a moszkvai útra Tucskov tábornok csapatai fedezték Valutyina Goránál. A kirobbanó csatában az oroszok keményen harcoltak, viszont az is tény, hogy a bekerítés és az orosz 1. hadsereg szétverése elsősorban Junot tétlensége miatt maradt el.³⁹

A szmolenszki csatából visszavonuló oroszok nem tudták elvinni azokat a sebesülteket sem, akiket a korábbi ütközetekből szállítottak és helyeztek el a városban. Az összezsúfolódott, magatehetetlen emberek tömegesen égtek meg a tüzéség által felgyújtott házakban. A harcok egy időre elcsitultak és a császár feltehetette magának a kérdést: hogyan tovább? Több alternatívát mérlegelhetett:

1. Szmolenszki átteleve, tavasszal folytatja a hadjáratot.
2. Pusztán katonai szempontokat mérlegelve, a visszavonulás volt a legcélszerűbb, mert az oroszok nem kívántak harcolni és végtelen terük volt a hátráláshoz.
3. A hadműveletek folytatása abban a reményben, hogy az orosz hadsereg előbb-utóbb felveszi a harcot.

A vázolt lehetőségek egyike sem kínált kielégítő megoldást. A siker lehetőségét a Moszkva felé való további támadás hordozta magában. Márpedig a császár és rendszere számára létkérdés volt, hogy presztízaveszteség nélkül fejezhesse be a háborút. Hihetetlennek tűnt, hogy egy olyan fontos vallási, politikai és kulturális központot, mint Moszkva, az oroszok harc nélkül feladjanak és ebben Napóleon nem tévedett.

Miközben Napóleon a lehetőségeit mérlegelte, addig az orosz hadsereg a maga válságát élte. Az oroszok elégedetlensége Barcalay de Tolly-val tetőpontjára hágott. „A miniszter úr vendégét egyenesen Moszkvába vezeti” – írták Bagration vezérkarából Pétervárra.⁴⁰ Bagration egyenesen árulással vádolta, és mindent megtett tekintélyének aláásására a hadseregben és Péterváron egyaránt.⁴¹ A fővezér helyzete tarthatatlanná vált és a cár a pétervári hatalmi körök nyomására

³⁹ Junot vesztfáliai hadteste lényegében az oroszok hátában foglalt állást, de nem ismert okokból nem indított támadást.

⁴⁰ Tarle 1972. 269.

⁴¹ Neillands 1995. 141.

augusztus 29-én egy ősi orosz család sarját, Mihail Illarionovics Kutuzovot nevezte ki fővezérnek.

Kutuzov felismerte, hogy az orosz hadsereg nem képes Napóleont a csatátérren megállítani. Ő is folytatta a visszavonulást, de Moszkva harc nélküli feladása olyan bünt jelentett az oroszok szemében, amit neki sem bocsátottak volna meg. Az orosz hadsereg tehát megállapodott a Moszkvába vezető úton és Napoleon megívhatta a hőn áhított csatát. A résztvevők és a szakértők ennek az ütközetnek még a nevében sem egységesek, hiszen a franciák moszkvai, az oroszok borogyinói csatáról beszélnek. Ennek az összecsapásnak a kapcsán tökéletes zűrzavar uralkodott el, leginkább abban a kérdésben, hogy ki nyerte meg a borogyinói – nevezzük ezután így – csatát. Míg az orosz fél stratégiai, esetleg erkölcsi győzelemről beszél, addig a franciák – valljuk be, sokkal megalapozottabban – ennek az ellenkezőjét állítják. A kérdés tisztázása indokolttá teszi a csata részletesebb elemzését.

4. Borogyino

Az ütközet lefolyásáról szóló hősi legendák nagy része bizonyíthatóan utólag született és erősen elfogult. Nem hallgathatjuk el, hogy orosz oldalon gyakrabban találkozhatunk az objektivitást megkérdőjelező túlfűtöttséggel. (Kutuzov, Rodozsickij, Glinka, Davidov)

A szakirodalom adatai szerint a franciák 120–135 000 katonát és 520 ágyút vonultattak fel, amellyel szemben az orosz hadsereg 120-130 000 katonát és 640 ágyút állított ki. Tarle és Zsilin szerint az oroszok 120 000 katonával rendelkeztek, ami megegyezik Clausewitz adataival. Az orosz oldalon azonban végig baj van a számításokkal. Zsilin az 1. és a 2. orosz hadsereg létszámát a hadjárat kezdetén 166 000 főben adta meg, de a hadseregek szintén általa közölt létszámait összeadva (1. hadsereg: 139 000 és a 2. hadsereg: 39 000) az eredmény 178 000 katona.⁴² Szmolenszkig, a visszavonulás során – szintén Zsilin szerint – a veszteség 35 000 fő volt és így a két hadsereg egyesüléskor 120 000 katonát számolt. Viszont ha elvégezzük a kivonást, akkor a valós létszám 143 000 fő és ehhez még hozzá kell adni azt a húsz zászlóaljnyi pótlást, amit a hadsereg ez idő alatt kapott.⁴³ A szmolenszki csata után Miloradovics tábornok további 15–16 000 főnyi erősítést hozott, amely kiegészült Rosztopcsin további 15 000 népfelkelőjével. Bár Zsilin nem tesz különbséget Rosztopcsin és Miloradovics erői között, de a könyve 162. oldalán arról ír, hogy Miloradovics 55 zászlóaljjal, 26 lovasszázaddal és 14 tüzérszázaddal rendelkezett.⁴⁴ A katonai egységekbe való

---

⁴² Zsilin 1981. 148–149.

⁴³ Uo. 160-171.

⁴⁴ Uo. 162.

besorolás és beosztás arra utal, hogy reguláris katonákról és nem népfelkelőkről van szó. Meg kell jegyezni továbbá, hogy Miloradovics csoportjának legalább kétszer erősebbnek kellett lennie a Zsilin által megadottaknál. Egy gyalogszászlóalj szokásos létszáma ebben a korban kisebb – nagyobb eltéréssel, 1000 fő volt, ami csak a gyalogságot tekintve 55 000 és nem 15 000 fő. Ha feltételezzük, hogy háborús időkben nem teljesen feltöltött zászlóaljokról van szó, akkor is számolhatunk egyenként 600 katonával, ami még mindig 33 000 gyalogost jelent.

Következésképpen az orosz hadsereg legalább 160 000 katonával kellett, hogy rendelkezzen a csata kezdetén. Ha mégsem, akkor a megelőző harcokban elszenvedett veszteségei jóval magasabbak voltak annál, mint amit az oroszok utólag elismertek.

A csatában a francia tüzérség a lövegek számában és kaliberében meglévő hátránya ellenére kezdeményező szerepet játszott. Az ütközethez az oroszok zömmel 6 és 12 fontos, míg a franciák 4, 8, és 12 fontos lövegeket vonultattak fel. A nagyarányú ló elhullás miatt a franciáknak hátra kellett hagyni a nehezebb lövegeiket.

Bár a tüzérség a korabeli csatákban nagy szerepet játszott, mégis néhány dolgot pontosítani kell. A 12 fontos ágyú hatása kedvező találat esetén csak 50%-kal haladta meg a 6 fontosét, míg a találati valószínűség 870 méter távolságon már megegyezik, és ezen belül sem tér el lényegesen.⁴⁵ Az alacsony találati valószínűség miatt tüzérségi tűzpárbajokat ritkán vívtak. A fő célpontot a gyalogság tömegei és a lovasság jelentették. A viszonylag kis lőtávolság miatt a manőverező képesség is sokat számított és ebben a 12 fontos ágyúk egyértelműen hátrányban voltak. Csak kövezett utakon mozoghattak és vontatásukhoz sok lóra volt szükség. Ritkán hagyhatták el a csata elején kiválasztott tüzelőállásukat és így nagyobb hatásukat csak akkor fejthették ki, ha közvetlenül megtámadták az általuk védett állásokat. Ha erre nem került sor akkor a csata végéig haszontalanok maradtak. Bizonyos határok között a jobban vezetett, bátran manőverező, képzett kezelőszeméllyel ellátott könnyebb tüzérség hasznosabban tevékenykedhetett a mozdulatlanul álló nehéz lövegeknél, és sok jel mutat arra, hogy ez történt Borogyinónál is.

A csatateret és az orosz harcrendet megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy az enyhén dombos, keletről nyugatra lejtő terep a védő számára sem kínált sok előnyt. A Novoje falutól Utyicéig nyúló orosz harcvonal megnyúlt, Borogyinónál megtört és a terepakadályok sem erősítették lényegesen. A balszárnyon kifejezetten gyenge és támadható volt. Ennek a harcrendnek akkor lett volna értelme, ha az oroszok a Kolocsa patak védelmére sorakoztak volna fel vagy a franciák az oroszokkal szimmetrikusan fejlődnek fel a harchoz. Ha Kutuzov szándé-

---

⁴⁵ *Terence Wise: A napóleoni háborúk tüzérségi felszerelései, ZMNE, Tudományos könyvtár, 38.*

ka a Kolocsa védelme volt, akkor a csata elején elvesztett sevargyinói erőd és vele a csata értelmezése teljesen más értelmet kap. Akkor ez a sánc nem afféle előretolt állás volt, hanem az orosz balszárny megerősített pontja, és a szeptember 5-én történt elfoglalása nem előzetes csatának tekinthető, hanem a franciák a tervezett orosz harcrend felvételét akadályozták meg, felborítva az orosz vezetés terveit. A sáncot 12 000 orosz katona védte. Ekkora erőt előretolt állásba kiküldeni nem szükséges – hiszen a védelmét csak ideiglenesre tervezik – és ebben a korban sem volt szokás. Az oroszok ezzel szemben az erődöt foggal-körömmel védték és 6000 embert áldoztak fel a megtartása érdekében, ami megint arra utal, hogy ezt a helyet a balszárnyuk megerősített pontjának szánták.⁴⁶ Sokkal inkább arról lehetett szó, hogy szeptember 5-én Napóleon észrevette, hogy az ellenség felvonulása még nem fejeződött be és parancsot adott a sánc elfoglalására, amit az éjszakai órákig végre is hajtottak. Ezzel a manőverrel felborította Kutuzov terveit, kiiktatta útjából a Kolocsa patakot és tiszta helyzetet teremtett az orosz balszárny elleni felvonuláshoz. Az oroszok csak a sánc elfoglalása után rendeződtek a szeptember 7-i csatához elfoglalt pozícióba. A Bagration sáncokat csak szeptember 5-én kezdték építeni, ami arra utal, hogy a csatát eredetileg nem ebben a vonalban tervezték megvívni.

Az orosz hadvezetés meglehetősen hiányos adatokkal rendelkezhetett a csatára vonatkozó francia tervekről, mivel csapataik csoportosítása sem felelt meg a várható csata követelményeinek. Minden jel arra utal, hogy szimmetrikusan felvonuló francia hadsereggel számoltak és a támadást a moszkvai út mentén várták. A francia támadás súlya viszont a gyengén maradt orosz balszárnyra nehezedett, és emiatt a csapatok átcsoportosítását már a csata elején el kellett kezdeni. A fenyegetett szárny megerősítése nem tervszerűen és egységes elgondolás szerint, hanem kapkodva, gyakran ötletszerűen történt. Legalábbis erre utal Kutuzov és Barcalay vitája és sok orosz résztvevő visszaemlékezése.

A legjelentősebb kérdés tisztázásához, vagyis hogy melyik fél győzött a borogyinói csatában, Clausewitzet hívjuk segítségül.

---

⁴⁶ *Zsilin* 1981. 148-149.

2. táblázat. A győztes csata kritériumai⁴⁷

Fsz.	Támadó ütközet	Védelmi ütközet
1.	az ellenséges harci erők megsemmisítése	az ellenséges harci erők megsemmisítése
2.	valamely helység elfoglalása	valamely helység sikeres védelme
3.	valamely objektum elfoglalása	valamely objektum sikeres védelme

A csatát elemezve megállapíthatjuk, hogy az orosz hadsereg a nap folyamán kulcspozícióit elvesztette, a csatában érintetlen csapata nem maradt, és az ütközetet nem vagy csak aránytalanul nagy áldozatok árán, a teljes megsemmisülés bizonyosságával folytathatta volna. Veszteségei 44–60 000 főre tehető Jevgenyij Tarle szerint. Kutuzov a csata estéjén a következő megállapításra kényszerült: „a cár hadseregének a fele elveszett”.⁴⁸ Ilyen viszonyok között a hatalmas veszteségek és a csapatok sürgős összekeveredése miatt a teljes parancsnoki rendszer összeomlott. Az egész napos harcban súlyos veszteségeket szenvedett, nagy területen szétszóródott hadsereg rendezése, az alakulatok megalakítása, új parancsnoki viszonyok kialakítása időigényes feladat. Az orosz hadsereg újjászervezése egy éjszaka alatt bizonyosan nem volt lehetséges, így a győzelemre és a csata másnapi folytatására vonatkozó kutuzovi kinyilatkoztatások inkább a propaganda világába tartoztak.⁴⁹ Az orosz hadsereg nem másnap, de az azt követő nyolc napon belül sem lehetett abban az állapotban, hogy csatát vállaljon. Kutuzov, bár nagyvonalúan magának tulajdonította a győzelmet a csata után Sándor cárhoz írt levelében, nem egy győztes hadsereg képét tárja elénk. „Amaz ütközet után a hadsereg a legnagyobb ziláltság állapotába került, a második hadsereg pedig már teljesen legyengült.”⁵⁰

A francia csapatok ezzel szemben 28–30 000 főnyi áldozat árán az orosz állások döntő pontjait elfoglalták, az ellenségnek hatalmas veszteséget okoztak. A harc folytatásához rendelkezésükre állt a Császári Gárda, amely szeptember 7-én – a tüzéségét nem számítva – nem vett rész a csatában. A csata után így Napóleon oldalán meg volt a lehetőség a végső csapás mérésére, aminek, tekintve a gárda minőségi fölényét, az oroszok nemigen állhattak ellent.

⁴⁷ Carl von Clausewitz: A háborúról I. kötet. Zrínyi, Bp. 1961. 270.

⁴⁸ Tarle 1972. 294.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ M. I. Kutuzov jelentése I. Sándornak Moszkva kiürítésének okairól. In: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához I. kötet. Tankönyvkiadó, Bp. 1956. 419.

Zsilin a veszteségarányokat nemes egyszerűséggel megfordítja és a francia áldozatok számát 60 000 főre növeli, míg az oroszokét 30–40 000-re csökkenti.⁵¹ Nyilvánvaló azonban, hogy egy így megtizedelt francia hadsereg nem hogy Moszkva elfoglalására nem lett volna képes, hanem a zavartalan visszavonulása is megkérdőjeleződött volna.

Nem beszélhetünk orosz győzelemről azért sem, mert a csata következménye Moszkva elvesztése volt, vagyis pontosan az történt, amit az oroszok annyi veszteség árán megakadályozni igyekeztek. Jean Tulard francia történész, akit nem vádolhatunk a Napóleon iránti elfogultsággal, a következőképpen ír: „Tolsztoj később Borogyino melletti orosz győzelemről írt. Ildomosabb lenne talán a Moszkva folyó mellett kivívott francia sikerekről beszélni, mivel 14-én a Nagy Hadsereg benyomult Moszkva városába.”⁵²

A borogyinói csatát Clausewitz a végig nem harcolt összecsapások közé sorolta, amelyben a győztes fél beérte fél győzelemmel, de nem a teljes diadal kétségessége miatt, hanem mert nem volt módja az árát megfizetni.⁵³

Az 1812 évi francia–orosz háború menete nem fogható fel egységes egészként. Az oroszoknak az a sugallata, hogy ezt a háborút valamilyen egységes koncepció alapján folytatták, aminek szerves része volt a borogyinói csata is, nem felel meg a történelmi igazságnak. Sándor cár azon eltökéltségén túl, hogy nem köt békét a franciákkal, más szilárd pontot nem igen találunk az orosz elképzelésekben. Sőt, eleinte a háború stratégiájára vonatkozó határozott elgondolás sem nagyon létezett. Ezért a borogyinói csata orosz oldalról történt összekapcsolása a hadjárat későbbi eseményeivel erőltetett és nem helytálló. Az erkölcsi győzelem hangoztatása lehet az orosz katonák vitathatatlanul hősi helytállásának az elismerése, de mégis meg kell jegyezni, hogy pusztán az a tény, miszerint egy hadsereg az ellenség csapásainak hatására nem bomlik fel, még nem katonai győzelem és semmilyen stratégiai értékkel nem bír.

5. Borogyino után

Az orosz hadsereg szeptember 8-án megkezdte az általános visszavonulást, Murat lovassága szeptember 9-én Mozsajszkban volt. Napóleon szeptember 15-én bevonult a Kremlbe és a háború számára holtpontra jutott.

Kutuzov folyamatosan hátrálva előbb feladta Moszkvát, majd délre kitérve, szeptember 19-én a sztaraja-kalugai úton, Krasznaja-Pokra falu közelében foglalt állást. Ez a tartalécai felé irányuló oldalirányú manőver az egyetlen logikus lépés volt és nem igényelt semmiféle zsenialitást. A másik két irány a pusztasá-

⁵¹ Zsilin 1981. 148–151.

⁵² Jean Tulard: Napóleon. Osiris, Bp. 1997. 477.

⁵³ Clausewitz I. 1961. 309–310.

gokon át Szibéria felé vagy a szintén gyéren lakott területeken keresztül Szent-pétervár felé vezetett. Ha ezek bármelyikét választja, akkor távolodott volna az erősítéseitől, illetve a háború folytatásához szükséges megmaradt erőforrásoktól. Ha nem déli irányba vonul vissza, Kutuzov a háború elemi szabályait rúgta volna fel. Így viszont közel került a megalakulóban lévő új csapatokhoz, illetve védelmezhetette a fegyvergyártás szempontjából fontos tulai iparvidéket.⁵⁴

Napóleon eközben a Kremlben azon gondolkodott, miként lehetne politikai győzelemre váltani a katonai sikert. A kérdés megoldhatatlannak tűnt, mivel az oroszok, annak ellenére, hogy elvesztették területeik jelentős részét és nagy veszteségeket szenvedtek, készen álltak a háború folytatására és nem kívántak békét kötni. A francia hadsereg ott állt egy hatalmas ország közepén, közeledett a tél és a további hadműveletek irányát nem lehetett meghatározni.

„Oroszország 1812-i hadjárata megtanított először arra, hogy nagy kiterjedésű birodalom nem hódítható meg (amit megelőzően is tudhattunk volna) másodszor a siker valószínűsége nem mindig csökken a csaták, fővárosok, tartományok elvesztése arányában.”⁵⁵

A francia hadsereg Moszkva elfoglalásával ott állt Oroszország közepén. A határoktól és biztos ellátó bázisaitól 800 kilométert távolodott el, ellátási nehézségei voltak és szemben állt az orosz hadsereg, amelynek végtelen tere volt a hátráláshoz, és veszteségeit pótolni tudta. Felmerült a moszkvai teelés lehetősége, de Napóleon jól tudta, hogy nem vívhat elhúzódó háborút a végtelen orosz térségben.

Felismerve, hogy a gyors katonai megoldás kilátástalan, három békeajánlatot tett I. Sándornak, amelyek válasz nélkül maradtak. E békekezdeményezések mindenképpen hibás lépésnek bizonyultak. Gyengeséget árultak el és a várakozás a visszavonulásra fordítható értékes melegebb napokat pazarolta el. Bár kétségtelen, hogy a hosszabb pihenőt a francia csapatok állapota indokolta, de a hadműveletek folytatása Kutuzov ellen abból a célból, hogy a megerősödését legalábbis akadályozzák, létkérdés volt. Nem beszélve arról, hogy az egy hónappal korábban történő visszavonulás a későbbi történéseknek teljesen más fordulatot adhatott volna. Aktív harcselekmények helyett a franciák passzívan várokoztak.

A tél közeledtével a harci cselekmények kiújultak. Október 17-én Bennigsen megtámadta Murat előőrseit és támadását csak Poniatowsky beavatkozás hárította el. Napóleon végre cselekvésre szánta el magát és október 17-én kivonult Moszkvából. Az erőviszonyok nagyjából megegyeztek az oroszokéval. Körülbelül 100 000 veterán katonával, köztük a gárda 22 000 harcosával rendelkezett.

⁵⁴ M.I. Kutuzov jelentése... In: Olvasókönyv I. 1956. 419.

⁵⁵ Clausewitz I. 1961. 245.

Velük szemben az oroszok 120 000 katonája állt, de sok volt közöttük újonc és sebtében kiképzett népfelkelő.

Nem érthető világosan, miért fordult Napóleon a kalugai útra, hiszen minden nem a határ felé irányuló menet elvesztegetett időt jelentett. A későbbi magyarázatok, miszerint a „termékeny déli tartományokon” át kívánt kivonulni Oroszországból, bizonyosan nem szerepelhettek az elképzelései között. A franciáknak pontosan tudni kellett, hogy ezek a tartományok semmivel sem voltak gazdagabbak és sűrűbben lakottak, mint azok, amelyeken át bevonultak az országba és eközben majdnem éhen haltak. A visszavonulás egyetlen célszerű és logikus útvonala az volt, amelyen előrenyomultak, mert ezeken hozták létre az ellátó bázisokat és ezeket biztosították. Amint ez világos volt a korabeli szakértők számára is, minden más választás a pusztulásba vezetett. „Bonaparte 1812-ben az ellátás miatt csak azon az úton vonulhatott vissza, amelyiken jött; másként hamarabb és biztosabban elpusztult volna, s emiatt minden gáncsoskodás – elkövették legyen még francia írók is – merőben értelmetlen.”⁵⁶

Merőben értelmetlen a vita arról, hogy Napóleon miért tért vissza végül a szmolenszki útra, mert azt a katonai célszerűség kívánta így, és nem a Kutuzovtól való félelem váltotta ki. Maga Napóleon írt arról visszaemlékezéseiben, hogy a visszavonulás természetes útja csak Lengyelország felé vezethetett.⁵⁷

Az október 24-én kezdődött Malo-Jaroszlaveci csata a hadjárat legcéltalább összecsapásai közé tartozik. Kirobbanását az idézte elő, hogy Rajevszkij megtámadta Delzons tábornok hadosztályát Malo-Jaroszlavecban. A hosszú és véres harc, amelyben a franciák 4000 embert veszítettek, köztük Delzons tábornokot, az oroszoktól 7000 embert kívánt. Annak ellenére, hogy a város a franciák kezén maradt, Napóleon habozott, nem folytatta a harcot, de nem is vonult azonnal vissza. A franciák csak október 27-én kezdték meg az elvonulást és visszatértek a szmolenszki útra, alapot adva az oroszoknak, hogy megint győztesnek vallhassák magukat. Kutuzov egyidejűleg szintén visszavonult és nem kívánt harcba bonyolódni a franciákkal.

A nagy francia visszavonulás első szakaszát a Mozsajszk – Dorogbuzs – Szmolenszk útvonalon hajtották végre. A menetet kezdettől terhelték a zsákmányt szállító óriási szekérkaravánok, a hadsereghez csatlakozott személyek. Emiatt a fegyelem folyamatosan lazult és egyre több katona lépett ki a sorból. A menetteljesítmények csökkentek és a menetoszlopok hossza jelentősen megnőtt, ami támadhatóvá tette a visszavonulókat a kozákok és a partizánok számára. Bár Kutuzov nem erőltette a harcot, több összecsapás is történt és az orosz

⁵⁶ Clausewitz II. 1962. 88.

⁵⁷ Napóleon Szent Ilona szigeti emlékiratai. Seneca Kiadó, Kéri és Halász kiadó, Bp. Az Officina Nyomda és Kiadóvállalat 3. évi kiadása nyomán. 74.

lovasság – leginkább a kozákok – folyamatosan nyugtalanították a visszavonulókat.

Október 30-án beköszöntött az első fagy. A tél 1812-ben korán beállott és kivételesen hidegnek bizonyult.⁵⁸ A francia hadseregben az ellátás összeomlott, a fegyelem meglazult és egységeiktől ezrével maradtak le a katonák, akik a rajtaütések könnyű célpontjai lettek. Az élelmiszerhiány és a hideg következtében a katonák fizikai állapota rohamosan romlott, a lovak tömegesen hullottak el és megfelelő patkók hiányában a jeges utakon nehezen mozogtak. November 6-án Dorogbuzsban a hadsereg még 50 000 harcképes katonával rendelkezett, de november 9-én Szmolenszkben már csak 40 000-en voltak a zászlók alatt. Szmolenszkben a fegyelem összeomlott a katonák nem teljesítették a parancsokat, raboltak, fosztogattak, kifosztották az élelmiszerraktárakat is.

A nyílt csaták azonban továbbra sem hoztak sikert az oroszok számára, a november 4-i vjazmai csatában az oroszok Miloradovics tábornok vezetésével megpróbálták leválasztani Davout hadtestét a főerőkről, de Eugène Beauharnais két hadosztálya felmentette a franciákat.

Az időjárás egyre romlott, és a visszavonulás november 14-én folytatódott, amelyet Ney marsall biztosított, november 17-ig tartva Szmolenszket, lehetőséget adva a lemaradók beérkezésére.

November 14-én a francia főszereg már csak 36 000 fegyverforgató katonát számlált, ekkor Napóleon parancsot adott a felesleges málha megsemmisítésére, hogy lovakat szabadítson fel a tüzéség mozgatására.⁵⁹ A csatatéren azonban az oroszok még mindig nem voltak egyenlő ellenfelei, még a lezüllött francia hadseregnek sem. A november 15–16-án megvívott krasznojei csatában az oroszok súlyos veszteségekkel meghátráltak és a franciák tovább vonultak nyugat felé. Az orosz jelentésekben szereplő nagyszámú fogoly többségben az alakulatuktól elszakadt, harcolni már nem akaró katonák, illetve a hadsereghez csapódott cselengő közül kerülhetett ki.

November 21–29 között a Berezina partján úgy tűnt, a franciák csapdába estek. Fennállt a veszély, hogy a török határról érkező Csicsagov, az északról támadó Wittgenstein, valamint a francia hadsereget követő Kutuzov seregei bekerítik és megadásra kényszerítik a franciákat. Eblé tábornok utászai azonban november 25–26-án hidat vertek a zajló folyóra és lehetővé vált az átkelés. Reggel Oudinot hadteste a folyón átkelve az oroszokat meghátrálásra kényszerítette. Ez alatt, Victor IX. hadteste tartotta a keleti partot, amíg a francia hadsereg harcképes egységei átkeltek. November 28-án éjjel Victor is átkelt a folyón és november 29-én Napóleon parancsára felgyújtották a hidat. Így lemaradók ezrei estek ismét áldozatul a kozákoknak és zömmel ők kerültek a Kutuzov által fényes

⁵⁸ Tarle 1972. 311.

⁵⁹ Uo. 312.

győzelme bizonyítékeként felmutatott veszteséglistákra. Az a tény hogy, az oroszok egyenként, külön-külön is túlerőben lévő hadserege sem tudott eredményt elérni a franciákkal szemben, és az átkelés sikerült Napóleon számára, inkább siker volt, mint kudarc.

December, 2-án a hőmérséklet -25 és -30 fok alá esett. Az emberek százával haltak meg naponta és nemsokára már csak 15 000 harc képes katona menetelt a Nagy Hadseregben. A hadsereg maradványai a fagytól megtörve december 9-én vonultak be Vlnába, végül december 10–12-én átkeltek a Nyemanon és az oroszországi hadjárat véget ért. Összesen körülbelül 30 000 harc képes katona maradt. Talán 100 000 katona került fogságba, míg a többi főleg a betegségek, a fáradtság, az éhség és a fagy következtében elpusztult.

Az orosz hadsereg, amely vezérük bölcs stratégiája következtében a gazdag déli tartományokon keresztül menetelt, hasonló állapotban volt. Abból a 100 000 katonából és 622 ágyúból, amely Tarutyinót elhagyta, legfeljebb 27000 ember maradt meg és 425 ágyú veszett el az utakon.

6. Katonai vereség vagy kudarcba fulladt vállalkozás?

Kétségtelen, hogy a végeredmény szempontjából céltalan annak boncolgatása, vajon orosz győzelem született-e 1812-ben, vagy a kor eszközeivel eleve megvalósíthatatlan vállalkozás fulladt kudarcba. Az oroszországi hadjárat egyes következményeként Napóleon elvesztette hatalmát, mert a kudarc összefogásra bátorította az addig mindig legyőzött és megalázott hatalmakat.

A francia hadsereg megsemmisülése katasztrofális hatással volt Napóleon új hadseregének a teljesítményére is. Azoknak a katonáknak az elvesztése, akik meghaltak Oroszországban, közvetlenül befolyásolta már az 1813 évi hajáratok végkimenetelét is.

Oroszország népe méltán büszke arra a teljesítményre és áldozatvállalásra, amit 1812 nehéz napjaiban nyújtott. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az orosz katonai és politikai vezetés olyan bölcsen és előrelátóan vívta meg ezt a küzdelmet, amit a későbbi korok történetírása nekik tulajdonít. Sokkal hihetőbb történet, hogy született egy európai szenzációnak számító siker, aminek kezdetben maguk az oroszok sem tudták a magyarázatát. A felfűtött hangulat, a nemzeti büszkeség nem engedte meg az objektív tényezők szerepének még csak az említését sem. Az irodalomban így jelenik hát meg előttünk az előre számító, az ország kegyetlen adottságait tudatosan kihasználó orosz vezetők nem egészen igaz képe. Az egykori ellenfelet kisebbitő és az önmaga szerepét mértéktelen módon felnagyító utólagos értékelések azonban egyrészt nem válnak a szerzők becsületére, másrészt csökkentik a siker értékét is.

Tagadhatatlan tény – és ezt mértéktartó orosz résztvevők is elismerik –, hogy a francia hadsereg a csatatereken – még züllött állapotában is – többnyire fő-

lényben volt orosz ellenfelével szemben. Kudarcát mindenekelőtt a kor eszközeivel végrehajthatatlan feladat megvalósításának a megkísérlése okozta. A háború gépi korszaka 1812-ben még nem érkezett el, az orosz viszonyok leküzdése, valamint az óriási távolságok áthidalása emberi és állati izomerővel lehetetlennek bizonyult.

Felhasznált Irodalom:

1. *Berend T. Iván – Ránki György*: Európa gazdasága a XIX. században 1780–1917. Gondolat, Bp. 1987.
2. *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat, Bp. 1985.
3. *Rodney Castleden*: Konfliktusok, melyek megváltoztatták a világot. Vetus Libro, 2010.
4. *Carl von Clausewitz*: A háborúról I. kötet. Zrínyi, Bp. 1961
5. *Carl von Clausewitz*: A háborúról II. kötet. Zrínyi, Bp. 1962.
6. *Gottreich László*: Az orosz nép 1812 évi háborújáról. HTK. 1. Bp. 1963.
7. *Paul Kennedy*: Nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai, Bp. 1992.
8. M.I. Kutuzov jelentése I. Sándornak Moszkva kiürítésének okairól. In: Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához I. kötet. Tankönyvkiadó, Bp. 1956.
9. *Georges Lefebvre*: Napóleon. Gondolat, Bp. 1971.
10. *Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet X. kötet. A forradalom és Napóleon kora. Babits, Szekszárd. 2001. (Hasonmás kiadás)
11. Napóleon Szent Ilona szigeti emlékiratai. Seneca Kiadó, Kéri és Halász kiadó, Bp. Az Officina Nyomda és Kiadvállalat 3. évi kiadása nyomán.
12. *Bonaparte Napóleon*: Tizenhét megjegyzés a Gondolatok a hadművészetről című könyvhöz. In: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi, Bp. 1974.
13. *Robin Neillands*: Wellington és Napóleon. Hadjáratok, csaták. Mehávia, 1995.
14. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség. Hadseregélemezés és stratégia a XVII. század második felében (1650-1715). Akadémiai, Bp. 1963.
15. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Budapest. 1965.
16. *Norman J. G. Pounds*: Európa történeti földrajza. Osiris, Bp. 1997.
17. *Alan Schom*: Bonaparte Napóleon. Aquila, Debrecen. 2001.
18. *Sugár István*: Lehanyatlak a török félhold. Zrínyi, Bp. 1983.
19. *Jevgenyij Tarle*: Napóleon. (hetedik kiadás) Gondolat, Bp. 1972.

20. *Jean Tulard*: Napóleon. Osiris, Bp. 1997.
21. *Varga Mihály*: Kutuzov és az új orosz hadtudomány. Új Honvédségi Szemle, 1995/9.
22. *Zsilin*: Kutuzov élete és hadvezéri tevékenysége. Zrínyi, Bp. 1981.
23. *Terence Wise*: A napóleoni háborúk tüzérségi felszerelése. ZMNE, Tudományos könyvtár.

Makai János

ZŰRZAVAR UTÁN STABILITÁS

(Vlagyimir–Szuzdal belső helyzete Vszevolod fejedelemsége idején)

Valentyin Janyin, a keleti szlávok középkori történetének híres kutatója évtizedekkel ezelőtt a következő gondolatokat vetette papírra a medievisták kutatási problémáiról: „A középkor történetének... nemcsak a kevés forrás okozta nehézségeket kell állandóan leküzdenie. E dokumentumok ráadásul még egyoldalúan tükrözik a múltat. Az évkönyvírók egyáltalán nem foglalkoztak egy sor olyan kérdéssel, amelyek a ma történészt izgatják. Csak a számukra rendkívüli eseményeket jegyezték fel, s nem törődtek az őket gyermekkoruktól körülvevő, megszokott életkörülményekkel. A lassan kibontakozó történelmi folyamatok, amelyeket csak hosszú idő távlatából ítélnünk meg pontosan, elkerülték a figyelmüket. Minek azt leírni, ami mindenki számára ismerős? Minek az olvasó figyelmét olyasvalamire ráirányítani, amit nemcsak ő, de már apja és nagyapja is nagyon jól ismert? Más dolog persze a háború, a fejedelem halála, püspökválasztás, új templom építése, terméketlen év, árvíz, járvány vagy napfogyatkozás...”¹

Ebben a tanulmányban egyrészt azt vizsgáljuk, hogy a V. L. Janyin által tett fenti megállapítások mennyire jellemezték az órosz évkönyvírásnak a vlagyimir–szuzdali történelem egy szakaszáról szóló adatait, másrészt a krónikások feljegyzései alapján bemutatjuk ennek a területnek a belső helyzetét az 1170-es évek második felétől az 1210-es évek elejéig, vagyis Nagyfészki Vszevolod fejedelemségének/nagyfejedelemségének időszakában. Elsősorban az északkeleti Lavrentyij-évkönyvre tudunk támaszkodni, esetenként azonban más források, ill. a történelemtudomány, a művészettörténet és a régészet által elért régebbi és újabb eredményeket is segítségül hívjuk.

V. L. Janyin a háborúk feljegyzését tette az első helyre. Ezekből a 12. század második felében és a 13. század elején is akadt elég, azonban – mivel a tanulmány témája Vlagyimir–Szuzdal belső helyzete – a hadi események itt csak érintőlegesen szerepelnek. A Lavrentyij-évkönyv Vszevolod fejedelemségének

---

¹ V. L. Janyin: Nyírfakéreg levelek üzenete. Gondolat, Bp.–Kárpáti, Uzsgorod, 1980. 6–7. (Fordította: Szvák Gyula.)

időszakából (1176–1212) 17 fegyveres konfliktust említ. Az első kettőre még a belháború periódusában (1176-ban és 1177-ben) került sor, s mindkettőből Vszevolod került ki győztesen.² Egy esemény, amelynek helyszíne a novgorodi–vlagyimiri határvidék volt, mindössze az erődemonstráció kategóriájába tartozott.³ A további 14 fegyveres konfliktusból tizenkettőt Vszevolod fejedelem kezdeményezett más óorosz területek, ill. a volgai bolgárok és a kunok ellen,⁴ míg két támadás célpontja éppen Vlagyimir–Szuzdal volt.⁵ A fejedelem 1177 utáni katonai akciói közül, amennyire ez a krónikások feljegyzései alapján megítélhető, legalább négy valódi hadjárat volt,⁶ viszont az északkeleti fejedelemség nagyobb központjait egyetlen alkalommal sem fenyegette komoly veszély.

Halálesetek és temetkezési helyek

Valentyin Janyinnak abban is igaza volt, hogy az évkönyvírók feljegyezték a fejedelmek halálát. Ha csak a Rurik-dinasztia északkeleti ágát vizsgáljuk, akkor is szép számmal találunk ilyen jellegű adatokat. Mihalko Jurjevics 1176-os halála⁷ tette lehetővé, hogy öccse, Vszevolod Vlagyimir–Szuzdal élére kerüljön. A hatalom megszilárdítására csak az unokatestvérek (a Rosztyiszlavicsok) és az őket támogató Gleb rjazanyi fejedelem legyőzése után kerülhetett sor. Az évkönyvekből tudjuk, hogy a vesztesek közül Msztyiszlav Rosztyiszlavics novgorodi fejedelemtént, Gleb pedig Vszevolod foglyaként halt meg.⁸ A fejedelemnek nővérét, Olgát és feleségét, Mariját is el kellett temetnie,⁹ viszont szerencsésnek mondhatta magát abból a szempontból, hogy tizenkét gyermeke közül mindössze két fia és egy lánya távozott az élők sorából az ő életében.¹⁰ Magának Vszevolodnak a halálhíre egy nekrológ kíséretében maradt fenn a vlagyimiri évkönyvírás hagyatékában.¹¹

² Polnoje szobranije russzkih letopiszzej. Tom I. Moszkva, 1962. (PSZRL. T. I. M.) 380–382, 382–384.

³ Uo. 435.

⁴ Uo. 386–387, 387–388, 388, 389–390, 400, 400–403, 406, 413, 414–415, 430–433, 434, 435.

⁵ Uo. 388, 434.

⁶ Uo. 389–390, 414–415, 430–433, 434.

⁷ Uo. 379.

⁸ Vszevolod és a Rosztyiszlavicsok harcához, valamint a vetélytársak halálához: *Makai János: Zűrzavar Vlagyimir–Szuzdalban (1174–1177)*. In: *Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára*. Eger, 2009. 327–331.

⁹ Olga halála: PSZRL. T. I. 389. PSZRL. T. II. M., 1962. 624. Marija halála: PSZRL. T. I. 424. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). M.-Leningrád (L.), 1950. 50.

¹⁰ PSZRL. T. I. 406, 407, 421.

¹¹ Uo. 436–437.

Presztízsszempontról érdekes, hogy a feljegyzésekből ítélve a Rurik-dinasztiából általában a szuzdali ág második generációja képviselőinek (Mihalkónak, Olgának és Vszevolodnak) a földi maradványait helyezték el a vlagyimiri Uszpenszkij (Szent Istenszülő elszenderedése)-székesegyházban,¹² Északkelet-Rusz legjelentősebb templomában. Az egyetlen ismert kivételt Vszevolod unokaöccse, a család perejaszlavlai ágát képviselő, Izjaszlav jelentette. Ő valószínűleg azzal érdemelte ki a megtiszteltetést, hogy harcolt az 1183. évi volgai bolgárok elleni hadjáratban, és ott vesztette életét.¹³ Vszevolod egyik sógornőjét, lányát és feleségét a Knyaginyin (Fejedelelné)-kolostor székesegyházában temették el.¹⁴ A nagyfejedelem másik két nőrokonát Szuzdalban, ill. a Szuzdal melletti Kideksában helyezték örök nyugalomra.¹⁵

Új püspökök

Vszevolod elődje, Andrej Bogoljubszkij fejedelemsége alatt (1157–1174) a vlagyimir–szuzdali hatalmi tényezők és az északkeleti főpapok kapcsolatát sok feszültség terhelt. Miután Leon rosztovi püspököt többször is elűzték, Andrej pártfogoltja, Feodor került az egyházmegye élére, s az ő székhelye lényegében Vlagyimirban volt. Azonban egy idő után Feodor is összetűzésbe került a fejedellemmel és a lakosság egy részével is. Bogoljubszkij a metropolitához küldte őt, Kijevben pedig felszentelés helyett rendkívül kemény büntetés várt rá. Andrej fejedelem metropoliát is szeretett volna létrehozni, de tervét a konstantinápolyi pátriárka elutasította. Végül gyakorlatilag helyreállt az eredeti állapot: Leon rosztovi püspök valószínűleg visszatért északkeletre.¹⁶ Mivel Andrej meggyilkolása után évekig belviszály dúlt, az egyházi kérdések háttérbe szorultak. Azt viszont érdemes vizsgálni, hogy a zűrzavaros éveket követően milyen eseményekre került sor.

Vszevolod többé nem vetette fel az önálló vlagyimiri metropolia vagy püspökség kérdését.¹⁷ Uralma alatt két főpapválasztásra került sor. Nem tudjuk, hogy a fentebb említett Leon püspök mikor halt meg,¹⁸ feltételezhetően az 1180-

---

¹² Uo. 379, 389, 437.

¹³ Uo. 389–390.

¹⁴ Uo. 417, 421, 424.

¹⁵ Uo. 417.

¹⁶ A vlagyimir–szuzdali hatalmi tényezők és az északkeleti főpapok 1157–1174 közötti viszonyához *Makai János*: Andrej Bogoljubszkij egyházipolitikája. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series. Tom. XXI. Sectio Historiae. Eger, 1993. 137–148.

¹⁷ Ny. Ny. *Voronyin*: Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov. T. I. M., 1961. 348.

¹⁸ Ny. G. *Berezskov*: Hronologija russzkovo letopiszanyija. M., 1963. 202.

as évek elején.¹⁹ Utódának kiválasztása mind a déli Kijevi Évkönyv, mind az északkeleti Lavrentyij-évkönyv alapján rekonstruálható. Adataik szerint 1184-ben Luka az alábbi módon került a rosztovi egyházmegye élére: Nyikifor (Niképhorosz) kijevi metropolita először Nyikolát (Nikolaoszt) jelölte rosztovi püspöknek, Vszevolod azonban nem volt hajlandó elfogadni őt. Szvjatoszlav kijevi fejedelemhez és magához a metropolitához fordult a döntés megváltoztatásáért. Nyikifor végül kénytelen volt a vlagyimir–szuzdali fejedelem jelöltjét, Luka apátot beiktatni a rosztovi püspöki székbe, Nyikolát pedig a polocki egyházmegye élére állította.²⁰

Luka személye és felszentelésének körülményei magyarázatot igényelnek. A krónikások alázatos lelkületű, csendes szerzetesként jellemzik, és arról tudósítanak, hogy a beresztovi Szent Megváltó-kolostor apátja volt.²¹ Ami a tulajdonságokat illeti, északkeleten Leon és Feodor után éppen ilyen főpapra volt szükség. Ugyanakkor Luka kötődött is a Rurik-dinasztia szuzdali ágához, mivel Vszevolod fejedelem apját és egyik fivérét is a Kijev közelében elhelyezkedő beresztovi kolostorban temették el.²² Emellett az északkeleti forrás az emberek akarátára, a déli pedig az emberek választására hivatkozik.²³ Itt a vecsére történik utalás, amely a 12. században minden óorosz fejedelemségben, ill. területen igen fontos intézménynek számított. A Lavrentyij-évkönyv azt is felhossa Luka vetélytársa, Nyikola ellen, hogy vesztegetéssel, vagyis szimónia útján szerette volna megszerezni a püspökséget.²⁴ A Kijevi Évkönyv viszont Vszevolod szinte sértő hangvételű szavait tartalmazza.²⁵ Az üzenet lényege a másik forrásban is megtalálható, de a vlagyimiri fejedelem személyiségét ismerve nem valószínű, hogy Vszevolod ilyen stílusban követelte volna a metropolitától saját jelöltjének beiktatását.

Luka püspök négy és fél évig állt a rosztovi egyházmegye élén. Bizonyosan beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mivel alázatosan tett eleget főpapi kötele-

¹⁹ *Voronyin*, 348.

²⁰ PSZRL. T. I. 390–391. PSZRL. T. II. 629–630.

²¹ Uo. T. I. 390. T. II. 630.

²² Uo. T. II. 489, 563–564. A kolostorra mint Vszevolod rokonainak temetkezési helyére B. A. Ribakov is felhívta a figyelmet: *B. A. Ribakov: Danyii Zatočnyik i vlagyimirszoje letopiszanyije konca XII veka*. In: *Uő: Iz isztorii kulturny Drevnyej Ruszi*. Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiversityeta, 1984. 166.

²³ T. I. 391. T. II. 629. A Lavrentyij-évkönyv az első helyen a fejedelem akarátát említi: T. I. 391. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a feljegyzés a Vszevolod ellenőrzése alatt álló évkönyvírás hagyatéka.

²⁴ T. I. 390–391. A Kijevi Évkönyvből ez az információ hiányzik, s ennek két oka lehet: egyrészt északkeleten rossz színben akarták feltüntetni Luka vetélytársát, másrészt délen tudtak ugyan a szimóniáról, de annak hangsúlyozása ártott volna a kijevi metropolitának, az óorosz egyház-szervezet első számú vetőjének.

²⁵ T. II. 629–630.

zetségeinek. Igyekezett elősegíteni a Vszevolod és a rjazanyi fejedelmek egy része közti megegyezést, Rosztovban kifestetett egy templomot, Vlagyimir városában pedig felszentelte az újjáépített Uszpenszkij-székesegyházat. A róla szóló feljegyzéseket készítő északkeleti krónikás egyértelműen szimpatizált vele. Általában boldognak (блаженный) nevezte, de a halálával kapcsolatos híradásban ezt még a többnyire a fejedelmek jellemzésekor használatos igazhívő (благоверный) jelzővel is kiegészítette.²⁶

Luka halála után Vszevolod ismét saját, ezúttal helyi jelöltjét juttatta a rosztovi püspöki székre. Nyikifor metropolita azonban nem siette el Ioann beiktatását, mivel arra csak több mint egy évvel az előző főpap halála után, 1190 januárjában került sor.²⁷ Mivel az új püspök sokkal hosszabb ideig töltötte be a tisztséget, jóval több esemény fűződött a nevéhez. Részt vett templomok építése, ill. felújítása kapcsán tartott szertartásokon, nem egy épületet maga szentelt fel. Vlagyimirban kőtemplomot emeltetett az egyik kapu fölé, Szuzdalban ólomlemezekkel fedette be a székesegyházat.²⁸ Fontos szerepet kapott a fejedelmi család ünnepi eseményeinek lebonyolításában. A Kijevi Ruszban ilyenek számított az a szertartás (постригы/ подстригы), amellyel a fiúk serdülőkorba lépését megünnepelték. Ioann püspök jelen volt a Jurij és Jaroszlav Vszevolodovics (Vszevolodovics) tiszteletére rendezett ünnepségen. Az előbbire Szuzdalban, míg az utóbbira Vlagyimirban került sor. Jurij esetében a Lavrentyij-évkönyvből kiderül, hogy a lóra ültetés is a különleges esemény részét vagy folytatását képezte.²⁹ Amikor Jurij megnősült, az Uszpenszkij-székesegyházban szintén Ioann végezte az esküvői szertartást.³⁰ A püspöknek kevésbé örömteli eseményekben is volt része: másokkal együtt kolostorba kísérte Vszevolod beteg feleségét, majd részt vett a temetésén, ill. magát a fejedelmet is ő búcsúztatta.³¹

²⁶ A Luka püspök tevékenységéről és haláláról szóló híradások: uo. T. I. 404, 406, 407.

²⁷ PSZRL. T. I. 408.

²⁸ A templomok építéséhez és felújításához: uo. 409, 411, 412, 414, 415, 417. Voronyin több templom építésével hozta kapcsolatba Ioann püspököt, mint amennyivel a Lavrentyij-évkönyv alapján számolhatunk. Az 1213-ban Vlagyimirban légeett négy fatemplom közül kettő a Ioann (Iván) nevet viselte. Véleménye szerint az Iván-templomok száma (kettő Vlagyimir iparoskereskedő részében, egy a püspök udvarában) és az Iván-kapu létezése arra enged következtetni, hogy a fenti templomok Ioann püspök alatt épültek: *Voronyin*, 353.

²⁹ Uo. 409, 411. Az elnevezés arra enged következtetni, hogy a fiúk hajának lenyírása is a szertartás részét képezte.

³⁰ Uo. 435.

³¹ Uo. 424–425, 437.

Építési munkálatok

Ezen a téren a vlagyimiri krónikások a bőség zavarával küzdöttek. A Lavrentyij-évkönyv alapján Vszevolod időszakának csak a legfontosabb munkálatait soroljuk fel: 1188-ra újjáépítették Andrej Bogoljubszkij Uszpenszkij-székesegyházát, a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség legfontosabb templomát. Érdekesség, hogy az épület az évkönyvi szöveg szerint a következő tűzvészben nem szenvedett károkat, 1193-ban mégis tatarozták. 1191–1196 között szintén Vlagyimirban elkészült a Rozsgyesztvenszkij-kolostor temploma, amely valószínűleg kisméretű volt. 1193-ban befejeződött a szuzdali székesegyház tatarozása. 1195–1196-ban a vlagyimiri erőd egyik kapuján felépült Joachim és Anna temploma. 1201-ben, kétéves munkával Vlagyimirban elkészült a Knyaginyin-kolostor Uszpenszkij-temploma. 1207-ben (minden bizonnyal Vlagyimirban) szentelték fel a Szent Mihály-templomot. Úgy tűnik, Vszevolod életében épült a Szent Péterről elnevezett rosztovi kolostor is.³² Az építkezések közül nem mindegyik kapcsolódik közvetlenül a területet irányító fejedelemhez, mivel az egyházi épületek munkálatainak irányításában – a fenti adatokat közlő Lavrentyij-évkönyv tanúsága szerint – a felesége, Konsztantyin nevű fia és Ioann püspök is részt vett.

Egyértelműen Vszevolod személyéhez kapcsolható viszont a Dmitrijevszkij (Demeter)-székesegyház. Művészettörténeti szempontból minden bizonnyal ez tekinthető az 1176–1212 közötti időszak legértékesebb épületének. Meglepő, hogy az első említése csak a fejedelem nekrológiájában található. Abból annyit tudhatunk meg, hogy ezt a gyönyörű templomot («церковь прекрасну»), amelyet Szent Demeter vértanúról neveztek el, Vszevolod a saját udvarában emeltette, csodálatos ikonokkal és freskókkal díszítette, s itt helyeztette el a vértanú ereklyéit is.³³ A székesegyház építése 1194 és 1197 közé tehető.³⁴

Mivel nem eredeti állapotában maradt ránk, 12. századi formájának felidézéséhez, ill. annak a maival való összevetéséhez a régészet és a művészettörténet segítségét kell igénybe vennünk: a templom ahhoz a négyoszlopos, egykupolás, háromapszisos típushoz tartozik, amelyhez Vszevolod apjának egyházi épületei, ill. bátyjának híres Pokrov-temploma.³⁵ A székesegyház, melynek anyaga mész-

³² Uo. T. I. 407, 409, 411, 412, 413–415, 417, 433, 436–437. Azt, hogy a rosztovi Szent Péter-kolostor Vszevolod alatt már létezett, Pahomij rosztovi püspök nekrológia bizonyítja: uo. 439.

³³ Uo. 436–437.

³⁴ *Voronyin*, 352. Voronyin könyvének egy másik helyén az 1193–1197-es építést valószínűsíti: 398. (A szerző kronológiai adatait óvatosan kell kezelni, mert az ultramárciusi éveket nem számítja át márciusiakra.) *G. K. Vagnyer–T. F. Vladisevszkaja*: *Iszkussztvo Drevnyej Ruszi*. M., 1993. 73, 87–89.

³⁵ A Pokrov-templomot Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri fejedelem (1157–1174) építtette. Az orosz nyelvű szakirodalomban Pokrov na Nerli néven szerepel. A kifejezés első része az Isten-

kő, csaknem kocka alakú. Homlokzatának magassága csak 16 méter körüli, mégsem tűnik alacsonynak. Jelenleg elszigetelten áll, korábban azonban a fejedelmi udvar épületegyüttesébe tartozott, és kiegészítő részekkel is rendelkezett. Nyugati sarkainál kétszintes tornyok emelkedtek, amelyek a karzatra való feljutást biztosították, de ezeket mára lebontották. Erre a sorsra jutottak feltételezett, egyszintes galériái is. Belső díszítéséből csak egyes freskórészletek őrződtek meg a karzatok boltívein, de ezek az órosz monumentális festészet legjobb alkotásai közé tartoznak. Híressé azonban külső díszítése tette, bár ez sem teljesen eredeti formájában maradt fenn: a későbbi „restaurálások” alatt sok faragott követ újjal helyettesítettek, ill. helyenként a sorrenden is változtattak. Homlokzatain a felső rész domborművei egy-egy szőnyeghez, a középső oszlopos sáv faragványai pedig a szőnyegek rojtjaihoz hasonlíthatók. (Az apszisokon csak oszlopos sávokat találunk.) A három homlokzat felső részén döntő módon ragadozó emlősök, madarak és stilizált növények sorakoznak: az 566 dombormű közül 470 állat- vagy növényábrázolás. A vallási téma elsősorban az oszlopos sávokban jelenik meg. A dekoráció alapvetően ornamentális és statikus.³⁶

A székesegyház homlokzatának kompozíciói közül az egyik Nagy Sándor mennybemenetelét ábrázolja. Ugyanez megtalálható a Vszevolod által újjáépített Uszpenskij-székesegyház díszítései között is. A szakirodalomban már évtizedekkel ezelőtt olvasható volt az az elképzelés, mely szerint valószínűleg mindkettő hasonló célt szolgált: a fejedelmi hatalom diadalát, ill. megdicsőülését szimbolizálta. Dávid király portréja több helyen megjelenik a Dmitrijevszkij-székesegyházon. Az ő ábrázolását szintén a fejedelmi hatalom hangsúlyozásával hozták összefüggésbe.³⁷ Hasonló elképzelés az utóbbi évek szakirodalmában is olvasható,³⁸ sőt többen egyenesen arra az álláspontra helyezkedtek, miszerint Vszevolod, mint korábban fivére, Andrej Bogoljubszkij, az európai uralkodókhoz hasonlóan új Dávidként, új Salamonként akarta magát látni.³⁹

---

anya kendőjére, fátylára utal, amely a Bizánci Birodalomból származó keresztény hagyomány szerint egy alkalommal megmentette az ellenségtől Konstantinápoly városát. Az elnevezés második részében a Vlagyimir városához közeli Nerl folyó bukkan fel. Ennek a partján áll a templom napjainkban is.

³⁶ *Voronyin*, 398–399, 406, 409–411, 422–424, 431–434.

³⁷ *Uo.* 437.

³⁸ *Sz. M. Novakovszkaja–Buhman: Car David v reljefah Dmitrijevszkovo szobora vo Vlagyimire.* In: *Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Vizantyjija, Rusz, Zapadnaja Jevropa: iszkussztvo i kultura. Poszvjascsaajetszja 100-letyiju szo dnya rozgyenyija Viktora Nyikityicsa Lazareva (1897–1976).* Sz-Petyerburg (SzPb.), 2002. 183. A szerző az isteni eredetű, erős cári hatalom témájáról ír a Dávid „cárt” ábrázoló domborművek kapcsán. A vlagyimir–szuzdali politikai viszonyok ismeretében ezzel a terminológiával nehéz lenne azonosulni.

³⁹ *B. A. Uszpenskij: Car i imperator. Pomazanyije na carsztvo i szemantjika monarsih tyitulov.* M., 2000. 13–14, 18. *Novakovszkaja–Buhman*, 183.

Vszevolod idején világi jellegű építkezésekre is sor került. Az 1190-es években készültek el a Szuzdalt, Vlagyimirt és Perejaszlavl–Zalesszkijt védő erődítmény falai.⁴⁰ A Lavrentyij-évkönyv fenti információi alapján egyértelmű, hogy Szuzdal és Perejaszlavl–Zalesszkij erődítménye fából készült. A tárgyalat időszakban a faszerkezetet földsánc tetejére állították. A vlagyimiri vár falait kőből építették.⁴¹ Természetesen Vlagyimir is rendelkezett földsánccal, s ezt általában laza, homokos agyagból emelték. Eredeti magassága több mint 7 méter lehetett. Az ásátások alapján kiderült, hogy a sáncre épített mészkőfal alapja 1–1,7 méter volt. Ilyen szélesség esetén magának a falnak még valamivel keskenyebbnek kellett lennie. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a vár fala sík vidéken helyezkedett el, előtte pedig nem ástak árkot, levonhatjuk a következtetést: az erődítmény inkább díszítő jellegű volt, mint katonai.⁴²

A fejedelmi család egyes tagjai külön épületeket emeltettek maguknak. Vszevolod feleségének palotája a hagyomány szerint Vlagyimir északi szélén, a novgorodi út mellett állt.⁴³ Konsztantyin, a rangidős fiú külön udvart tartott fenn a fejedelemség központjában.⁴⁴ Vszevolod fejedelem udvaráról az 1177, 1184. és 1192. évi események leírásánál, valamint a nekrológiájában is olvashatunk.⁴⁵ Az épületegyüttes később elpusztult, és a régészet segítségével sem rekonstruálható, ezért a Radziwill-évkönyv egyik miniatúráját hívjuk segítségül. Ez a márciusi évszámítás szerinti 1192. év eseményét, a vlagyimiri tűzvészt ábrázolja. Balra a munkálatokat irányító fejedelem ül, s összesen három ember vesz részt a tűzoltásban. Részben vagy teljesen három építmény látható: egy fal, egy bástyaszerű és egy kétszintes, kis toronnyal ellátott épület, talán Vszevolod palotája. Mindhárom annyira stilizált, hogy nem teszi lehetővé helytálló következtetés levonását. Mivel az évkönyvi szöveg szerint a fejedelmi udvar megmenekült, a képen viszont a tetőkön és az ablakokban lángnyelvek látszanak,⁴⁶ elképzelhető, hogy az ábra egyszerűen az égő Vlagyimir egy részét mutatja. Tehát a

⁴⁰ PSZRL. T. I. 409, 411, 412.

⁴¹ Voronyin, 353.

⁴² A vlagyimiri sánchoz és mészkőfalhoz: P. A. Rappoport: Ocserki po isztorii vojennovo zocsesztva Szevero–Vosztocsnoj i Szevero–Zapadnoj Ruszi X–XV vv. M.–L., 1961. 100, 102, 130. Érdemes megjegyezni, hogy északkeleten az egyetlen olyan kőfallal rendelkező erődítmény, amely katonai szempontból is jelentékenynek tekinthető, a bogoljubovi vár volt. Itt a 7 méteres, vörössárga agyagsánc tetején a tufából mészkőhabarccsal készített fal szélessége kb. 2,5 méter lehetett: uo. 100, 130. A bogoljubovi vár Andrej Bogoljubszkij Vlagyimir melletti rezidenciáját védelte.

⁴³ Voronyin, 353.

⁴⁴ PSZRL. T. I. 433, 449.

⁴⁵ Uo. 385, 409, 436. Uo. T. II. 630.

⁴⁶ A Radziwill-évkönyv 241. lapjának szövege és ábrája: Radzivilovszkaja letopisz. Tyeksz, isszedovanyije, opiszanyije minyiatur. SzPb.–M., 1994. 395.

Radziwill-évkönyv alapján sem tudunk képet alkotni Vszevolod rezidenciájáról. Csak annyi bizonyos, hogy ott helyezkedett el a Dmitrijevszkij-székesegyház mint udvari templom.

Természeti jelenségek, emberi tragédiák

A V. L. Janyin szerint a krónikások érdeklődésére számot tartó tényezők közül a tárgyalt időszakban Északkelet–Rusz kapcsán a terméketlen éveket hiába keressük. Azok sokkal inkább a szomszédos novgorodi területeket sújtották. A 11–13. században Vlagyimir–Szuzdal sokkal inkább a novgorodi gabonaimport egyik forrása volt,⁴⁷ mint sorozatosan rossz terméstől szenvedő vidék. Északkeleten az árvizek sem okozhattak jelentős pusztítást. Egy információ azért fennmaradt a víz szerepéről. 1180–1181 telén novgorodi–csernyigovi–kun támadás indult Vlagyimir–Szuzdal ellen. Az ellenséges csapatok felperzselték a Volga mentén elhelyezkedő város-erődöket, 40 versztányira megközelítették Perejaszlavl–Zalesszkij városát, és elérték a Vlenát. A folyó túlsó partján azonban felvonult Vszevolod fejedelem druzsinája. Az összecsapást az egyik fél sem erőltette, és kétheti farkasszemenzés után a támadók visszafordultak.⁴⁸ A Lavrenyij-évkönyv alapján úgy tűnik, hogy az offenzíva azért szakadt félbe, mert a támadók tartottak az árvízről.⁴⁹ A szövegben szereplő *разводье* szó azonban nem valamilyen rendkívüli veszélyre utal, mindössze szokásos tavaszi áradást jelent.

Akadtak olyan természeti jelenségek, amelyek magukat a krónikásokat is félelemmel töltötték el. 1188 februárjában téli villámlás agyoncsapott két embert, egy házat pedig felgyújtott.⁵⁰ Két alkalommal holdfogyatkozást,⁵¹ kétszer napfogyatkozást jegyeztek fel.⁵² 1202–1203 telén több égi jelenséget lehetett megfigyelni: egy alkalommal hajnali ötkor vörös fény áradt szét az égen. A szemtanúknak úgy tűnt, hogy a földön és a házakon a hó színe vérvörösre változott. Egyesek csillaghullást is látni véltek. Az események valóságtartalmánál fontosabb az a híradás végén található megjegyzés, amely rávilágít a kor emberének félelmeire. Eszerint az égi jelenségek rosszat jelentenek, a háború, az éhínség vagy a halál előhírnökei.⁵³

⁴⁷ A novgorodi rossz termésű évekhöz és gabonaimporthoz: *Janyin*, 226–228.

⁴⁸ NPL. 36. PSZRL. T. I. 388.

⁴⁹ PSZRL. T. I. 388.

⁵⁰ Uo. 406–407.

⁵¹ Uo. 416, 434.

⁵² Az északkeleti forrás az 1185. és 1207. évi napfogyatkozást említi: uo. 396, 428. A déli forrásban viszont az 1187-es napfogyatkozásról olvashatunk: uo. T. II. 655.

⁵³ Uo. T. I. 419.

Vszevolod fejedelemsége alatt az évkönyvek tanúsága szerint nem a természetlen évek, az árvizek vagy az égi jelenségek bizonyultak tragikusnak, hanem a sokszor az emberi tudatlansággal vagy gondatlansággal összefüggésbe hozható katasztrófák. 1186-ban járvány pusztított. A nevét és a tüneteit ugyan nem jegyezték fel, de sokat elárul róla az, hogy nem maradt olyan „udvar”, amelyet elkerült a fertőzés. Egyes helyeken – mivel mindenki betegen feküdt – nem akadt senki, aki a többieknek vizet tudott volna adni.⁵⁴

Az óorosz települések épületei túlnyomóan fából készültek. Ha a fa lángra kapott, óriási veszély fenyegette a kőépületeket is. 1184-ben csaknem egész Vlagyimir leégett. Részben vagy teljesen 32 templom vált a lángok martalékává. A krónikás a Vszevolod bátyja, Andrej Bogoljubszkij által építtetett Uszpenszkij-székesegyházat ért károk ismertetésére részletesen is kitért. Megemlítette, hogy ennek leégett a teteje, ill. számba vette a templomban őrzött értékeket. Voltak közöttük ezüst gyertyatartók, aranyból és ezüsből készült szertartási edények, aranszálakkal és gyöngyökkel díszített ruhák, valamint aranykerettel ellátott, nagy drágakövekkel és gyöngyökkel ékesített ikonok. Ezeket és a sekrestyében őrzött tárgyakat is sikerült kimenekíteni, de a szövegből arra lehet következtetni, hogy végül minden megsemmisült.⁵⁵ 1192-ben ismét tűz pusztított Vlagyimirban. Ezúttal csak 14 templom és a város fele hamvadt el, viszont a fejedelmi udvar megmenekült. Az évkönyvíró szerint az utóbbi Isten és a Szent Istenszülő által, valamint a fejedelem apja és nagyapja imáinak segítségével menekült meg.⁵⁶ 1198-ban 16 vlagyimiri templom és a városnak csaknem a fele égett le.⁵⁷ 1211-ben a Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség másik nagy központjában, Rosztovban pusztított tűzvész. Majdnem az egész város elpusztult. A templomok közül 15 vált a lángok martalékává. A krónikás a püspöki udvarban épült Keresztelő Szent János-templom megsemmisülését külön kiemelte, sőt az épülettel kapcsolatban egy csodáról is beszámolt: a katasztrófa után a helyszínre érkező emberek azt tapasztalták, hogy a Feodor Tyiron⁵⁸ vértanú által festett ikon épség-

⁵⁴ Uo. 405.

⁵⁵ Uo. 392. A déli forrásban is megtalálható az 1184. évi vlagyimiri tűzvészről szóló híradás, amely az esemény napját ugyan pontatlanul adja meg, viszont két kiegészítő információt tartalmaz. Egyrészt azt állítja, hogy leégett a fejedelmi udvar is, másrészt megnevezi, hol helyezték el ünnep idején a másik forrás szerint az Uszpenszkij-székesegyház sekrestyéjében őrzött szöveteket. Eszerint ezeket két vonalban (sorban) az Aranykapu és a székesegyház közé függesztették ki: uo. T. II. 630. Ha a krónikás híre pontos, nagy mennyiségű értékes textíliát kellett tárolni, mivel a város egyik jelképének számító kapu nem a főtemplom szomszédságában épült.

⁵⁶ Uo. T. I. 409. Vszevolod nagyapja Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem, apja pedig Jurij Dolgorukij szuzdali, később kijevi fejedelem volt.

⁵⁷ Uo. 415.

⁵⁸ Tironi Szent Theodorosz a 3–4. században élt a Római Birodalomban. Katona lett, a neve újoncot jelent. Keresztény hite miatt börtönbe zárták. Kínzás után szenvedett vértanúhalált 306-ban.

ben maradt. A várost apja megbízásából irányító Konsztantyin Vszevolodovics a tüzeset idején Vlagyimirban volt, de amint meghallotta, mi történt, sürgősen visszatért. A forrás szerint az elkeseredett rosztoviakat az ismert mondással csendesítette le: az Úr adta, az Úr elvette.⁵⁹

Társadalmi és politikai problémák

Az 1184. évi tűzvész leírásához az évkönyvíró bibliai idézetekkel tűzdelt, moralizáló gondolatokat csatolt. A szörnyű eseményt az emberi bűnök, például az irigység, isteni büntetésének tekintette. Úgy vélte, hogy Isten a „rabszolgáit” egyebek mellett tűzzel, vízzel, háborúval szokta büntetni. Véleménye szerint a keresztények helyzetét félelem (страх), felbolydulás (колебание) és nyomorúság (беда) jellemezte, ill. sérelmet szenvedett özvegyek ügyében való (valószínűleg igazságtalan) ítéletre és felebarátok titkos rágalmozására utalt.⁶⁰ Az 1192. évi tüzeset leírása után hasonló kiegészítést találunk. Az itteni példázatok szintén homályos, közvetett utalásokat tartalmaznak, de az 1184. évi szöveghez képest erőteljesebb hangvételűek. Elképzelhető, hogy a krónikás közvetlenül az 1192-es tűzvész után, még a megrázkódtatás hatása alatt gyűjtötte össze bibliai idézeteit, és jegyezte le azokat. Indirekt módon az igazságtalanság béklyójának és a szegények bilincseinek megsemmisítésére, az összes igazságtalan írás eltörlésére, a kenyérnek az éhezőkkel való megosztására, a hajléktalanok befogadására, a meztelenek felöltöztetésére szólított fel. Egy palesztinai viszonyokat tükröző részben említést tett egyesek falvairól, házairól és osznoyanyje (основание) szóval megjelölt „tulajdonáról”.⁶¹

Az egykori szovjet tudomány két kiemelkedő képviselője a fenti információk mögött társadalmi elégedetlenséget látott. Ny. Ny. Voronyin a колебание kifejezést zavargásként értelmezte, a forrás adott részét pedig úgy, hogy a keresztények közti félelem, zavargás és nyomorúság szörnyűbb és félelmetesebb volt, mint maga az 1184-es tűzvész.⁶² Voronyin az 1184. és az 1192. évi tüzesetet egymással, valamint a későbbi építkezésekkel is összefüggésbe hozta. Abból indult ki, hogy mindkét tragikus esemény Vlagyimir városának fejedelmi-püspöki részében kezdődött. Úgy gondolta, ezek nem a véletlen művei voltak, mivel a második eseményt követő évben elkezdődött a vár köfalának építése,

⁵⁹ A rosztovi események ismertetése: PSZRL. T. I. 435–436. Ez a két részből álló feljegyzés egyrészt a helyi viszonyok ismeretéről tanúskodik, másrészt egyértelműen Konsztantyin Vszevolodovicsal rokonszenvez, őt állítja középpontba. Ezért egészen biztosan a rosztovi évkönyvírás hagyatékaként került a Lavrentyij-évkönyv állományába.

⁶⁰ Uo. T. I. 392–394.

⁶¹ Uo. 409–411.

⁶² *Voronyin*, 346.

amely elzárta a fejedelmi és püspöki udvart a város középső részétől, s ezután egy másik komoly műveletre is sor került: a nyugtalan vlagyimiri piacot a Volgai kapu mögötti folyami kikötőből szintén a középső városrészbe, a vár falai alá helyezték át. Voronyin szerint ezeket az intézkedéseket a fejedelmi hatalom saját szövetségesei, a polgárok ellen tette, mivel arra törekedett, hogy önállóságukat és politikai erejük növekedését korlátozza.⁶³

B. A. Ribakov szerint Vlagyimir–Szuzdalban Vszevolod fejedelemsége idején éles társadalmi konfliktusok jelentek meg.⁶⁴ Ő is felfigyelt a társadalmi tematikával telített évkönyvrészletekre. Úgy vélte, hogy a Lavrentyij-évkönyv 1184–1192 közötti szakaszának egy szerzője van, vagyis az 1184. és 1192. évi tűzvészrel kapcsolatos információk ugyanattól a személytől származnak. Ribakov az első tragikus esemény alkalmából írt intelmet mérsékeltebbnek, míg a másodikat szenvedélyesen és élesen leleplezőnek ítélte meg. Az elsőben sokkal általánosabb társadalmi-erkölcsi motívumokat talált, míg a másodikról úgy vélekedett, hogy az egész 12–13. századi évkönyvírásban nem található ennyire társadalmi töltetű mű. Továbbá az alábbiakat állapította meg: az 1192. évi intelemben a szerző legfőképpen a falvakkal rendelkező személyek önkényeskedését támadta. A bibliai terminusok az óorosz talajon a 12. században nagyon határozottan hangzottak. A falu csak valamelyik feudális úr földbirtokát, votcsináját jelenthette, a birtokos által alapított osznovanyije új településnek felelt meg. Azoknak, akikhez a szerző fordul, szociális intézkedéseket kellett hozniuk. A kenyér szétosztásáról, a saját ház ajtajának szegények előtti megnyitásáról, az igazságtalanságról és bizonyos dokumentumok elleni harcról szóló szenvedélyes szavak nem légtüres térben, hanem egy nagyvárosban tomboló tűzvész helyszínén hangzottak el, ahol emberek ezrei valóban kenyér és hajlék nélkül maradtak. Teljesen természetes, hogy ekkor sok gazdag ember, kihasználva a tűzkárt szenvedettek kilátástalan helyzetét, arra törekedett, hogy zakuppá, rjadoviccsá vagy holoppá tegye őket, igazságtalan írással erősítve meg ezt a lépést. Ugyanakkor a leleplező megfizetett a bátorságáért. Az összes feudális vezető réteg érdekeit sértő, merész intellem után az évkönyvírás irányítói mellőzték a tehetséges, de nyughatatlan szerzőt.⁶⁵

Az 1184. és 1192. évi tűzvészek bemutatásához kapcsolt példázatok, intelmek alapján aligha lehet megbízható képet festeni a korszak társadalmának esetleges problémáiról. Abban aligha kételkedhetünk, hogy mindkét szörnyűség után nagy volt az elkeseredés a vlagyimiriak körében. Az is valószínű, hogy a króni-

⁶³ *Uo.* 346–347. (A szerző ultramárciusi évszámait helyett ez esetben is az általánosabban használt márciusiakat adtuk meg.)

⁶⁴ B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. M., 1971. 292.

⁶⁵ Ribakov, 1984. 163–171. A zakupok, rjadovicsok és holopok az óorosz társadalom egyaránt nem szabad jogállású, de különböző státuszú tagjai voltak.

kás célzatosan egészítette ki az események ismertetését erkölcsi célzatú idézetekkel, gondolatokkal. Konkrét adatok híján azonban nem érdemes a társadalomban általánosan megmutatkozó feszültségek elemzésére vállalkozni. Ráadásul logikai szempontból is ellentmondással szembesülünk. 1184-ben csaknem az egész város leégett, 1192-ben pedig csak a fele, de krónikás mégis az utóbbival kapcsolatban fogalmazott élesebben. Sajnos, abból sem értelmezhető minden, amit leírt. Példának okáért jó lenne tudni, hogy pontosan mit értett a kolebanyje⁶⁶ kifejezés alatt, mert egyáltalán nem mindegy, hogy – ha ez egyáltalán a vlagyimiri helyzetre vonatkozott – az emberek zúgolódtak vagy éppen zavargás tört ki. Nagy megmozdulást viszont nem kell feltételeznünk, mert azt, mint rendkívüli eseményt, biztosan megörökítették volna az évkönyvek lapjain. Ha pedig az elégedetlenség nem csapott át zavargásba, biztosan léteztek azok a módszerek és eszközök, amelyekkel segíteni lehetett a tűzvész után kilátástalan helyzetbe került embereken.

Vszevolod vlagyimir–szuzdali (nagy)fejedelemnek nyolc fia volt.⁶⁷ Közülük a legidősebb, Konsztantyin 1185-ben született. Mivel a következő két fiú fiatalon meghalt,⁶⁸ Jurij került a második helyre. 1205-től kezdve Konsztantyinról meglehetősen sok adat található a Lavrentyij-évkönyvben. 1205-ben novgorodi fejedelem lett. A forrás a Novgorodba való indulásáról, megérkezéséről és 1207-es hazatéréséről is beszámol. Az utóbbi évben részt vett Vszevolod Rjazany elleni hadjáratában, és az esztendő végén jelen volt az udvarában épült Szent Mihály-templom felszentelésén. A fenti események ismertetésekor Konsztantyin iránti szimpátia érzékelhető. A krónikás általában az egyházi irodalomból kölcsönzött idézetekkel fűszerezte mondanivalóját. 1207 végén apja Rosztov és 5 másik „város” irányítását bízta rá, de ez a hír már nem kapcsolódik össze citátumokkal vagy dicsérettel.⁶⁹ Ezután viszonylag semleges hírek következnek, majd az 1211-es rosztovi tűzvész kapcsán ismét magasztalást találunk, de idézetek, példázatok nélkül.⁷⁰

⁶⁶ A kifejezés pontos értelmezése még Szreznjevszkijnek is gondot okozott, máskülönben bizonyára szerepeltette volna híres szótárának első kötetében: *I. I. Szreznjevszkij: Matyeriali dlja szlovarja drevnye-russzkavo jazika po pizmennim pamjatnyikam*. T. I. Szankpetyerburg, 1893.

⁶⁷ PSZRL. T. I. 396–414.

⁶⁸ Uo. T. I. 406, 407. T. II. 653.

⁶⁹ Az 1205–1207. évi események: uo. T. I. 421–424, 428–429, 430, 432–434.

⁷⁰ Az 1208–1211. évi események: uo. 434–436. A fenti évkönyvrészleteket B. A. Ribakov is tanulmányozta, és az alábbi megállapításokat tette: az 1205–1207 közötti, Konsztantyinval kapcsolatos eseményeket, különösen a Novgorodba való elutazását, olyan szerző írta le, aki formális ismertetőjegyek alapján (pl. a példázatok, idézetek, intelmek bőséges alkalmazása) azonos az 1184–1192-es évek krónikásával. Az 1192. évi intelem után a szerzőt mellőzték, de az idézetek ismét széles áradatként jelennek meg 1205–1207-ben, és Konsztantyin 1218. évi haláláig időnként felbukkannak. Az idézetek folyama azzal szakad meg, hogy apja Rosztovot

Az 1205–1207 közötti és az 1211. évi eseményeket ismertető forrásrészletek hangvétele alapján arra lehet következtetni, hogy azokat Konsztantyin környezetéhez tartozó személy írta. Mivel a feljegyzések túlságosan kiemelik a szerepét, nyilvánvalóan az apa, Vszevolod halála (1212) után kerülhettek az évkönyvi szövegbe. Az elfogult krónikás csak a szépre emlékezett. Miközben szokatlanul élénk és túlzó színekkel ecsetelte Konsztantyin Novgorodba való indulását, megérkezését és Vlagyimirba történő visszaérkezését, említést sem tett novgorodi ténykedéséről.⁷¹ Nyilván azért nem, mert ott a fejedelmek jelentéktelen szerepet játszottak. Miközben kiemelte, hogy Konsztantyin 1207-ben Rosztov élére került, mélyen hallgatott arról, hogy Vszevolod halála után nem ő, hanem Jurij foglalta el a vlagyimiri trónt. Természetesen lehetséges, hogy az utóbbi nem személyesen az elfogult krónikás bűne, de mindenképpen a Konsztantyin és utódai felügyelete alatt álló rosztovi évkönyvírás, ill. évkönyvszerkesztés számájára írható.⁷²

Ahhoz, hogy az utódlással kapcsolatos nézeteltérést megértsük, az 1480. évi Moszkvai Évkönyvhöz kell fordulnunk. Mivel ebben nem érvényesült a rosztovi dominancia, megőrzött egy hírt arról, hogy 1211-ben Vszevolod fejedelem összehívta a terület politikai szempontból fontos képviselőit, és a beleegyezésükkel Jurijt nevezte ki utódjának. A vecse hozzájárulására azért volt szükség, mert az apa lépése egyértelműen a szeniorátus rendjének megsértését jelentette. A forrás a rendkívüli döntés okát is megadja: Konsztantyin Vlagyimir városa helyett Rosztovot akarta első számú központtá tenni.⁷³ A legidősebb fiú tehát vissza akarta forgatni az idő kerekét. Vlagyimirt nagybátyja, Andrej tette a fejedelemség „fővárosává”, s ez a lépés természetesen sértette a régi centrumok (Rosztov és Szuzdal) érdekeit. Vszevolod csak a felettük aratott győzelem után tudta helyzetét megszilárdítani,⁷⁴ de később fiának Rosztov élére állításával egy gesztust tett a város politikai elitje felé. A fiúk között rangidős Konsztantyin viszont Vlagyimirt Rosztovból kívánta irányítani, ignorálva a korábbi évtizedek, sőt fél évszázad alatt bekövetkezett változásokat. Törekvését apja azért nem támogatta, mert az belső konfliktusokhoz vezetett volna. Az 1211-es döntés után viszont a trónöröklés rendjének megsértése miatt kellett összecsapásokra számítani.

---

adta neki. Ezután a fejedelem magasztalója, évkönyvírásának képviselője 1211-ig eltűnik az évkönyv lapjairól, amikor is Konsztantyin Vszevolodnál vendégeskedett Vlagyimirban. Utoljára ennek a rétornak a keze nyoma 1218-ban, Konsztantyin nekrológiájában érzékelhető: *Ribakov*, 1984. 164, 166, 171, 174–176.

⁷¹ A novgorodi forrás szem szól arról, hogy ott Konsztantyin bármilyen szerepet játszott volna: NPL. 50–51.

⁷² Konsztantyin Vszevolodovics és fiainak rosztovi évkönyvéhez: *M. D. Priszjol'kov*: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI–XV vv. SzPb., 1996. 136–145.

⁷³ PSZRL. T. XXV. M.–L., 1949. 108.

⁷⁴ Vszevolod és a vlagyimir–szuzdali föld régi központjainak harcához: *Makai*, 2009. 323–330.

– □ –

A Vszevolod fejedelemségének időszakára vonatkozó források tanulmányozása után két fontos megállapítás tehető. Egyrészt a Lavrentyij-évkönyv információit lejegyző, ill. szerkesztő vlagyimiri és rosztovi krónikások jórészt ugyanazokra a kérdésekre koncentráltak, mint amelyeket Valentyin Janyin megjelölt. Másrészt kijelenthető, hogy a fejedelemség belső helyzetét a stabilitás jellemezte. Mindössze két külső támadás kelthetett félelmet, de egyik sem okozott jelentős kárt. A krónikások nem számolhattak be a területet irányító fejedelmek gyakori haláláról. Vszevolod Jurjevics (Nagyfészki Vszevolod) három és fél évtizedig birtokolta a trónt, s ez a tény nagyban elősegítette a stabilitást. Míg Andrej Bogoljubszkijnek több konfliktusa volt a főpapokkal, Vszevolod maga jelölte ki a rosztovi püspököket, akik teljes mértékben együttműködtek vele. Vszevolod és családja, valamint Ioann püspök közreműködésével jelentős számú egyházi és világi épületet emeltek. Terméketlen évekről és pusztító árvizekről nem maradtak ránk feljegyzések, járványról is mindössze egy. A rendkívüli égi jelenségek ugyan riadalmat okoztak a lakosság körében, társadalmi feszültségeket azonban nem okoztak. A tűzvészek viszont nemcsak félelemmel töltötték el az embereket, hanem anyagi javaikat is veszélyeztették, sőt sok esetben meg is semmisítették azokat. Sajnos, az 1184. és 1192. évi tüzesetekhez fűzött évkönyvi kiegészítések túlságosan homályosak és elvontak ahhoz, hogy ezeket alapul véve általános társadalmi elégedetlenségre, vagy az utóbbi esetén zavargásokra következtethessünk. Kétségtelen, hogy a fejedelem és a trónörökös közötti nézeteltérés politikai feszültséget idézett elő, de 1211-es ideiglenes megoldása csak Vszevolod halála után okozott belháborút.⁷⁵

---

⁷⁵ PSZRL. T. I. 437–440.

Pavol Maliniak

(besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Tudományos és Kutatási Intézete)

A ZÓLYOM MEGYEI VADÁSZAT TÖRTÉNETÉBŐL A KÖZÉPKORBAN ÉS AZ ÚJKOR IDEJÉN *

A vadászat története jelenleg is a látványos kutatási témák közé tartozik. A kutatások ma már nemcsak az állatvadászat szervezetére fordítanak figyelmet, hanem a múltbeli vadászat szélesebb szociális és ökológiai összefüggéseire is. A középkori történelem szemszögéből ezeket az ember és az állatok közötti kapcsolatok szerint tagolhatjuk. A következő kategóriákba sorolhatjuk: az állatok táplálékként, a kézműipari termelésben, állati munkaerőként történő felhasználás, háborús felhasználásuk, szórakozás és mulattatás, vallási szimbólum, állatok a világi irodalomban, a dekorációban és a festőművészetben, a zenében és a tudományban. Emellett a vadászat a központi problémák közé tartozik.¹ Ez alkalommal figyelmünket a vadászat Zólyom megyei elterjedésével kapcsolatos bizonyítékok áttekintésére összpontosítjuk, miközben figyelni fogunk gazdasági, társadalmi és jogi kontextusaira is.

E tevékenység elterjedéséről tanúskodnak már a koraközépkori források is. A zólyomi völgykatlanban és a szomszédos hegyi területeken a vadállatok jelenlétéről tanúskodó archeológiai-zoológiai bizonyítékok megjelölik a számukat és a fajtabeli tarkaságukat. A koraközépkori szláv település (7–10. század) régészeti feltárása Felső-Magyarországon Sliač városka mellett értékes ismereteket hozott a vadászott állatokról. A feltárt csontkészletben jellegzetesen a szarvas (*Cervus elaphus*) volt képviselve és kisebb mértékben az őz (*Capreolus capreolus*). A

---

* A tanulmány a „Zólyom megyei erdők története a középkortól a 19. század közepéig” c. UGA (2010) és a „A termelői aktivitás történeti földrajzi jellegzetességei a kiválasztott bányavárosok erdőiben” c. VEGA 1/0230/10 kutatási támogatás kereteiben született.

¹ *Dinzelbacher Peter*: Mensch und Tier in der Geschichte Europas. Stuttgart. 2000. 181–192.

további vadonélő állatok közé tartozott a vaddisznó (*Sus scrofa ferrus*), a medve (*Ursus arctos*) és a nyúl (*Lepus europeus*).²

A vadászott állatokról bizonyítékokkal szolgált Kalamárka, a többkultúrájú régészeti lelőhely is a Poľana hegység déli lábánál. Megállapították a vaddisznó, a szarvas, az őz, a medve csontjait, de a kihalt őstulokét (*Bos primigenius*) is.³ Bár a helység leletei már a bronzkorszaktól megtelepülésre utalnak, egy részüket a település legfiatalabb szintjére is vonatkoztatni lehet, amelyek a korai középkorból valók (9–11. század). A vizsgált leletegyüttes kereteiben mindkét helységben kifejezetten fölényben vannak a haszonállatok csontmaradványai. Egy részük vadonélő állatok kiegészítő vadászatára utalhat, amelyet a fent említett leletminták bizonyítanak. A koraközépkorban vadászott egyéb állatok száma azonban nagyobb lehetett, mint azt az említett leletek mutatják. További állatfajták vadászatát említik az írott források a 13. századtól kezdve.

Zólyom királyi vármegyében a korai középkortól (leghamarabb a királyi vármegye 12. századi keletkezésétől) kezdve a vadászati tevékenységgel külön szolgálók voltak megbízva, akiket erdőóvóknak neveztek. Az első hír a jelenlétükről egy nemesi birtok határainak leírása 1250-ben. Az északi részen, a Mohelnica pataknál (ma Badinsky pataknál) az erdőóvók falujával volt határos ez a terület: *villa custodum silvarum*. Badin településről volt szó, amelyet, mint az erdőóvók faluját, a források még a 13. század végén is megkülönböztetnek. A település neve a „badati” (keresni, figyelni) igéből származik, emellett a lakosság foglalkozására utalhat.⁴ A régióban fennmaradt Hájniky község (ma Sliač városka része) szolgálói neve is. Egy 1424-es feljegyzésben a település magyar alakban *Ardo*-ként szerepel. Ugyanúgy, mint a szlovák Hájniky név esetében, az eredetiből levezetve, ebben az időben már nyilvánvalóan nem a lakosság – a hájnikok (az „erdőóvó” megfelelője) – végzett foglalkozásáról van szó. Más feljegyzések a későközépkortól kezdve a Hájniky település nevének otthoni kiejtését tükrözik.⁵ A forrásokban a latin szókapcsolatban meghonosodott *custodes*

² Fabiš Marián: Výskum archeozoologického materiálu zo slovanských sídlisk v Sliači-Rybároch. Nitra. 1990. 54 (A kézirat megtalálható: Közép-szlovák Múzeum, Besztercebánya).

³ Šalkovský Peter: Hradisko v Detve. Materialia archaeologica Slovaca XI. Nitra. 1994. 76–82.

⁴ Krajčovič Rudolf: Z archaickej lexiky slovenskej ojkonymie. Jazykovedné štúdie XVIII. 1983. 41; Maliniak Pavol: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia. Banská Bystrica. 2009. 70.

⁵ Wenzel Gusztáv: Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. Magyar történelmi tár XII. 1863. 275. 1466. év „ligna... de Haynik.” 1469. év „viam... versus Hanik.” Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen (A továbbiakban: ŠA BB pob. ZV), fond Magistrát mesta Zvolen (A továbbiakban: MZV), Mestská kniha I. (A továbbiakban: MK I.), fol. 17, 77. Az Ardó/Ordó típusú megnevezésre lásd Moór Elemér: Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials. Acta ethnographica Academiae scientiarum Hungaricae. tom. XII, fasc. 1–2, 1963. 46; Heckenast

silvarum-nak, később gyakrabban *venatores*-nek, Zólyom megyében a „lovci” szláv terminus vagy a pontosabb „hájnici” terminus felelt meg. Eltérően a vadászok elsődleges funkciójától, már ez a terminus is a kibővült feladatokra vonatkozik, amelybe az állatok és az erdők őrzése tartozott.⁶ A település többes számú Hájniky-ként történő elnevezésén kívül az említett kifejezés elterjedését igazolja a foglalkozást és szolgálati helyzetet jelölő személynév is Besztercebányán. 1514-ben az ottani kórházban tisztséget töltött be Ján *Haynik*.⁷

A fennmaradt forrásokban csak néhány említést ismerünk az erdőóvók szervezetéről az Árpád-korban. A 13. század második feléből származó hírek ezt a rendszert ragadják meg fejlett alakban, amely mögött ezért hosszú fejlődés állt. A későbbi Zólyom megye területéhez kapcsolható az az okirat 1256-ból, amely szerint IV. Béla király Budislav (Bugyiszló) századosnak, a zólyomi erdő örének Pliešovcéből (magyarul: Tótpelsőc – ford.), birtokot ajándékozott Tótpelsőc akkori területén a Lomno pataknál.⁸ Egy ugyanebből az évből származó további okirat szerint a király tíz ekealja (desať popluží – ford.) földet ajándékozott a Hont megyében fekvő Sudince (Ősöd – ford.) vagy Súdovce (Szúd – ford.) településen szolgáló Chotin-nak, Heno-nak, Sztrasztomel-nek (?), Jakub-nak, Bozsán-nak, Holata-nak, Koch-nak és Bás-nak, a királyi zólyomi vadaskert (*custodes hortus nostri de Zoulum*) őreinek.⁹ A királyi vadasparkkal vagy állatparkkal a Zvolen (Zólyom – ford.) városnak 1263-ban visszaadott föld körülhatárolásánál is találkozunk. A terület a királyi vadaskert felett (*supra ortum nostrum ferarum*) feküdt és határai a déli oldalon a Slatina folyónál kezdődtek a királyi vadaspark bejárata előtt (*ante portam orti nostri*).¹⁰ A *hortus ferarum* kapcsolat a lengyel környezet analógiája szerint a vadászott állatok tenyésztésére elkülönített térséget jelölt. Cseh források szerint azt egy „obornik”-nak nevezett

---

Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest. 1970. 91–93; újabban *Szabó Péter* is: Woodland and Forests in Medieval Hungary. Oxford. 2005. 90.

⁶ *Zolnay László*: Vadászatok a régi Magyarországon. Budapest. 1971. 177; *Samsonowicz Agnieszka*: Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. Wrocław – Warszawa – Kraków. 1991. 190–194; *Dąbrowski Franciszek*: Studia nad administracją kasztelańską Polski XIII wieku. Warszawa. 2007. 169–171.

⁷ *Matulay Ctibor* (ed.): Mesto Banská Bystrica. Katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255–1536 I.–II. Bratislava. 1980. 403. szám, 129.

⁸ „*Budzilaus centurio, custos silve nostre de Zolum de villa Plyseuch.*” *Marsina Richard* (ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II. (A továbbiakban: CDSI II.) Bratislava. 1987. 538. szám, 373.

⁹ „*Hotyn, Hene, Zustomel, Iacob, Basan, Holata, Kocha et Baas.*” CDSI II., 560. szám, 391, Addenda et corrigenda, pag. 391. Vesd össze a harmadik név Győrffy szerinti olvasatával is: „*Zutzromel.*” *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest. 1987. 256.

¹⁰ *Juck Lubomír* (ed.): Vysady miest a mestečiek na Slovensku I. (A továbbiakban: Vysady I.) Bratislava. 1984. 31. szám, 47.

személy őrizte.¹¹ Az elkerített terület helyzete 1263-ban megengedi (azt a feltételezést – ford.), hogy az említett vadaspark a Slatina folyó balpartján, Lieskovectől (Mogyorósfalutól – ford.) és Zólyomtól délre helyezkedett el. Az ebből a korszakból származó források korlátozott száma miatt nem tudjuk, hogy a környéken voltak-e további vadasparkok is. A vadaspark nyolc őrből álló csoportja, akiket az 1256-os okirat említ, tágabb régióra utalhat. Közvetve ezt jelölheti a Koch és a Bács típusú személynevek előfordulása Tótpelsőcön és Badinban (Erdőbáonyban – ford.) a 13. század második felében.¹² Egy további honti birtok adományozása egy hájniknak említést tesz a Šahy-i (ipolysági – ford.) prépostság vitájáról Stojanov Lúka (Ztoyanrét) köznemeseivel 1351-ben. A nemzetség képviselői benyújtottak a vizsgálat alatt egy IV. Béla által kiadott okiratot. Eszerint az ősöknek, Saulnak Péter király adományozott az erdők őrzéséért (*pro custodia silvarum*) két ekealja földet (dve poplužia zeme – ford.) Tešmák (Tesmag – ford.) településen. 1270-ben azonban erről a birtokról kiderült, hogy azt V. István Erzsébet királyné kérésére a prépostságnak adományozta. Saul erdőóvót tarthatjuk a Peťová (Petri – ford.) és Iliáš (Illés – ford.) településről származó Illés (köz)nemesi család legrégebbi ősenek.¹³ Az Árpád-kor további erdőóvóinak neveit kiegészíti egy 1293-as vagyoneheljárólással kapcsolatos adat. A déli oldalon a Lukavica pataknál volt a határa a királyi erdőóvók, Ladislav, Szrecsin és Dama földjének.¹⁴ Elhelyezkedése alapján Sampor (Számpor – ford.) vagy Rybár (Halász (?) – ford.) környékéről volt szó. Egyes erdőóvók ezért a szomszédos Hájniky-ből (Hajnikból – ford.) jöhettek.

Az első híreket a vadászott vadakról, amelyeket közvetve az értékelt régióhoz is lehet kapcsolni, Liptóából és Turócból ismerjük. 1265-ben IV. Béla király szabályozta és meghatározta a liptói jobbágyok kötelességeit és jogait. Az adóbeszolgáltatáskor az ottani nép a turóci jobbágyok kiváltságaihoz fordulhatott, akik megszokták, hogy nyestet vagy mókus szőrmét (*pelles marturinas aut asperiolinas*) szolgáltatnak be.¹⁵ Viszont az okirat szerint a jobbágyoknak nem

¹¹ *Samsonowicz*: *Lowiectwo...*, 216.

¹² 1274-ben Cerovo (Cseri – ford.) település határait Hont megyében Buda százados vagy Koch jelölte ki Tótpelsőcőről: „*Budam centurionem seu Koche de Plusuch positis et elevatis metis.*” Magyar Országos Levéltár, Budapest (A továbbiakban: MOL), Diplomatikai levéltár (A továbbiakban: DL) 41 011. Buda százados valószínűleg azonos az 1256-ban említett Budislav századosdal. Bács nevéről Badinban (Erdőbáonyban – ford.) 1295-ben lásd *Szentpétery Imre – Borsa Iván* (eds.): *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II./4.* (A továbbiakban: RA II./4) Budapest. 1987. 4030. szám, 152; 4069. szám, 166.

¹³ MOL DL 4202; *Maliniak*: *Osídlenie...*, 79, 94–95.

¹⁴ „*a terris Ladizlay, Zerechun et Dama.*” MOL DL 63 899; *Wenzel Gusztáv* (ed.): *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus X.* Pest. 1873. 80. szám, 120.

¹⁵ *Iványi Béla*: A középkori oklevél-bizottság jelentése. Századok, XLIII. évf., 1909. 879. Mindkét megjelölés jelentőségéről lásd *Samsonowicz*: *Lowiectwo...*, 87, 91.

megengedett a szarvasok, vaddisznók, (állat)kölykök és jávorszarvasok (*cervos, apros, beniaminos et onagros venari non possunt*) vadászata az erdőkben és az alacsonyabban fekvő helyeken sem. Más megnevezett vadak között az utolsó helyeken tűnnek fel a *beniaminos et onagros*. Ezeket a megjelöléseket, tekintettel korlátolt előfordulásukra a forrásokban, az eddigi kutatók különböző értelemben magyarázták. Az első (szak)kifejezést az okirat jelenlegi szlovák fordítása a bölényekhez köti.¹⁶ A közép-európai források nem használtak különböző megjelöléseket, miközben azonban nem mindegyik különböztette meg a bölényt a vad bikától. A *beniaminos* megjelölés bölényhez társításának csak közvetett bizonyítéka lehet a másik terminus – az *onagros*, amennyiben a vad eme fajtája együtt jelenik meg a lengyel forrásokban a bölényekkel. Legvalószínűbb azonban, hogy a „benjaminov” nem egy konkrét fajtaival azonosítható, hanem általában a vadállat kicsinyeivel.¹⁷ Az *onager* kifejezés, amely az antik forrásokban és az állatleírásokban (v bestiároč – ford.) vadszamarat jelölt, a középkorban a jávorszarvas megjelölésére is alkalmazták, amint azt a lengyel területről származó források is bizonyítják.¹⁸ Ennek az állatnak az elterjedésével kapcsolatos bizonyítékok között kell megemlíteni, hogy a Lengyelországból átvándorolt jávorszarvasok szórványosan még a 20. sz.-ban is megfigyelhetők voltak.¹⁹ Egy 1265-ből való okmány továbbá megtiltja a liptói alattvalóknak a fogoly (*perdices*) fogást. Szabadon foghattak őzbakokat és nyulakat (*capreolos et lepores*).²⁰ A fent említett állatok jelenlétét, talán a jávorszarvas kivételével, a szomszédos Zólyom megye területén is feltételezhetjük. A tulok és főleg a bölény hajdani elterjedéséről tanúskodnak a helyi elnevezések is a 14. sz.-ból.²¹ A középkorban feltételezni lehet néhány ma ritka élőlény elterjedését is. A nagy hódokról (a

¹⁶ *Beňko Ján a kolektív* (eds.): Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti I. Bratislava. 1998. 37. szám, 139.

¹⁷ *Samsonowicz*: *Łowiectwo...*, 45–48, 142. Külön köszönet a konzultációért: dr. Alena Hadravová-nak és prof. Richard Marsinának.

¹⁸ *Kobielus Stanisław* (ed.): *Fizjologi i Aviarium. Średniowieczne traktaty o symbolice zwierząt*. Tyniec. 2005. XXI. kapitola, 57–58; *Hadravová Alena* (ed.): *Kniha dvacatera umění mistra Pavla Židka. Část přírodovědná*. Praha. 2008. 160, 301. A jávorszarvas megjelölésére lásd *Samsonowicz*: *Łowiectwo w Polsce...*, 56; *Kubínová Kateřina*: *Est ibi bestia aneb co můžete podle středověkých autorů potkat v českých hvozdech*. In: *Evropa a Čechy na konci středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi. Praha. 2004. 385–389.

¹⁹ *Karč Pavol*: *Los mokraďový (Alces alces L., 1758) v Liptove*. Liptov. 5. roč., 1979. 251.

²⁰ *Iványi*: *A középkori...*, 879.

²¹ Rok 1323 „*fluvius Thorowa*.” *Sedlák Vincent* (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae II*. Bratislava. 1987. 964. szám, 419. A Turová patakról van szó a körmöcbányai hegyekben (v *Kremnických vrchoch* – ford.). 1369. év „*rivulus Zuburpataka*.” 1470. év „*predium Zwbor*.” MOL DL 87 440, 38 867. Zúbra helység keletre Brezno településtől (Breznóbányától – ford.) ? 1653. év „*prata/fenilia Zubratina*.” *Medvecký Karol A.*: *Detva*. Monografia. Zvolen. 1995. príloha číslo I. Zubratina helységről van szó, Detvától (Gyettvától – ford.) délre.

bőjti hús kedvéért is vadászták) és vidrákról (a bőrukért vadászták) a Garam folyóban Zólyom megye természeti viszonyainak leírásakor még Bél Mátyás is említést tett a 18. sz.-ban.²²

A vadászat halászzal együtt történő elterjedését feljegyezték azok az okiratok is, amelyek kiváltságadományozás vagy birtokajándékozás alkalmából szabályozzák a jogokat a terület használatára, esetleg birtokba helyezik őket. Egy német vendégnek adott kiterjedt kiváltságok között Besztercebányán 1255-ben ott találjuk a vadászat és a halászás kivételét a határhasználatból.²³ Ebben az esetben nem kizárt, hogy az átvett, eredetileg királyi birtok elhatárolásáról van szó. Egy birtokadományozási okirat Poniky-nek (Póniknak – ford.) a 80-as évekből megemlíti, hogy az adományozott föld (erdő) nem alkalmas sem a vadászatra, sem a halászásra. Ennek a területnek a szemléljét a király embereként Hokacs erdőóvó végezte. Az 1282-ből származó falsum (a római jogban: hamisítás, csalás – ford.) megjelöli a pozícióját és a származását, amikor egy Hokacs századost említi a zólyomi erdőóvók hegyi településéről [Badinról (Erdőbáonyról – ford.) van szó]. E szerint a dokumentum szerint Pónik birtokba helyezésén részt vettek a zólyomi erdőóvók és halászok is.²⁴ Egy újabb ajándékozás Póniknak 1295-ben ismét megemlíti, hogy a föld nem megfelelő a királyi vadászatra, sem a halászásra. A terület szemléljét ebből a célból és a határok kijelölése kedvéért Demeter zólyomi főispán végezte.²⁵ A főispán tevékenysége, de főleg az erdőóvóé, a magánbirtokba vett földállomány hasznának megállapításakor igazolja Pónik egykori besorolását a királyi zólyomi erdőbe. A századosok – erdőóvók birtokelhatárolásnál betöltött szerepére utal Buda vagy Koch százados Tótpelsőcről való kiküldésének említése a honti Cerova (Korlátkő – ford.) határainak kijelölésére 1274-ben.²⁶ Az erdőóvók részvételét a határok megállapításában dokumentálják a fiatalabb források is. Ezekből arra lehet következtetni, hogy jelenlétük a területek (határok) kijelölésénél jól bevált kötelességeik közé tartozott.

A királyi birtok felosztása, amelyhez igazgatásilag a zólyomi erdő és vadspark is tartozott, már II. András uralkodása alatt megkezdődött. További területek adományozásáról a Garam mentén tesz említést egy 1250-ből származó okirat.²⁷ A folytatólagos birtokadományozást a településeknek és a nemességnek

²² *Bel Matthias: Notitia Hungariae novae historico-geographica. Tomus secundus. Viennae. 1736.* 386.

²³ CDS I II., 491. szám, 341.

²⁴ *Ipolyi Arnoldus – Nagy Emericus – Véghegy Desiderius* (ed.): *Codex diplomaticus patrius Hungaricus VI.* Budapest. 1876. 206. szám, 285–286, 220. szám, 302–303.

²⁵ RA II./4, 4005. szám, 144–145.

²⁶ A szöveget lásd a 12. jegyzetben.

²⁷ CDS I II., 349. szám, 243.

addig valószínűleg megzavarta az uralkodó kezében lévő tulajdon osztatlansága. Az erdőóvók által lakott településekkel (Hajnik, Erdőbáony) együtt a királynak alárendelt többi település is a főispán hatáskörébe tartozott. A fent említett vadsparkon kívül további, határleírásokban említett konkrét helyeket is összekapcsolhatunk a vadászattal. A zólyomi völgykatlan vadászó helyeire emlékeztetnek a Királyles típusú összetett magyar nevek. Ezeket királyi (král'ovská – ford.) vagy uralkodói (král'ova – ford.) leseknek lehet fordítani. 1285-ben a *Kyralleswy* helymegjelöléssel a Stojanov Lúka-i (Ztoyanrét-i – ford.) föld keleti határainál találkozunk. Slovenská Lupča (Zólyomlipcse – ford.) falucska területének déli határát a Garam folyó bal oldalán egy *Kerallése*-nek nevezett hely jelölte ki.²⁸ Mindkét esetben ezek erdős, magasan fekvő helységek voltak. Eredetük és jelentésük szempontjából megemlíthető, hogy a környéken mindmáig fennmaradtak a Strázsa és Strázs típusú helyi elnevezések. A vadászatok alatt, de a vadfogás és őrzés alatt is használt helyek (állások, lesek) funkcióját jelzi az összehasonlító, középkorban hivatalos és népi vadászati terminológia is a tágabb közép-európai térségben. A földesúr területe a falvak környékén gyakran, a vadászat kedvéért is, el volt választva és ki volt jelölve.²⁹ A királyi erdők határait a források csak kivételesen említik. A körülhatárolások a 14. század első harmadától megerősítik, hogy Zólyom megye tulajdoni határai átfedték a zólyomi erdők (*cum metis silvarum de Zolum*) távoli, külső határait. Az okiratok szokás szerint nem hangsúlyozzák az erdők tulajdonviszonyait, hanem közvetlenül a geográfiai objektumokat írják le.³⁰ A várbírtokok falvainak határaiban fekvő zólyomi királyi erdőkhoz fűződnek a konkrét vadászatokról szóló hírek.

A dubnici krónika leír egy vadászatot Zólyom megyében, amelyen 1353. november 26-án részt vett I. Lajos király. A vadászat alatt az ottani erdőből a királyhoz odaszaladt egy megsebesített medve (*ursus implagatus*). A király rátámadt a vadászgerelyével (*cum venabulo*) úgy, ahogyan már más medvéket is leterített. A medve azonban ledöntötte a földre és mindkét lábán huszonhárom sebet ejtett. Ha nem jött volna oda Besenyő János, a medve a királyt halálra sebezte volna. Besenyő János azonban a támadó medvét a kardjával megölte (*cum suo gladio*) és a királynak így megmentette az életét. A cselekedetért ennek ellenére az udvari emberek intrikája miatt nem jutalmazták meg.³¹ A megsebesi-

²⁸ RA II./2–3, 3245. szám, 319; Vysady I., 159. szám, 131.

²⁹ *Dąbrowski*: Studia..., 175-176; *Rösener Werner*: Der Wald als Wirtschaftsfaktor und Konfliktfeld in der Gesellschaft des Hoch- und Spätmittelalters. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 55. Jg., Heft 1, 2007. 21.

³⁰ *Nagy Imre* (ed.): Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis II. Budapest. 1881. 267. szám, 298; *Tóth Ildikó* (ed.): Anjou-kori oklevéltár XV. (1331). Budapest – Szeged. 2004. 405. szám, 234.

³¹ *Florianus Matthias* (ed.): Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Quinque-Ecclesiis. 1884. 171.

tett állat említése kapcsán egyenesen a medvehajtással kapcsolatos eseményekhez juthatunk el. A vadászgerelyen kívül figyelemreméltó adat van a kardról, amelyet a vadászat résztvevője magánál tartott. A nagy állatok vadászata során a medvék és a szarvasok ledöfésére (na dobíjanie – ford.) hagyományosan használt volt a kétélű kard is.³² Tekintettel az erdők előfordulására, Zólyom kedvelt vadászó- és királyi tartózkodási hely volt a következő években is. Egy 1359-ből származó levélben Gál archidiakónus I. Lajos király és Tvrdko boszniai bán kibéküléséről ír. Eközben megemlíti, hogy a király a feleségével a kutya-napok alatt (počas psích dní – ford.) (júliusban és augusztusban), hogy elkerülje a hőséget, elment Zólyomba, ahol pihenni fog, amíg a kutya-napok véget nem érnek.³³ A királyi székhelyet Zólyomban a vadászat kedvéért már az Árpád-háziak is felkeresték, miáltal a vadaskert és az erdőővők jelenléte a régióban megvilágítható. Az Anjou-uralom korszakából több „vadászatunk helyszínén” kiadott okirat származik. Eddig ennek a fajtának a legrégebb bizonyítéka Károly Róbert király datált okirata *in Zolio, loco venacionis nostre* 1340-ben.³⁴ Királyi vadászudvar vagy kúria szerepét töltötte be a zólyomi vár, amely I. Lajos alatt épült. Röviddel a halála előtt ide (*in Zolin, curia suae venationis*) hívta a király 1382 nyarán a lengyel katonai parancsnokokat és megparancsolta nekik, hogy esküdjenek hűséget vejenek és utódának, Zsigmondnak. Zólyom közelében volt egy Liget nevű további királyi vadász székhely is Ezen a helyen (*in Liget, loco venationis nostrae*) adta ki I. Lajos király adománylevelét a bolgár vajdának még 1369-ben. Valószínűleg a későbbi várról, Vigľašról (Véglesről – ford.) van szó.³⁵ Zólyomnak, mint királyi vadászó helynek a megjelölésével ismételtelen találkozunk Zsigmond uralkodása alatt is 1389-ben. Az akkori várak összekapcsolása a királyi vadászatokkal bejutott a köztudatba. A későbbi hatalmi küzdelmek kereteiben az 1446-os fegyverszünet alatt Ján Jiskra a Zólyom megyei várak átadását és felvásárlását hajdani jelentőségükkel indokolta. Szerinte a várakat a magyarországi királyok mindig azért építették és birtokolták, hogy örö-

---

kapitola, 166. Besenyő János személyére és rehabilitálására lásd *Zolnay: Vadászatok...*, 104–105.

³² *Ruttkay Alexander T.*: Chov dobytky, lov a rybolov vo včasnóm a vrcholnom stredoveku. In: *Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska*. Martin. 1999. 42.

³³ „*Ecce enim dominus rex cum domina sua consorte in hiis diebus canicularibus pro evitandis caloribus estivis versus Zolyum intendit proficisci et ibidem pausabit, quamdiu dies ibi caniculares expirabunt.*” *Thallóczy Lajos*: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter. München – Leipzig. 1913. IX. szám, 336; *Zolnay: Vadászatok...*, 191, 195.

³⁴ *Piti Ferenc* (ed.): Anjou-kori oklevéltár XXIV. (1340). Budapest – Szeged. 2001. 560. szám, 254–255.

³⁵ *Bielowski August* (ed.): Monumenta Poloniae historica II. Warszawa. 1961. 61. kapitola, 721.

müket leljék a vadászatban (*pro solaciis venaticis*).³⁶ Az eddig ismert itineráriumok (itinerárium = útikönyv, útinapló, útleírás – ford.) szerint I. Lajos és Luxemburg Zsigmond kedvelt tartózkodási helyei főleg a zólyomi várak, Végles [Slatina – Szalatna (ford.) – településsel együtt] és Lupča (Zólyomlipcse – ford.) voltak. A királyok ott főként a nyári hónapokban és ősszel tartózkodtak.³⁷ Tartózkodásuk alatt részt vehettek a vadászatokon és kihasználhatták a helyi halastavacsák szolgálatait (*služby miestnych rybníkárov* – ford.). A véglesi uradalomhoz tartozott a zólyomi medence egész keleti része (a Poľana hegység alatti régió – Podpoľanie), amelyben a véglesi vártól és Očová (Ocsova – ford.) falutól keletre hiányoznak (*absentujú* – ford.) a letelepüléssel kapcsolatos bizonyítékok az érett és a késői középkorban. Ez az állapot indokolta teszi azt a feltételezést, hogy a régió eme részében Zólyom megye határáig szándékosan be nem népesített királyi (vadász)területek voltak. Vadászat előkészületeiről beszél a levél, amelyet 1429. június 3-án küldött Pozsonyból a véglesi várnagy, Czekei Márton az alvárnagyának, Chery Péternek. Közölte vele, hogy Véglesre küldte a barátját, Erdóst (*amico nostro Erdews*) és két kutyát, egy *Sido* nevezetűt, és egy másik hasonlót a vadászat előtt, egy megállapított időben.³⁸ Ha csak a kutya nevéből egyenesen nem következik, hogy tulajdonnévről van szó vagy fajtanevérről, gúnynévről vagy talán Erdős személyes titulusról, (az eset – ford.) a vadász végrehajtó funkciójáról tanúskodhat a királyi udvarban.

Az uralkodón kívül saját erdőóvókat tartott a nemesség is. A csökkenő erdők a helységek és a falvak környékén nem csak a vadászatok helyszínei voltak, hanem a helyi gazdálkodás bevételi forrásai is. A tulajdonosok ezért ezt a térséget hagyták őrizni, miáltal védték tulajdonukat az esetleges károktól. A tulajdon őrzésével megbízott személyek ezért konfliktusba kerültek a lehetséges rendezavarókkal. Mičiná (Micsinye – ford.) falu köznemesei 1439-ben a király előtt panaszkodtak a besztercebányai polgárookra, akik a micsinyei erdőben megtámadták Pált, a micsinyei köznemesek familiárisát és erdőóvóját. A besztercebányaiak ezen felül elzavarták onnan az ökröket, s továbbá a micsinyei jobbágyok jószágait.³⁹ A legrészletesebb adatokat a zólyomi és a véglesi uradalom királyi erdőóvóinak feladatairól Korvin (Hunyadi – ford.) Mátyás uralkodásának a korszakából ismerjük. Az 1464-ből való okirat szerint a király előtt megjelentek

³⁶ Maliniak Pavol: Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku. Banská Bystrica. 2009. 181–182; Jurkovich Emil: Zólyomlipcse várának és uradalmának története. Pécssett. 1929. 48–49.

³⁷ Sebestyén Béla: A magyar királyok tartózkodási helyei. Budapest. é.n. 39–51; Engel Pál – Tóth Norbert C.: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1. Budapest. 2005. 55–85.

³⁸ MOL DL 43 787; Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Budapest. 1980. 297.

³⁹ MOL DL 63 952.

Plch Péter bíró, Babicz Péter és Czéger Mátyás esküdtek Môt'ová (Mátyásfalva – ford.) faluból, amely a zólyomi várhoz tartozott. Szavaik szerint az ottani jobbágyok régóta élvezték a szabadságot, amelyet nekik a magyarországi királyok adtak, Hunyadi Mátyás elődei. Az ebben a faluban élő jobbágyok mentesítve voltak a kamara haszna fizetése alól, valamint további rendes és rendkívüli adók fizetése alól is. Ki voltak véve a vámok és illetékek fizetése alól is a Magyar Királyságban. Nem voltak szolgálatra kötelezve, kivéve az erdők és az állatok őrzését, és a vadászatok teljesítését. A zólyomi vár várnagyai nem állítottak följük semmiféle tisztviselet. Abban az esetben, amikor a királynak állatot szállítottak, a zólyomi várnagy fedezte a költségeiket. A zólyomi vár várnagyai nem használhatták fel őket a vár őrzésére, sem más szolgálatokra. A magyar királyok által Mátyásfalvának adományozott okmányokat és kiváltságokat az előző nyugtalan időkben a csehek elégették (talán Jiskra katonáiról van szó), akik kifosztották a királyságot, főleg a hegyvidéket. Az említett bíró és az esküdtek ezért falujuk nevében az uralkodótól szabadságaik megtartását és megújítását kérték. A király ezt követően 1464. december 14-én kiadott egy okiratot, amely feljegyzi a bevezetett kiváltságokat és emlékeztet megújításának az okaira.⁴⁰

Mátyásfalva lakói kiváltágainak tartalma közelebbi figyelmet érdemel. Az első rendelkezés a gazdasági helyzet szempontjából fontos, a kamar haszna és egyéb adók alóli mentességet tartalmazott. A mátyásfalviak vámilletékeket sem akartak többé fizetni az egész országban. Még 1464. május 3-án Hunyadi Mátyás megújította Vel'ká Slatina (Nagyszalatna – ford.), Ocsova és Hrochoť (Horhát – ford.) erdőóvóinak a kiváltságait. A forrás hasonló rendelkezéseket tartalmaz és lehetővé teszi ezek összehasonlítását a mátyásfalvi kiváltságokkal. Az okmány szerint Szalatna, Ocsova és Horhát lakóinak Mátyás király elődei is megadták a kiváltságokat, akik mentesítették őket az összes rendes és rendkívüli adó, illeték és szolgálatteljesítés fizetése alól. A mentességet ismételten hangsúlyozza, ellenben nem említi a kivételt a vámfizetés alól.⁴¹ Az adómentességet Mátyásfalva esetében a falu királyi igazgatáshoz tartozásával és a jobbágyok kiadásainak megtérítésével kapcsolatos rendelkezéssel indokolhatjuk a királyhoz történő utazás esetén. Ellenben a fent említett települések a véglesi uradalomhoz tartoztak, amelyek Hunyadi Mátyás uralkodása alatt a Justh család birtokában voltak. Ez volt talán az ok is, ami miatt a kiváltságaikba nem volt belefoglalva a vámfizetés alóli mentesség is.

⁴⁰ MOL DL 24 339, pag. 5-6. Az okirat tartalma magyarul: *Tagányi Károly* (ed.): Magyar erdészeti oklevéltár I. (A továbbiakban: MEO I.) Budapest. 1896. 94. szám, 27–28.

⁴¹ Štátny archiv v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Bystrica (A továbbiakban: ŠA BB pob. BB), fond Obec Hrochoť (A továbbiakban: OH), číslo 3; MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár (A továbbiakban: MKL), Libri Regii V., pag. 618–619.

A Mátyásfalvának adományozott okmány további rendelkezése 1464-ben megemlíti, hogy a helység lakói nem kötelezettek más szolgálatokra, csak az erdők és állatok őrzésére és a vadászatok teljesítésére.⁴² A megfogalmazás foglalkoztatásra utasítja a mátyásfalviakat, akik erdőővői szolgálatot teljesítettek. Mégha az okmány közvetlenül nem is említi az erdőővő megjelölést, Mátyásfalvával összefüggésben hamarosan találkozunk vele. A Szalatnának, Ocsovának és Horhátanak megújított kiváltságok megemlítik az erdőővők vadászat teljesítési kötelezettségét a királynak és a véglesi vár várnagyának, akárcsak a várhoz tartozó erdők és vizek őrzését is.⁴³ Szemben a mátyásfalvi erdőővőknek adományozott kiváltságlevéllel, a véglesi uradalomból a király és a várnagy számára teljesített vadászatokat együtt említik az erdők és a vizek őrzése mellett. Bár lehet, hogy általános formuláról van szó, figyelembe kell venni a halastavakról és a halastó kultúrával kapcsolatos híreket Szalatna és Végles térségében. Egyúttal azonban hangsúlyozni kell, hogy ezeknek a halastavaknak az igazgatásához és karbantartásához önálló okmányok kapcsolódnak. Ha a vadászatot nem tartjuk az erdőővők mindennapos tevékenységének, az erdők őrzését a váruradalmakban alapfeladatuknak nevezhetjük.

A mátyásfalvi jobbágyoknak adományozott okmány továbbá megemlíti, hogy a zólyomi vár várnagyainak nem szabad fölējük semmilyen tisztviselőt (*officialis*) kinevezni. Ez a részlet megengedi feltételezni, hogy a helyi erdőővőknek kiváltságaik megújítása idején saját szervezetük volt. A forrás közvetlenül csak a település képviselőit, a bírót és a két esküdtet említi, és nem magyarázza meg a szolgálati helyzetüket. Az erdőővők szervezetéről szélesedő ismereteket közöl a szalatnai, ocsovai és horhádi erdőővőknek adományozott okmány. A kiváltságok király általi megújítására felkértek egy Simon nevű nyomozót és Balázskát Szlatinából (Simon zvaný Patra a Blazsko zo Slatiny – ford.), akiket olyan terminusokkal jelöltek, amelyek megmagyarázhatják a fő királyi erdőővőkkel (*venatorum nostrorum regalium magistris*) való kapcsolatot. További kérelmezők voltak Márton, Benedek és Péter Ocsovából, és társaival együtt András is Horhátból. Ezekről a személyekről az okmány megemlíti, hogy hasonló módon élnek. Egy további helyen Simont és Balázskát társaikkal együtt már fő erdőővökként jelöli a királyi kúriában (*in nostrae curiae magistros venatorum*), akiknek a kiváltságokat címezi.⁴⁴ Miután az erdőővők nagyszámú

⁴² „*Praeterea, quod aliqua onera servitorum obligati non fuissent, praeterquam ad custodiam silvarum et ferarum in eisdem existentium, ac ad venationem faciendum.*” MOL DL 24 339, pag. 5; Zolnay: Vadászatok..., 190.

⁴³ „*et tantummodo regiae Maiestati ac castellanos in castro nostro Wygles vocato pro tempore constitutis, venationes ad silvas et aquas ad dictum castrum pertinentes custodiae fuerint obligati.*” ŠA BB pob. BB, OH, číslo 3; MOL MKL Libri Regii V., pag. 618; Zolnay: Vadászatok..., 189.

⁴⁴ ŠA BB pob. BB, OH, číslo 3; MOL MKL Libri Regii V., pag. 619.

foglalkozási csoportot alkottak, sőt a múltban önálló falvakban éltek, valószínű, hogy a kiváltságok megújítására a vezetőik kérték fel őket a közösségekben. A. Samsonowicz szerint az erdőóvók szolgálati hierarchiájában a legalacsonyabb lépcsőfokot alkották az alerdőóvók és a felettük álló erdőóvók. Rájuk a magasabb helyzetű vadászok felügyeltek. A cseh forrásokban a vadászok szolgálati képviselőit már a 13. században a *venator curialis*, *summus venator*, *magister venatorum* titulusokkal jelölik. A lengyel források a 13. és 14. században az ilyen magas helyzetű vadászok számára a *venator maior* titulust használják, vagy a nem specifikus jelentésű *venator*-t, ami így akár hivatalt, akár szolgálatban lévő vadászt is jelölhet.⁴⁵ A királyi kúria említése 1464-ben a véglesi várra vonatkozatható vagy más királyi vadászkúriára a véglesi uradalomban. Azt sem lehet kizárni, hogy ez alatt a megjelölés alatt a vadászok közössége szerepel. A mátyásfalvai okmány további rendelkezése szerint abban az esetben, ha az erdőóvók az uralkodónak vadállatot vagy vadat szállítanak, a költségeiket a zólyomi várnagynak kell megtéríteni.⁴⁶ A király Zólyom vármegegyében való tartózkodásán kívül szó lehetett az elejtett vadak királyi udvarba történő szállításáról is. A legtávolabbi utazásra utal a vámmilleték fizetése alóli mentesség és a várnagyok felelőssége, hogy ne csak a nyilvánvalóan nem elhanyagolható kiadásokat térítsék meg. A kiváltságok végül megmutatják, hogy a zólyomi várnagyoknak nem szabad, hogy mátyásfalviakat kényszerítsenek szolgálatra a zólyomi várba, vagy hogy más szolgálatokat teljesítsenek az előbb említetteken kívül. A várnagyok szükséges lépéseit, hogy a mátyásfalviakat felhasználják a vár őrzésénél, az erdőóvók foglalkozása indokolja, akik tudtak banni a fegyverekkel.

A halastavak őrzői és az erdőóvók, akikről a 15. századi források említést tesznek, régi szolgálati szervezet folytatói voltak, amely legkésőbb az Anjoukorban fejezte be életét. Néhány volt szolgáló társadalmi helyzete, hála az adománybirtokoknak, könnyebbé válhatott. Gergely fiának, Bálintnak, valószínűleg 1372-ben, I. Lajos egy Jakab nevezetű birtokot adományozott Rybár (Halász – ford.) faluban. Utódainak, a nemesi eredetű Kovács család tagjainak, 1465-ben Hunyadi Mátyás megerősítette az adományozást. A vagyonszerzés hasonlóan alakult a szomszédos faluban, Hajnikban is. V. László király 1547-ben a hajniki

⁴⁵ *Čapský Martin*: Lov a jeho role na dvorech slezských knížat. In: *Dvory a rezidence ve středověku III. Všední a sváteční život na středověkých dvorech*. Mediaevalia Historica Bohemica 12. Supplementum 3. 2009. 215; *Samsonowicz*: *Łowiectwo...*, 193, 220–222. Rokon megjelöléssel találkozunk a véglesi uradalomban, ahol az 1404-ből származó okirat megemlíti a fő halastó-ört (úvázda hlavného rybníkára – ford.): „*magister piscinarum*.” *Ragač Radoslav*: *Rod Paškovecovo z Slatiny do nobilitácie*. Genealogicko-heraldický hlas. 9. roč., 1. č., 1999. 20–21.

⁴⁶ „*Dum autem aliquas feras regiae Maiestati adducerent, castellani dicti castris nostri Zoliensis eis expensas dare tenebantur.*” MOL DL 24 339, pag. 5.

Bobora György fiainak, Andrásnak és Tamásnak új adományt ajándékozott a településükön. Az előnév szerint a hajniki Bobor nemesi család elődeiről van szó.⁴⁷ A zólyomi (mátyásfalvai) és véglesi (mindenekelőtt horhádi) uradalmon kívül erdőóvó közösségeket találunk a lipcsei uradalomban, Pónikban is. 1400-ban Dávid zólyomi ispán Pónik település közösségének több kiváltságot juttatott. A település belső igazgatása szempontjából nem tartozott (a jogok közé) a szabad bíróválasztás joga sem, akit addig a zólyomi ispán iktatott be a hivatalnokai és familiárisai közé. Az okirat kiadása idején Pónikban királyi erdőóvók is éltek. A kiváltság szerint hozzájuk két egész és egy fél birtok tartozott.⁴⁸ A szomszédos várbirtokok erdőóvóihoz hasonlóan mentesek voltak az összes adó és illeték fizetése alól. 1473-ban ezt a szabadságot Hunyadi Mátyás megerősítette. Az erdőóvók (slobodníci – szabadosok) a település különálló és önállóan irányított részében éltek. A házaik, amelyek száma fokozatosan növekedett, Pónik alsó végén voltak. A legrégebbi okmány a lipcsei vár alá tartozó póniki szabadosok bírójáról 1558-ból ismeretes.⁴⁹ A funkció valószínűleg későközépkori eredetű.

Hunyadi Mátyás idejéből származik a figyelemreméltó okmány a fogságban tartott, megszelídített állatok tenyésztéséről. Az uralkodó Zólyom megyei tartózkodási helyeiről szóló ismeretek alapján konstatálhatjuk, hogy az uralkodó ismétlődően főleg Zólyomban és Besztercebányán tartózkodott.⁵⁰ A memoriálé (emlékeztető, napló – ford.) szerint, amelyet 1563 körül Hans Dernschwam írt, a besztercebányai rézműves vállalkozás vezetőinek kezdeményezéséből született Besztercebányán a Kamaraházban a Mátyás királynak szánt kert, amely Dernschwam idejéig fennmaradt. Volt ott egy legelő is, amelyen a lovakat legeltették. Thurzó János azt azért adta, hogy felépítsenek egy vadaskertet (oboru – ford.), amelyben özet és négy rókát tartott. A hely emiatt a *Reehgarten* nevet kapta. Rövid ideig oda fákat is kiültettek.⁵¹ Más adatot megszelídített állatokról 1499-ben a zólyomi városi könyvben találunk. A város a megivott borért és a táncoló medve (*ursus ludens*) elővezetéséért a várban fizetett és a bíró előtt.⁵²

⁴⁷ *Maliniak*: Osídlenie..., 76, 103.

⁴⁸ *Teleki József* (ed.): Hunyadiak kora Magyarországon XI. Pesten. 1855. CCCLVIII. szám, 86–87.

⁴⁹ MOL DL 17 505; ŠA BB, fond Zvolenská župa (A továbbiakban: ZŽ), Kongregačný protokol I., fol. 192/pag. 352; *Zemko Ján a kolektív*: Poniky 700 ročnė. Martin. 1982. 36, 165.

⁵⁰ *Horváth Richárd*: A hadakozó király: Hunyadi Mátyás itineráriuma. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a király udvarban 1458 – 1490. Budapest. 2008. 52–56.

⁵¹ *Ratkoš Peter* (ed.): Dokumenty k banickemu povstaniu na Slovensku (1525–1526). Bratislava. 1957. 469–470.

⁵² ŠA BB pob. ZV, MZV, MK I., fol. 89. Medvetáncoltatással kapcsolatos adatra Körmöcbányán 1450-ból lásd *Dvořáková Daniela*: Rytier a jeho král. Stibor zo Stiboric a Žigmund

Ebben az esetben a vadaskertben tartott vadállatról volt szó vagy inkább vándormulattatók előadásának a részéről.

A források említést tesznek a tulajdonjog idegen vadászterületen történő megsértéséről. Az orvvadászattal kapcsolatos okmányok ritkaságát korlátolt előfordulásukkal indokolhatjuk az erdők őrzése és a magas büntetések fizetése miatt. 1465-ben az országos bíró elrendelte Gyarmathy László panaszának kivizsgálását, aki Szűz Mária megtisztulásának ünnepei táján Nógrád megyéből Erzsébet királyné megbízása alapján elküldte a jobbágyát a zólyomi várhoz tartozó erdőbe vadászatra (*causa venacionis*). A jobbágyot az erdőben a zólyomi várnagyok, Disznósy László és Daróczy János familiárisai feltartóztatták, akit ezt követően megvakítottak.⁵³ A kegyetlen büntetésnek az állítólagos orvvadászat miatt kétségtelenül főleg elrettentő hatása volt. Korabeli (ritka) jelenségről volt szó, amellyel nyugat-európai környezetben is találkozunk. A jogosulatlan vadászaton ért parasztot gyakran megkínózták, megvakították vagy egyéb módon megnyomorították.⁵⁴

A későközépkorból fennmaradt legtöbb és legtartalmasabb okmány a vadászat feudális jogával kapcsolatos bírósági vitákat is bemutatja. A véglesi uradalom birtokosának, Justh Andrásnak a panasza szerint a dobronivsky (dobornyai – ford.) várnagy jobbágyai 1489-ben vadásztak tiltott magánerdőiben (*silvas prohibitas*) és ugyancsak halásztak tiltott vizeiben.⁵⁵ 1492-ben II. László király megtiltotta a zólyomi és a dobornyai várak várnagyainak és embereiknek, hogy Justh András erdejébe belépjenek és ott bármifajta vadakat vagy vadat fogjanak. András azelőtt a király előtt panaszkodott, hogy a várnagyok és erdőben vadászó embereik a vadakat teljesen el akarják űzni.⁵⁶ Orvvadászat ügyben a bíró(sági) hatáskorról folytatott vitát a Zólyom megyei bíróság előtt 1511-ben a zólyomi várnagy, Stevniczky Miklós, a turóci prépost képviselőjével/helyettesével (zástupca – ford.), Márton szerzetessel. Az okai Sielnica (Szélnye – ford.) falu préposti jobbágyai voltak, akik hét vaddisznót (*septem apros silvestres*) megölték. A zólyomi várnagy a megbüntetésüket kérte, amit a prépost állítólagos kép-

---

Luxemburský. Budmerice. 2003. 181-182. Magyar kiadásban: *Dvořáková Daniela*: A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Pozsony. 2009.

⁵³ „*prefatum iobagionem... silva in eadem repertum mox ibidem videm oculis eruisse.*” MOL DL 65 934; *Fekete Nagy Antal – Borsa Iván* (eds.): A Balassa család levéltára 1193–1526. Budapest. 1990. 380. szám, 132.

⁵⁴ *Dinzelbacher*: Mensch..., 186.

⁵⁵ MOL DL 63 347; Borsa Iván (ed.): A Justh család levéltára 1274–1525. (A továbbiakban: Justh cs. lt.) Budapest. 1991. 396. szám, 144.

⁵⁶ „*adeo ut prefatas silvas suas feris penitus spoliare et privare interemini.*” MOL DL 63 364; Justh cs. lt., 427. szám, 156.

viselője/helyettese igyekezett elkerülni.⁵⁷ A vadászat elterjedésére utalnak faluhelyen általában a jobbágyi kötelezettségek, amelyekhez Zólyom megyében az apróvadak fogása is tartozott. Egy dubovai (garamszentmiklósi – ford.) jobbágy tanúvallomása szerint 1517-ben Brezno (Breznóbánya – ford.) városka lakói minden évben kötelesek voltak a lipcsei várba tizenkét nyest/nyuszt szőrmejét beadni.⁵⁸ Az erdőóvók jelenléte ebből a szempontból biztosította az orvvadászat elleni védekezést, a nagymértékű vadászatot és az erdők megkárosítását. A vadhajítás idején állásfoglalás volt (arról), hogy a vadászók szándékosan, vagy szándék nélkül is, idegen területre lépjenek. A földbirtokosok között a vadászatok következtében támadt vitákat igazolja a Zólna-i (zolnai – ford.) Stek Jánosék és Istvánék bírói szék előtt tett nyilatkozata. 1523-ban nyilvánosan megtiltották szomszédaiknak, a Lukové-i (zólyomlukói – ford.) Miklósnak és jobbágyaiknak, hogy zolnai falujuk határában vadásszanak.⁵⁹ És amikor a középkori erdőben viszonylag gyakran találkozunk a disznók és marhák legeltetésével kapcsolatos vitákkal vagy fakivágással, a vadászatok miatti viták specifikusan a nemesség kiváltágos közegével függenek össze. Amíg az erdők kihasználásának mértékéről és felhasználásáról van szó, a kutatások éppen a bírósági perekben szereplő szociális kategóriák megkülönböztetésére figyel(meztet)nek.⁶⁰

A vadak vadászata és a vadállatok húsának fogyasztása tipikusan nemesi környezetben és a jelentősebb személyiségek városi megvendégelésekor volt jellemző. A nemességnél az apróvadak szőrmejének tulajdon(lás)a is megfigyelhető. A lakodalmi kelengyék összeírása szerint, amelyeket 1572-ben Beniczky Ferenc adott Fruzsínának, a megboldogult Micsinszky János lányának ruhanevelői között nyestszörméből varrottak, de róka bőrből varrottak is voltak. Beniczky Ferenc 1576-os végrendeletében a feleségére, Katalinra, farkas hátszöréből és róka vörös szöréből varrott ujjpárnát hagyott. A feleségének elkészítésre adott kis nyestszörméket is bársonnyal, és nyestek szőrmejével bélelt damasztot.⁶¹ A Beniczky Benedek és Nevéry János földbirtokosok között 1580-ban

⁵⁷ *Matulay Ctibor*: Kongregačný protokol Zvolenskej župy 1506–1579. Diplomová práca. Bratislava. 1962. 62–63. szám, 121 (A kézirat megtalálható a Szlovák Történelem és Levéltár Tanszéken, a pozsonyi Komenský Egyetem Filozófia Fakultásán).

⁵⁸ *Maliniak Pavol*: A zólyomlipcsei uradalom lakóinak tanúvallomásai, mint a régió késő középkori történelmének forrása. In: *Discussiones Neogradienses* 10. Uradalmak kora. Salgótarján. 2010. 16.

⁵⁹ *Matulay*: Kongregačný..., 355. szám, 202.

⁶⁰ *Rösener*: Der Wald..., 29–30.

⁶¹ *Čičaj Viliam a kolektív* (eds.): *Turci v Uhorsku I*. Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VII. Bratislava. 2005. 72. szám, 253, 74. szám, 258. A főnemességnek történő szörmék szállítására vall az esküvői kelengye jegyzék a Dobrá Niva-i (dobornyai – ford.) uradalomban 1515-ből. Izsota, Frangepán Bernát lánya, nemcsak nyestszörmét birtokolt, hanem cobolyt és hermelint is.

folyó vitából megtudjuk, hogy Beniczky Benedek 1568-ban a karácsonyi ünnepek alatt János atyjának, Nevéry Mátyásnak ajándékozott két farkasbundát farkas hátszöréből varrva vagy (ki)készítve, 4 arany értékben.⁶² Az árukból arra következtetünk, hogy a kidolgozott farkasbundának viszonylag magas értéke volt. A közvetlen farkasvadászaton túl felállított csapdával is foghatták. Egy részletes határleírás Sielnica (Szélnye – ford.) és Trebuľa (Zólyom melletti település – ford.) lakossága között a 17. században vagy farkasfogásra való vermet, vagy farkasodút említ.⁶³

A vadászattal kapcsolatos ismereteink végül is végső alakot adnak az erdő-óvók határok kijelölésében való részvételének. A Zólyom megye által 1501-ben kiadott okmány szerint a mátyásfalvai királyi erdőóvók megnézték és kijelölték a Breznica völgyében a dobornyai és a Šášová-i (sásovai – ford.) várbirtokok közötti határokat. Aztán ott volt az Ostrá Luka-i (osztrolukai – ford.) György birtokhatárának a kijelölése is a Brdo hegy környékén.⁶⁴ 1519-ben Zólyom megye képviselői kihallgatták a mátyásfalvai és horhádi erdőóvókat, akik a megyei vezetés megbízásából elvégezték a véglesi uradalom határainak szemlélését. Az oka Dóczy Damián cselekedete volt, aki elűzette ocsovai jobbágyának 90 disznóból álló kondáját.⁶⁵ Az erdőóvók vitás helyeken való jelenlétének indokait megmagyarázhatják Mátyásfalva lakóinak tiltakozásai a bíróság előtt 1535-ben és 1536-ban. A bíró és az esküdtek az egész falu nevében panaszkodtak a zólyomi kapitányra, Thurn Kristófra, és főleg a véglesi és a dobornyai hivatalnokokra, akik megtiltották nekik az erdőbe való belépést. A mátyásfalvai szabadosok ezzel szembehelyezték, hogy régi szabadságaik szerint egyes királyi erdőkben vadászatot folytathatnak.⁶⁶ Egy 1464-es kiváltságlevél ugyancsak megemlíti az erdőóvók vadászatok végzésével kapcsolatos kötelezettségét, de semmiképpen nem a nemkijelölt erdőkben, (hanem azokban,) amelyekben ők végeztek el [(a kijelölést) – ale nijako nevyedzuje lesy, v ktorých sa mali uskutočnovat' – ford.]. Az erdőóvók jogosultságát a véglesi és dobornyai urada-

Thallóczy Lajos – Barabás Samu (eds.): A Frangepán család oklevéltára. Második kötet 1454–1527. Budapest. 1913. CCC. szám, 303.

⁶² „*duas pelles lupinas ex dorso lupi confectas.*” ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol II., pag. 155.

⁶³ 1628. év „*praedictam foveam lupinam, vulgo wlchia jama vel farkas verem vocatam.*” Slovenský národný archív v Bratislave, fond Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci, Autentický protokol litt. B, pag. 335. Vesd össze a Bzovík-i (bozói – ford.) prépostság határainak kijelölésével 1471-ben: „*per fossatum ascendit ad fossam vulpis liska jama.*” MOL DL 25 232.

⁶⁴ MOL Diplomatikai fényképgyűjtemény 254 207. Listinu nesprávne interpretoval *Zolnay*: Vadászatok..., 190.

⁶⁵ *Matulay*: Kongregačný..., 299. szám, 187. A mátyásfalvai erdőóvók tanúvallomásait a határvi-ták idején gyakran felhasználták a későbbi korokban is. Lásd például MEO I., 169. szám, 238.

⁶⁶ ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I., fol. 105/pag. 206, fol. 110/pag. 215.

lom erdőibe való belépésre nyilvánvalóan a régi rendelkezésekkel indokolhatjuk. A különszolgálatot nyújtó jobbágyok meghatározott előjogokhoz és kötelezettségekhez igazodtak. Ezeknél a személyeknél a szabadosok megnevezései honosították meg. Az erdőóvók alkalmazásának a bejárások elvégzésénél gyakorlati jelentősége volt, amennyiben olyan személyekről volt szó, akiknek rálátásuk volt a királyi területekre. Az ismereteikkel, különösen a határok esetében, következetesen összefogtak a határviták alatt tett tanúvallomásaik.

(Szlovákból fordította: Kiss László)

Summary

From the history of game keeping and hunting in Zvolen County in the Middle Ages and beginning of the Modern period

Besides agriculture and ore processing, hunting of wild animals presented supplementary resource of living at the middle reaches of river Hron already in the early Middle Ages. This can be proved by finds of bones of a deer, roebuck, wild boar, bear, hare as well as already extinct aurochs at Slavic localities Sliach and Kalamárka. In the area of Zvolen County, the royal gamekeepers engaged in hunting and game keeping and organisation of the Arpadians kings hunting from the 12th century at the latest. References to its division into centenas (centurion as a representative of this unit) can be already found in the second half of the 13th century. During the 14th century, after dynasty of the Angevins had come to rein, transformations of the old servant organisation to a new type of privileged gamekeepers or fishermen came into being. Modernisation during this period is represented also by a new gothic castle near the town Zvolen. Concrete rights and duties of the villeins (peasants) carrying out hunting and game keeping duties are known from two documents confirmed by the king Matthias Corvinus in 1464. There is also information from the same period of conflicts among nobles squires because of game hunting in somebody else's forests. Violating of hunting laws at one's land was punished. In the documented case the Zvolen castle officials had a villein blinded as he was caught by illegitimate hunting. At the end of the Middle Ages documents of a tamed bear and a game preserve, where mining entrepreneur Joannes Thurzo kept a doe and foxes give evidence of bonds between men and the wild nature. Presence of royal forests in the Zvolen County contributed to slowing of settlement in some parts of the region. At the same time it encouraged formation of specific category of villein inhabitants having certain privileges.

Miskei Antal

**A CSEPEL-SZIGETI TELEPÜLÉSEK
MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSE A 16–17.
SZÁZADBAN**

1. A Csepel-sziget jogállása a 16–17. században

A 47 kilométer hosszú, 3–10 kilométer szélességű és 247 km² területű Csepel-szigetet, amely a középkorban királyi magánuradalomnak minősült, az 1514. évi 3. törvénycikk 4. paragrafusára és az 1518. évi II. törvénykönyv 18. cikkelye a koronauradalmak közé sorolta be.¹ Ezt a különleges jogi helyzetet a megszálló török hatalom is figyelembe vette, s Buda elfoglalása után I. (Nagy, másként Törvényhozó) Szülejmán szultán (1520–1566) az egész birtoktestet *szultáni hász-birtokká* nyilvánította. A Kuvin-szigeti náhije központja Ráckeve lett, ahol az 1540-es évektől egészen a „hosszú háború” (1591/1593–1606) kitöréséig egy *kádi* és egy *kádi-helyettes (hodzsa)* működött.²

---

¹ Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Fordították és jegyzetekkel ellátták: Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső. Bp., 1899. 708–709. (1514:3. tc.) és 760–761. (1518:18. tc.) (a továbbiakban: CJH, 1899.) Az 1526 előtti viszonyokra: Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 42–44.; Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 81–83. és 182–185.

² Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 133–134. (A továbbiakban: Szakály, 1981.); Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1982. 122. (Magyar História); Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. 124. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) (a továbbiakban: Hegyi, 1995.); Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997. 109. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.) (a továbbiakban: Szakály, 1997.)

1. Táblázat

A Csepel-szigeti pénzelszámolási kerület adóbevételei (1543–1569)³

Időpont	Adóbevétel három évre		Adóbevétel egy évre	
	akcse	forint	akcse	forint
1543–1546	709 000	14 180	236 333	4727
1546–1549	1 060 000	21 200	353 333	7067
1556–1559	1 203 000	24 060	410 000	8020
1559–1562	1 600 000	32 000	533 333	10 666
1563–1566	1 540 500	30 810	513 500	10 270
1566–1569	1 481 500	29 630	493 833	9877
Átlag	1 265 666	25 313	421 889	8438

A sziget jelentőségét – kedvező földrajzi adottságain kívül – nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy Ráckeve 1546-tól a Budai Szandzsák tizennégy hászvárosa egyikének, s egyben kerületi székhelynek (*náhije*) számított.⁴ A település jómódú szerb kalmárai Gyurkó Bogdán főbíró és Jovan Bozsity vezetésével 1543-tól 1546-ig 709 000 akcséért bérelték ki a Kuvin-szigeti mukátaa adó- és vámbevételeit. A kezeseket a mezőváros leggazdagabb polgárok adták, úgymint: Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukács Borgo, Jano Vilarik, Koszta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovit, Vuk Jovit, Nikola Fodrik, Gyurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik és Vendel Jakanik.⁵

1546-ban Dimitri és Albert kevei bírák Bagoszlav Nikola, Antal Radosevik, Marko Rankovik, Gyura Cservenik, Koszta Balazovik, Jovan Rezanovik, Balázs Kordik, Tomás Kalmár, Jovan Bozsity és Jako Anosik ráckevei, Hegedűs Gergely és Török Márton szőlősi, Takács János és Takács Tamás (sziget)szentmiklósi, Orbán bíró és Mészáros Péter csepeli, Vas Gyúró és Mácsi János laki, Lőrinc bíró és Csáni Benedek hárosi, Ambrus bíró és Tót Márton tököli, Kozma bíró szentmihályi, Kozma Gergely, Lukács Imre és Kozma Tamás (sziget)újfalusi, Bíró Ambrus és Rába Bertalan (sziget)szentmártoni, Vesztő Miklós és Viski János (sziget)becsei, Lövé Imre és Sas Benedek gyálai, Földvári Antal

³ *Velics Antal – Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. II. kötet. Bp., 1890. 10–11., 56–57., 187., 259. és 295. (A továbbiakban: *Velics – Kammerer*, II. 1890.); *Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Bp., 1962. 602–603. (A továbbiakban: *Fekete – Káldy-Nagy*, 1962.)

⁴ *Makkai László*: Pest megye története. In: Pest megye műemlékei. I. kötet. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Bp., 1958. 105. (a továbbiakban: *Makkai*, 1958.); *Miskei Antal*: Török kori magyar városok. Debrecen, 1998. 9. 3. jegyzet (A továbbiakban: *Miskei*, 1998.)

⁵ *Velics – Kammerer*, II. 1890. 10.

és Földvári György makádi, Nagy István és Hegedűs Benedek simonfalvai, Borbás Bolgár és Kilit Lőrinc lórévi kezesek segítségével hajtották be a környék lakóitól az adót.⁶

1548. december 2-án Mohamed bin Murad szpáhi és Dzsfar *ulúfedzsi* (várvédő lovaskatona) az eredeti összegre 100 000 akcsét ráígért, így a Csepel-szigeti adókörszet kincstári jövedelmének beszedése muszlim (Abdurrahman, Kászim, Sabán, Mimár Türki), majd nem sokkal később zsidó (Píri Ali, Ibnjamín) üzletemberek kezébe került, ami jelentősen megnövelte a helybeliek adóterheit. Az 1. táblázatból leolvasható, hogy az 1543–1546-ben befolyt összeg két–három évtized alatt több mint a duplájára emelkedett: 1559–1562-re 1 600 000 akcsére, 1566–1569-re 1 481 500 akcsére. A kevei „rácok” – szerbek és görögök – persze nem szorultak ki teljesen ebből a nagy haszonnal kecsegtető üzleti vállalkozásból, hiszen 1572-ben még mindig a görög származású ráckevei polgár, Latomus (Építész) publikánus számított a legbefolyásosabb adószedőnek.⁷ A kutatás jelenlegi szakaszában nem könnyű eldönteni, vajon ugyanarról a személyről van-e szó, aki az 1550–1560-as években Mimár Gyorgye (magyarosan: Építész György) néven Cegléd, Nagykőrös és Ráckeve jövedelmeinek bérletfelügyelői tisztét látta el, vagy csupán névhasznalással állunk szemben.⁸

***

II. Ferdinánd magyar király (1619–1637) 1622. július 4-én az akkor Pilis megyéhez tartozó Ráckevét Szentmiklós, Makád és Becse falvakkal, Tököl, Háros, Csepel, Szentmihály, Csép, Gyála, Lórév, Majorháza (ma: Majosháza), Szentmárton és Szőlős pusztákkal egyetemben 3000 magyar aranyforintért hivatali idejére galántai Esterházy Pál aranysarkantyús lovagnak, nógrádi főkapitánynak adományozta, mivel három évvel korábban a gróf az országban dúló zavargások idején hűségesen kitarzott a Habsburg–dinasztia oldalán, s mint a mezei hadak kapitánya, részt vett a cseh- és a morvaországi hadjáratokban.⁹ Őt

⁶ Velics – Kammerer, II. 1890. 57.

⁷ Makkai, 1958. 106.; *Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Bp., 1974. 114. és 143. (Humanizmus és reformáció 4.)

⁸ *Szilágyi Mihály*: Társadalmi és gazdasági viszonyok a Duna mentén a török hódoltság korában. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szerk.: *K. Balog János*. Szekszárd, 1978. 64.; *Fenyvesi László*: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. In: *Századok*, 1986. 120. évf. 1. sz. 141. 83. jegyzet

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fól. 53–54.; *Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 246.; *Darkó Jenő*: A mezővárosi fejlődés egy példája: Ráckeve XV–XVII. század (Sajátosságok Ráckeve mezővárosi fejlődésében). In: *Falvak, mezővárosok az Al-*

évvel később, 1627. április 26-án a király úgy rendelkezett, hogy az eredetileg ideiglenesen kapott Csepel-szigeti birtokok jövedelme Esterházy Pált élete végéig megillessen.¹⁰ Az adományt III. Ferdinánd (1637–1657) 1638. március 22-én Pozsonyban, illetve I. Lipót (1657–1705) 1657. június 17-én Bécsben kiadott diplomái az utódokra is kiterjesztették. Az uradalom 1622-ben 3000 forintért, 1627-ben 5991 forint 62 dénár és 1 obulusért, 1638-ban 16 336 forint 1 dénár és 80 obulusért, 1657-ben 24 565 forint 32 krajcárért jutott magánkézre.¹¹

A török kiűzését követően rövid időre a Budai Kamarai Adminisztráció tisztviselői látták el a Csepel-sziget igazgatási feladatait. Esterházy István és testvérei, Ágnes és Katalin grófnők, miután megegyeztek egymással, a családi központtól távol eső és nem túl jövedelmező birtokukat eladták gróf Heissler Donát – teljes nevén: Donat Heissler de Heitersheim – császári tábornoknak. Az 1695. június 13-án Bécsben megkötött adásvételi szerződés értelmében az új tulajdonos messze áron alul, 24 565 forint 32 dénárért – más vélemény szerint 42 500 forintért – jutott hozzá a körülbelül 44 000 kataszter holdnyi területű uradalomhoz, amelyben egy mezőváros (Ráckeve), négy falu (Szentmiklós, Tököl, Becse, Makád) és nyolc puszta (Csepel, Háros, Szőlős, Majosháza [!], Szentmihály, Csepgyalom, Szentmárton, Lórév) feküdt. Érdekes módon ez a 24 565 forint 32 dénárnyi vételár pontosan megegyezett azzal az összeggel, amelyet Esterházy Miklós és Esterházy Sándor 1657. június 7-én fizetett ki az uralkodónak az adomány megerősítéséért.¹²

Heissler generális 1696-ban váratlanul elhunyt. Özvegye, Maria Barbara grófnő – uralkodói engedéllyel – 1698. augusztus 4-én 85 000 forintért eladta az erdőkben és vadakban gazdag, vadászatra kitűnően alkalmas szigetet a századforduló legtehetségesebb hadvezérének, Francois-Eugène de Savoie-Carignan-

---

földön. Szerk.: *Novák László és Selmeczi László*. Nagykőrös, 1986. 364. (Az Arany János Múzeum Közleményei IV.) (a továbbiakban: *Darkó*, 1986.)

¹⁰ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 55–56.; *Darkó*, 1986. 365.

¹¹ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 57–58. (1638) és III. H. 1. fol. 33–34. (1657); *Darkó*, 1986. 365. és 369.

¹² MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. III. H. 2. fol. 142–148.; *Schönherr Gyula*: A bécsi udvari kamara levéltárának magyar vonatkozású oklevelei (II. közlemény). In: *Történelmi Tár*, 1877. 729. (a továbbiakban: *Schönherr*, 1877.); *Ybl Ervin*: Szavoyai Jenő herceg ráckevei kastélya. Különlenyomat a Szépművészeti Múzeum Évkönyvének III. kötetéből. Bp., 1925. 51.; *Veszprémy Fejes György*: A ráckevei református egyház és község története. Tahitótfalu, 1927. 8. (a továbbiakban: *Veszprémy Fejes*, 1927.); *Milhoffer Sándor*: Adalékok a királyi család ráckevei uradalmának történetéhez. Bp., 1940. 6–7. (a továbbiakban: *Milhoffer*, 1940.); *Löchli, Otto*: Die deutsche Mundart von Szigetújfalu. Wien, 1968. 12. (a továbbiakban: *Löchli*, 1968.); *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. III. kötet. 1681–1697. Bp., 1985. 156. Nr. 2749. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 10.) (a továbbiakban: *Borosy*, 1985.)

nak, közismertebb nevén Savoyai Eugénnek (1663–1736). Ebből az összegből a herceg mindössze 15 000 aranyat fizetett ki, 20 000 forintot a király vállalt magára, a maradék 50 000 forintot pedig egy éven belül kellett törleszteni.¹³

A 16–17. században tehát a Csepel-szigeten is érvényesült a „kettős birtoklás” és a „kettős adóztatás” gyakorlata. Ez azt jelentette, hogy az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság illetékesei egyaránt igényt tartottak a Hódoltságban fekvő birtokaira, illetve az ott élők szolgáltatásaira. A török uralom alatt sínylődő népesség természetesen nem vonhatta ki magát az adófizetés kötelezettsége alól, hiszen azzal saját pusztulását idézte volna elő. Némi könnyítést jelentett, ha egyesek átalányösszegben róhatták le tartozásaikat, de a kevésbé gazdag vagy a sokszorosan agyonsarcolt falvak a legkisebb változást is azonnal megérezték. A népesebb és gazdaságilag erősebb Ráckeve lakói sem zárkóztak el a kétféle adózás alól, mert akkor nehezen megszerzett kiváltságaikat sodorták volna veszélybe.¹⁴

2. Mezőgazdasági viszonyok

A Csepel-szigeti települések 16. századi mezőgazdasági viszonyairól a Budai Szandzsák 1546–1590. évi összeírásai tájékoztatnak. A 2. táblázat adatai szerint a törökök 1562-ben búza- és kevert (árpa, köles, zab, rozs) tized címén 9910 kile gabonát szedtek be a nyilvántartásba vett lakosoktól, ami – magyar mértékegységre átszámítva – 25 421 mázsa szemtermésnek felel meg. Szigetcsép neve azért hiányzik a táblázatból, mert lakóit Tökölön írták össze: „A falu néhány rájája Tököl faluban íratott össze, de itteni földjüket ugyanúgy művelik. A jövedelem 576 akcse.”¹⁵

A szóban forgó helységek közül Háros, Szigetszentmiklós, Tököl termelése jónak mondható, míg Ráckevének, Szigetújfalunak és Simonfalvának az évi 1000 mázsát sem érte el. Ha az egy háztartásfőre jutó gabonamennyiséget nézzük, akkor Makád (55,68 q), Háros (42,45 q), Szentmihály (41,66 q), Szőlős (41,62 q), Lak (41 q), Simonfalva (41 q) Gyála (39,91 q) és Szigetszentmiklós (39,43 q) a sorrend, vagyis a sziget északi és déli részén fekvő települések kerülnek az élre.

¹³ Pest megyei Levéltár (A továbbiakban: PmL) V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsíratok. 13/a. kötet. Ráckevei krónika (1600–1836). 19. p.; *Schönherr*, 1877. 729.; *Magdics István*: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 102. (A továbbiakban: *Magdics*, 1888.); *Milhoffer*, 1940. 6–7.; *Löchli*, 1968. 12.; *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. IV. kötet. 1698–1702. Bp., 1986. 47. Nr. 3297. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 11.) (a továbbiakban: *Borosy*, 1986.)

¹⁴ *Makkai*, 1958. 99–102.; *Szakály*, 1981. 81–86. és 121–128.

¹⁵ *Káldy-Nagy Gyula*: A Budai Szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp., 1985. 9. és 181. (Pest megye múltjából 6.) (a továbbiakban: *Káldy-Nagy*, 1985.)

Annál feltűnőbb, hogy a ráckevei gazdák fejenként mindössze 1,01 mázsa gabonát takarítottak be. Ezt a mennyiséget nemhogy értékesíteni nem lehetett, de még a helyi szükségletet sem fedezte. Ha ugyanis egy kg kenyér elkészítéséhez 0,75 kg lisztet használtak fel, akkor a 101 kg búza – nem számolva az őrlési veszteséggel – 134,6 kg kenyér sütésére volt elegendő, ami napi 37 dkg kenyér fogyasztását jelentett volna egy családfőnek.¹⁶ Ebből a nevetségesen alacsony értékből joggal következtethetünk arra, hogy a 16–17. században Ráckeve gabona-behozatalra szorult. Két ráckevei kereskedő, Váci Péter és veje, Somodi András 1636 tavaszán Hatvanból hoztak gabonát, amikor Atkár és Halász falvak között tragikus baleset érte őket: a kocsiját javítgató Váci fején keresztülment a jármű, és a szerencsétlen kalmár a helyszínen behalt sérülésébe.¹⁷

2. Táblázat
A Csepel-szigeti települések gabonatermelése (1546–1590)¹⁸

A település neve	1546		1562		1580		1590	
	háztartás fő	gabona (mázsa)	háztartás Fő	gabona (mázsa)	háztartás fő	gabona (mázsa)	háztartás fő	gabona (mázsa)
Csepel	28	231	67	1796	72	2629	60	2373
Háros	28	410	73	3099	54	2088	45	2088
Szőlős	16	180	53	2206	46	1642	44	1693
Lak	5	205	?	?	?	374	?	374
Szentmiklós	49	385	115	4535	100	3458	96	3565
Tököl	47	385	111	3206	80	2203	70	2232
Szentmihály	5	180	24	1000	28	475	22	461
Újfalva	14	231	30	841	32	770	22	769
Szentmárton	26	282	42	1313	40	2062	30	2052
Ráckeve	300	128	630	641	530	154	240	154
Becse	15	154	62	2052	58	646	48	1026
Lórév	12	180	36	1180	36	605	34	539
Simonfalva	3	103	6	246	8	128	6	128
Makád	18	272	35	1949	43	1159	38	21159
Gyála	16	231	34	1357	35	1247	30	1154
ÖSSZES	577	3352	1218	25 421	1162	19 266	785	19 393

¹⁶ *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Bp., 1963. 53. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 29.)

¹⁷ *Fekete Lajos*: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Bp., 1993. 361. (Budapest Oriental Reprints. Series A. 6.)

¹⁸ *Káldy-Nagy*, 1985. 109–110., 181–182., 274–275., 293–294., 399., 404–405., 418–419., 505–506., 527–528., 582–583., 586–587., 592–593., 613–614., 656–657. és 664–665. A táblázatban feltüntetett települések egy része (Háros, Szőlős, Lak, Szentmihály, Simonfalva, Gyála) napjainkra elenyészett. A ma is meglévők közül Szigetszentmiklós = Szentmiklós, Szigetújfalu = Újfalva, Szigetszentmárton = Szentmárton, Szigetbecse = Becse néven szerepel a táblázatokban. Csepel az ország fővárosának, Budapestnek a XXI. kerülete.

A település protestáns lelkésze, Skarica Máté a gyenge gabonatermést a rossz minőségű, homokos talajjal indokolta: „Öregbedék csak habos homokom, Ki mostan is szomszéd pusztaságom” ezért – folytatja – „Dunántúl volt vetésem szántásom, És az Dunát oly kicsinynek tudom, Meglábolta az én ékes barmom.”¹⁹

Skarica okfejtésében lehet némi igazság, hiszen a szigetcsépiek is a Duna túl-só partján fekvő Csura (?) község földjét fogták művelés alá, hogy elegendő gabonához jussanak.²⁰ A ráckevei Antal bírós és Nikola fia Jurin Lóréven az ún. „papok földjét” bérelték gabonatermesztés céljából: „A papok földje a nevezett faluban [Lóréven]. Mivel az említett föld üres és elhagyott, birtokba adása jogos. A Kuvin [Ráckeve] városban lakó Nikola veled [fia] Jurin és Antal bírós nevű gyaurok ezért a tapu-illetéket [birtoklási illetéket] róla megfizették és a tized megadásának a feltételével az új szultáni defterben az a nevükre íratott. A jövedelem a tizedekből 100 akcse: búzatized 8 kile [205,2 kg] és kevert tized 4 kile.”²¹

1559-ben a Tököl melletti „László Ersik” (Szalkai László egykori esztergomi érsek) majorsága is a ráckeveiek kezén volt, amelyből a saját részét Marko Isztenik 5000 akcséért adta el a tökölieknek.²² Végül az sem elhanyagolható körülmény, hogy a törökök 1580-ban és 1590-ben *búza-szalárije* címén a terménytizedet – 1540 kg szemtermés után – Ráckeve külbirtokáról szedték be.²³

Mégsem valószínű, hogy kizárólag a környék földrajzi adottságaival magyarázható a hászváros agrártermelésének alacsony szintje. Ha a forrásokat tüzetesebben megvizsgáljuk, kiderül, hogy a Csepel-sziget valamennyi lakott községének határhasználatában a szántóföldi gabonatermesztés állt az első helyen. Szigetbecse, Lórév, Simonfalva, Makád és Gyála magas adótételeit látva pedig még az is elképzelhető, hogy részben ezek a települések, részben az alföldi oldalon fekvő falvak jobbágyai biztosították a keveiek gabonaszükségletét: Imrefalván 38, Kiskunlacházán 43, Húgyén 48, Peregen 56, Bankházán 81 mázsa átlagtermés jutott egy háztartásfőre. Sokkal valószínűbb tehát, hogy Ráckeve gazdasági

¹⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK) Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1.; *Magdics*, 1888. 90–91.

²⁰ *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp., 1970. 28. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) (a továbbiakban: *Káldy-Nagy*, 1970.)

²¹ *Káldy-Nagy*, 1985. 405.

²² *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1559. évi összeírása. Bp., 1977. 271. (Pest megye múltjából 3.) (a továbbiakban: *Káldy-Nagy*, 1977.)

²³ *Káldy-Nagy*, 1985. 506.

életében a földművelés a 16. század folyamán háttérbeszorult és más ágazat(ok)-ra tevődött át a hangsúly.²⁴

A sziget településeinek határát feltehetően kétnyomásos rendszerben művelték: a föld egyik felét bevetették, a másikat felszántva ugaron hagyták s legeltettek rajta. A trágyázás meglétére az állattartás méreteiből következtethetünk. A művelési technika nem sokat változott a 15. század dereka óta. Az eke talyigás, csoroszlyával ellátott, laposvasas, fagerendelyes eszköz lehetett, miként azt egy 1970-ben előkerült lelet is tanúsítja. A betakarítást sarlóval vagy kaszával végezték.²⁵

A fehérjedús és vitaminokban gazdag növények (bab, borsó, lencse, zöldségfélék) fogyasztása védelmet nyújtott az időjárás szeszélyei ellen, és jelentős mértékben hozzájárult a lakosság étkezési szokásának sokrétűvé válásához. Gyümölcsstermesztéssel a szigetbecseiek, a makádiak, a gyálaiak, a szigetszentmártoniak és a szigetújfalusiak foglalkoztak a legintenzívebben. Ők már nem csupán önellátásra rendezkedtek be, hanem feleslegüket piacra vitték, esetleg ajándékképpen juttattak belőle a megszálló török katonáknak és hivatalnokoknak is.²⁶

A rétgazdálkodásról és az ezzel összefüggő szarvasmarha-tenyésztésről a defterekbe bejegyzett szénatized, szénaadó – pontosabban: széna- és tűzifaadó –, valamint a kincstári rét használata után szedett bevételek alapján kapunk hozzávetőleges képet.

A 16–17. században a külterjes marhatartás tekintélyes mennyiségű szénát igényelt. A hideg, téli hónapokban a külső legelőkön felhalmozott szemes takarmány és szalma biztosította a jószágok folyamatos ellátást. Legszívesebben vizenyős helyeket fogtak fel réthasználatra, amelyeket világosan megkülönböztettek a kevésbé jó minőségű erdei vagy mezőségi kaszálóktól.²⁷

A Csepel-szigeten Szigetszentmiklós, Tököl, Szigetbecse és Ráckeve környékén beszélhetünk fejlett szénagazdálkodásról. Ez utóbbi településnek Királyrét nevű birtoka, amelyen Gyálával osztozott, a törökök figyelmét sem kerülte el,

²⁴ *Miskei Antal*: Ráckeve nagyállattartása és élőállat-kivitele a török hódoltság első évtizedeiben. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1996. XXXVIII. évf. 1–4. sz. 136.; *Miskei*, 1998. 15.

²⁵ *Fegyő János*: Későközépkori lakóház leletmentése Ráckeven. In: *Studia Comitatus* 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: *Ikvai Nándor*. Szentendre, 1973. 101.; *Gyimesi Sándor*: Magyar gazdaságtörténet 1848-ig. Szerk.: *Pach Zsigmond Pál*. Bp., 1989. 71. (a továbbiakban: *Gyimesi*, 1989.)

²⁶ *Káldy-Nagy*, 1985. 110., 274–275., 418., 582. és 665.

²⁷ *Székely György*: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1961. III. évf. 3–4. sz. 1961. 316–317. (a továbbiakban: *Székely*, 1961.); *Szabadfalvi József*: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen, 1970. 35. és 61. (Műveltség és hagyomány XII.) (a továbbiakban: *Szabadfalvy*, 1970.); *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp., 1975. 33. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) (a továbbiakban: *Szabó*, 1975.)

akik 1562-ben 32 500 akcsét, 1580-ban és 1590-ben 12 000–12 000 akcsét követték utána.²⁸ A termékeny és védett helyen fekvő kaszálót a 16. század húszas éveiben az adonyiak,²⁹ a 17. század elején pedig a makádiak és a lóréviak is használták.³⁰ Ráckeve másik kaszálójáról, a Somlyó-szigetről 1562-ben 1000 akcse, 1580-ban és 1590-ben 600–600 akcse folyt be a hódítók kincstárába.³¹

3. Táblázat

*A Csepel-szigeti települések rétgazdálkodása akcsében kifejezve (1580–1590)*³²

A település neve	1580		1590	
	háztartásfő	szénaadó	háztartásfő	szénaadó
Csepel	72	1000	60	3000
Háros	54	1000	45	2250
Szólós	46	500	44	800
Szentmiklós	100	3000	96	4800
Tököl	80	4100	70	3500
Szentmihály	28	1257	22	1100
Újfalva	32	1257	22	1100
Szentmárton	40	2779	30	1865
Ráckeve	530	5000	240	5000
Becse	58	2988	48	2400
Lórév	36	200	34	850
Simonfalva	8	354	6	300
Makád	43	1400	38	950
Gyála	35	1000	30	750
ÖSSZES	1162	25 835	785	28 665

***

A szikes, homokos talajt kedvelő hosszúszőrű, egyenes szarvú, a muszlim hadsereg élelmezésében fontos szerepet játszó magyar rackajuhok húruk, gyapjuk, bőrük és tejük miatt váltak keresetté a hazai és a külföldi piacokon.³³

²⁸ *Káldy-Nagy*, 1985. 506. Királyrét neve a török defterekben „János király rétje” néven fordul elő.

²⁹ MOL P 707. Zichy család levéltára. 69. csomó. 79. fasc. Nr. 1. I. Ferdinánd király 1527. szeptember 2-án kelt oklevele.

³⁰ *H. Balázs Éva*: Jobbágylevelek. Bp., 1951. 75–77.

³¹ *Káldy-Nagy*, 1985. 506.

³² *Káldy-Nagy*, 1985. 109–110., 181–182., 274–275., 293–294., 404–405., 418–419., 505–506., 527–528., 582–583., 586–587., 592–593., 613–614., 656–657. és 664–665. A táblázatban Simonfalvánál és Szigetszentmártonnál a szénaadó magában foglalja a szénatizedet is. (*Káldy-Nagy*, 1985. 527. és 582.)

A Csepel-szigeten Szigetszentmiklós, Tököl, Szentmihály és Szigetszentmárton legelőin tenyésztettek nagy számban juhokat (4. táblázat). Ezek a helyeken egy családfőre átlagosan 12–19 birka esett (Szentmihályon 1562-ben 26 darab). Szőlős, Lórév és Gyála juhtartása közepesnek, Ráckeveé – az összlakosságához képest – alacsonynak mondható (1,6 juh családonként).

Ami a ráckevei juhos gazdákat illeti, 1546-ban és 1562-ben három–három főt vettek nyilvántartásba.³⁴ Egyikőjük az 1570-es évekből név szerint is ismeretes: Nemes Szedics Istvánnak hívták. Ő 1574. július 13-án tizenkét fijas juhért eladta Somlyó-szigeti kertjét a szalkszentmártoni Jóború Bálintnak.³⁵ Első pillanatra zavaró lehet, hogy Evlia Cselebi török utazó a Csepel-szigetet „Juh-sziget”-nek (*Kojun ádá*) nevezte.³⁶ Az oszmanisták kutatásaiból azonban kiderült, hogy az elnevezésnek semmi köze az állattartáshoz, hanem feltehetően a népetimológia hatására született meg és terjedt el a köztudatban.³⁷

Az oszmán törvények értelmében a sertések után két akcsét, azaz négy magyar dénárt kellett fizetni.³⁸ A 4. táblázatból leolvasható, a Csepel-szigeten Lak kivételével minden településen összeírtak disznókat, háztartásfőként négy–kilenc darabot.

Éppen ezért elgondolkodtató, hogy az erdők mellett fekvő Ráckeven, ahol makkoltatásra bőséges hely kínálkozott, mindössze 283 darab sertést hizlaltak. Az sem teljesen világos, hogy a szigeten 1562-ben regisztrált 4175 darab sertésszám nem egészen húsz év alatt miért csökkent több mint 50%-kal (1580-ban: 2009 darab). Megeshet, hogy 1580-ra valóban ennyire visszaesett a régió haszonállattartása, de elképzelhető az adószedők tudatos „elírása” is. Ilyen esetben ugyanis mind a két fél jól járt. Egyrészt a tenyésztők, akik kevesebb jószág után adóztak, másrészt a török hivatalnokok, akik a gazdák által fizetett „hálapénz” révén burkolt jövedelemtöbbletbe jutottak.³⁹

³³ Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Moháctól a 16. század végéig. In: Magyarország története 1526–1686. 3/1. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Bp., 1987. 351. (A továbbiakban: Zimányi, 1987.)

³⁴ Káldy-Nagy, 1985. 506.

³⁵ PmL V. 180/A-a. Ráckeve mezőváros iratai. Tanácsi iratok. 19. kötet. 1.

³⁶ Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. I. kötet. Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Bp., 1904. 212. (Török-magyarkori Történelmi Emlékek. II. Osztály: írók.); Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Fordította: Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta: Fodor Pál. Bp., 1985. 245.

³⁷ Fekete Lajos: Bevezetés a török hódoltság diplomatikájába. Bp., 1926. 10. 15. jegyzet

³⁸ Káldy-Nagy, 1970. 35.

³⁹ Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről. In: Századok, 1972. 106. évf. 3. sz. 652.

A méhészet sem méreteiben, sem egyéb tekintetben nem vetekedett a sertés-tenyésztéssel. Jelentősége mégis felbecsülhetetlen. A középkorban a méz töltötte be a cukor szerepét, míg a viasz a gyertya alapanyagát szolgáltatta. Mivel a hódítók méhkasonként két akcsét szedtek be,⁴⁰ könnyen ki lehet számítani a megadóztatott kaptárokat. 1580-ban és 1590-ben a Csepel-sziget méhtartásának központjának Szigetszentmiklóst, Szigetszentmártont, Szentmihályt, Makádöt és Tökölöt jelölhetjük meg. Ráckeven a kaptárok száma és a méztermelés színvonala alacsony volt (4. táblázat).

4. Táblázat

A Csepel-szigeti települések juh-, sertés- és méhtartása (1546–1590)⁴¹

A település neve	1546			1562			1580			1590		
	juh (darab)	sertés (darab)	méhkas (darab)	juh (darab)	sertés (darab)	méhkas (darab)	juh (darab)	sertés (darab)	méhkas (darab)	juh (darab)	sertés (darab)	méhkas (darab)
Csepel	-	-	5	-	333	175	-	141	30	-	141	55
Háros	-	5	5	-	525	50	-	100	94	-	100	144
Szölös	-	5	5	500	225	125	120	30	13	120	30	13
Szentmiklós	-	5	5	1500	700	125	1230	143	150	1230	143	600
Tököl	-	15	10	2000	647	210	1500	175	110	1500	175	125
Szentmihály	-	5	5	630	125	50	100	50	50	150	150	150
Újfálva	200	10	5	-	77	38	-	63	114	-	63	114
Szentmárton	-	10	5	630	250	91	300	113	200	70	163	200
Ráckeve	-	-	-	1010	283	-	1200	315	100	100	315	100
Becse	-	5	5	-	280	95	-	125	237	-	100	37
Lórév	80	5	5	-	255	125	250	410	50	250	410	50
Simonfalva	-	3	3	-	32	7	-	60	75	-	60	75
Makád	-	5	10	-	140	125	-	159	195	-	159	195
Gyála	-	5	5	-	303	100	200	125	100	200	125	100
ÖSSZES	280	81	78	6270	4175	1316	4900	2009	1518	3620	2134	1958

***

A szarvasmarhatartás fellendülését a pusztásodás, a népességszám stagnálása és a külföldi városok hússzükségetének megélnkülése indokolta. A Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon százával tenyésztettek söréket, göbolyókat, harmad-, negyed- és ötödfű tinókat. Ízletes húskról és impozáns termetükről a külföldi szerzők is megemlékeztek. Siegmund von Herberstein, I. Ferdinánd király (1526–1564) művelt diplomatája nem túlzott, amikor ezeket írta: „...barmokban annyira bővelkedik Magyarország, hogy megcsodálhatod: honnan ered a marháknak és juhoknak ez a szapora bősége, amelyet a külső országokba, Itáliába,

⁴⁰ Káldy-Nagy, 1970. 35.

⁴¹ Káldy-Nagy, 1985. 109–110., 181–182., 274–275., 293–294., 404–405., 418–419., 505–506., 527–528., 582–583., 586–587., 592–593., 613–614., 656–657. és 664–665.

Németföldre, Csehországba hajt. Mert azokon a barmokon kívül, amelyeket Morvaországba, Ausztriába, Stájerországba, Szlavóniába s Magyarországgal szomszédos más tartományokba hajtanak, megfigyeltem, hogy egyedül a Bécs felé vezető úton át nyolcvanezer marhát tereltek a német földre.”⁴²

5. Táblázat

*A vágóhídi illeték akcsében kifejezett értéke a Csepel-szigeti településeken (1562–1590)*⁴³

A település	1562		1580		1590	
neve	háztartás fő	vágóhídi illeték	háztartás fő	vágóhídi illeték	háztartás fő	vágóhídi illeték
Háros	73	150	54	150	45	202
Szölös	53	100	46	60	44	60
Szentmiklós	115	-	100	200	96	200
Tököl	111	257	80	150	70	150
Ráckeve	630	1871	530	6400	240	6117
Makád	35	50	43	96	38	196
ÖSSZES	1017	2428	853	7056	533	6925

A külső legelőkön („szállás”-okon) felhizlalt ökröket télen erdőségi kaszálók aklaiban, határbeli karámokban szénáztatták. A szabadban tartott jószágok szívos szervezetüknek köszönhetően a hidegebb hónapokat viszonylag könnyen átvészelték, ráadásul a mocsarakban és a nádasokban található savanyú fű, sás, káka, nád és szittyó elfogyasztásakor sem kapták meg azokat a betegségeket (például a májmételyt), amelyeket a lápi növényzet más állatoknál előidézett.⁴⁴

Az extenzív – szilaj, rideg, külterjes – állattartásnak az Alföld településszerkezete is kedvezett. A mezővárosok pusztáin előre megállapított bér fejében elszegődött pásztorok ügyeltek a legelő állatokra. Rendkívüli előnyt jelentett, hogy ezeknek az ún. kertés városoknak a zömét a szultán saját kezelésébe vonta,

⁴² Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977. 80.

⁴³ Káldy-Nagy, 1985. 293–294., 418–419., 506–507., 592–593., 613–614. és 656–657.

⁴⁴ Hankó Béla: A magyar szarvasmarha egykori gazdasági jelentősége. In: Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Állattani Intézetéből. Debrecen, 1935. 24. sz. 3. (a továbbiakban: Hankó, 1935.); Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 64.; Jankovich Miklós: Adatok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. In: Agrártörténeti Szemle, 1967. IX. évf. 3–4. sz. 426–427.; Makkai László: Szarvasmarha-tenyésztésünk első virágkora. In: Élet és Tudomány, 1973. XXVIII. évf. 805. (a továbbiakban: Makkai, 1973.); Székely, 1961. 315–317.; Szabadfalvy, 1970. 27., 35., 61. és 187.; Zimányi, 1987. 347–348.

hogy ezzel is védelmet biztosítson számukra a javadalombirtokosok túlkapásai ellen.⁴⁵

A húsup, bőrük és zsírjuk miatt értékes szarvasmarhákat nem paraszti gazdaságokban vagy földesúri majorságokban nevelték, hanem sajátos körülmények között, a települések külső határában. Tenyésztésüket a török hatalom nem adóztatta, kivéve, ha azok egy másik falu pusztáján legeltek. Ennek első nyoma az 1570–1580-as években legelőadó (*resm-i otlak*) formájában jelentkezik a forrásokban.⁴⁶

Arra nézve, hogy a Csepel-szigeten 16. század derekán mekkora lehetett a teljes jószágállomány, csak becslésekre hagyatkozhatunk. Az összeírások „bitang jószág ára” és „vágóhídi illeték” nevű adótételekből nem tudjuk pontosan megállapítani a szarvasmarhák összlétszámát, nem is szólva arról, hogy az utóbbi, mint „mezei kártevés”-t csupán Szőlősnél (1580: 50 akcse, 1590: 50 akcse), Szigetszentmiklósnál (1580: 50 akcse, 1590: 50 akcse) és Ráckevenél (1546: 5000 akcse, 1562: 9642 akcse, 1580: 10 000 akcse, 1590: 17 000 akcse) jegyezték fel. Ez utóbbi település esetében a számok magukban foglalják a hagyatéki jövedelmet is.⁴⁷

A 3. és az 5. táblázat adatainak összevetéséből kitűnik, hogy a forgalmas dunai kikötők közelében – Ráckevenél, Szigetbecsénél, Makádnál, Tökölnél, Szigetszentmiklósnál, Hárosnál – magasabb értékek fordulnak elő, mint a sziget belsejében fekvő falvaknál. A jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a Dunához megérkező tözsérek és hajtók csak a kijelölt helyen úsztatták át az állatokat, s ilyenkor sokszor napokig vártak, míg az árhullám elvonult és a folyó visszanyerte természetes vízállását. Az átmenetileg ott tartózkodó állatsordák etetését viszont meg kellett szervezni, s erre szolgált a felhalmozott takarmánykészlet.⁴⁸

⁴⁵ *Rúzsás Lajos*: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvári Emlékönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk.: *Rúzsás Lajos*. Bp., 1966. 204.; *Szakály Ferenc*: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflächen unter der Türkenherrschaft. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsgg von Othmar Pickl. Graz, 1971. 237. (Grazer Forschungen. Band 1.); *Székely*, 1961. 319–320.; *Makkai*, 1973. 806.; *Zimányi*, 1987. 348.

⁴⁶ *Makkai László*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Hrsgg. Ingomar Bog. Köln-Wien, 1971. 491. (a továbbiakban: *Makkai*, 1971.); *Rácz István*: A török világ hagyatéka Magyarországon. Debrecen, 1995. 76–77.; *Hankó*, 1935. 3.; *Káldy-Nagy*, 1970. 36–40.

⁴⁷ *Káldy-Nagy*, 1985. 506., 593. és 614.

⁴⁸ Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Fordította, a bevezető tanulmányt írta *Kovács József László*. A jegyzeteket írta *Fenyvesi László és Kovács József László*. Bp., 1986. 121. (Magyar Ritkaságok)

Az országos vásárok idején szintén rengeteg jószágot hajtottak fel az Alföldről. Nagy részüket tovább terelték, ám a helybéli tőzsérek és kupecok által felvásárolt ökröket és juhokat a települések mézsárszékein levágták. Amíg tehát az alföldi mezővárosok – főleg az 1570-es évektől – legelők szerzésével nagyhatárú bérelt pusztákra tettek szert, addig Ráckeve vására és vámhelye révén vált a környék húselosztó, illetve marhatartó központjává.⁴⁹

Mindez – a földrajzi adottságokat és a tulajdonviszonyokat szem előtt tartva – érthető is. A legelő a mezőváros kollektív tulajdonát képezte, amelyet bérlet útján lehetett igénybe venni. Mivel nem kerülhetett magántulajdonba, nem lehetett örökíteni, nem képezhette adás-vétel tárgyát, így aztán nem alakult ki árfolyama sem. Márpedig a forgalmazható ingatlanok értékesebb vagyontárgynak számítottak a kereskedésből élő polgárok szemében, mint a kis vagy nagy terjedelmű, de meg nem vásárolható külső legelők.⁵⁰

Természetesen arról szó sincs, hogy a ráckeveiek figyelmen kívül hagyták volna a pusztaszerzésben rejlő lehetőségeket. 1583-ban például Szecsey Pál Bankháza árendálásáért 23 forintot, Balassa János Húgye bérletéért 4 forint tizedváltásért fizetett a váci püspöknek.⁵¹

A „tizenöt éves háború” (1591/1593–1606) pusztításai nyomán keletkezett földbőség hatására Pest megyében újra fellendült a külterjes állattenyésztés. Azok a mezővárosok és falvak, amelyek lakói túléltek a hadjáratok borzalmait, földesuraiktól bérbe vették az elhagyott faluhatárokat, és azokat legelőként vagy kaszálóként hasznosították.⁵²

Ráckeve a 17. században több mint két tucat pusztát szerzett meg bérlet, zálog vagy vásárlás útján. Íme a névsor, alfabetikus sorrendben: Áporka, Bankháza, Bial, Bodajk, Bodmér, Bugyi, Dabas, Daja, Délegyháza, Dunaharaszti, Fertőfenék, Gállya, Gyón, Hernád, Húgyé, Imrefalva, Izdra (más néven: Skronovec), Kápolnásnyék, Kapufa vagy Kapufalva (Bálványos), Kis-Besnyő, Mánteleke, Pereg (Virágosberek), Peszér, Pettend, Ráda, Sári, Szentiván, Szentkirály, Szentlőrinc, Szöszvár, Szunyog. Emellett ismerünk olyan birtokokat (Bábony, Hartyán, Kakucs, Nyáregyház, Pánd és Vadas) is, amelyeket az előljáróság Kun-

⁴⁹ *Vass Előd*: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1972. XIV. évf. 1–2. sz. 132.; *Makkai*, 1971. 495.

⁵⁰ *N. Kiss István*: A jobbágytelken kívüli paraszti szántóterület a XVI. században. In: *Agrártörténeti Szemle*, 1962. IV. évf. 3–4. sz. 603. (a továbbiakban: *N. Kiss*, 1962.); *Szabó*, 1975. 42–43.; *Zimányi*, 1987. 344–353.

⁵¹ Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Közreadja: *Szakály Ferenc*. Bp., 1995. 126. (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1.) (a továbbiakban: *Szakály*, 1995.)

⁵² *Makkai*, 1958. 109–110.

szentmiklóssal közösen akart megvenni, de a tranzakcióból végül nem lett semmi.⁵³

Az említett területekhez igen változatos úton jutottak hozzá az érintett gazdák. 1628-ban Áporkáért négy forintot, 1630-ban Szentivánért, Peregért, Szentkirályért és Húgyéért tíz forint tizedváltásot fizettek a ráckeveiek a váci püspöknek.⁵⁴ 1652-ben Bialt, Bankházát, Szunyogot, Imrefalvát, Kapufát és Izdrát árendálták, összesen 57 forint értékben.⁵⁵ 1652. február 9-én Garai Ferenc, Pálfi Klára és Érsek Katalin tíz évre 450 tallérért zálogosította el Ráckevének Sárít, Mánteleket, Pereget és Áporkát. Sári még 1680-ban is a mezőváros kezén volt.⁵⁶

Szerémy Lukács vármegyei szolgabíró 1657-ben Kis-Besnyő használatától,⁵⁷ Horty Kovács János 1668. február 9–10-én Hernád pusztától tiltotta el a ráckevei gazdákat,⁵⁸ akik ugyanebben az évben Mánteleke ügyében pereskedtek Szentiványi Mihállyal.⁵⁹ Nagy Andrásról biztosan tudjuk, hogy Dunaharaszti szomszédságában tett szert kisebb kaszálóra.⁶⁰ Ágoston János ráckevei nemes 1635-ben a komáromi Pálffy István bankházi részbirtokát zálogolta,⁶¹ majd 1639-ben Gyón pusztát árendálta az Esterházyaktól. Bene András és Kis Gergely elhajtott marháinak felkutatására pedig a keveiek Rákóczi Györgyhez fordultak segítségért.⁶²

A Királyi Magyarországra menekült nemesek szívesebben adták földjüket zálogba, mint árendába, mert így jelentősebb bevétel ütötte a markukat. A Hódolt-ságban élő, zömében nemesi címeres levéllel rendelkező parasztgazdák sem

⁵³ Szakály, 1997. 269.

⁵⁴ Szakály, 1995. 144. és 147.

⁵⁵ Szakály, 1995. 160–161.

⁵⁶ A péchujfalusi Péchy-család levéltári lajstroma. A család megbízásából szerkesztette *Gárdonyi Albert*. Bp., 1909. 68. Nr. 397. és 80. Nr. 497.

⁵⁷ *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I. kötet. 1638–1644., 1656–1665. Bp., 1983. 65. Nr. 285. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 6.) (a továbbiakban: *Borosy*, 1983.)

⁵⁸ *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. II. kötet. 1666–1680. Bp., 1984. 46. Nr. 1201. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 7.) (a továbbiakban: *Borosy*, 1984.)

⁵⁹ *Borosy*, 1984. 56. Nr. 1255.

⁶⁰ *Borosy*, 1984. 180. Nr. 1882.

⁶¹ MOL P 483. Magyary–Kossa család nagysarlói levéltára. A család által rendezett iratok. 11. csomó. Fasc. C. 2. fol. 2. (1635. augusztus 6.); *Szakály*, 1997. 272.

⁶² *Borosy András – Kisfaludy Katalin – Szabó Attila*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Igazságszolgáltatási iratok. II. kötet. 1661–1720. Bp., 1999. 71. Nr. 207. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 30.) (a továbbiakban: *Borosy – Kisfaludy – Szabó*, 1999.); *Szakály Ferenc*: A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2001. 511. 1058. jegyzet (a továbbiakban: *Szakály*, 2001.)

jártak rosszul, mivel a kölcsönadott pénzösszeg törlesztéséig a birtokot sajátjuként kezelhették, annak összes haszonvételével együtt.⁶³

6. Táblázat

*Ráckeve birtokperei a 17. század második felében (1654–1695)*⁶⁴

A per időpontja	Ráckeve ellenfele a perben	A vitatott puszta
1654–1658	Kátay Ferenc	Kapufa, Bial, Gállya
1657–1668	Gyarmati Balassy Imre	Bankháza, Húgye, Izdra, Kapufa
1663	Szécsey István, Szécsey Péter, Szécsey Erzsébet, Szécsey Katalin	Bankháza, Szentiván
1667–1668	Csury Mihály	Pereg, Izdra, Kapufa
1676–1682	Keglevics Miklós, Fay László	Húgye, Aporka, Bial
1693	Rothy és Szentiványi család	Izdra, Kapufa, Húgye
1695	Vattay Pál	Kapufa, Izdra

A birtokszerzésben a Balassa család tagjai jártak az élen. Balassa János, Balassa Miklós, Balassa Mihály és Balassa Ferenc gulyái, valamint ménesei az 1630-as évektől egészen az 1670-es évek derekáig Ráda, Dabas, Bodmér, Kápolnásnyék, Pettend, Szöszvár, Bugyi, Délegyháza, Peszér, Fertőfenék, Szentlőrinc és Daja földjén teleltek.⁶⁵ Balassa János, Balassa Péter és az ifjabb Balassa János 1653-tól Kápolnásnyék, Pettend, Bodmér és Szöszvár után minden év Űrnapiján tizenöt forintot fizetett a tapolcai Ketyei Finta Mihálynak. Tekintettel

⁶³ Szakály, 1997. 271.

⁶⁴ A Kátayak ellen: *Borosy*, 1983. 74–75. Nr. 325–332., 98. Nr. 473.; *Borosy*, 1998. 203. Nr. 140., 231. Nr. 152.; A Balassyak ellen: *Borosy*, 1983. 80. Nr. 366.; *Borosy*, 1984. 56. Nr. 1254.; A Szécseyek ellen: *Borosy*, 1983. 166. Nr. 825., 170. Nr. 837. és 839.; A Csuryak ellen: *Borosy*, 1984. 175. Nr. 1854.; *Borosy – Kisfaludy – Szabó*, 1999. 64–65. Nr. 205.; A Keglevicsek ellen: *Borosy*, 1984. 160. Nr. 1786., 164. Nr. 1803. és 1808., 166–167. Nr. 1818. 219. Nr. 2062–2063.; A Fay család ellen: *Tamássy Andor: Adatok Ráckeve történetéhez. Ráckeve, 1950. Kézirat a ráckevei Árpád Muzeális Gyűjteményben. Adattár. Ltsz.: 161–75. 83–84. (a továbbiakban: Tamássy, 1950.)*; *Borosy – Kisfaludy – Szabó*, 1999. 148. Nr. 243.; A Vattay család ellen: *Tamássy*, 1950. 84–87.; A Rothy és a Szentiványi család ellen: *Borosy*, 1985. 126. Nr. 2607., 131. Nr. 2626–2628.

⁶⁵ *Jenei Károly: Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez. In: Fejér megyei történeti Évkönyv 6. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1972. 205.; Degré Alajos: Bodmér. In: Fejér megyei történeti Évkönyv 14. Szerk.: Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1980. 337. (a továbbiakban: Degré, 1980.)*; *Borosy András: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. Igazságszolgáltatási iratok. I. kötet. 1589–1660. Bp., 1998. 41. Nr. 27., 201. Nr. 139. és 222–223. Nr. 146. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 27.) (a továbbiakban: Borosy, 1998.)*; *Borosy*, 1983. 127. Nr. 632., 128. Nr. 634. és 188. Nr. 946.; *Borosy*, 1984. 162. Nr. 1796.; *Szakály*, 1997. 257–259.

arra, hogy a Balassáknak a közeli Bugyin, Dabason, Délegyházán és Peszéren is feküdtek részbirtokaik, a Ráckevétől körülbelül 25–30 kilométerre eső Fejér megyei pusztákat valószínűleg nem saját maguk művelték, hanem kiadták bérletbe a szomszédos falvak jobbágyainak.⁶⁶

„Ráckeveieknek], s mind önekik legh keveseb az szigetseghbe[n], nekik adgiuk [adjuk] a Silling nevő pusztát, és a lórei [lórévi] földet, élliek [éljék], sánczák [szántsák], és vessék. Myt tudni, ha ház számra adjáke az adót, vagi bokor számra az fl. 2 minde[n] magánios kenjerestől [magányos kenyeres gazdától], ha az erre köll venny őket. Ha penigh azt kívániák [kívánják], hogi az Tököliektüлл szakas[s]zunk ell valameli [valamely] darab földet nekik, töb adótis köll kérni raitok.”⁶⁷

A pusztai állattartást Váradi György naplóbejegyzései is megerősítik. A ráckevei jegyző elszámolásai arról árulkodnak, hogy a külső határban tartott lovakat, juhokat és szarvasmarhákat egy sajátosan összetett adókulcs, az ún. vadszám szerint rótták meg:

- „1. A Váras földön járo barmoktul vad szam ad 12
- 2. Berlet Pusztá járo barmoktul vad sza[m] 8.
- 5. Az Ezüst Marhanak vad szamja ad 12
- 6. Negyed s ötöd fü Tehe[n] es tino. 1. vad szam
- 7. Négy Tavalyi Tino akar Nösten akar hem [hím] legye[n]. 2. Vad szam
- 8. három harmadfu marha baro[m] fele. 2. Vad szam
- 9. hat juh 1. Vad szam.
- 10. Két lo 3 Vad szam
- 11. Békeseges üdőbe[n] 10 forint. 1. Vad szam.
- 12. haboruságos üdőbe[n] 6. forint. 1. Vad szam.

Puszták béri

Sári földber Török részrül f 120.

Manteleki földber [földbér] Török részrül Tall 10. Magyar részre Tall 2.

Hugyi földber Magyar részre f 3. d 60.

Dáji földber Magyar részre f 5.”⁶⁸

⁶⁶ MOL P 345. A Kapuváry család levéltára. 1. csomó (1564–1700). 46. dosszié. 2. folio (1653. március 12.); *Degré*, 1980. 337.; *Szakály*, 1997. 259.

⁶⁷ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 2. fol. 181.

⁶⁸ OSzKK Fol. Lat. 4503. 5–6.; *Kovács József László*: „Duna vizén lefelé úsz a ladik.” Ráckeve, 1991. 147–149. (Ráckevei Füzetek 14.); *Szakály Ferenc*: Egy mezővárosi tanító-nótárius életútja (Váradi György feljegyzőkönyve, 1630–1676). In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. I. kötet. Szerk.: *Kállay István*. Bp., 1984. 262–278. (Magyar Herold); *Szakály*, 2001. 469–470.

Kár, hogy a lista hallgat az adófizető gazdák és a legelő jószágok számáról, valamint arról, hogy a városnak mennyi bevétele származott ebből az adónemből. Magát a szarvasmarhatartást viszont kétségtelenül bizonyítja.

A lótartás méreteit még a szarvasmarha tenyésztésénél is nehezebb meghatározni. Nagy Simon keltezetlen levele szerint a törökök Szigetszentmiklós környékén helyezték el lovaikat, amelyek védelméről a község bírójának kellett gondoskodnia.⁶⁹ Forgács Simon 1556. évi jelentése pedig arról tájékoztat, hogy a Csepel-szigeten bőséges szalma és csépeletlen gabona állt rendelkezésre a császári sereg ménesei számára is.⁷⁰

A lovak jelentőségét tovább növelte, hogy a hadjáratok és a keleti kereskedelem révén számos arabs paripa került hazánkba, s keveredett az itteni fajtákkal.⁷¹ A ráckeveiekről köztudott volt, hogy ezekkel a különleges állatokkal nyerték meg feljebbvalóik jóindulatát, midőn panaszaikkal vagy kéréseikkel felutaztak hozzájuk.⁷²

1593-ban Kecskeméten tűntek fel a ráckevei lókupecek: „wiz körösz [január 6.] vtan walo zombaton. Az nags [nagyságos] Basa és Kebch Tarto [kincstartó] Parancsolattya Zerent [szerint] mely 39 lowat Kewyek Itt Hattanak [hagytak], azokat kiknek o[s]ztotta az Byro Wram Sweg Istvan.”⁷³

Balassa János, Bory Mihály és Szecsey Pál mellett nagybani lótenyésztést folytatott az a Nagy György, aki 1638. június 28-án Szunyog Istvánnak és Szunyog Jánosnak megfogadta, hogy Szunyog pusztájukat soha többé nem fogja ingyen használni, csak a 240 talléros bérleti díj lefizetése után: „En Ifju Nagj Giörgj Racz kevében lakozo ado[m] mjndeneknek tudassára . . . hogj En az el mult esztendőkbén az Suniogi pusztá heleket [helyeket] Hatalmassul eltem [élttem], menesemet [ménesemet] rajta jartattam az Igaz ver szerint vallo földes urak ellen . . . igj convenialtam [így megegyeztem] eö kegyelmekel, hogj ugjan akkor atam eö Keg[yelmek]nek ket szaz negjven Tallért, ugj hogj ez jövendő punkost [pümkösd] napiaigh szabad legen raita jártatno[m] akar minemő marhaimot . . . töttem [tettem] eö kegelmek elöt illen fogadast, hogj . . . minden pontiaban [pontjában] velek vallo Contractusomat [szerződésemet] meg allo[m], meli hitememmel vallo fogadasomat ha meg nem alna[m], tehat haro[m] Ezer

⁶⁹ MOL E 213. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. 8. doboz (Pest megye). Szigetszentmiklós. fol. 74.

⁷⁰ *Demkó Kálmán: Magyarország hadiereje a XVI. században* (3. közlemény). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 1917. XVIII. évf. 40.

⁷¹ *Gyimesi*, 1989. 69.

⁷² *Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk.: *Honvári János*. Bp., 1996. 121.

⁷³ A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. (1591–1711) Összeállította, a bevezetőt írta és jegyzetekkel ellátta *Iványosi-Szabó Tibor*. Kecskemét, 1996. 35.

Tallért vehessenek en rajtam eő kegelmek . . .”⁷⁴ Bory Mihályt 1663-ban saját pásztorai károsították meg. Hajós István, Kónya Pál és Molnár István egy csikót loptak el tőle, amelyről Haszán kevei *zabtibasi* (rendfenntartói hatalommal felruházott kisebb tiszt) pecsétes levelet állított ki.⁷⁵

***

A mezőgazdaság másik igen jövedelmező, és egyúttal évszázados múltra visszatekintő ágazata a szőlőművelés volt. A szőlőföldet mind a Mohács előtti, mind az azt követő évtizedekben a parasztpolgári vagy legértékesebb részének tekintették. Az úrbéres szántóval ellentétben nem tartozott a telki állományhoz, ezért megszerzését és birtoklását sem kötötték polgárjoghoz. Tulajdonosa lényegében szabadon adhatta–vehette, adományozhatta és örökíthette, s attól függően, hogy hol helyezkedett el, kerti vagy hegyi szőlőnek nevezték.⁷⁶

A Csepel-szigeten Hároson, Szigetszentmiklóson, Simonfalván és Gyálán folyt számottevő szőlőművelés (7. táblázat). A szigetszentmiklósiak 1546-ban 3,67 hl, a gyálaiak 1562-ben 6,32 hl, a simonfalviak 1562-ben 9,56 hl, a hárosiak 1580-ban 4,69 hl, 1590-ben 4,50 hl bort termeltek családonként. A ráckeveiek a Kúcsi és a Szentiváni pusztán ültetett szőlőik után 1562-ben 1032 pintet (1744 liter), 1580-ban és 1590-ben *must-szalárije* címen 200 pint (338 liter), illetve 400 pint (676 liter) musttizedet fizettek. A többiek közül a csepeliek Budaörsön, a tököliek Budaörsön és Érden, a gyálaiak és a simonfalvaiak Kúcsón, a lóréviek, a makádiak és a simonfalvaiak a Kúcsi, illetve a Szentiváni pusztán telepítettek szőlőt.⁷⁷

Jogi és gazdasági természetéből adódott, hogy a szőlőföldek megszerzésekor minőségi szempontok érvényesültek. Az ország híres borvidékei (Tokaj–Hegyalja, Bihar, Sopron–Fertő tó, Tolna–Baranya) a forgalmas kereskedelmi útvonalak mentén feküdtek, és nagy vonzerőt gyakoroltak az erre utazó kalmárokra. Azokat, akik itt szőlőföldet vásároltak, az egykorú dokumentumok *extraneusoknak* (vidékieknek) nevezték.⁷⁸

⁷⁴ MOL P 1291. Esterházy család zólyomi ágának levéltára. 67. csomó. III. H. 1. fol. 10.

⁷⁵ Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czegléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. Összegyűjtötték: *Szilády Áron* és *Szilágyi Sándor*. II. kötet. Pest, 1863. 260. (Török–magyar-kori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár. II.)

⁷⁶ *N. Kiss*, 1962. 602.; *Zimányi*, 1987. 337–341.

⁷⁷ *Káldy-Nagy*, 1985. 183., 233., 274–275., 294., 391., 405., 418–419., 469., 506., 528., 565., 593. és 657–658.

⁷⁸ *N. Kiss István*: A bihari borvidék a XVI. század végén. In: *Századok*, 1958. 92. évf. 5–6. sz. 616–624.; *N. Kiss István*: Szőlő-monokultúra a Hegyalján, XVI–XVIII. század (Termelés, export, áru, minőség). In: *Agrártörténeti Szemle*, 1973. XV. évf. 3–4. sz. 383–390.; *Holub József*: Ete város története (Adalékok a Tolna megyei Sárköz település- és gazdaságtörténetéhez). In: *Különlenyomat a Történeti Statisztikai Közlemények 1958. évi 3–4. számából*. Bp., 1960. 13. (a

7. Táblázat
A Csepel-szigeti települések szőlőtermesztése (1562–1590)⁷⁹

A település neve	1562		1580		1590	
	musttized (pint)	bor (hektoliter)	musttized (pint)	bor (hektoliter)	musttized (pint)	bor (hektoliter)
Háros	500	84,5	1500	253,5	1200	202,8
Szőlős	400	67,6	500	84,5	500	84,5
Szentmiklós	2500	422,5	1512	255,5	1200	202,8
Tököl	564	95,3	400	67,6	500	84,5
Újfalva	150	25,3	300	50,7	300	50,7
Szentmárton	40	6,7	5	0,8	5	0,8
Ráckeve	1032	174,4	200	33,3	400	67,6
Simonfalva	340	57,4	?	?	?	?
Makád	533	90	300	50,7	30	5,1
Gyála	1272	214,9	10	1,7	150	25,3
ÖSSZES	7331	1238,6	4727	798,8	4285	724,1

A szigetvári urbárium szerint Ebesen 1562–1564-ben 302,9 hl bor termett, ebből 165,5 hl a ráckevei extraneusok szőlőiből származott.⁸⁰ Tudjuk azt is, hogy 1591-ben a ráckevei Rác Péter és felesége, Ács Dorottya a tokaji „Melegholdal alias Váradvölgy”-ben levő szőlőjüket Selendy Boldizsárnak és örököseinek adták el.⁸¹ A híres kelet-magyarországi borvidéken vásárolhatott magának szőlőt az a Biharra költözött Ráczevegy András is, aki 1645. március 10-én a váradi káptalan előtt Latabári Nagy István ügyének tárgyalásakor jelent meg tanúként.⁸²

Mivel a jó minőségű, kivitelre szánt borok iránt a mezővárosi polgárok körében élénk érdeklődés mutatkozott, nagyon valószínű, hogy az 1550-es években Köszegezen rendszeresen megfordult ráckeveiek Magyarország északnyugati részén is rendelkeztek szőlőfölddel.⁸³

A rendelkezésünkre álló adatok alapján elmondható, hogy a Csepel-szigeti települések mezőgazdasági termelését a földrajzi adottságok és a piaci viszonyok együttesen határozták meg. Az összeírások alapján új jelenségnek könyvelhető

továbbiakban: *Holub*, 1960.); *Szakály Ferenc*: A Közép-Duna menti bortermelés fénykora (a XVI. század derekán). In: *Dunatáj*, 1979. II. évf. 2. sz. 12–24. (a továbbiakban: *Szakály*, 1979.)

⁷⁹ *Káldy-Nagy*, 1985. 274–275., 294., 418–419., 506., 528., 582., 593., 613., 656. és 665.

⁸⁰ MOL Filmtár: W 179. doboz. Fasc. 3. Nr. 68.; *Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* II. kötet. Szerk.: *Puskás Attila*. Szekszárd, 1969. 32–35.; *Holub*, 1960. 10.; *Szakály*, 1979. 21.

⁸¹ MOL P 604. Sipos család levéltára (Ráczeövy család). 3. csomó 166. tétel. 10.

⁸² MOL P 604. Sipos család levéltára (Ráczeövy család). 3. csomó 166. tétel. 1/b.

⁸³ *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. In: *Történelmi Tár*, 1907. 550.

el, hogy a szántóművelés egyeduralmát az 1570-es évektől a nagyállattartás széles körű elterjedése kezdte háttérbe szorítani, bár a növénytermesztés és az állattenyésztés még mindig szervesen kiegészítette egymást.⁸⁴

***

A haltized – 1546: 1000 akcse, 1562: 9258 akcse, 1580: 6200 akcse, 1590: 8000 akcse – nagyságából ítélve Ráckeven a halászat biztos megélhetést nyújtott a település összes polgárának: a Halász utcában lakó hivatásos halásztól kezdve egészen a legszegényebb, nincstelen elemekig. A hászvárosban 1546-ban nyolc, 1559-ben öt, 1562-ben ismét nyolc Halász vezetéknevű családot találtak az összeírók.⁸⁵ A kifogott halmennyiségnek egy részét elfogyasztották, másik felét – főleg a nagytestű vizát – áruba bocsátották vagy ajándék gyanánt felküldték a Magyar Kamara illetékeseihez, illetve a sziget földesuraihoz, az Esterházyakhoz.⁸⁶

8. Táblázat

A haltized nagysága a Csepel-szigeti településeken akcsében kifejezve (1546–1590)⁸⁷

A település neve	1546	1562	1580	1590
Csepel	-	500	600	600
Háros	-	600	-	-
Szentmiklós	100	-	-	-
Tököl	-	775	769	769
Szentmihály	-	554	300	200
Újfalva	-	-	150	150
Ráckeve	1000	9258	6200	8000
Makád	-	2500	1000	1000
Gyála	-	-	50	150
ÖSSZES	1100	14 187	9069	10 869

Amikor a korszak agrártermelésének a mérlegét megvonjuk, nem feledkezhetünk meg azokról a tényezőkről – háborús pusztítások, a szállítási viszonyok vontatottsága és lassúsága –, amelyek erőteljesen befolyásolták a termelőmunka zavartalanságát. „A Duna–Tisza köze egy szélesen elterülő síkság, s a nagy és kis állatoknak megszámlálhatatlan csordáit és nyájait tenyésztí, melyeket Európa

⁸⁴ Szabó, 1975. 31.

⁸⁵ Káldy-Nagy Gyula: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara, 1971. 85–95. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları: 177); Káldy-Nagy, 1977. 261–267.

⁸⁶ MOL E 213. Városi és községi pecséttel ellátott iratok. 8. doboz (Pest megye) Ráckeve. No. 1. fol. 66.

⁸⁷ Káldy-Nagy, 1985. 182., 275., 294., 506., 587., 593. és 665. Makádnál és Tökölnél a haltized helyett a helyi halastó jövedelme szerepel a defterben (Káldy-Nagy, 1985. 419. és 657.).

különböző vidékeire szoktak kihajtani, kétségbevonhatatlan birtoklásul hagytuk az ellenségnek.” – panaszkolta Istvánffy Miklós (1538–1615) történetíró.⁸⁸ A tartósan hadszíntérré vált ország gazdasága mindezek ellenére virágzott, köszönhetően a szarvasmarhatartásnak és az élőállat-kivitel fellendülésének. Az Alföldön felnevelt jószágokat – mint már utalás történt rá – nem saját fogyasztásra szánták, hanem a Hódoltságból kihajtva a Királyi Magyarország területén és külföldön értékesítették. A török uralom idején a szétagolódtott országrészek között a paraszti árutermelés és a vele szorosan összefonódó agrárkereskedelem biztosította a gazdasági élet vérkeringését.⁸⁹

---

⁸⁸ *Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből.* Fordította *Juhász László*. A szöveget válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Székely György. Bp., 1962. 233.

⁸⁹ *Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában.* Bp., 1994. 11–15. (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)

Misóczki Lajos

UTAZÓK EGERBEN ÉS KÖRNYÉKÉN A 16/17. SZÁZADBAN

Eger feltehetően a honfoglalás óta létező település, bár az Anonymus által ismertett helynévvel, csupán 'Eger vize' utalással következtethetünk léteire.¹ Mégis, e közismerten fontos település meglétét már az államalapítás-egyházszervezés pillanatától nyomon követhetjük, azaz jóval az Anonymustól eredeztethető időtől. A számos bizonyító forrás és feldolgozás közül nézzünk néhányat, amelyek 1000–1001–1004 és 1009 körültre teszik az egeri római katolikus egyházmegye vagy egeri püspökség, azaz Eger létezésének kiinduló évét.

Gorove László írta 1828-ban: „Mikor Szent István első királyunk [az] 1009-ik esztendőben... az egeri püspökséget alapította, akkor már Eger derék város lehetett, mert pusztába vagy nyomorult faluba senki se téssen püspököt...”² Az egyik, 1909. évi történeti összefoglaló „a Szent István által alapított egeri székesegyház” (évének jelölése nélküli) létezéséről szól.³ Az utóbbi évek történészeinek véleményeiből idézve: „1009-ben már állt az egeri [székhelyű] püspökség”⁴ Noha I. Szent István alapítólevele nem maradt meg, IV. Béla 1261-ben kelt oklevele, annak 1271. évi átírata V. István által megerősíti azt a tényt, hogy Eger már 1000 és 1009 között meg volt. Ez az állítás több történésznél megtalálható.⁵

---

¹ *Anonymus: Gesta Hungarorum.* Budapest, 1975. 106/32. *Györffy György* Anonymus térképe feltünteti.

² *Gorove László, Gattáji:* Eger városának története. Eger, 1828/1876. 10. Gorove még azt is említi *Bombardi:* Topographia Magni Regni Hungariae alapján, hogy Egernek „már a vára is akkoriban fenn állott.” Ezt viszont Nagy Józseffel azáltal cáfolhatjuk, hogy „1241 előtt Egerben vár nem állt,... [ugyanis] Rogerius Siralmas éneke szerint a mongolok Egert könnyen felégették és elpusztították.” *Nagy József:* Eger története. Budapest, 1978. 19. (a továbbiakban *Nagy*, 1978.)

³ *Türk Frigyes:* Eger. In: *Borovszky Samu* (szerk.): Heves vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Budapest, 1909. 99. *Nagy Béni* Istvánffyra és Sambucusra hivatkozva hasonlót ír. Uo. 461.

⁴ *Sugár István:* Az egeri püspökök története. Budapest, 1984. 16. (a továbbiakban *Sugár*, 1984.)

⁵ *Nagy*, 1978. 14. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Heves megye. Budapest, 1987. 80–82. (a továbbiakban *Györffy*, 1987.) *Kovács Béla:* Az egeri egyházmegye.

A későbbi évszázadokban Eger fennmaradt a mongol és török pusztítás, valamint a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok megpróbáltatásai ellenére is. A békés időszak éveiben épült, gyarapodott és a török után már nemcsak egyházi központ volt, hanem Heves és Külső-Szolnok vármegyének a székhelye lett. Ismertté vált a hazai, sőt az iránta érdeklődő vagy átutazó külföldi emberek előtt is.

A középkorban Egerről nemcsak a hazaiak, hanem a külföldiek is tudtak, mi több, itt jártukban megismerhették. Mégis, hiába keressük úti emlékeiket.

A 14. század elejére már kialakult az az útvonal, amely Pest–Hatvan–Gyöngös–Kompolt–(Fel)debrő–Eger–(Diósgyőr–Miskolc)–Kassa–Bártfa–(Lengyelország) irányát követve, az egyik fontos kereskedelmi utunkká vált. Az egyre élénkülő középkori hazai, (felvidéki) helyi és távolsági vagy közvetítő, vagy külkereskedelem ellenére az ezekben közreműködő kereskedők *nem örökítették meg* írásban az Egerben szerzett tapasztalataikat.⁶ Királyaink is gyakran jártak Egerben (az 1204 szeptemberében elhunyt Imrét itt temették el), kíséretükben a magyar főurak mellett mindig volt egy-két külföldi diplomata vagy követ is. I. (Nagy) Lajos 1362. október 16-án a szomszédos maklári tartózkodása után tovább utazott Diósgyőrbe⁷. 1381. augusztus 24-én szintén Diósgyőrben volt tekintélyes számú itáliai diplomata kíséretében. A velencei követek itt írták alá a doge nevében az előzetesen Torinóban kötött békét.⁸ Zsigmond Budáról 1412. február 21-én indult felvidéki útjára. Március 16-án Lublón, április 9-én Kassán tartózkodott, aztán délre fordult. Április 15-én (Nagy)váradon, 20-án Debrecenben, 26-án ismét Kassán, május 1-jén Diósgyőrben, 6–8-án Egerben, 16-án ismét Budán volt.⁹ Sem az I. Lajos, sem a Zsigmond útján részt vevő külföldi diplomaták *nem írták meg* egri tartózkodásuk élményeit. Estei Hippolit (olaszul: Ippolito d'Este – szerk.) bíboros, egri püspök 1501. és 1517. évi itteni vadászatan számos olasz is jelen volt, de tőlük sem maradt fenn úti beszámoló.¹⁰ Mindezeket annak bizonyítására soroltuk elő, bár több utazó is járt Egerben, tőlük nem maradt az itt látottakról, tapasztaltakról úti ismertető. Erre 1526/1541 után került sor, miután a

---

gye története 1596-ig. Budapest, 1987. 25–29. *Besze Tibor*: Fejezetek az egri egyházmegye Árpád-kori történetéből. In: *Löffler Erzsébet–Seregély György* (szerk.): Emlékkönyv dr. Seregély István egri érsek aranymiséje alkalmából. Eger, 2005. 110.

⁶ *Györffy*, 1987. Hevesvármegye a XIV. század elejéig–térkép. *Glatz Ferenc*: A magyarok krónikája. Gütersloh, 1996. 123. térkép.

⁷ *Nagy*, 1978. 21. *Sugár*, 1984. 206.

⁸ *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Győr, 1998. 84. *Benda Kálmán* (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája I. A kezdetektől 1526-ig. Budapest, 1981. 250.

⁹ *Fügedi Erik*: Uram királyom... Budapest, 1974. 84–85. A későbbi királyainkkal Egerben megforduló külföldiek szintén nem jegyezték le úti élményeiket.

¹⁰ *Nagy*, 1978. 23.

királyi (császári), a fejedelmi és a szultáni követek vagy 'saját ügyben' járó utazók – akár csupán átjutottak, akár több napig Egerben tartózkodtak – megbízóik, vagy csak a maguk emlékezetére, a tapasztalataikat jelentették, leírták. Egyes utazók szűken, mások bőven írtak Egerről, amint azt a 'tárgyilagosságuk' megkövetelte, egyéni véleményükkel színezve. A hajdani utazókat idézzük, hívjuk témánk kifejtéséhez, annak ellenére, hogy az írásaik ritkán nyújtanak teljes képet Egerről és környékéről. Hiányosságaik ellenére valamennyi része a hazai utas-vendégforgalomnak, bővíti és teljesebbé teszi ismereteinket.

Amit az utazók, útleírók tapasztaltak

Edward Barton angol kereskedő (1562?–1597) 1590 óta I. Erzsébet követe volt az isztambuli török Portán. 1596-ban csatlakozott III. Mohamed szultán kíséretéhez, aki Magyarországra, Eger ellen vezette seregét. Bartonnal tartott titkára, *Thomas Glover* is. A kettőjük jelenléte megütközést keltett, mivel az egyik keresztén hatalom képviselője jelen volt a másik keresztény hatalmat ostromló „pogány” táborban. Ezért Glover meg is jegyezte, hogy Barton szándéka az volt, hogy „használgon a kereszténységnek, amennyiben alkalom nyílik a békességre”.¹¹ Kísérjük figyelemmel Edward Barton titkárát, Glovert az Egerig vezető úton, amit nyers valósággal rögzített követi beszámolójában:

Amerre elhaladtak, számos, török pusztította város maradványait látták. Végre, 1596. szeptember 12-én a szultáni sereggel Egerhez értek. A szultán azonnal megindította az ostromot, közben a parancsára magas fatornyot készítettek, amiről nemcsak a táborát láthatta, hanem a harcok menetét is. A janicsárok a várfalak mentén árkot ástak és abban a tüzérséget helyezték el, várva a támadáshoz a kedvező alkalmat. 13-án a magyarok felgyújtották Eger városrészeit, attól tartva, hogyha a törökök odajutnak, támadási támaszpontnak használhatják fel. „Amikor a törökök ezt meglátták, megmászta a város falait, és kifosztottak mindent, amit a tűz meghagyott. A város legtöbb lakója még mielőtt a szultán megérkezett volna, ... a környező vidékre menekült, a többiek pedig visszahúzódtak a várba... 14-én a törökök elfoglalták, felégették és kifosztották a külvárosok hátralevő részét... [Szeptember] 24-én a törökök aknát robbantottak, amely nagy rést ütött a falon, és így lehetővé tette az általános rohamot... Október 1-jén... egy angol trombitás megszökött a várból. A törökök elfogták, és a szultán elé vették, s miután kikérdezték, elmondta, hogy milyen gyönge már a vár. E jelentés alapján, ... október 2-án reggel a védők feladták a várat azzal a feltétellel, hogy holmijukkal együtt elvonulhassanak: ezt a török elfogadta... De ahogy elhagyták a várat, erőszakkal elvették tőlük a magukkal vitt holmijukat, s a legtöbbet le is

¹¹ *Gömöri György*: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737), Budapest, 1994. 19.

gyilkolták a szpáhik, a hatvani janicsárok és egyéb törökök...¹² Edward Barton követ hasonló tartalmú levélben írta le 1596. október 5-én az egeri vár ostromát. A védők sorsának beteljesülését Barton is az angol trombitás árulásához fűzte, aki október 1-jén szökött ki a várból. „Életéért és szabadságáért könyörgött a nagyvezérnek, és amikor elmondta, hol vannak a vár gyöngye pontjai, a szultán elé vitték, ahol szintén vallomást tett, ennek a jelentésnek az alapján másnap, szombaton, október 2-án a várat feladták azzal a feltétellel, hogy az összes benne levő katona biztonságban elmehessen, ahová akar, s a lakók maradhassanak, minden eddigi javaikkal. Az utóbbi ígéretet [a törökök] meg is tartották, de az előbbit megszegték...¹³

Dilich (vagy *Dillich*), *Wilhelm* Schöfer (vagy Scheffer) német matematikus és történész volt. Hesseni Vilmos tartománygróf geográfusként és történetíróként alkalmazta őt. Kiadott könyvei közül a Hesseni Krónikát és a Magyar Krónikát említjük. Az utóbbiról részletesen szólunk. Wilhelm Dilich a kétrészes, 1609-ben megjelent magyarországi *ismertetőjében és történeti munkájában* Egerről több helyen is írt.¹⁴ A helyek és események könnyebb áttekintésére Közép-Európáról két térképet is közölt a 7. és a 11. oldalon. Mindkettőn feltüntette Egert. Az előzőn Agriani, az utóbbin Erla névvel. Az *ismertető rész* 23–24. oldalán, az Erla címszónál Dilich a következőket jegyezte le az általa lényegesnek vélt tényekből:

„Eger. Ugyanott [azaz Magyarország török hódoltsági területén – M. L.] következik a püspöki város, Eger, amely Agriának is nevezetik. Ezt előbb az agrianusok, egy a triballusok utáni illír nép építette és lakta, róluk neveztetett el Agriának.¹⁵ IV. Béla alatt a tatárok teljesen felégették, és elpusztították, de kivonulásuk után újra felépült, és annyira fejlődött, hogy pompás város és erősség lett.

Különösen a dombon lévő épület és a kolostor említendő meg. Végül is a törökök minden különösebb veszteség nélkül elfoglalták a keresztényektől a legutóbbi magyar [ellenes] hadjáratban, 1596-ban, október 13-án...¹⁶ A 25. oldalon Eger várának és városának távlati, *áttekintő képét* mutatta be. A hitelesnek vél-

¹² Uo. 20–22.

¹³ Uo. 23.

¹⁴ *Wilhelm Dilich: Kurtze Beschreibung vnd eigentliche Abrisse... Dilich, Wilhelm: Rövid leírása és hű vázlatai azoknak az országoknak és váraknak, amelyeket a törökök eddig Európában, de különösen Magyarországon, Szlavóniában, Dáciában, Dalmáciában és Görögországban részint haddal megtámadtak, részint egészen igájuk alá hajtottak; a Magyar Krónikával együtt. Cassel, 1609. Máig vitatott, hogy a földrajzi ismertetőben felsorolt településeken járt-e, vagy csak ugyanúgy források alapján írta le azokat, amint a krónika eseményeit. (Apponyi, Hungarica, II. 27.) (A továbbiakban *Dilich*, 1609.)*

¹⁵ Forrása, hivatkozása nincs ennek a romantikus állításnak az igazolására.

¹⁶ *Dilich*, 1609. 23–24.

hető rajzából a külsőségében is törökké váló település együttes látványa tárul elénk, több középkori, épen maradt épülettel. Tíz helyet betűkkel jelölt és azok *magyarázatát* a 26. oldalon sorban feloldotta. A. Vár és a templom~kolostor; B. A várkapu; C. A külső vár, amelyet az ellenség [1596-ban] elfoglalt és általa az egész erősséget bevették; D. Különösen mély árok, amelyet az ellenség a rohamhoz, feltöltött; E. Szőlődombok, ahonnan az ellenség a várat lőtte; F. Erős áramlású patak; G. Ispotály-templom; H. Dóm; I. Városháza; K. Püspöki palota.

Dilich a krónika vagy *történeti részben* elsőként az 1552. év eseményeinél szólt (Egerről – szerk.), a 239/240. oldalon. I. Szulejmán szultán a magyarországi politikai és katonai eseményeket látva, 1552-ben kedvezőnek ítélte, hogy „két pasát és nagy létszámú hadseregeket küldjön Magyarországra. Mohamedet Temesvár bevételére parancsolta... Ezen várfoglalás és győzelem után... ez a pasa... a környéken lévő összes várost elfoglalta. A másik hadsereget a budai Ali pasa vezette, amely előbb leverte a király hadseregét, utána egyesült Mohamed [seregével], és így ketten elfoglalták Szolnokot... Ezt követően ostrom alá vették Eger városát és várát.”¹⁷ A Dobó István védte várat mindkét pasa könnyen bevehetőnek vélte. Hiába volt az ostromló török túlerő, a várvédők visszaverték az ellenséget, amely szégyenszemre feladta a küzdelmet. A 494/496. oldalon az egriek 1596. évi veszét, vereségét részletezte, szintén az akkori magyarországi eseményekkel összefüggésben. Kapcsolatban az 1597. évi történésekkel, Dilich rámutatott a török pusztítás gazdasági következményére is, amely témával az akkoriban írt úti vagy ország ismertetőik ritkán foglalkoztak. „Egyébként... szűkölködés és drágaság nemcsak Egerben, hanem Győrött, Szolnokon és még sok más török erősségben is igen nagy mértékben fordult elő.”¹⁸

Magyarország (királyi, hódoltsági és fejedelemségi rész) legjelentősebb külföldi, egyben török utazója *Evlia Cselebi*. E nagy *világutazó* útinaplójának egyik legkitűnőbb magyar ismerője már száz évvel ezelőtt megállapította: „Evlia Cselebi mint utazó és útleíró emelkedett nagy hírre.”¹⁹ A kevés korabeliek egyike volt, aki *felkészült* az utazásaira, és tapasztalatait, megfigyeléseit, élményeit *tudatosan* gyűjtötte, hogy leírja azokat. Kitűnő rokoni összeköttetéseknek köszönhetően, az utazásait összekapcsolta hol a szultán, hol valamelyik fővezér hódító vagy diplomáciai útjával. Járt Afrikában, a Közel-Keleten, Kis-Ázsiában, Közép-Európában, a Balkán-félszigeten, a földközi-tengeri szigeteken. Volt úti

¹⁷ Uo. 239.

¹⁸ Uo. 303.

¹⁹ *Evlia Cselebi: Török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. I. kötet.* Fordította *Dr. Karácson Imre*. Budapest, 1904. Török-magyar kori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók. Megemlíti, hogy az UNESCO a 2011. évet Evlia Cselebi születése 400. évfordulójának emlékére szentelte. Magyarországon a Török Nagykövetség rendezésében 2011. május 22-én a tiszteletére tudományos konferencia volt, amelyre e sorok íróját is meghívták.

kísérő és török diplomáciai testületi tag. Olykor-olykor írásaiban szeret túlozni. Bemutatja az égis éró várfalakat vagy a kis portyák százezres harcosait. Összeségében azonban hiteles, amikor utazási élményeit, társadalmi, gazdasági, néprajzi tapasztalatait rögzíti a leveleiben. Mindenre kíváncsi, ezért számos dologról számol be képszerű részletességgel. Különösen érdeklik a dzsámik, mecsetek, medreszék, kolostorok, imaretek, karavánszerájok, kávéházak, fürdők. Tíz kötetes útleírását 1896-ban találták meg, és török és más történészek azonnal elkezdték feldolgozni. Magyar vonatkozású fejezeteit (leveleit) a 20. század első évtizedében, két kötetben, dr. Karácson Imre fordításával és gondozásával, a Magyar Tudományos Akadémia jelentette meg.²⁰

Evlia Cselebi Egert és környékét bemutató írását a II. kötet alapján tárjuk elő.²¹ 1666-ban Budáról az egri vilajetbe tartó útját részletezzük. Első állomását, Hatvant elhagyva, Kápolna faluba jut a kíséretével. „Ez a Tarna-folyó partján ötszáz házból álló falu egy templommal.”²² A következő állomásuk már az úti céljuk, Eger. Előbb a várat mutatja be a történetéből kiindulva, erősen romantikus szemlélettel. Meglepően magyarázza az 1552. évi török támadás kudarcának okát: „Negyven nap és negyven éjjel szakadatlanul harcolt az iszlám sereg az ellenség [magyarok – M. L.] sokaságával, de a negyvenedik napon a tél zordonságát a katonaság már nem viselhette el, ezért visszavonult.”²³ Evlia Cselebi a négy évtizeddel későbbi várostrommal folytatta a leírását.

„Végre az 1004. évi Sevval hó 24-én [1596. június 22-én] III. Mohamed szultán Eger ellen fordult, és az 1005. évi Száfár hó kezdetén [1596. szeptember 24.] Eger várát ostrom alá fogta. Azon éjjel az ellenség az iszlám seregtől való félelmében a külvárost elhagyta, és a középső várba vonult, tele harcívágygal. Reggel az iszlám sereg a külvárosba ment, és azon órában Egert tizenegy helyről ágyúval döngetni kezdték, és az ostromsáncokba is mentek. A vár keleti részén, a szőlők dombján levő ostromsáncok a frank [német, vallon] várbeli hitetlenek biztonságát [összekötését] elválták, mivel az anatóliai vezér, Távil Lala Mohamed pasa és Haszán pasa rum(é)ili vezír a szőlők felől a... vár árkába földet hánytak, a várat meggyengítették, és azonnal a vár ellen mentek, és a... várat elfoglalták. Az ellenség innen... a belső várba ment. A következő napon a hitetlenek közül néhány (előkelő fiatal ember) a várból kijött, és ezek kegyelmet

²⁰ Legutóbbi kiadása Fodor Pál által Karácson Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Második kiadás. Dabas 1985

²¹ *Evlia Cselebi: Török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. II. kötet.* Fordította Dr. Karácson Imre. Budapest, 1908. Török-magyarokori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók (a továbbiakban: *Evlia Cselebi*, 1908.)

²² Uo. 110.

²³ Nem a tél zordonsága és nem a védők sokasága készítette visszavonulásra a törököket, hanem Dobó István várkapitány (akinek a nevét meg sem említi) és a várbeliek hősi, hazaszeretettől fűtött helyállása.

kaptak, és kezesekül tartattak. A többiek fegyveresen jöttek ki a várból, és az iszlám sereg harcolt ellenük, és sokat közülük kardra hányt... Eger vár őrzésére Kodsza Mohamed pasa maradt az anatóliai sereggel, és a vár kijavításáról gondoskodott...²⁴

A történelmi előzmények után a saját korának egri helyzetét közölte. „Jelenleg az (egri) ejalet~vilajet öt szandzsákból áll: Szolnok, Hatvan, Gyarmat, Szeged és Eger. Az egri szandzsák a pasa székhelye. A pasa jövedelme 650000 akcse.”²⁵ A török katonai-közigazgatási tisztviselők felsorolását követően az elajet katonai erejét részletezte. „A pasa katonasága... háború idején húszezer főnyi válogatott seregből áll. Félelmes, kemény, vitéz, hírneves katonaság ez, amely más határszéli katonasághoz nem hasonlít. Seregük nagyon rövid idő alatt össze tud gyülekezni.”²⁶ Nem hagy fel a török helyőrség – általánosíthatunk a török katonaság – tőle megszokott dicséretével, sokszoros túlzásával a továbbiakban sem. „12000 fegyveres katonája van készen... Jelenleg 1500 helyőrségi janicsárja van együtt... Van 1500 arab katonája is. Ezeken a várkatonákon kívül a vár bástyáin, falain és az őrházakban összesen háromezer teljesen felszerelt veterán katona tartózkodik... Ezt a népet örökös veteránoknak nevezik, mivel szolgálatban vannak, és mindenféle portyázásra kimennek. Jó lovuk és jó fegyverük van nekik. Egyszóval, a várban tengernyi ember van, mivel az élet kellemes benne.”²⁷

Még a vár természeti megléte, sőt a katonák megjelenése is érdekelte:

Ritka alkalommal, ha valamely településről dicsérőn szólt, Egerről is ezt írta: „Levegője is egészséges.”²⁸ A korabeli külföldi útleíróknál nem találunk ilyen, a környezet tisztaságára vonatkozó utalást. Észrevette a katonák jellegzetes öltözékét: „Kapukuljai (kapuőrei, portai őrok – K. I.) kecskeszörből készült üszkufot (magas sapkát – K. I.) és fezt viselnek, csorbádsájai (a janicsárok főtisztjei – K. I.) pedig aranyozott kuka (tollbokrétás sapka – K. I.) üszkufot hordanak.”²⁹

Nem szépít a rabló-hódító török hatalmasságok itteni magatartásán. „Az egri vilajetnek 111 kisebb-nagyobb várából (a fallal körül vett helységeket is váraknak tartotta – M. L.) a pasának 44000 piaszter jövedelme van. A minden felől érkező követektől, királyoktól (itt főurakról van szó – M. L.) és városoktól 40000 piaszter is bejön; ha pedig az ellenség (a magyar hódolt lakosság – M. L.) fellázad, portyázásra és rablásra mennek, és a pasának a rablott jószágából is

²⁴ *Evlia Cselebi*, 1908. 110–111.

²⁵ Uo. 111.

²⁶ Ua.

²⁷ Uo. 112.

²⁸ Ua.

²⁹ UA.

ötöd rész jár.”³⁰ Íme a korszak hamisítatlan képe a ’világutazó’ szépités nélküli naplójából.

Evlia Cselebi figyelme röviden Eger környékére is kiterjedt az Eger várának földje kezdetű naplórészletben. „Keleti és déli oldalon népes és virágzó falvakkal borított, termékeny síkság nyugati oldalának végén fekszik e vár, a Kara-Bagdala (Királyszéke – M. L.) nevű magas domb szélén, dombos-völgyes helyen.”³¹

Ezután ismét a várrendszert részletezte a tőle megszokott túlzásokkal. „A magaslat előtt a Német-vár van, amely nagyon erős. E frank várnak magaslati oldalán a fal magassága negyvenhét rőf. Magas, erős kőfal ez, amelynek minden köve elefánt nagyságú faragott kő. Kettős fal ez és mindegyik fal ötven-ötven láb széles úgy, hogy fölöttük három kocsi elmehet egymás mellett. Ezen az oldalon az árok is nyolcvan lépés széles és nyolcvanhét rőf mély, és az ember lefelé nézni sem mer bele. E várnak 14000 rájája évenként eljön, és azok az árkot még szélesebbre és még mélyebbre ássák. A Német-várban a janicsárok odái (vezetői – M. L.) számára törvény szerint kőépítkezésű szobák vannak, és mindegyik orta [ezred – K. I.] szobái fölött egészen deszkatetejű, díszes szobák vannak. E várban asszony és gyermek nincs, csásrsi, bazár sincs. itt van az Alem-i serif dzsámi (Szent Zászló dzsámija – K. I.). Ezt... azért nevezik Alem-i serif dzsáminak, mert amikor III. Mohamed szultán e várat elfoglalta, a próféta dicsőséges zászlóját kezébe fogván, az első pénteki napon e dzsámiban a khuthebet (pénteki imádságot – K. I.) személyesen énekelte el, és az imádság elvégzése után a próféta szent zászlójáról egy bojt leszakadt. »Óh! Allah prófétája! A Te zászlód darabjával e várat oltalmaz alá helyezem.« – mondá, és ez imádságra a harcosok Ámint mondtak. Jelenleg a szent zászlónak e darabja a dzsámi jobb oldalán, a fal mellett zöld takaróban egy aranyos zászlóra van feltűzve. E szent zászló előtt éjjel-nappal lámpa ég. Valóban fényes dzsámi ez; hossza és szélessége kétszáz láb, teteje keramitos. Díszes kőépületű minaretje van, amelynek a végeken párja nincs, csakis a Pécs várában levő Kászim pasa dzsámijának minaretje hasonló, de ez még annál is magasabb. Én, szegény, felmentem e minaretre, és a város dombját, völgyét, fekvését, alakját mind áttekintettem. Valóban nagy erősség és Irem kertjéhez hasonló hely ez...”³²

Következett a Magyar-vár ismertetése. „A frank vártól ötven lépésnyire nyugatra ötven lépés széles árok fölött egy kőépületű erős hídon kell átmenni, mert e két vár között egy leírhatatlan és a pokol mélységéről fogalmat nyújtó árok van. Ez árokban az élet vize folyik, és a két vár lakossága a vizet ez árokból veszi. A kőépítkezésű hídon átmenvén, a Magyar-vár kapuja fölött Ali pasa bástyája úgy

³⁰ Ua.

³¹ Uo. 113.

³² Uo. 114.

áll, mintha Márdin (kis-ázsiai város – K. I.) bástyája volna. Tizenkét darab báljemez ágyúja van, amelynek mindegyike megér öt várat; ezek az aranyfényű ragyogó ágyúk vörös posztóval vannak fedve. Egyik ágyúnak neve sáhin topi (a Sah ágyúja – K. I.); Isten a tudója, hogy a végeken hozzá hasonló sehol sincs. Úgy áll ez a bástya mögött, mint a hétfejű sárkány. Ali pasa bástyájától a Magyar-vár közepéig Musztafa pasa bástyája terül el, amely az egész városra nézve magaslat, és még a repülő madarat sem engedi elrepülni.³³ Húsz hosszú ágyúja van, amelyeket látni kell.³⁴ E bástya közelében nagy templom van. Ha ennek építését és ritka díszítéseit elmondanánk, egy külön kötet lenne belőle.³⁵ Az oszmánok a keresztények bosszantására ezt a templomot hadiszertárrá alakították, és ágyúkkal és hadi felszereléssel töltötték meg. Ennek közelében van a Khunkjár-bástya, amely valamennyi bástyánál erősebb és híresebb. Ez a Magyar-vár a Német-várnál háromszor nagyobb területű. Mind a kettő Iszkender³⁶ bástyájához hasonló erős vár mély és széles árokkal és harminc rőfnyi magas tömésfalakkal. A Frank- és Magyar várnak kerülete 3000 lépés. Kerek alakja tizenegy szögletű. Különféle bástyákkal, művészi tornyokkal, mellvédekkel, lövőrésekkel ellátott és egymással összefüggő két vár ez; parancsnokuk és katonaságuk azonban külön van. Elefánt nagyságú köveik vannak, és falaikon négy oldalról a kályhás fürdőházhoz hasonló őrházakban minden éjjel ötven ember őrködik. A Magyar-várat azonban mindegyiknél jobban őrzik, mert ott van a pasa palotája. E palota a régi időben a királyok számára épült,³⁷ azért vannak benne a pasa környezete részére külön szobák, tanácstermek, továbbá fürdők és istállók...³⁸

Evliá Cselebi Eger bemutatásakor lépten-nyomon meghökkentő tényeket árul el. „A pasa palotája előtt tágas térség van és e térnek közepén két börtön, amelyek mindegyikébe ötven lépcsőn kell lemenni, mintha csak a pokol mélységéhez hasonló börtönök volnának. Minden éjjel ötven ór vigyáz azokra. E téren van a pasa dzsámija is, amelynek hossza kétszáz láb, szélessége száz láb és egy téglából készült minaretje van. A nagy hadi szertár is e téren. A pasa kis dzsámija is, de ez egészen tele az iszlám katonaság számára kétszersülttel, búzával, árpával és más különböző élelmiszerekkel...”³⁹

A napjainkban is meglévő föld alatti védművekről, a kazamatákról sem fejtkezett el. „Ennek a... várnak az egész alja üres, csupa pince és üreg, ame-

³³ Annaira magas, hogy még a madár sem repülhet át fölötte.

³⁴ Az utazók figyelmét ekként hívja fel.

³⁵ Lehet, hogy ez az Árpád-kori székesegyház.

³⁶ Lehet Alexandria, lehet Konstantinápoly.

³⁷ Eger soha nem volt királyi székhely. Evliá Cselebi ebben nem túloz, hanem téved.

³⁸ *Evliá Cselebi*, 1908. 114.

³⁹ Uo. 115.

lyekbe néhány ezer katona befér; helyenként ablakok és nyílt előcsarnokok vannak. Annyi különféle hadiszer van itt, hogy ha száz esztendeig tartana is e vár ostroma, a készletben levő hadiszer akkor sem fogyna el. Ostrom idején a vilajet egész lakossága gyermekeit, feleségeit a két vár alatt levő üregekben és raktárakban helyezi el, és a gyermekek és asszonyok az ágyúk rombolásaitól biztonságban vannak... Százötven lépésnyire keletre... (a) kapuk közti boltozatok éjszakai sötétséget okoznak, úgyannyira, hogy a kívülről befelé jövő ellenség semmit sem lát és nem hallhat, de akik ott ülnek, azok a kívülről jövőket látják, és az ellenséget megtámadhatják, és erre a célra az úton sáhi ágyúk⁴⁰ is készen állnak.”⁴¹ A török megszállók nagy katonai ereje ellenére Evlia Cselebi nem zárja ki a vár ellen a magyarok fegyveres rajtaütését: „Mivel szükség lehet, hogy az ellenséggel harcolni kell, ez okból a kapuőrök fegyverei e nagy kapu közötti falra vannak függesztve, és e kapuközöket néhány ezer különféle fegyver díszíti...”⁴²

Megfigyelte, hogy a kapu-bástyán nemcsak ágyú pihen, hanem toronyóra is van, amelynek harangja hangját egy konaknyiról [egy napi távolságról – M. L.] is meghallják. Megemlítette a kapuhoz tartozó láncos felvonóhidat is.

A vár és a kapu dicséretét a következőkkel fejezte be: „Ez a kapu az egyiptomi vaskapu gyanánt egyik legcsodálatosabb és legkülönösebb kapu. A várnak ezen a részén nyolcvan rőf magas tömésfal van. Ha az ember fölfelé néz rá, a fejről leesik a turbánja, olyan magas és erős vár ez. Amíg a hitetlenek kezében volt ez a vár, addig nem volt ilyen erős, az elfoglalás után azonban Mohamed kán hét pasát és tizenkétezer ráját hét éven át, télen-nyáron ennél a várnál dolgoztatott, és ilyen erőssé tette azt... Az 1068. évben [1657. október 8.–1658. szeptember 28.–K. I.], amikor Köprülü Mohamed volt a nagyvezír, hogy ezt az egri várat szép és nagy külvárossal vegye körül, három év alatt oly erős bástyafallal [városfallal – M. L.] kerítette be, hogy azt nyelv el nem mondhatja, toll le nem írhatja.”⁴³

A *külvárost* is alaposan ismertette: „Ennek a paradicsomszerű várnak a kerülete teljes tizenkétezer lépés és ötszögletű alakja és tizenkét tornya van. Négy irányban lőrési és mély árkai vannak. Ötkapus külváros. Az első a keletre néző Ilidse-kapu, amely háromszoros erős kapu; három felvonóhídján kell előtte keresztülmenni; két oldalán lőrések vannak. E kaputól jobbra van a délre néző Hatvani-kapu, amely másik szögleten áll, és kettős árokkal, négyszeres erős kapu, amelyet nagy ágyúk vesznek körül. Ennél is felvonóhidakon kell átmenni. E Hatvani-kaputól másik oldalra menve az Új-kapuhoz jutunk. Ez is kettős, erős

⁴⁰ Közepes méretű ágyúk

⁴¹ *Evliya Cselebi*, 1908. 115.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 117.

kapu, felvonóhidakkal. E kaputól befelé, egész a Martalóc-kapuig menve, deszkával fedett ezerötszáz lépés széles tiszta főút van... Ennek (a kapunak) is felvonóhídja van. A Kalmet-kapu szintén nyugatra nyíló kettős kapu. A kapu előtt felvonóhidakon kell átmenni. E Kalmet-kapu fölé Kara Mahmud aga csizmájának sarkantyúi vannak felfüggesztve különös vaskarikákkal...⁴⁴

Evlia Cselebi, abbahagyva a török katonai erő bemutatását, az Eger-Maklá(r)-patakon lehelhető *vízimalmokat* írta le. Külön a löpormalmokról, aztán a löporgyári raktárról beszélt. Majd a feltehetően gabonaörlő malmokra tért rá. „A Maklá(r) vize e vár alatt megy el, azután a csársin keresztül folyván, némely utcai híd és köhíd alatt... az Ilidse-kapu tövében vaszilipen (át) a Zöld-rét nevű helyen folyik... Keleti irányba folyván a Tisza-folyóval egyesül. Az élet vizéhez hasonló víz és Egerben ennél ízletesebb víz nincs. Az Ilidse-kapun kívül a Maklá(r)-folyón levő hatrekeszű vízimalmokat is érdemes megnézni.”⁴⁵ Nemcsak ezt ajánlja az idelátogatók figyelmébe, hanem arra a különleges mindennapi jelenségre is, amit világutazásakor sehol máshol nem tapasztalt. Lehet, az is, hogy színes képzeletének tükörképe: „E folyó partján levő házak erkélyéről horoggal halásznak. Különös multság ez” – szerinte is.⁴⁶

Ami ezután következett úti írásaiban Egerről, felért egy *utazási tájékoztatóval, városlátogató invitálással*. Az egriek büszkeségével kezdte.

„*Hévizei*. Három hévfürdője van: Egyik a férfiak, a másik az asszonyok, a harmadik az állatok számára. Némi tekintetben hasznosaknak bizonyultak, a rühességet és frengi betegséget [francia betegséget = vérbajt] meggyógyítják... *Fürdője*. Egyik a vár kapuja alatt, a hídfőnél; ez a Valide szultán fürdője, amely nagyon szép, kellemes vizű, hat kamrájú [termű – M. L.] fürdője; egész kupoláját vörös keramit fedí. A másik a Kalmet-kapu közelében, kisebbszerű, keskeny fürdő, kályhával. A városban levő házak közül hétszáz lakásban és palotában van fürdő, miként az előkelők ezt dicsekedve beszélik, és az előkelők [vendégek – M. L.] mind azokba a fürdőkbe mennek.”⁴⁷

A külföldi utazók közül elsőként ismertette a vendéglátóhelyeket. „Öt kis *fogadója* van, és a kereskedők e fogadók közül csak egyikbe mennek; a jövő-menő vendégek többnyire a ráják [termelők és adózók – M. L.] házaiba szállnak meg, és a fogadói (vagy szállás) bért azoknak adják. A többi vendég az előkelők házaiba szállnak meg, sőt az érkezőt (utast) hívják is. Némelyik háznak kapuja fölé ez a vers van írva (perzsa nyelven – K. I.). »Minden ceremónia nélkül lép be a

44 Ua.

45 Ua.

46 Uo. 118.

47 Ua.

házamba.«⁴⁸ Az idézettel egyúttal az utazókat szeretettel fogadó egri muzulmánokat dicséri Evlia.

Elősorolta a vallási helyeket is. „*Dzsámijai*. Van 46 imahelye. A Hatvani-kapu közelében a külváros falát érintve van III. Mohamed szultán dzsámija, amelyet Fethia néven is neveznek; annak előtte ez templom volt. A Csársi-dzsámít sokan látogatják. Szálih efendi dzsámija, Alajbég dzsámija, Jeni-zai dzsámija, Kaszim pasa dzsámija, Vásártéri-dzsámi; ezek mindegyikében elvégzik a pénteki imádságot. 21 városrészi záviye [mecsetek melletti kolostor épület apró szobákkal a mecset szolgálainak – K. I.].⁴⁹ Szólt a muzulmán búcsújáróhelyről is. „A Hatvani-kapun kívül fehér hattyú gyanánt álló kupolás épületben Dede-Szultán nyugszik, akinek ez a bektási (dervis-szerzetes – M. L.) kolostora,⁵⁰ és összesen még hét kolostorról emlékezett meg.

Eger török *iskolaváros* is volt. „Van négy medreszéje (dzsámik szomszédságában épült közép- és felsőiskola – M. L.), tizenhét elemi iskolája...⁵¹

Az egri vendéglátást elismerően mutatta be, és mind azt, mind a város kereskedelmét a gazdagodás alapjának tartotta. „Csársija (üzletnegyed, tele élelmiszert árusító csarnokkal – M. L.). Van 600 *boltja*. Boltjai és *kávéházai* nagyon díszesek, kereskedői gazdagok.”⁵² „*Nevezetességei*. Fehér *cipókenyere* és lengyel *tyúkpörköltje* híresek. Egy oka (1,28 kg) pogácsa és vajás kalács ára egy akcse (ezüst pénzegység); híres még a *tyúk bőrek* [vagdalt hússal töltött tészta – K. I.] és a *kenyérlepény*. Egy oka kövér juhhús ára egy akcse, egy oka vaj és méz ára nyolc akcse. Különféle és temérdek *gyümölcse* van... Van 20 csorgókútja (forrása, szökőkútja), amelyek közt híres az Aga-csorgója.⁵³

„*Eger nevezetességei leírásának befejezése...*”

Nincs külföldi utazó, akinek feltűnt Eger egészséges környezete, vagy ha volt is, nem szólt róla az úti levelében: „Levegője és vize nagyon kellemes, azért sok szép népe van.”⁵⁴ *Néprajzi, szociológiai* megfigyelése. „Népe mind bosnyák, de magyarul és németül is tisztán beszélnek; nagyon őszinte és egyszerű emberek. Fülel, Szécsen/Szécsény, (Balassa)gyarmat, Szemendere/Szendrő, Hont, Külvár/Kékkővár várak hiteltleneivel naponként harcolnak.”⁵⁵ „E várak rájáit felső-magyarországiaknak mondják, szépen beszélnek magyarul. 9600 kertjük

48 Ua.

49 Ua.

50 Uo. 119.

51 Uo. 118.

52 Ua.

53 Uo. 118–119.

54 Uo. 119.

55 Ua. A felsorolt várak Evlia Cselebi egri tartózkodásakor hol magyar, hol török végvárak voltak, amelyek katonái rá-rárontottak a törökre.

van; szőlőjük savanykás és nem nagyon ízletes. A nép [török – M. L.] többnyire várórséget képez; vannak kereskedők és tudósok is. Különösen sebészeik vannak. A gyermekek bátrak, erősek, a lovat és a fegyvert szeretik.”⁵⁶

Evliya Cselebi még leírta, miképpen készültek fel Mohamed pasával a felső-magyarországi elfoglalt várakhoz történő ’menetelésre’.

Eger 1687. december 18-án szabadult fel a török megszállás alól. A 17. században még egy jeles utazó, *Andreas Pinxner* látogatta meg, immár a török utáni, újjáépülő várat és várost. Az ő írásával zárjuk Eger ismertetését.

Nagyszebeni születésű volt, aki evangélikus lelkésznek készült. Nagyenyeden tanult, 1694-ben már a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Nyugtalan természete utazásra hajtotta. Öt évet Jáva-szigetén töltött és visszatért Magyarországra. Végül Törökországban maradt és áttért a muzulmán vallásra.

Pinxner, útban „Németországba”, 1693 decemberében – felső-magyarországi útja során – Egeren is átutazott. Bár néhány mondatot írt csak róla, mégis idézzük. „A Hernádon átkelve és Ónod városnál elhaladva, a hasonló folyócska mellett levő Egerre érkeztem. A várost Szent István alapította. Őt katolikus temploma van. Egerből elindulva Verpelétre jutottam, ahol megháltam.”⁵⁷

A nem bőbeszédű Pinxner útleírását azért említettük, mert ő volt az első utazó, aki már a török utáni időben láthatta meg Egert.

---

⁵⁶ *Evliya Cselebi*, 1908. 119.

⁵⁷ *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Budapest, 1891. 428. *Pinxner A.*: utazása Nagyszebenből Bécsbe 1693. 426–430. Hivatkozik: *A. Pinxner*: *Aprodemia ex Transylvania per Pannoniam*. Wittenberg, 1694.

Németh István

MAGYAR–NÉMET VISZONY AZ ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM ÉS A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN (1918–1919)

„Bármiként is áll a dolog, szükségünk van Magyarországra, mint fontos élelmiszertermelőre, nemcsak ennek a háborúnak a során, hanem még hosszú ideig azt követően is. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy orientális politikánk számára, amíg az oroszországi körülmények nem konszolidálódnak a javunkra, Magyarország – egykor talán Bulgáriával együtt – megnehezítheti a Kelet felé vezető utat, vagy akár el is zárhatja azt”¹ – jelentette 1918. augusztus 11-én Egon Franz von Fürstenberg-Stammheim budapesti főkonzul Georg von Hertling birodalmi német kancellárnak, mintegy kijelölve Magyarország jelentőségét a későbbi német külpolitika számára.

Fürstenberg óvatosan megfogalmazott kétségei nem voltak alaptalanok. Hiszen 1918 augusztusában, az ötödik háborús év kezdetén alapvető erőeltolódás ment végbe az első világháború menetében. Augusztus 8-án öt német offenzíva után megingott a nyugat-európai front. Erich Ludendorff vezérkari főnök elhasználta azt az erőt, amellyel a számbeli és anyagi fölénybe került antant támadását jó ideig feltarthatta volna. A szövetségeseknek az amiens-i kiszögellés felszámolására indított nagy támadása a német hadsereg „fekete napja” lett. A Ferdinand Foch marsall, antant főparancsnok vezette támadás már július közepén felszámolta a marne-i kiszögellést, majd nagyrészt amerikai részvétellel a St. Mihiel-kiszögellést is, megteremtve a megfelelő kiindulási pozíciót az általános nagy nyugati offenzíva számára.²

---

¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn) – PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 34 544. In: *Tokody Gyula: A budapesti német főkonzulátus jelenti...* Az 1918–1919-es forradalmak és az ellenforradalom német diplomáciai iratok tükrében. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. (a továbbiakban: *Tokody* 1989) 20–21.

² *Galántai József: Az I. világháború.* Korona Kiadó, Budapest, 2000. 444–450. (A továbbiakban: *Galántai* 2000)

A Franchet d'Espérey francia tábornok vezette balkáni antant hadsereg pedig áttörte a központi hatalmak védelmét ellátó és kimerült bolgár hadsereg arcvonalát. Bulgária 1918. szeptember 25-én békét kért, majd szeptember 29-én Szalonikiben aláírta a fegyverszünetet. A balkáni antant hadsereg számára így szabaddá vált az út Ausztria-Magyarország felé, s Bulgárián át Romániába. A bolgár fegyverletétel napjaiban az antant általános offenzívát indított a nyugati hadszíntéren is.³

Erich Ludendorff elismerte a katonai vereséget és szeptember 29-én a német politikusokat azonnali fegyverszünet megkötésére szólította fel.⁴ Környezete arra törekedett, hogy felülről végrehajtott fordulattal áttérjenek a parlamenti demokráciára, s a katonai vereség közepette is megőrizték a nemzet politikai egységét. Az október 3-án Max von Baden kancellár vezetésével hivatalba lépő német birodalmi kormány a fegyverszünet politikai feltételeit a parlamentarizmus kiszélesítésével és a háború során kevésbé kompromittálódott személyek előtérbe állításával igyekezett javítani. Másnap a birodalmi kormány a Legfelső Hadvezetés sürgetésére fegyverszünetet kért Wilson elnöktől. Az ennek nyomán kibontakozó jegyzékváltásból kitűnt, hogy a szövetségesek csak a nép bizalmán nyugvó kormánnyal hajlandók tárgyalni. Ezért az új kormányba beléptek a többségi koalíció pártjainak (Centrum, Haladó Néppárt és Németország Szociáldemokrata Pártja) parlamenti képviselői. A fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel az 1918. október 22-én összeülő Reichstag jelentős alkotmányreformot határozott el. A hadüzenet és a békekötés többé már nem a császár és a Szövetségi Gyűlés (Bundesrat) kizárólagos joga lett, s a Birodalmi Gyűlés (Reichstag) jóváhagyására is szükség volt; kormánytagok csak Reichstag-képviselők lehettek; a birodalmi kancellár és az államtitkárok kinevezését a Reichstag bizalmához kötötték; a császár valamennyi politikai tettéért a birodalmi kancellár felelt; a tisztekre és a tábornokokra vonatkozó döntésekhez pedig kancellári hozzájárulásra volt szükség.⁵ A reform 1918. október 28-i életbelépésével a német hercegek által „Isten kegyelméből”, a nép részvétele nélkül 1871-ben alakított császárság alkotmányjogilag is parlamenti demokratikus monarchiává vált.

Ausztria-Magyarország 1918. október 4-én jegyzéket intézett Wilson elnökhöz, akinek 14 pontja⁶ alapján azonnali fegyverszünetet és béketárgyalásokat

³ Uo. 460–461.

⁴ Müller, Helmut M: Schlaglichter der deutschen Geschichte. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 1994. 221.

⁵ Uo. 222–223.

⁶ Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i 14 pontos békeprogramja sürgette: a nyíltan tárgyalt békeszerződéseket és nyílt nemzetközi diplomáciát, a hajózás teljes szabadságát háborúban és békében egyaránt, a gazdasági akadályok megszüntetését, a nemzeti fegyverkezésnek a belbiztonsággal összefüggő legalacsonyabb szintre csökkentését, a gyarmati igények szabad és pártatlan rendezését, amelyben az érdekelt lakosság érdekei ugyanolyan súllyal esnek latba, a meg-

javasolt. Wilson október 18-i válaszában azonban közölte, hogy korábban meghirdetett pontjai – amelyek még elfogadták a Monarchia egységét és a nemzeti-ségi kérdést az autonómia biztosításával megoldhatónak tekintették – a megváltozott körülmények miatt már nem érvényesek.

Az 1918. október 16-i császári manifesztum Ausztriát „szövetséges állammá” változtatta, de „a magyar Szent Korona országainak integritását semmiképpen nem érintette”. A manifesztum a Monarchiában csekély visszhangot váltott ki, „a magyarok azonban azt ürügyként használták fel arra, hogy a kettős monarchia süllyedő hajóját a leggyorsabban elhagyják, hogy ily módon a magyar glóbuszt megmentse” – írta Wedel bécsi német követ a magyarokra nézve egyáltalán nem hízelgő jelentésében.⁷

Mivel a budapesti német diplomácia már szeptember elején németellenes izgatásokat érzékelt, a Külügyi Hivatalon (Auswärtiges Amt – AA) keresztül azt kérte a német újságoktól – amelyek „osztrák” hadseregről és kormányról cikkeztek –, hogy Magyarországot ne Bécs szemüvegén keresztül szemléljék, hanem ismerjék el az ország alkotmányos helyzetét, mert ez a németellenesség leghatékonyabb eszköze.⁸ Fürstenberg az osztrák–magyar különbélke-törekvésekben a német érdekek veszélyeztetését látta, hiszen a Monarchia idő előtti kilépése a háborúból végleges csapást mérhetett a balkáni és olasz frontra, s Németország magára maradt volna a béketárgyalásokon. Lényegében ugyanezt eredményezte volna Magyarország Ausztria nélküli különbélkéje is, amelyre a Károlyi Mihály körüli erők törekedtek. Ez a lépés ráadásul az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával is járt volna, amelyet Németország kül- és belpolitikai okok miatt egyaránt el kívánt kerülni.⁹

A magyarországi eseményeket követve a berlini kormány október közepétől számolt Károlyi Mihály miniszterelnökségével, akit Németországban antantbarát

---

szállt orosz területek kiürítését, Belgium kiürítését és függetlensége helyreállítását, Franciaország kiürítését, beleértve Elzász-Lotaringiát, az olasz határok kiigazítását „a világosan felismerhető nemzetiségi vonalak szerint”, Ausztria-Magyarország népeinek lehetőségét az önálló fejlődésre, Románia, Szerbia és Montenegró kiürítését, Szerbiának szabad kijáratot a tengerhez, az Oszmán Birodalom török részeinek teljes szuverenitását, a török uralom alatt élő nemzetiségek önállóságát, a Dardanellák állandó nyitva tartását nemzetközi garanciákkal minden nemzet hajói és kereskedelme számára, független lengyel állam létesítését és számára szabad kijáratot a tengerhez, a nemzetek általános szövetségének megalakítását, hogy biztosítva legyen a nagy és kis államok politikai függetlensége és területi sérthetlensége. *Halmosy Dénes: Nemzetközi kapcsolatok 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1983. 22–24.*

⁷ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 44 539. Wedel bécsi német császári követ jelentése Max von Baden birodalmi kancellárnak (1918. október 21.). In: *Tokody* 1989. 33.

⁸ Uo. A. 37 778. In: *Tokody* 1989. 25.

⁹ Uo. 14–15.

politikusnak könyveltek el, s a háború alatti pacifista, demokratikus és állítólagos németellenes magatartása miatt törvényen kívül helyeztek. Úgy vélték, hogy Ausztria-Magyarország kiválása a központi hatalmak koalíciójából rendkívül súlyos helyzetbe sodorná a Német Birodalmat; nem zárták ki azt sem, hogy Magyarország az ellenséges táborhoz pártolna. Károlyi személyéhez ezért különböző várakozások fűződtek: ezek a Németországgal való szakítást nyíltan követelő álláspontjából adódtak, illetve tartottak Károlyi megtorlásától is, hiszen személyét éveken keresztül nyilvános diszkrimináció és lejáratás érte. Ráadásul a német hadsereg vezérkarának elhárító részlege megbízta Hermann Consten őrnagyot, a német hírszerzés budapesti főnökét Károlyi megfigyelésével, hogy „az illetékes magyar katonai szervekkel együttműködve derítsék fel a Németország elleni forradalmi mesterkedéseket”.¹⁰ Azt tervezték, hogy a környezetéből megszerzett dokumentumokat átadnák apósának, Andrássy Gyulának, aki visszavonulásra kényszerítené Károlyit. Ő azonban értesült Consten ügyetlen akciójáról és az ellene irányuló szándékokról, s a képviselőházban leleplezte az őrnagy mesterkedéseit. Mindazonáltal 1923-ban a törvényszék az ellene indított perben unokatestvére, Károlyi Imre és Consten vallomásai alapján rendelte el javai elkobzását, mondta ki Károlyit hazaárulónak és kényszerítette száműzetésbe.¹¹

Bulgária kiválása a háborúból kihatott Magyarország belpolitikai viszonyaira is. Miközben Wekerle Sándor miniszterelnök a nemzeti erők koncentrációját fontolgatta, Károlyi e koncentrációval szemben a radikális ellenzéki pártok blokkjának megteremtésére törekedett. Ennek „közös programja a mielőbbi béke megteremtése, perszonálunió létrehozása Ausztriával és végül hamisítatlan demokrácia bevezetése”.¹² „Ha... a baloldali irányzat Magyarországon előtör, és ha ehhez még katonai sikertelenségeink is társulnak, Magyarországon is veszély közeledtét látom”¹³ – figyelmeztette táviratban Fürstenberg a Külügyi Hivatalt azon a napon, amikor Németországban Ludendorff már azonnali békekötésre szólította fel a politikusokat.

Tisza István egykori miniszterelnök október 17-i parlamenti beszédében kijelentette, hogy a központi hatalmak vereséget szenvedtek. A Németországgal fennálló szövetséget feleslegesnek nyilvánította; annak helyébe a Népszövetség

¹⁰ PA AA (B), Weltkrieg: Länderabteilung 1920–1936 WK–1. Bd. 1. Károlyi gróf perének melléklete. In: *Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen*: Deutschland–Ungarn 1918–1933. Eine Analyse der politischen Beziehungen. Dissertation-Wien, 1969, I. köt. 77. (a továbbiakban: *Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen I.* 1969.)

¹¹ *Károlyi Mihály*: Hit, illúziók nélkül. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1977. 112–114.

¹² PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 41 429. Fürstenberg császári főkonzul jelentése von Hertling birodalmi kancellárnak (1918. október 3.). In: *Tokody* 1989. 28.

¹³ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 40 770. Fürstenberg császári főkonzul távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. szeptember 29.). In: *Tokody* 1989. 26.

lép. A dualizmus helyett elégségesnek tartotta a puszta perszonaluniót, s a Monarchia Németország nélküli különbékéjének lehetőségére gondolt. A Magyarországon uralkodó általános felfogás szerint „addig kell Németországgal együttműködni, ameddig lehetséges, és addig szabad együttműködni, ameddig feltétlenül szükséges”.¹⁴

A bécsi német követség szerint „Magyarország buzgó sietséggel pártolt el Ausztriától és a szövetségtől, hogy idejében megtalálja a kapcsolatot az antant táborához [...] a derék magyar, még útításkával a kezében, a közeljövőben ismét megjelenik szövetségi társánál, hogy segítséget kérjen a szent Magyarország megerősökölése ellen. [...] A jövőbeni Magyarország, Szlovákiával vagy anélkül, Balkán-állam lesz, akárcsak a többi. Gazdaságilag nem nélkülözhet bennünket, mint agrártermékeinek vásárlóit, de nekünk is szükségünk van rá, már csak a Duna miatt is. Az antant, a pénzügyi serkentést nem számítva, nem sokat tud segíteni. Magyarország ezután is, akárcsak ezelőtt, gazdaságilag és politikailag a német oldalra fog hajolni, ha a mostani árhullámok már elapadtak. A szalak akkor majd ismét összefonódnak maguktól is”.¹⁵

Károlyi Mihály 1918. október 22-én a képviselőház ülésén a kormány lemondását, a világháború azonnali befejezését, külföldről minden magyar csapat visszahívását, s a németekkel kötött szövetség felmondását követelte. Wekerle Sándor miniszterelnök azt válaszolta, hogy Magyarország határainak megvédése miatt nem nélkülözheti Németország katonai segítségét.¹⁶ Károlyi kormányra kerülése ekkor még meghiúsult az október 24-én közös külügyminiszterre kinevezett Andrassy Gyula ellenállása miatt. A német kormány nem támogatta a Károlyi-kormány megalakulását annak „határozott németellenes irányvonala miatt”. Válaszul az ellenzéki erők Károlyi vezetésével október 24-én megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot, amely a tömegekre támaszkodva egyfajta ellenkormányt alkotott.

A Külügyi Hivatal kirívó hálátlanságot vetett azon magyar körök szemére, akik „Magyarország megmentését a Németországtól való elszakadásban és az antanthoz való átállásban” látták. Németország a háború alatt „az erősen szorongatott Magyarországnak” többször is nagy szolgálatot tett; a magyar politikai törekvés – az államiság egységének megóvása – csak a Németországra való szilárd támaszkodással valósulhatott meg. Ha Németország megvonja e támogatást – és nem mérsékli többé diplomáciai vagy katonai eszközökkel Magyarország

¹⁴ Uo. A. 44 179. Fürstenberg császári főkonzul távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 20.). In: *Tokody* 1989. 32.

¹⁵ PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 46 763. A bécsi császári német nagykövetség a Külügyi Hivatalnak (1918. október 22.). In: *Tokody* 1989. 35.

¹⁶ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 44 612. Strube budapesti német konzul a Külügyi Hivatalnak (1918. október 22.). In: *Tokody* 1989. 32.

szomszédjait –, akkor az ország felbomlik, és balkáni állammá süllyed. 1918. október 27-én Berlinből táviratilag utasították Fürstenberget: értesse meg mérvadó magyar személyiségekkel, hogy az országot csak a Németországgal való összetartás óvhatja meg a legrosszabtól. Az antantot nem Károlyi, hanem a központi hatalmaknak a békekonferencián tanúsítandó harmonikus és ügyes együttműködése tántoríthatja el. Átlátszó az antant terve, hogy Magyarországot kötelezettség nélküli ígéretekkel elszakítsák tőlünk és könnyedén elbánjanak vele. „Ha Magyarország még Erdélyt is el akarja veszíteni, úgy a velünk való szakítás politikája biztosan oda vezet. Mi a Romániához vezető utat könnyen meg fogjuk találni, ha Magyarországot ebben a kérdésben nem támogatjuk”¹⁷ – írták, jelentősen túlértékelve Németország nemzetközi pozícióit. A „romániai kártya” magyarelles nyomásra való kijátszását „Magyarország hűtlensége és nyílt ellenségeskedése” miatt Wedel bécsi német követ is támogatta, s ennek érdekében német diplomáciai lépéseket sürgetett Romániában. Úgy vélte: ha elismerik Románia nemzeti törekvéseit, elejtik az 1918. május 7-i bukaresti szerződést (ebben Románia lemondott erdélyi igényeiről, Dél-Dobruzsza visszakerült Bulgáriához s az ország kiszolgáltatott helyzetbe került a központi hatalmaktól) és visszavonják a német csapatokat, semmi olyat nem adnának fel, ami már ne ment volna veszendőbe. E lépéssel nem kockáztatnák csapataikat és kedvezőbb légkört teremthetnének a jövőbeni megegyezés számára.¹⁸

1918. október 27-én Andrássy Gyula közös külügyminiszter jegyzékben értesítette Wilson elnököt, hogy Ausztria-Magyarország különbékét kér s elfogadja Wilson október 20-i feltételeit, amely már hatályon kívül helyezte a Monarchiára vonatkozó 10. pontot. Időközben az Egyesült Államok hadviselő szövetségesként ismerte el a csehszlovák kormányt és támogatta a délszláv népek nemzeti törekvéseit.¹⁹ A várható következményekre reagálva október 30-án Hindenburg marsall kérte a Külügyi Hivatalt: Ausztria-Magyarország különbéke kötése esetén járjon el annak kormányánál, és a német katonai érdek alapján biztosítsa a Magyarországon, Romániában és Ukrajnában állomásozó német csapatok oszt-rák-magyar területen keresztül Németországba szállítását. Teremtsen lehetőséget a három országban lévő német csapatok további ellátására Ausztria-Magyarországon keresztül, tartsa fenn a Romániából és Ukrajnából érkező német gazda-

¹⁷ Uo. (Számolás nélkül). A Külügyi Hivatal rejteltávirata Fürstenbergnek (1918. október 27.). In: *Tokody* 1989, 38.

¹⁸ Uo. A. 6001. Wedel bécsi német követ távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 29.). In: *Tokody* 1989, 39.

¹⁹ *Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században.* Aula Kiadó, Budapest. 1998. 35–36. (a továbbiakban: *Fülöp – Sipos* 1998.)

sági szállításokat az osztrák-magyar területeken keresztül, illetve biztosítsa az olaszországi német alakulatok elszállítását.²⁰

Wekerle Sándor kormánya a tömegnyomás miatt október 29-éig maradt hatalmon. IV. Károly osztrák császár és magyar király ekkor sem Károlyi Mihályt bízta meg kormányalakítással, hanem erre a mérsékelt-polgárinak tekintett Hadik János kapott lehetőséget, amelyet a békére vágyó tömegek nyílt hadüzenetnek tekintettek. Miután kormányalakítási kísérlete eredménytelen maradt, s a tüntetések is folytatódtak, október 31-én az uralkodót képviselő József főherceg Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnöknek. A kormány tagjai a korábbi baloldali ellenzéki pártokat (Függetlenségi, Polgári Radikális, Szociáldemokrata Párt) képviselték, s a királyra esküdtek fel. A köztársaságot követelő tüntetések hatására azonban Károlyi november 1-jén feloldását kérte esküje alól, amelyhez IV. Károly hozzájárult. A kormány új hivatali esküjét a Nemzeti Tanácsra tette le, s ezzel az ország formálisan is elszakadt Ausztriától és független állammá vált.²¹

A polgári demokratikus forradalom győzelme és az önálló magyar államiság megteremtése történelmi fordulatot jelentett a magyar–német kapcsolatokban. Magyarország ettől kezdve szuverén államként tarthatott kapcsolatot Németországgal, s egyúttal megnyílt az út az antanttal kötendő békeszerződés előtt.

A súlyos bel- és külpolitikai kérdések megoldására a Károlyi-kormány intézkedései két célt követtek: a háború gyors befejezését és a legkisebb területi veszteségekkel járó békekötést, valamint a feudális-autoritatív állam demokratikus értelmű (elsősorban választójogi és tulajdonosi struktúrabeli) átalakítását. A külpolitikai lépések azonban háttérbe szorították a belpolitikai reformokat, s minden energiát a külpolitikára koncentráltak.

Az osztrák-magyar küldöttség 1918. november 1-jén vette át a fegyverszüneti feltételeket az olaszországi fronton történt sikeres antant offenzívát követően. Lindner Béla magyar hadügyminiszter még aznap elrendelte a magyar haderő fegyverletételét és leszerelését, abban a reményben, hogy ezzel nyomatékosítja békeszándékait és javítja külpolitikai pozícióját. Önálló fegyverszüneti tárgyalásokat azonban a magyar kormány nem folytathatott, jóllehet Károlyi hajlandó lett volna Padovába utazni. Az október 30-i magyar forradalmi események hírére ugyanis a francia vezetés megtiltotta az önálló magyar kormánnyal külön kötendő fegyverszünetet, s ragaszkodott a Monarchiával aláírandó fegyverszünethez. Attól tartottak, hogy a Monarchia felbomlásával eltűnik a háború egyik felelőse,

²⁰ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A 45 887. Paul von Hintze, a Külügyi Hivatal és a Legfelső Hadvezetés összekötőjének távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 30.). In: *Tokody* 1989. 42.

²¹ *Fülöp – Sipos* 1998. 39.

s az antant a régi „bűnös” helyett két új „ártatlan” állammal találja szemben magát.²²

A Padova melletti Villa Giustiban 1918. november 3-án aláírt fegyverszünet értelmében az antanthatalmak jogot kaptak többek között arra, hogy a még harcoló Németország ellen átvonulási jogot szerezzve, felhasználják a Monarchia vasútjait, közútjait és vízi útjait. A német alakulatokat 15 napon belül el kellett távolítani Ausztria-Magyarország területéről, az ott maradt egységeket pedig internálni kellett.²³ A császári Németország végleg magára maradt, mivel Törökország és Bulgária már korábban kapitulált. Véglegesen felbomlott Németország és Ausztria-Magyarország közel négy évtizedes szerződése, amely az 1879. évi német-osztrák kettősszövetségen s az 1882. évi – Olaszország bevonásával kötött – hármasszövetségen alapult.²⁴

A tárgyalást vezető Diaz tábornok, a szövetségesek nyugati hadseregének parancsnoka, közölte a Monarchiát képviselő Weber tábornokkal, hogy a balkáni frontszakaszon nem lesz külön fegyverszünet. Weber a hírt Budapestre továbbítva hozzátette, hogy a padovai fegyverszünetnek „kell alkalmazandónak lennie Ausztria-Magyarország valamennyi frontjára”. Weber üzenete ellenére a balkáni frontszakaszon felállított fegyverszüneti bizottság két magyar tagjának Franchet d’Espérey kijelentette, hogy a balkáni fronton ő illetékes a fegyverszünet megkötésére. Ezért Károlyi és a francia tábornok egyaránt szükségesnek tartotta a megállapodást a padovai feltételek alkalmazásáról.

Károlyi Mihály miniszterelnök az új Magyarországot a – megváltozott – wilsoni elvekre alapozva, rövid időre antantbarát külpolitikára állította át. Az 1918. november 13-án Belgrádban – az antanthatalmak részéről Henrys tábornok, a francia keleti hadsereg parancsnoka, Zivojin Misić vajda, a szerb hadsereg főparancsnoka és Lindner Béla tárca nélküli miniszter által – aláírt katonai konvenció pontosította és megkönnyítette a padovai fegyverszünet Magyarországra vonatkozó végrehajtását. A konvenció demarkációs vonalat (a Maros vonalától a Dráva vonaláig, Szabadka, Baja és Pécs érintésével) jelölt ki, amely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását, Erdélyben pedig megszüntette az egyetlen védhető vonalat, a Kárpátokat. Előírta a magyar hadsereg leszerelését, illetve 15 napot adott a Romániából Magyarországon keresztül visszavonuló Mackensen-hadsereg leszerelésére és internálására. Biztosítékokat teremtett arra nézve is, hogy a magyar kormány nem támaszt nehézségeket az ország stratégiai pontjainak megszállásában és az átvonulási lehetőségek biztosításában. A konvenciót azonban a francia külügyminisztérium már két héttel aláírása után alapvető téve-

²² *Uo.* 40–41.

²³ *Tokody* 1989. 47.

²⁴ A szerződéseket lásd *Németh István: A német császárság 1871–1918. Összegzés és dokumentumok.* L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 192–196.

désnek minősítette, s haladéktalanul érvényteleníteni kívánta. A magyarokat sürgősen ki kellett parancsolni Szlovákiából.²⁵ A belgrádi konvenció által kitűzött demarkációs vonal ugyan az országhatáron belül húzódott, de azt a reményt keltette, hogy a déli övezeten túlmenően az antant nem érvényesíti megszállási jogait. Úgy tűnt, hogy a belgrádi egyezményvel Károlyi elérte külpolitikájának kezdeti célját, a független magyar állam elismerését.²⁶

Károlyi már kormánya kinevezése előtt, október 31-én délután magához kéréte Fürstenberget, s a kormánytagok jelenlétében megállapodott vele, hogy Németország továbbra is folytatja a Magyarországnak létfontosságú szénszállítványokat, cserében pedig lehetővé teszi a német csapatok hazaszállítását. A főkonzul a „kockán forgó nagy német érdekre való tekintettel” táviratilag kérte a német sajtó befolyásolását, hogy fogadja barátságosan a Károlyi-kormányt, és a német sajtótámadásokkal ne súlyosbítsák egyébként is nehéz helyzetét. A főkonzulátus még működő távirókészülékén von Doertenberg őrnagy értesítette a német hadügyminisztériumot, hogy Magyarországon nem értesült a német tisztek és a legénység elleni barátságatlan fellépésekről s azonnal felveszi a kapcsolatot az új magyar honvédelmi miniszterrel.²⁷

Az emberáldozatot alig követelő forradalom napjaiban a zavargások az események szinte törvényszerű velejárói voltak. Október végén a Bukarestből érkező és szabadságolt német katonákat szállító vonat került Magyarországon súlyos helyzetbe. Szolnokon, Hatvanban, Zólyomban, Ruttkán és Zsolnán rablással és zsarolással találtak. A vonatot feltartóztatók a németek Magyarországgal szembeni zárlatával érveltek.²⁸ A forradalmi hangulat túlsordulásától a magyar tisztek is szenvedtek, mert elsősorban őket tekintették a letűnt úri réteg képviselőinek. A lakosság részéről azonban nem lehetett németellenes magatartást érzékelni.

A bukaresti német katonai kirendeltség vezetőjének küldött utasítás is a Magyarországgal való nyílt ellenségeskedés elkerülésére, a német csapatok magyar területen keresztüli hazaszállítására, illetve a Romániába és onnét visszamenő katonai és gazdasági szállítások biztosítására törekedett. Jelezték, hogy elvileg nem akarnak fellépni „a jelenlegi határokon túlmutató román egységtörekvésekkel szemben”, s ki akarják várni, milyen lépést tesz Románia. Utóbbival szem-

²⁵ *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 59–66., illetve 90.

²⁶ *Fülöp – Sipos* 1998. 42.

²⁷ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 46 202. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 31.). In: *Tokody* 1989. 43–44.

²⁸ PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 47 189. Friderici őrnagy, a Szófia katonai biztosa mellé rendelt rangidős tiszt távirata a hadügyminisztériumnak Ratiborból (1918. november 1.). In: *Tokody* 1989 44–45.

ben „pillanatnyi politikánk célja, csapataink katonai biztosítása mellett a mostani kapcsolat fenntartása, a megszerzett előnyök biztosítása és átvitele a békegazdaságba”.²⁹

Károlyi miniszterelnöki kinevezésének hírére a budapesti német kolóniában pánik tört ki, amely a katonai hatóságokra is áttért. A polgári személyek internálástól, a tisztek hadifogságtól tartottak. Néhány család azonnal elhagyta Budapestet, mások pedig a főkonzulátuson kerestek menedéket. A hadifogságtól való félelem miatt november 3-án a német katonai hatóságok az elutazás mellett döntöttek. A magyar kormány nem látott indokot távozásukra és kínosan érintette a németek menekülése. Jóindulatát bizonyítandó, a szociáldemokrata Garami Ernő kereskedelmi miniszter feloldotta a magyar hajóknak a felségvizek elhagyására vonatkozó tilalmát, s egy gőzhajót bocsátott a német kolónia rendelkezésére. A hajó november 3-án este 300 személlyel a fedélzetén, a magyar hatóságok jókívánságai közepette hagyta el Budapestet Bécs irányába.³⁰

Mivel november 9-én Németországban is győzött a polgári forradalom, s november 11-én a szociáldemokrata Friedrich Ebert kancellár vezette új kormány fegyverszünetet kötött az antanthatalmakkal, a Károlyi-kormánynak hasonló nemzetközi helyzetben lévő Németországgal kellett rendeznie a padovai és belgrádi egyezmények előírásait. A két kormányrendszer formálisan közel állt egymáshoz; demokratikus és pacifista beállítottságuk miatt természetes partnernek tűntek az antanttal való megállapodásban. Ebben az értelemben üdvözölte táviratilag Hock János, a Magyar Nemzeti Tanács elnöke Ebert kancellárt: „A Magyar Nemzeti Tanács a felszabadult magyar nép nevében üdvözli a felszabadult német népet. Nagyon örülünk annak, hogy a káros és megsemmisítő tömegmészárlás helyett mostantól a legnagyobb emberi eszme magasztos közössége köt össze bennünket; váll–váll mellett egy emberként, minden nép közös harcában az életért, a békéért és a teremtő munkáért. Egyúttal szabad legyen hangot adni annak a sürgős kérésünknek, hogy rendeljék el a hazánkban tartózkodó német csapatok azonnali békés leszerelését.”³¹

Jóllehet Ebert nem kevésbé patetikus hangon válaszolt, remélve, hogy „az eszmék közösségében a népek egy boldogabb jövőnek néznek elébe”, a leszerelés ügyében azonban nem hajlott semmiféle kompromisszumra: a német katona leszerelésére csak német földön kerülhet sor. Az antant és a Németország

²⁹ Uo. (Számozás nélkül) Az admirális törzskarának távirata Horstmannak, a buharesti kirendeltség vezetőjének (1918. november 1.). In: *Tokody* 1989. 46.

³⁰ PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A budapesti német főkonzul jelentése (1918. november 27.), illetve uo. Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 51 884. In: *Tokody* 1989. 65.

³¹ PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A Magyar Nemzeti Tanács elnökének távirata Ebertnek (1918. november 10.), illetve PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. (Számozás nélkül) In: *Tokody* 1989. 66.

között november 11-én kötött fegyverszünet bázisán kérte a német csapatok átvonulása során a vasúti szállítás és élelmezés „barátságos” megoldását, hogy azok „hazai földön áttérhessenek a béke állapotára.”³² Mivel a katonai ügyekért továbbra is a régi katonai vezetők, Groener és Massow feleltek, a német álláspont változatlanul merev maradt. Nyilvánvalóan nemzeti érdekek, s nem ideológiai azonosságok határozták meg cselekvésüket.

A magyar kormány a belgrádi katonai konvenció szorításában továbbra is a Németországgal meglévő kapcsolatok fenntartására törekedett. Az 1918. november 11-i német fegyverszünet aláírása után már november 13-án képviselőt szándékozott küldeni Berlinbe a magyar–német diplomáciai kapcsolatok megtárgyalására.³³ November 15-én azonban Kunfi Zsigmond közölte a német főkonzullal, hogy a fegyverszüneti szerződés előírásai ideiglenesen megakadályozzák hivatalos magyar képviselő kiküldését, de nem hivatalos formában továbbra is azt tervezi. Ha az antanttal kötött fegyverszüneti egyezmény értelmében megszakadnának a két ország diplomáciai kapcsolatai, az antant és Németország fegyverszünete azt tárgyalanná tenné. A magyar kormány mindent elkövet, hogy ne szakadjanak meg létfontosságú kapcsolatai Németországgal.³⁴

Az ország megszállásának előkészítésére, majd a fegyverszüneti tárgyalások folytatására Budapestre érkezett Fernand Vix francia vezérkari alezredes a magyar kormányt a Németországgal fennálló kapcsolatai megszakítására igyekezett rászorítani. A magyar sajtó – hivatalos ösztönzésre – már a kapcsolatok megszakításáról tudósított, de erre nem került sor. A kormánytagok többsége, főleg a szocialisták, kívánatosnak tartották, hogy a kapcsolatok nem hivatalos formában akkor is fennmaradjanak, ha hivatalos fenntartásuk tovább már nem lehetséges.

Fürstenberg is megkísérelte befolyásolni a magyar kormányt, hogy a francia nyomás ellenére kapcsolataikat legalább nem hivatalos formában tűrje el, jöllehet nem számolt az antanttal szembeni határozott kiállásával. A Külügyi Hivatalnak is Károlyi barátságos kezelését javasolta. Nem tartotta célszerűnek a magyar kormánynak átnyújtandó tiltakozást vagy annak hivatalos nyilatkozatra kényszerítését, mert egy ilyen akció könnyen kényszerhelyzetbe hozhatná, s esetleg a diplomáciai kapcsolatok hivatalos megszakítására készítené a magyar kormányt. Ezzel pedig megghiúsulna a német gazdasági javak kivonása. Csak akkor lesz szükség német beavatkozásra – vélekedett Fürstenberg –, ha a Ma-

³² PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10, Bd. 6. Ebert távirata a Magyar Nemzeti Tanácsnak (1918. november 14.), illetve PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 48473. Népszava, 1918. november 16. 5. oldal. In: *Tokody* 1989. 67.

³³ PA AA (B), Akten der Abteilung I. A. Österreich 92, Nr. 10. Bd. 6. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. november 13.). In.: Akten der Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. 98.

³⁴ Uo.

gyarországon tartózkodó franciák ismét elutazásunkat követelik és nem hivatalos tartózkodásunk ellen is tiltakoznak. A magyar kormány jóindulatú beállítottsága miatt azonban a végleges döntés elodázásában reménykedett.

A magyar-német kapcsolatok ezekben a hónapokban négy kérdés körül forogtak: a Romániában állomásozó német csapatok hazaszállítása Magyarországon keresztül; a még úton lévő német áruszállítások akadálytalan lebonyolítása; a Magyarországra irányuló német szénszállítások fenntartása és a budapesti német főkonzulátus működőképességének biztosítása.

A magyar kormány rá volt utalva a német szénszállításokra, Csehszlovákia azonban segítséget ígért. Német részről egy pillanatig így azzal is számoltak, hogy Magyarország szomszédjaitól szerzi be szénszükségletét. Ezzel Németország elesik a magyarországi szénszállításoktól, s nem tudja ellentételezni a Mackensen-hadsereg hazaszállítását. Végül azonban elvetették azt a javaslatot, hogy a Nyugaton tartózkodó magyar csapatok internálásával szerezzenek pótlólagos ütőkártyát Magyarországgal szemben. „Ha továbbra is fenn kívánjuk tartani a főkonzulátust, a német szénszállítványoknak feltétlenül folytatódniuk kell” – vélekedett Fürstenberg. Felvetette, hogy szükség esetén hajlandó szabadságot venni magát, ha ezzel segíti a főkonzulátus további fennmaradását. Helyettesének Freytagot javasolta.³⁵

December 14-én Fürstenberg szóbeli megállapodást kötött a magyar kormánnyal, hogy a további német szénszállítások fejében elszállítja a Mackensen-hadsereget és tovább engedi a Dunán november 1-jén lefoglalt, 20 000 tonna élelmiszerral és kaukázusi ércel megrakott német uszályokat.³⁶ A Mackensen-hadsereg elszállítása a következő napokban kisebb zökkenőkkel, de folytatódott, az uszályok többségét azonban a magyar kormány visszatartotta, jöllehet többször kijelentette, hogy továbbengedésüket elhatározták. Sőt a magyar kormány a fegyverszüneti feltételek szerint kiszolgáltatandó magyar uszályok helyett négy német uszályt átadott az angol bizottságnak. Ezért Fürstenberg – a Mackensen-hadsereg budapesti megbízottjával, von Massow-val egyetértésben – rövidesen érkezettnek látta az időt, hogy a további német szénszállítványok leállításával nyomást gyakoroljon a magyar kormányra az uszályok továbbengedése érdekében. Az idő előtti fenyegetőzést azonban céltalannak tekintette; azt tervezte, hogy az adott pillanatban táviratilag értesíti Claussen kormánytanácsost a birodalmi ellátási hivatalban a német szénszállítások leállításáról. Ezután pedig szerződésben rögzítené a feltételeket. Mindezt csak akkor tartotta kivitelezhetőnek, ha a német hivatalos helyek követik utasítását. Információi szerint nem volt vár-

³⁵ Uo. 98–99. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1918. december 10.).

³⁶ A Mackensen-hadsereg hazaszállításáról lásd *Németh István*: A Mackensen-hadsereg hazatérése (1918–1919). In: „Emberek és eszmék...” Tanulmánykötet Vadász Sándor születésnapjára. Szerk.: *Gebei Sándor*. Eger, 2001. 69–81.

ható, hogy Magyarország a közeljövőben az antanttól kapott szénzállításokkal hatástalaníthatná a német nyomást.³⁷ A Külügyi Hivatalban azt javasolták, hogy az esetleges német szénzárlat ne Claussen és a birodalmi ellátási hivatal bevonásával történjen, hanem azt a bécsi német követség kérje a Külügyi Hivatalhoz küldött számjel-táviratában. Egyúttal az ügyben a gazdasági és politikai szervek legszigorúbb centralizációját sürgették.³⁸

Wedel bécsi német követ december 19-én kérte a Magyarországra irányuló német szénzállítványok leállítását, amelyre december 21-én került sor, amikor a Mackensen-hadsereg zöme már elhagyta Magyarországot. Fürstenberg csak 1919. január elején kezdett nem hivatalos tárgyalást a magyar kormánnyal a német szénzállítások felújításáról, azzal a feltétellel, hogy visszaszolgáltatják vagy másokkal pótolják az antantnak átadott négy uszályt, illetve továbbengedik a Dunán veszteglő német hajókat és rakományokat.³⁹ Németek elleni kilengések még az első, viharos forradalmi napokban is ritkán fordultak elő Magyarországon. Ha sor is került rá, a német és magyar tiszteket egyaránt molesztálták, mert főleg bennük látták a letűnt uralkodó réteg képviselőit.

Magyarország 1918. október-novemberben Károlyi Mihály miniszterelnökségével az antantra tette fel kártyáját. A november 3-án aláírt fegyverszünet és következményei azonban kiábrándították a magyar lakosságot; csalódottsága Németország számára kedvező változást jelzett. Miután csorbultak Károlyi francia-barát politikájához fűzött remények, az emberek lassan visszatértek régi politikai meggyőződésükhöz, amely a Németországra való támaszkodásban látta a kiutat Magyarország számára. A vártnál gyorsabban terjedt a felismerés, hogy az elhibázott antantbarát politika megcsönkította és teljesen elszigetelte Magyarországot, amely csak egy nagyobb hatalommal szövetkezve létezhet tovább. Ez a hatalom csak Németország lehet, s hogy Magyarország Német-Ausztria révén közvetlen szomszédos lehet vele. Kimondatlanul abban is reménykedtek, hogy „Németország védelmével Magyarország egy későbbi időpontban visszaszerezheti korábbi határait”.⁴⁰

Az antant Romániával és Magyarországgal kapcsolatos magatartásáról 1918. december végén a berni svájci követségről is érkezett bizalmi jelentés a Külügyi Hivatalba. Eszerint az antant „az önálló Magyarországot azért támogatta, hogy ez gátat vessen a germanizmus terjeszkedésének, de most eltávolodott Magya-

³⁷ ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. 108–109. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1918. december 16.).

³⁸ Uo. 109. Stockhammern távirata Fürstenbergnek (1918. december 17.).

³⁹ Uo.

⁴⁰ PA AA (B), Österreich 92. Innere Zustände Ungarns. A. 54 531. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1918. december 23.). In: *Tokody* 1989 74.

rországtól és jóindulatát Románia felé fordítja. Az eltávolodás oka elsősorban a Magyarország és Románia belső viszonyaiban keresendő; az előbbiben egyre jobban terjed a bolsevizmus, mialatt Románia, ahol teljesen hiányzik az ipari proletariátus, meglehetősen érintetlen maradt ettől [...] Mivel tehát az antant Románia esetében nyugodtabb helyzettel számol, ezért támogatja annak aspirációját Transsylvániára és Magyarország más, tisztán román területeire. Így az antant beleegyezett a magyar területeknek a Tiszáig terjedő elfoglalásába. Románia a háború kezdete óta arra törekedett, hogy ez a folyó legyen az országhatár.”⁴¹

1918. december végére a mintegy 200 000 fős Mackensen-hadsereg internálás nélkül elhagyta Magyarországot; a tábornokot és szűkebb stábját saját hibájából internálta a Károlyi-kormány. Ebben közrejátszott, hogy a magyar hatóságok ismét németbaráttá váltak, s az antant nem rendelkezett elegendő katonai erővel szándékai érvényesítéséhez. Német részről folyamatosan a nyomásgyakorlás járulékos eszközének használták a Magyarországra irányuló szénszállítást. Ezt a módszert a Mackensen-hadsereg hazaszállítása után is alkalmazták a Magyarországon visszatartott német értékek kivonása érdekében. Arra törekedtek, hogy a magyar kormány ismét felvegye a kapcsolatot Fürstenberggel, amelyet francia követelésre rövid idővel korábban megszakított.⁴²

1918–1919 fordulóján ismét számos magyar politikus, kereskedő és lapszerkesztő érdeklődött Németország iránt. Vezető pénzügyi- és gazdasági szakemberek gazdasági közeledést és politikai szövetséget sürgettek Németországgal. Befolyásos politikusokkal folytatott megbeszéléseit követően Fürstenbergben az a benyomás alakult ki, hogy Németország csillaga a magyar égbolton emelkedőben van. 1919. február közepén terjedelmes jelentésben elemezte Magyarország Németországhoz fűződő viszonyát az 1918. évi őszirozás forradalom után. Ebben kifejtette, hogy még a Németország melletti szövetségért kardoskodók táborában sem tartották kívánatosnak Németország döntő győzelmét, mert „az európai német hegemoniában a magyarság nemzeti voltának veszélyeztetését látták... Ebben az országban minden kultúra gyökere csaknem kivétel nélkül germán eredetű, a felsőbbrendű fajtól való félelem mégis gyökerezik a magyar lélekben”. A magyarok széles körei fordulnak el tőlünk azon aggodalom miatt, hogy Magyarország Németországtól gazdasági függőségbe jut, amely a Mitteleuropa-gondolat vitája során is megmutatkozott. A „szövetség elmélyítésének” szerencsétlen német jelszava pedig tovább növelte az aggodalmakat Magyarországon.

⁴¹ Uo. A. 717. A. Montgelas jelentése a Külügyi Hivatalnak (1918. december 31.). In: *Tokody* 1989. 75.

⁴² Uo. A. 54 319. A bécsi német követség több országot érintő jelentése (1918. december 27.). In: *Tokody* 1989. 76–77.

A Károlyi-kormány „feltétlen antant-barát politikájának” elemzésekor a német sérelemek között elsőként Mackensen internálását említette. Az ügyben szerinte a magyar kormány „egyetlen esetben sem lépett fel energikusan a franciákkal szemben,” s némi túlzással úgy vélte, hogy a Mackensen-hadsereg hazaszállítása „mindenekelőtt a mi csapataink érdeme, magyar részről ebben csak a katonai hatóságoknak és a magyar vasút-igazgatóságoknak volt szerepük”, akik részben a kiadott parancs ellenére mindent megtettek a szállítások folytatásáért. További sérelemként az átmenő német forgalomban lévő milliós német értékek jogtalan visszatartását említette.

Fürstenberg a magyar kormány esetenkénti diplomáciai ügytelenségét annak járatlanságának tudta be. Pontosan érzékelte, hogy a kormány lépéseit az antant kívánságainak teljesítése és jóindulatának megszerzése mozgatta. A kormány megkísérelte titokban fenntartani a kapcsolatokat és a magyarországi német politikai és gazdasági érdekeltségek miatt biztosítani a budapesti német főkonzulátus fennmaradását. A főkonzulátus ugyan nem tartott hivatalos kapcsolatot a magyar külügyminisztériummal, de a magyar hatóságokhoz fűződő kapcsolatai továbbra sem szakadtak meg. A magyar kormány sohasem fog a Németországgal való teljes szakítás mellett dönteni – folytatta –, csak akkor, ha a franciák erre kényszerítik. Egyre nyilvánvalóbb azonban – vélekedett –, hogy a franciák nem akarják honorálni a hivatalos magyar köröknek „a barátságért folytatott tolakodó igyekezetét”; Anglia nem mutat semmiféle előzékenységet, Amerika érdeklődése pedig plátói természetű, egyedül Olaszországgal „kacérkodtak”. A környező országokhoz való közeledés az áthidalhatatlan ellentétek miatt teljesen kizárt. Szerinte az autokrata német császári rendszer megakadályozta a korábbi baráti viszony helyreállítását, az 1918. őszi német forradalom azonban felszámolta ennek akadályait. Úgy tűnt, hogy az 1918. őszi forradalmak után az ideológiai-lag egymáshoz közelálló két rendszer bázisán Fürstenberg is a két ország közeledésével számolt.

Az új szemlélet a magyar sajtóban is tükröződött. 1919 elején a sajtófőnök Németország barátságos kezelésére utasította a magyar sajtó képviselőit, mivel Magyarország előreláthatólag rövidesen szoros kapcsolatba lép Németországgal, de e törekvéseket az antanttal szembeni kényszerhelyzet miatt még nem lehet nyilvánosan kifejezni. A magyar sajtó azonban nem hallgatta el, hogy a német újságok, ha egyáltalán Magyarországról tudósítottak, csak a német katonák és áruk hazaszállításával foglalkoztak, s egy szót sem ejtettek a Magyarország számára fontos ügyekről. Ezért a magyar lapokban sűrűsödtek a szemrehányások, hogy Németország kevés súlyt fektet a baráti viszony helyreállítására. Fürstenberg ezért jóindulatú cikkek megjelentetését ajánlotta, amelyek a Magyarország területi integritásáért folytatott küzdelmét ecsetelnék és bizonyosan jótékony hatást fejtenének ki a magyarokra. Egyúttal egybecsengne a német állásponttal, de semmire sem kötelezne.

Fürstenberg kérdésesnek ítélte, visszanyeri-e Magyarország a jövőben korábbi politikai jelentőségét Németország számára, amellyel a régi Monarchiában rendelkezett, „de mint a szlávokkal szemben előretolt erő, bizonyos jelentősége feltehetően mindig lesz. Gazdaságilag pedig számunkra mindig értékes marad, különösen persze akkor, ha nem szakítják el Ausztriától egy közbeékelt szláv torlasszal.” Nem tartotta szükségesnek, hogy Németország elkötelezze magát Magyarország mellett, s állást foglaljon a szomszédjaival meglévő konfliktusokban. A német szükséghelyezettel magyarázhatónak vélte a kevesebb gazdasági segítséget is. „De nem lenne célszerű teljesen elfordulni Magyarországtól. Bizonyosan előnyös lesz a jövőre vonatkozóan, ha most megértő magatartást tanúsítunk kétségbeejtő helyzete iránt és nem tesszük felelőssé az országot egy felelőtlen kormány magatartásáért.”⁴³

1919. február közepén még nem volt érzékelhető, hogy a párizsi békekonferencia hogyan dönt Magyarország sorsáról, de Fürstenberg már a feltételezett változásokhoz igyekezett alakítani a német politikát. A főkonzul a szigorú magyar politikai centralizáció megszűnésével és a nemzetiségi területek laza föderációjával, s nem elszakításukkal számolt. Az egyes országrészek politikai önállóságának és gazdasági emancipációjának növekedésétől Budapest vezető szerepének megszűnését várta, főleg a közlekedés és kereskedelem területén. Úgy vélte, hogy a valószínűsíthető változásokhoz a német kereskedelemnek és ipar-nak is alkalmazkodnia kell, ha nem kívánja elveszíteni értékesítési területeit. A vidék igényeinek kielégítése és a decentralizáció jegyében ezért az ország különböző helyein új képviselőket és kirendeltségeket kell nyitni. Mivel a jövőben a politikai befolyásolás előreláthatólag előnyben részesíti vagy elhanyagolja a gazdasági kapcsolatokat, a német ipar kettős károsodásával számolt: szűkülnek értékesítési lehetőségei, illetve az elhanyagolt területeken szükségszerűen konkurencia alakul ki.

Különösen fontosnak tekintette a gazdaság újjászervezését Erdélyben. Feltételezte Erdély Romániához kerülését, de annak bizonyos autonómiát remélt. Mindenképpen Erdély nagyobb gazdasági jelentőségével és kereskedelmi közvetítő pozíciójával számolt, amelyet a Keletre, de főleg a Románia felé való közvetítésben tartott felhasználandónak. A közvetítésre elsősorban az erdélyi szászokat tartotta alkalmasnak, akik üzleti megbízhatóságuk miatt a románok körében is tekintélyt élveztek. A német befolyás megszilárdulását nemzeti érzelmük is erősítené. Szász körökből többször kérték, hogy német ipari vállalkozások Budapestről független képviselőket hozzanak létre Erdélyben és azokat lehetőleg szász kereskedőknek engedjék át. Így a szász mezőgazdákat tömörítő erdélyi-szász mezőgazdasági egyesület bizonyos mezőgazdasági cikkek (ekék, műtrá-

⁴³ Uo. Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. A. 5816. Fürstenberg jelentése az AA-nak (1919. február 15.). In: *Tokody* 1989. 84–89.

gya, stb.) képviselőjére vállalkozott. Erdélyi kereskedelmi körökben egyébként úgy vélekedtek a német-román kapcsolatok újrafelvételéről, hogy a német ipart hivatalosan ugyan bojkottal fenyegették meg, de a Németországgal fennálló magánkereskedelmi forgalomban semmiféle nehézséget nem támasztottak, mert a német iparcikkek bojkottja mindenütt áruhiányhoz vezetett volna.

Erdélynek Románia és a Közel-Kelet felé irányuló pozíciójához hasonlóan tekintette Dél-Magyarország helyzetét a Balkán déli része, különösen Szerbia irányában, amely szerinte általában barátságosabban viszonyul a Németországgal kiépítendő kereskedelmi kapcsolatokhoz, mint a francia befolyás alatt álló Románia. Fürstenberg az érintett kereskedelmi kamarák bizalmas értesítését és gyors döntést sürgette, mert az antant országok gyors és céltudatos lépésével számolt. A német ipari körök számára a főkonzulátussal való kapcsolatfelvételt ajánlotta.⁴⁴

Fürstenberg javaslatait Berlinben azonban „súlyos kételyekkel” fogadták. 1919. március közepén a Külügyi Hivatalban Horstmann követtanácsos a Magyarországhoz fűződő német viszonyt illetően – a budapesti főkonzulátus jelentéseit elemezve – Fürstenberggel ellentétes következtetésekre jutott. Fürstenberg jelentései korábban azt sugallták, hogy német részről nincs szükség a Magyarországgal szembeni elkötelezettségre és a szomszédos államokkal kapcsolatos konfliktusainak minősítésére. Egyszerűen Németország kényszerhelyzetével magyarázható, hogy gazdaságilag kevésbé tud Magyarországnak segíteni, s ezt magyar részről pontosan megértik. Nem lenne célszerű teljesen elfordulni Magyarországtól, inkább megértő magatartást kellene tanúsítani szorult helyzete iránt. Fürstenberg a német sajtó Magyarországgal szembeni hangvételének mérséklését és barátságosabb kezelését ajánlotta. Egy ilyen cikk tartalmi ajánlásában kifejtette: „az ország integritásáért vívott súlyos harc iránti” megértésnek olyan formában kellene történnie, amely számol a nemzetiségek törekvéseivel is; utalni lehetne arra, hogy az új nemzetiségi politika Magyarország keretében minden tekintetben számukra is biztosítja nemzeti létüket és szabad fejlődésüket. Német részről Magyarország integritása habozás nélkül képviselhető, mivel megegyezik a német állásponttal.

Horstmann szerint azonban aggályos a német sajtó Magyarország integritása melletti állásfoglalása. Kérdésesnek tartotta, hogy a német érdekeknek megfelelő-e Magyarország újbóli megerősödése. „Minél nagyobb és hatalmasabb lesz Magyarország, földrajzi helyzeténél fogva – a múlthoz hasonlóan – annál inkább befolyásolja majd a magyar politika a német birodalom Közel-Kelethez fűződő kapcsolatait. Újraélednének a románokkal és a szerbekkel való végzetes ellenté-

⁴⁴ Akten der Botschaft Wien, Au. Ungarn, Bd. 1. Fürstenberg főkonzul jelentése a Külügyi Hivatalnak (1919. február 15.). In: ADAP, Serie A, 1918–1925. Bd. 1. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen, 1982, 246–248.

tek. Még inkább megnehezülnének a csehekhez fűződő német kapcsolatok. Egy kicsiny és gyenge Magyarország viszont előreláthatóan arra kényszerülne, hogy Német-Ausztriára és így a német birodalomra támaszkodjék.

Ezzel szemben egy Nagy-Románia létrejötté, amely Besszarábián és Bukovinán kívül egész Erdélyt és a Bánát jelentős részét is magában foglalná, előnyös lehetne a német politika jövőbeni alakulására Romániában és ezzel az egész Balkán térségében... A németiség fennmaradása szempontjából egy ilyen megoldás szintén üdvözölhető lenne... Ezért nézetem szerint politikai okokból nem ajánlatos kiállni a sajtóban Magyarország integritása mellett... Más vonatkozásban... mindig érdekünk lesz, hogy Magyarországgal – akár nagy lesz, akár kicsiny – a legjobb kapcsolatot tartsuk fenn, helyzetéből fakadóan ugyanis a Közép-Kelet irányába vezető területet képez.”⁴⁵

A Magyarország iránti német magatartást racionális és irracionális tényezők határozták meg. Különösen szembeötlő a Romániához fűződő kapcsolatok helyreállításának törekvése, amely jóval megelőzte a magyar „árulást”, hiszen már 1918. október végén Erdély elvesztésének lehetőségét emlegették. A románbarát német politika mozgatórugóját az a félelem táplálta, hogy Németország a háború befejeztével elveszítheti a román kőolajforrásokat. Azt remélték, hogy ha nagyvonalúnak mutatkoznak Magyarország rovására, akkor a háború után is biztosíthatják a román olajszállítmányokat. A magyar „árulás” segített leküzdeni a német külpolitikuskok aggályait, hogy Magyarország feje felett kezét nyújtsanak a korábban szövetséges Romániának, amely az utolsó pillanatban ugyan hadat üzent Németországnak. A Romániához való közeledést nem csak gazdasági- és államérdek, hanem Magyarország megbüntetésének szándéka is vezette.⁴⁶

Racionális és irracionális megfontolások keveredtek az erdélyi németek sorsának megítélésében is. A Külügyi Hivatal szerint a románbarát német irányzat az erdélyi szászok érdekét is kifejezi. Mögötte az a szándék húzódott meg, hogy általuk is befolyásolják a román politikát. Romániában németbarát politikusokat kell hatalomra segíteni, akiket német népiségű politikusok támogatnak. Így biztosíthatók a romániai német gazdasági érdekek. A Külügyi Hivatal annak ellenére fenntartotta az erdélyi szászok felhasználásának szándékát, hogy legkésőbb 1919 januárja óta tudta: azok nem kívánnak integrálódni a román államba, s csak masszív fenyegetések hatására álltak ki Románia mellett.⁴⁷ Román részről jóval keményebb kezelték a romániai német érdekeket, mint Magyarországon. Német árukat Romániában és Magyarországon egyaránt lefoglaltak, s a birodalmi né-

⁴⁵ PA AA (B), Österreich 95. Die Beziehungen Deutschlands zu Ungarn. (Számozás nélkül) In: Tokody 1989. 94.

⁴⁶ PA AA (B), Deutschland 130, Bd. 6. Wedel távirata a Külügyi Hivatalnak (1918. október 27.).

⁴⁷ Geheimes Staatsarchiv (München) – GSA (M). 1114, Info Nr. 6. (1919. január 22.). In: Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen I. 1969. 111.

meteket Romániában sokkal barátságatlanabban kezelték. A bukaresti német követnek 1918. november 9-én átnyújtott ultimátumban pedig a német csapatok teljes kivonását követelték 24 órán belül. Az ultimátum lejáratá után pedig Románia hadat üzent Németországnak. E román lépések ellenére a német politika a romániai német gazdasági érdekek fenntartásának szándéka miatt jobban neheztelt Magyarországra, mint Romániára.

1919 februárjában a Külügyi Hivatal Romániához való közeledésének – Magyarország rovására folytatott – csúcspontján azonban a német külpolitikuskoknak keserűen érzékelnük kellett fáradozásaik hiábavalóságát. A bécsi román követ ugyanis egyértelművé tette Wedel bécsi német követnek, hogy még nem érkezett el a két ország közeledésének ideje. Románia a Mackensen-hadsereg kivonása során elkövetett értelmetlen rombolások hatása alatt áll és a román népben „leírhatatlan gyűlölet” alakult ki.⁴⁸

Amikor pedig nyilvánvalóvá vált a Romániával szembeni német politika sikertelensége, von Massow ezredes teljhatalmú katonai megbízott – akinek jelentései nagymértékben hozzájárultak a felelős tisztek, politikusok és tisztviselők Magyarország iránti negatív véleményének kialakulásához – rendkívüli fordulatot tett az időközben „fehérré” változott Magyarország irányában. Németország számára üdvözlendőnek tekintette a magyarok megerősödését, hiszen a nemzeti Magyarország régi hadseregétől nagyobb teljesítmény várható, mint a szocialista Magyarországtól.⁴⁹

A német külpolitika Románia mellett az újjáalakult délszláv állam magyarellenes kormányát és annak területi követeléseit is támogatta. A délszlávokat Németország számára nélkülözhetetlennek tekintették a tengerpartok birtoklásában, s katonai megfontolásokból is német–délszláv megegyezésre törekedtek. A Külügyi Hivatal saját hűtlenségét – miként Romániával is tette – a szövetséges lehetséges „árulásával” igazolta: Németország nem veszít semmit Nagy-Magyarországon, hiszen úgy tűnik, az antant azt már úgyis leírta.⁵⁰

⁴⁸ PA AA (B), Deutschland 130, Bd. 7. Wedel bécsi német követ bizalmas jelentése (1919. február 27.) In: Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen: Deutschland–Ungarn 1918–1933. i. m. I. kötet. 112. – A német–román kapcsolatok a következő években messze elmaradtak a kívánatos szinttől. Megterhelte ezeket Románia franciabarát politikája, amelyben még akkor sem történt változás, amikor Németország is Franciaország felé fordult, hiszen a német–szovjet viszony (az 1922. évi rapallói szerződés és az 1926. évi német–szovjet barátsági szerződés nyomán) barátságos maradt. A weimari köztársaság éveiben akadályozta szorosabb politikai együttműködésüket az állandóan meghíusult román kísérlet, amely Németországot szovjetellenes kombinációkba igyekezett bevonni. Így a német–román kapcsolatok minősítése csak a „korrekt” jelzőt érdemelte ki.

⁴⁹ Bundesarchiv–Militärarchiv (Freiburg) – BA–MA (F). N 42/12. A katonai helyzet Délkeleten. In: *Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen I.* 1969. 113.

⁵⁰ GSA (M), 1113, 106. számú információ (1919. október 28.). In: *Wulf-Dieter Schmidt-Wulffen I.* 1969. 113–114.

Az antant kegyére utalt Magyarország a Németországgal fenntartandó kapcsolatok tilalma ellenére nem szakította el egykori szövetségéhez fűződő fonálát. Károlyinak hálátlan feladat jutott: lavíroznia kellett az antant követelései és a német kívánságok között. Németországgal szemben azonban nemcsak politikai ügyességet, hanem a német csapatkivonással és a nem-hivatalos kapcsolatok fenntartásával félreérthetetlen jóindulatot tanúsított. Ezzel bizonyította többször tett kijelentését, miszerint ő nem Németország ellensége, hanem csupán az autoritativ német rendszer ellenzője, amely Magyarországot a vészterhes szövetség bilincseivel béklyózza meg.

Az 1918. novemberi német forradalom után Budapesten a két ideológiailag rokon rendszer intenzívebb kapcsolataira számítottak, amelyek hasonló problémák előtt álltak. Kiábrándultan érzékelték azonban Németország politikai érdektelenségét, anélkül, hogy valamit is gyanítottak volna annak románbarát Balkán-terveiről. Magyarországon enyhe rosszkedvűséggel ismerték fel, hogy Németország csupán korlátozott anyagi célokra törekszik, s tőle politikai és erkölcsi támogatás nem várható, még a részvét szintjén sem.

A Magyarországgal szembeni német magatartást egyértelmű előítélet és bizalmatlanság határozta meg. Egyedül Fürstenberg főkonzul igyekezett objektívan és mérséklően hatni, de ő sem volt mentes a Károlyival szembeni ellenszenvtől. A Külügyi Hivatal érintetlenül hagyott császári diplomáciája már a háború befejeződését követő első napokban hátrányosan hatott a magyar–német kapcsolatokra. A szocialisták ellenőrzési igyekezetei hatástalanok maradtak. A Külügyi Hivatal felügyelő Karl Kautsky független szociáldemokrata (USPD) képviselőnek a fontos iratokat csak elintézésük után mutatták be. A német külpolitikában sem Magyarországgal, sem Romániával szemben nem változtak az alapvetően negatív német álláspont; a forradalom hatástalan maradt az események menetére. A Külügyi Hivatalban az elképzelések hiánya és az előkészületek gyengeségei miatt csak 1919 közepén indult meg egyfajta szellemi és a személyi struktúráját érintő változás, így az már nem volt hatással a Károlyi-korszak magyar–német viszonyára.

A szemükben kis és politikailag jelentéktelen állammal szembeni változatlan arrogancia főleg a német–magyar ügyekkel foglalkozó tiszteknél volt feltűnő. A külpolitikai tevékenységre alkalmatlan, legyőzött tisztek szelleme és hivatalban való meghagyása rányomta bélyegét a német külügyi tevékenységre és jelezte a szociáldemokraták tehetetlenségét. A császári Németország töretlen szellemét jelezte, hogy a tisztán politikai kérdések (például csapatkivonás és leszerelés) intézését politikusok helyett tiszteknek engedték át, jóllehet a csapatkivonás technikai részlete alárendelt jelentőségű. A tisztek a politikai kérdéseket az elfogadhatatlan vereség miatt gyűlölködéssel terhelték meg. Szabad folyást engedtek Magyarországgal szembeni érzelmeiknek, amely állítólag hazaáruló, hűtlen és hálátlan, s ezzel károsították a német politikai érdekeket. A tisztek és az általuk

befolyásolt tisztviselők nem akarták figyelembe venni, hogy az „árulás” Magyarország önfenntartási ösztönének szükségszerű következménye volt. Egyedül Fürstenberg bírálta a német intézkedéseket, rámutatva arra, hogy a Magyarország iránti német megítélésnek reális alapokról kell kiindulnia.

***

A Tanácsköztársaság kikiáltása (1919. március 21.) után a német kormány felvette a kapcsolatot az új magyar rendszerrel; a bécsi német követség már március végén jelentette, hogy állandó kapcsolatban áll a magyar kormánnyal és sikeresen tárgyal vele a német állampolgárok, a német tulajdon és a főkonzulátus védelme ügyében. A budapesti német főkonzul azt javasolta a Külügyi Hivatalnak, hogy – fenyegető külpolitikai következményei miatt – hivatalosan ne üdvözljék a magyar kormányt, de a tényleges ügyekben mutassanak hallgatólagos közeledést, amely meghozza gyümölcsét.⁵¹

A budapesti német főkonzulátus helyzete ugyan tisztázatlan maradt, de fennmaradását a Tanácsköztársaság nem veszélyeztette. A 22 főnyi alkalmazott és családtagjaik zavartalan ellátására magyar támogatással még „bevásárló központot” is létesítettek. A magyar kormány jóindulatúan kezelte a német kívánságokat, s minden lehetséges védelmet megadott a német állampolgároknak. Kilátásba helyezte a szocializált magántulajdonok visszaszolgáltatását is.⁵² Magyar javaslatra Berlinben felállították „A magyar állami- és államilag garantált kölcsönök hitelezővédelmi egyesülését”, ahol a magyar értékpapírokkal rendelkezők augusztus 31-éig jelenthették be igényüket.⁵³ A német kormány bizalmának megnyerését szolgálta a Hohenlohe-Öhringen hercegnek tett magyar ígéret, miszerint kártalanítják szocializált javait; 40 ezer holdas birtokról, 200 ezer koronás bankszámláról és 11 millió koronás értékevelekről volt szó.⁵⁴

A két ország külpolitikai számításait és egymáshoz való viszonyát eltérő, gyakorta önmagában is ellentmondásos, napi politikai érdekek és megfontolások mozgatták. Német részről azt remélték, hogy a magyar forradalom kiszélesedése növelheti az antant délkelet-európai nehézségeit, amely felértékeli Németország súlyát és jelentőségét a térségben. Esetleg szükségessé teszi az ország bevonását a Szovjet-Oroszország elleni intervencióba, amely a német hadsereg részleges

⁵¹ PA AA (B), Österreich 92. Nr. 10. Bd. 6. A bécsi német követség távirata a Külügyi Hivatalnak (1919. március 29.).

⁵² Bundesarchiv (Koblenz) – BA (K), R 43, I. 574. A birodalmi elnöki iroda jelentése (1919. április 28.).

⁵³ München-Augsburger Abendzeitung, 288. szám, (1919. július 27.)

⁵⁴ PA AA (B), Österreich 92, Nr. 1. Bd. 28. Ripps ügyvéd levele (1919. április 23.).

újjászervezését és a versailles-i békefeltételek enyhítését jelentheti.⁵⁵ Ugyanakkor attól is tartottak, hogy a Tanácsköztársasággal fenntartott kapcsolatuk kiváltja az antant rosszállását. Ezért a német kormány 1919. április 9-én a bányakörzetek sztrájkjaira, a szállítási viszonyokra és a német vasutak kevés szénmennyiségére hivatkozva leállította a magyarországi szénszállításokat. Egyúttal ígéretet tett, hogy a körülmények javulásakor jóindulatúan megvizsgálja majd a szénszállítás lehetőségét, amelynek feltétele a magyarországi német tulajdon gondos kezelése és védelmezése. Von Stockhammern táviratában Fürstenberg szigorúan bizalmas, személyes informálására még hozzáfűzte: a jelenlegi magyar kormány szénszállításokkal való támogatása politikai megfontolásokból még akkor sem lenne kívánatos, ha erre lehetőségük kínálkozna. Érdekük ugyanis az antant azon vádjainak elkerülése, miszerint Németország támogatja a bolsevizmust. Ugyanakkor nem szándékozták nyers elutasítással megsérteni a magyar kormányt, ezért a tényleges szempontok mellett erre is figyeltek.⁵⁶

A Tanácsköztársaság Németországgal kapcsolatos álláspontjában egyfajta kettősség érvényesült, amely kifelé barátságot, az országon belül pedig a forradalmi erők erősödését tételezte fel. A magyar külpolitikai számításokban a versailles-i szerződés kulcsfontosságú szerephez jutott, s Németországot potenciális szövetségesként kezelték: azt remélték, hogy Németország elutasítja az antant békefeltételeit, s nem marad más választása, mint követni a magyar utat. Magyar politikusok többször kifejtették Fürstenbergnek: az ország viszonyainak stabilizálódását csak a Német-Ausztriához, a Német Birodalomhoz és Olaszországhoz való közeledésben látják.⁵⁷ Az *anschluss* támogatása fejében azt remélték: nem kell tartaniuk területelcsatolástól Ausztria javára. Az erős Németország elvonná Franciaország érdeklődését Magyarországról, így csak Romániával és Csehszlovákiával kellene foglalkozniuk. Az elégedetlen Olaszország lekötne a délszlávokat. Németország szocialista kormányától pedig anyagi támogatást is reméltek.⁵⁸

Ha pedig Németország mégis aláírná a békeszerződést, akkor végképp kicsúszna a talaj a lába alól és a szocialista forradalom elkerülhetetlenné válna. Azonban még a német békeszerződés ismertté válása (május 7.) előtt tömegmozgalmak robbantak ki a tanácsok hatalmának biztosítására és visszaszerzésére. Április elején – elsősorban a Magyarországi Tanácsköztársaság hatására –

⁵⁵ Tokody 1989. 98.

⁵⁶ ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. A Külügyi Hivatal (von Stockhammern) a bécsi német követségnek és Fürstenberg főkonzulnak (1919. április 14.). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982. 403.

⁵⁷ PA AA (B), Österreich, 92. Nr. 1. Bd. 27. Távirat Hágából (1919. március 24.)

⁵⁸ Uo. A bécsi katonai megbízott távirata (1919. március 26.).

radikalizálódás kezdődött Bajorországban,⁵⁹ s 1919. április 7-én Münchenben kikiáltották a tanácsköztársaságot. Az augsburgi munkás- és katonatanácsok már április 5-én elhatározták, hogy szövetségre lépnek a magyar tanácskormánnyal. A Népszava cikkei⁶⁰ pedig már arról tudósítottak, hogy a tanácsrendszer egész Németországban közvetlen megvalósulás előtt áll. Így azonnal felmerült a kapcsolatteremtés gondolata Budapest és München között. Az ausztriai nyugtalan-ságok miatt az sem tűnt kizártnak, hogy rövidesen létrejön a bajor–osztrák–magyar tanácsköztársaságok szövetsége.

Április közepén a budapesti rendőrségi népmegbízott vezetésével tífős küldöttség utazott a bajor fővárosba, állítólag hírügynökség felállítására. A Bécsben kért beutazási vízumot Wedel követ nem merte megtagadni – jóllehet tisztában volt a beutazás céljával –, mert a magyarországi német érdekek sérülésétől tartott.⁶¹ A Magyarországi Tanácsköztársaság példaképpül szolgált a bajor forradalmárok számára, s erősítette önbizalmukat. Anyagi jellegű kölcsönös együttműködésre nem került sor; érintkezésük mindössze eszmei-ideológiai természetű maradt.

Az orosz–magyar–osztrák–bajor kommunista szövetség létrehozására irányuló külügyi hivatali félelmek azonban megalapozatlanok maradtak, mert Ausztriában még áprilisban leverték a kommunista felkelést. Így megszűnt a Bajorország és Magyarország közötti közvetlen kapcsolat lehetősége. Május első napjaiban Noske csapatai pedig a Bajor Tanácsköztársaságot is vérbe fojtották.⁶² A két ország egyedüli közvetlen kapcsolata a Münchenben felállított hírügynökség maradt.

1919 őszére a Magyarországon működő külföldi diplomáciai képviseletek be rendezkedésével nyilvánvalóvá vált a magyarországi német képviselet újjászervezésének ügye. A budapesti német főkonzulátus – mint a bécsi német követség gazdasági kirendeltsége – tartósan nem volt képes hatékonyan képviselni a német érdekeket a gazdasági vonatkozásban is egyre kíméletlenebbül eljáró antant országok missziójával szemben. A német főkonzulátus formálisan nem rendelkezett legitimációval a magyar kormánnyal szemben. A Károlyi által aláírt fegyverszüneti szerződés ugyan rögzítette a német képviselet visszavonását, de erre nem került sor. A rendelkezés azonban szűk keretek közé szorította a német főkonzulátus tevékenységét. Németország hivatalosan nem ismerte el a tanácskormányt, ezért a budapesti képviselet hivatalos megbízása nem került szóba. Magyar részről a két ország együttműködésének reményében fenntartották a német főkonzulátust.

⁵⁹ PA AA (B), Bayern 50, Bd. 16. A müncheni porosz ügyvivő távirata (1919. április 1.).

⁶⁰ Népszava, 1919. április 12. 14, 15.

⁶¹ Tokody 1989. 97.

⁶² Tokody 1989. 97.

A Tanácsköztársaság bukása után nem került sor a német képviselet újjászervezésére, így a Monarchiából kiváló és az állami önállóság rangjára emelkedett Magyar Köztársaságban valójában a magyarországi német képviselet minden nemzetközi jogi bázis nélkül működött. A német érdekek tartós károsodásának elkerülésére Thermann budapesti követtanácsos Olaszország példájának követését ajánlotta. Eszerint a követség formális felállítására a békeszerződés megkötéséig nem kerül sor, a képviselet tényleges kiépítése azonban közvetlenül megkezdődik és a misszió addigi vezetője – Fürstenberg – rendkívüli meghatalmazottként működik az új magyar kormány mellett. A feljegyzés nyomán 1920. január 8-án költségvetési lépéseket sürgetettek a budapesti német követség felállítására ügyében.⁶³

---

⁶³ ADAP, Serie A: 1918–1925. Bd. II. 7. Mai bis 31. Dezember 1919. Akten der Abteilung I. A. Österreich 92. Nr. 1, Bd. 30. Freiherr von Thermann követtanácsos a Külügyi Hivatalnak (1919. november 30.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1984. 446–448.

Pap László

KONCENTRÁCIÓS TÁBOROK AZ ANGOL–BÚR HÁBORÚBAN

A XX. század történelme során elképesztő számú és mérhetetlen súlyú, galád és dicstelen cselekedeteket hajtottak végre az emberi erkölcs alapvető szabályait sárba tipró politikai szervezetek és diktátorok. Aljas tevékenységüket, valamint az általuk elkövetett emberiségellenes bűncselekményeket pedig leggyakoribban a haza tragikusan félreértelmezett fogalma, a nemzetbiztonság paranoiába átcsapó rémlátomása vagy a minden egyéb érték felett állónak hirdetett szélsőséges politikai ideológiák ostoba és hazug elvei segítségével próbálták igazolni.¹

Az egyik ilyen ember-ember ellen elkövetett szégyenletes tevékenység a koncentrációs táborok létrehozása, melyek főleg a totalitárius berendezkedésű államok egyik, különösen kegyetlen, elrettentő büntetés-végrehajtási eszközei, lényegében börtönei voltak. Legtöbbször háború idején állították fel az ország hatalmi rendszerének fenntartására. Történt azonban, hogy békeidőben is létrehozta ilyen jellegű táborokat, ahol a legfőbb cél a politikai ellenfelek megtörése, megsemmisítése volt. Az, hogy egyáltalán léteztek haláltáborok, máig olyan szégyenfoltja a történelemnek, mely – bár sokan szeretnék elfelejteni – beleégette magát az emberiség legsötétebb bűneinek sorába és közös emlékezetébe. A koncentrációs tábor kifejezés hallatán szinte mindenkinek a német náci haláltáborok borzalmai jutnak az eszébe, pedig korántsem a németek voltak az elsők, akik alkalmazták az efféle létesítményeket. Az első elkülönítő tábort az USA területén hozták létre 1838-ban – az amerikai-indián háborúk során – a cseroki indiánoknak, ami azonban inkább rezervátum volt, mintsem fegyverrel sakkban tartott foglyok lakhelye.²

A történelemben tájékozottabbak tudni vélik, hogy az első koncentrációs tábort az angolok létesítették a második angol-búr háború éveiben. Sőt, gyakran halljuk-olvassuk a koncentrációs tábor fogalmát, Horatió Herbert Kitchener tá-

---

¹ Kurt Rieder: A koncentrációs táborok története megdöbbentő történelmi tények alapján. Vagabund Kiadó, Kecskemét. 2004. 6.

² Joël Kotek-Pierre Rigoulot: A táborok évszázada. Nagyvilág Könyvkiadó, Budapest, 2005. 7.

bornok nevével összemosva. Kevesen tudják, hogy nem a britek – és nem Kitchener – hoztak létre először hadszíntéren ilyen jellegű táborhelyeket. Többnyire megfélemlünk a spanyolokról, pedig övék a szomorú világhírhír, hiszen Kubában az 1895-ben kitört második függetlenségi háború (1895-1898) alatt a spanyol gyarmatosítók terelték elsőként gyűjtőtáborokba a José Martí³ által feltüzelt civil lakosságot. A tragikus következményű intézkedés ötlete Valeriano Weyler tábornok (1838–1930) agyában fogant meg.

Weyler nemesi származású tábornokként (Tenerife márkija és Ruby hercege) nemcsak a katonaságon belül töltött be fontos szerepet, hanem a spanyol politikai élet meghatározó alakja is volt. Kuba spanyol kormányzójaként ő használta először a spanyol-kubai függetlenségi háború idején a „reconcentración”, vagyis az újraközpontosítás kifejezést. Miután Campos marsall nem tudta a kubai felkelést megfékezni, a konzervatív spanyol kormány Weylert küldte Kubába. Ő lett Kuba teljhatalommal ellátott spanyol vezetője, feladata pedig a karibi szigetország politikai rendjének helyreállítása, valamint a cukortermelés nagyobb jövedelmezőségének biztosítása lett.⁴ Weyler célja a reconcentración-nal az volt, hogy eltávolítsa földjeikről és felügyelet alatt tartsa – a felkelőket élelemmel meg minden más lehető módon segítő – kubai parasztságot. Különböző erődökben emberek százazreit – köztük rengeteg nőt és gyermeket – tartottak fogva rettenetes körülmények között. Az alultápláltság és a járványos megbetegedések következtében a fogva tartottak nagy része meghalt. Hogy hányan, ma sem tudható pontosan, egyes források 300 ezer áldozatról beszélnek, mások még többről, de vannak, akik az említett 300 ezres adatot is erősen túlzottnak tartják. Pulitzer József (1847–1911) – vagy nemzetközileg ismertebb nevén Joseph Pulitzer – és William Randolph Hearst (1863–1951) amerikai sajtómogulok lapjaikban sokkoló írásokat közöltek a spanyolok kubai táborairól, innen szerzett tudomást róluk egész Európa és az európai közvélemény is.⁵ Weyler elismerte, hogy gya-

³ A kubai történelem egyik kiemelkedő személyisége. Költő, író, politikailag rendkívül agilis szabadsághős. Még húsz éves sem volt, amikor kényszermunkára ítélték egy kőfejtőben, amiért részt vett az 1868-as összeesküvésben, a függetlenséget támogatva. Mielőtt száműzetésbe vonult Spanyolországba, rabszolgaként robotolt, kezén-lábán láncra fűzve. A szabadságra való jog és az emberi élet sérthetlensége Martí egyik rendíthetetlen meggyőződése volt. A Guatemalai Egyetem irodalom professzorának nevezték ki, ami nemzetközi elismertséget biztosított számára. Ennek köszönhetően Kubában amnesztiát kapott, ám röviddel a hazatérése után újra kiutasították az országból, hiszen újabb összeesküvést szervezett a függetlenség reményében. Végül 1895-ben tért ismét haza, hogy harcoljon a spanyolok elleni függetlenségi háborúban (1895-1898) Maximo Gomez tábornok oldalán, ám egy Boca de Dos Rios melletti ütközetben hamarosan életét veszítette. Hazájában hősként tisztelik, a havannai repülőtér pedig az ő nevét viseli. Lásd *Christopher Abel*: José Martí: Revolutionary Democrat. Athlone Press, London, 1896. 274.

⁴ *Alger Russel*: The Spanish-American War Books for Libraries Press, New York, 1907. 23.

⁵ *Lloyd Reginald*: Twentieth century impressions of Cuba. Lloyds Greater Britian Publishing Company, London, 1913. 123.

korlatban ő alkalmazta ezt a „különös elkülönítést” először, noha elméleti síkon ezt William Tecumseh Sherman (1820–1891) amerikai főparancsnoktól⁶ tanulta, amikor Washingtonban a spanyol nagykövetségen hadügyi attaséként szolgált. A generálist, akit „Butcher” (mészáros) Weyler-nek gúnyolt az amerikai sajtó, mindenki elítélte, s téves politikájának volt egy másik fontos hatása is. Az amerikai közvélemény nyomására William McKinley (1843–1901) amerikai elnök hadat üzent Spanyolországnak.⁷

A koncentrációs táborok elvét tehát – Európától Amerikáig – az egész világ elvetette. Az ötletét mégis hamarosan átvették, sőt az emberiség kárára tökéletesítették is. Weyler első követői az angolok voltak, akikre az általános köztudat ráfogta, hogy ők létesítettek először koncentrációs táborokat. Ejtsünk azonban előbb néhány szót az előzményekről.

Az európaiak a „fekete földrészből”, vagyis Afrikából, sokáig csak a partvidéket ismerték és a XIX. század derekán még a briteknek is csupán egyetlen gyarmatuk volt itt, a Hollandiától megszerzett és a bécsi kongresszus által nekik ítélt Fokföld. Az említett század utolsó negyedében a nyugati országok többségét magával ragadó hódítási láz azonban Angliát sem hagyta hidegen. Egyiptom megszállását (1882) követően Londonban vérmes tervek kezdtek kovácsolni a „Kairó-Fokváros” tengely kiépítésére. A délről észak felé indított expanzióknak azonban nemcsak az őslakosok, hanem – sokkal inkább – még a XVII. században Hollandiából érkezett búr telepesek is útjában álltak. Az archaikus közösségekben élő, földművelést és állattenyésztést folytató búrok igyekeztek kerülni minden konfliktust és az 1830-as években Fokföldtől északra húzódtak, létrehozva Natalt. Rövidesen azonban ez is áldozatul esett a brit terjeszkedésnek, s még északabbra kellett vándorolniuk, ahol két új államot alapítottak, Oranje Szabad Államot és Transvaalt. A két kis állam függetlenségét az angolok is elismerték 1852–54 között, de a helyzet megváltozott, amikor 1866-ban egyedülálló aranylelőhelyet találtak Transvaalban. A brit gyarmatosítás legendás figurájának tartott Cecil Rhodes – akit 1890-ben Fokföld miniszterelnökének neveztek

---

⁶ Az amerikai polgárháború alatt (1861–1865) vezérőrnagy rendfokozatban szolgált az északiak hadseregében. A háború után, amikor Grant tábornokot megválasztották az Amerikai Egyesült Államok elnökének, Sherman örökölte posztját és az Egyesült Államok haderejének főparancsnoka lett (1869–1883). 1875-ben kiadta emlékiratait, mely máig is az egyik legjobb első kézből származó beszámoló a polgárháború eseményeiről.

Szuhay-Havas Ervin: Kék-szürke tragédia (Az amerikai polgárháború története) Gondolat Kiadó, Budapest, 1966. 247.

⁷ Mivel nyilvánosságra került a spanyol nagykövet sértő hangnemű levele (1898. febr. 9.), majd a havannai kikötőben felrobbant a Maine nevű amerikai hadihajó (1898. febr. 15.), s 260 tengerész meghalt. A robbanást valószínűleg öngyulladás okozta, a sajtó mégis a spanyolokat vádolta, így 1898. április 11-én Amerika hadat üzent a már kimerült Spanyolországnak. *Hahner Péter: Az Egyesült Államok elnökei. Maecenas Kiadó, Budapest, 1998. 193.*

ki – legfőbb törekvése arra irányult, hogy ürügyet találjon a független búr államok bekebelezésére.⁸

A nevezetes Jameson rajtaütés⁹ után mindkét fél – az elhivatottságot, a „kiválasztott” nép magabiztosságát érző, rabszolgatartásra berendezkedett búr közösség, és az ügyeikbe beavatkozó brit hatalom – a végső összecsapásra készült. Az angolok meglepődtek a kudarc miatt, s menesztették Rhodest, miközben egyre inkább készültek a háborúra. 1899 őszen ultimátumot adtak a búroknak, s ezt megerősítendő, a brit katonák átlépték a határt. A búrok a határidő lejártával nem adták meg magukat, sőt ők támadtak először 1899. október 11-én.

A brit hódítók az elején biztosak voltak benne, hogy kétszeres túlerejük fényes diadalt arat, ám nem így történt. A búrok kezdetben katonailag erősebbnek bizonyultak, mint a szigetországból és más gyarmatokról ideérkezett katonák, elsősorban Louis Botha (1862–1919) és D. Hertzog tábornokok irányításának köszönhetően. Ezért egymás után érkeztek a hajók a piros zubbonyos brit századokkal, majd az angolok keményebb hadviselési eszközökhöz nyúltak, és ez meghozta a sorozatos győzelmet a hódítóknak. Az 1900-as év második felére úgy tűnt, hogy a háború eldőlt. A búrok ekkor a kommandós harcmodort alkalmazták, vagyis kisebb egységekben mindig váratlanul csaptak le az angolokra. Azt tudták, hogy hosszú távon semmi esélyük sincs 450 ezer angollal szemben, ám a háborút ezzel elhúzhatták és komoly veszteségeket okozhattak a briteknek. Ezzel tehát a búr háború nem ért véget, csak átalakult. Erre az angol hadsereg vezetése a háterszág megsemmisítésével akarta letörni az ellenállást. Ezért a civil lakosság terrorizálását, lakóhelyeik rombolását, a termény- és állatállomány pusztítását kezdte el. 1900 júniusában láttak neki a búr farmok és a termés felégetésének, s ezeket folyamatosan szélesítették. Frederick Sleight Roberts (1832–1914) a háború első brit tábornoka kijelentette, hogy „kiéheztetéssel vetné alá” a búrokat. 1900. novemberi rendelete szerint a kommandóban való részvétel és a szabotázs miatt pusztították el a farmokat, vitték el az állatokat. A gerillaháborút folytató kommandós búrokat akarták megfosztani az élelemtől, ezzel embertelen szenvedést zúdítva a polgári lakosságra is.¹⁰

⁸ *Egedy Gergely*: Nagy-Britannia története. Aula Kiadó, Budapest, 1998. 65–66.

⁹ 1895 decemberében Leander Starr Jameson, a Brit Dél-afrikai Társaság egyik vezetője, Cecil Rhodes bizalmi embere, betört Transvaalba, amely a búrok ellenőrzése alatt állt. A búrok lefegyverezték a maroknyi angol csapatot. Az incidens után a német császár helyeslő táviratot küldött a búr állam miniszterelnökének, Paul Krügernek, amelyben gratulált neki és homályosan ugyan, de támogatásáról biztosította. *Szántó György Tibor*: Anglia története. Akkord Kiadó, Budapest, 2003. 210.

¹⁰ *Sidó Zolt*: A koncentrációs és munkatáborok története. Új Szó Online, 2009. nov. 21. 2. <http://ujso.com/napilap/szalon/2009/11/21/a-koncentracios-es-a-munkataborok-tortenete> (2012. 10.07)

1900 végére a háború mocskossá fajult, undorítóvá vált. Minden egyes hónappal a helyzet csak tovább romlott. A megfoghatatlan kommandók szakadatlanul zaklatták az angolokat, miközben a brit kincstár fokozatosan kiürült, de a háborúnak sehol sem látszott a vége. A katonáknak megparancsolták, hogy égessek fel a búrok farmjait, öljék le a háziállatokat, nőket, öregeket és gyerekeket pedig koncentrációs táborokba vitték. Ez nyílt felszólítást jelentett a totális, megsemmisítő háborúra, hiszen úgy gondolták, hogy ezek az intézkedések megtörik a búrok elszántságát, akaraterejét és ellenállását. Az angol katonától – és egyáltalán bármely harcostól – először követelték meg, hogy nemcsak a fegyveres ellenféllel harcoljon, hanem a civilekkel és aggastyánokkal is. Voltak olyanok is, akik örömeiket lelték a romlásban és gyilkolásban, mások csak naplóik oldalain önthették ki felháborodásukat és keserűségüket. A parancsot azonban mindenkivel végrehajtották. Néhány hónap leforgása alatt megsemmisült minden farm, falu vagy stratégiailag jelentéktelen kisváros, melynek hatására Oranje Szabad Állam és Transvaal kopár, kiégett sivataggá vált. A helyzet még rettentesebbé vált, amikor már az angol csapatok körében is felütötte a fejét a hír, hogy a koncentrációs táborokban több tízezer nő és gyermek halt meg a szomjúságtól, éhségtől és betegségtől. Egyre többen tették fel a kérdést: „Mi történik itt valójában?”¹¹ A búr családtagok internálásától azt remélték az angolok, hogy ez majd megadásra készíti a harcoló férfiakat, a feketéket pedig azért őrizték, hogy ne segíthessék élelemmel, információval a kommandókat.

Az ellenállás megtörésére szervezték a táborokat. Nem adtak ki parancsot rossz bánásmódra vagy az emberek elpusztítására, mégis több mint 230 ezer embert, főleg nőket és gyermeket zsúfoltak össze, elemi életfeltételeiket alig biztosítva. Azok azonban több ételmelet kaphattak, akiknek a harcoló hozzátartozói letették a fegyvert.¹²

A koncentrációs táborok létrejöttének körülményeivel foglalkozott Elizabeth van Heyningen, a Fokvárosi Egyetem oktatója. „A búr Koncentrációs táborok a dél-afrikai háborúban – A modernizáció eszköze” című tanulmányában leírja, hogy maga az ötlet Joseph Chamberlain-től (1836–1914), a brit gyarmatügyi minisztertől származik, majd gyakorlati felállítását Lord Roberts kezdeményezte, s a későbbiekben Herbert Kitchener (1850–1916) valósította meg.¹³

Természetesen az álszent és prűd viktoriánus-kori angol közvéleményt úgy informálták, hogy Chamberlain szavaival élve: „Meg kell óvnunk a civil lakosságot a háború borzalmaitól. Gondoskodnunk kell róluk és védelmünk alá he-

¹¹ *Zicherman István*: Az angol–búr háború 1899–1902. Anno Kiadó, Budapest, 2006. 169.

¹² *Surányi Róbert*: A viktoriánus Anglia. História, 2000/9–10. 44.

¹³ *Elizabeth van Heyningen*: A tool for modernisation? The Boer concentration camps of the South African War, 1900–1902. South African Journal of Science. Vol.106. 2010. May/June (5/6) <http://www.sajs.co.za/index.php/SAJS/article/viewFile/242/290> (2012. 10. 12.)

lyezni, hiszen csak így érvényesülhet célunk, a civilizáltság.” A parlamentben pedig így érvelt: „Mindössze azért kell menhelyekre vinni a nőket és gyerekeket, mert maguk a búrok egyszerűen nem kívánnak gondoskodni családjaikról.”¹⁴ Hasonló szavakkal támasztották alá a XX. századi diktatúrák vezetői saját munka- és haláltáboruk létrejöttét.

1901 tavaszán a koncentrációs táborok hálózata befedte Dél-Afrika jelentős részét. Több mint száz szögesdróttal körülfalazott területen helyeztek el kb. 230 ezer nem fegyverképes búr és fekete bőrű bennszülött lakost. A legnagyobb táborok Barbertonban, Haydelburgban, Johannesburgban, Kliksdorpban, Middelburgban, Pochefroomban, Standertonban, Ferinigingben, Volksrüsben, Mafekingben, Kimberleyben, Port Elizabeth-ben, Winburg-ban és Airinben voltak. A vasúti szerelvényekre rákényszerített embereket előtte megfosztották minden vagyontól. Ahogy korábban említettem nemcsak a búrokat zárták táborokba, hanem az angolokkal harcoló bennszülött feketék családtagjait is. A hivatalos közlés szerint: „Meg kell óvni őket (az őslakosokat) a búrok kegyetlen bosszújától.”¹⁵ Ez persze szintén taktikai húzás volt, hiszen a búrok a háború alatt egyszer sem támadtak feketékre, az elkülönített feketék táborát pedig ütközőpontként két búr koncentrációs tábor közé állították fel. A háború végéig több mint negyven táborban 116 ezer fehéret, 60 külön táborban nagyjából ugyanennyi bennszülött feketét őriztek.¹⁶ A feketék táborairól azonban nagyon kevés adat ismert mind a betegségeikkel, mind pedig a halálozásukkal kapcsolatban.

A nem megfelelő szervezés és ellátás miatt a táborok első „lakóinak” nem volt elég sátor és élelmiszer. Továbbá komoly problémát jelentettek a betegségek megjelenései, különösen a tífuszjárvány, amely 8020 brit katona életét követelte. A katonák megfertőződtek, így amerre mentek, terjesztették a bacilusaikat, ezzel megfertőztek szárazföldi területeket és folyókat egyaránt. A fertőzés áldozatai leginkább a gyermekek voltak, akiknek az immunrendszere még nem fejlődött ki teljesen, s legyengült állapotban – ahogyan a táborban éltek – rögtön megbetegedtek. Ezért a megfelelő, korszerű orvosi ellátás a koncentrációs táborok számára az egyik legfontosabb kérdés volt.¹⁷

A kezdeti időszakban képzett orvosok és ápolók csak kis számban álltak rendelkezésre, így kénytelenek voltak a táborvezetők a kevésbé képzett helyi kato-

¹⁴ *Arthur George: Life of Lord Kitchener.* Macmillan, London, 1920. 217.

¹⁵ *Christopher Wilkinson-Latham-Michael Roffe: The Boer War – Man at arms.* Osprey, 1977. 183.

¹⁶ *Surányi Róbert: A viktoriánus Anglia. História, 2000/9-10. 46.*

¹⁷ Ezt a kérdést boncolgatja Elizabeth van Heyningen, a már korábban ismertett tanulmányában, melyet recenzió formájában, magyar nyelven Szabó-Zsoldos Gábor tár elénk. Lásd *Elizabeth van Heyningen: Koncentrációs tábor: a modernizáció eszköze.* (Ismerteti: *Szabó Zsoldos Gábor*) Klió, 2011/4. 95.

nai sebészek munkáját igénybe venni. A mafekingi tábor orvosa az Osztrák-Magyar Monarchia területéről jövő bécsi Dr. Kaufmann, bár jól dolgozott, nem rendelkezett megfelelő adminisztratív segítséggel, hiszen asszisztense, aki német volt, angolul csak kicsit beszélt, hollandul pedig egyáltalán nem. Így fordulhatott elő, hogy néhány gyermeket hetekkel a halála előtt sem látott orvos.

Alfred Milner, hogy megoldja a koncentrációs táborok rossz egészségügyi ellátásának problémáját, az anyaországból toborzott 50 képzett orvost és 100 ápolónőt. Az új munkaerő jórészt fiatal, frissen végzett, ambiciózus orvosból állt, akik a telített brit piacot elhagyva reménykedtek a jobb karrierépítési lehetőségben. Többen közülük a háború után is Dél-Afrikában maradtak és körzeti orvosok lettek. Az ápolónők túlnyomó része pedig a brit nőmodellt, ideált képviselte a búrok számára. Az afrikáner szülők kezdetben féltették gyermekeiket a kórházaktól. A közvetítő szerepet a táborlakók és az egészségügyi intézmények között azok a fiatal búr nők töltötték be, akik gyakornokként dolgoztak a brit nővérek mellett. 1902-re minden lágerben volt legalább 20 afrikáner ápolónő gyakornok, s a háború végére a táborvezetők képzési programot indítottak számukra.¹⁸

A kutatás következő kérdésköre a higiénia szerepével foglalkozott. Van Heyningen úgy vélekedik, hogy a búr lakosság túlnyomó többségének a higiénia fogalma ismeretlen volt, így a táborban eltöltött idő szoktatta hozzá a búrokat a modernebb higiéniahoz. A britek tisztában voltak azzal is, hogy a megfelelő tisztavíz ellátás a koncentrációs táborok szempontjából nagyon fontos, és a sikeres egészségmegőrzés egyik kulcsa. Ezért tanult szakemberek dolgoztak a vízellátási nehézségek leküzdésén. A transvaali táborok számára például labort hoztak létre a tej és a víz ellenőrzésére, sőt 1902-re a koncentrációs táborokban vízügyi mérnököket alkalmaztak, akik vízvezeték-rendszereket telepítettek. A táboroknak köszönhetően számos falu és város örökölt így kifinomult vízellátási rendszereket, amelyek egyik praktikus örökségei a táboroknak.

Végül a táplálkozás kérdéskörét mutatnám be, a már említett angol tanulmányon keresztül. Transvaalban kezdetben két fajta fejadagtípus létezett: az egyik a kommandókban harcolók családjai, a másik pedig azok számára, akiknek a hozzátartozói már letették a fegyvert. Az előbbieket étrendje kezdetben húsnélküli volt, ám ezt a megkülönböztetést – mivel számos táborvezető elutasította – egy hónapon belül eltörölték. A harcoló búr kommandósok családtagjainál a feketék még sanyarúbb helyzetben voltak, hiszen ők nagyon ritkán, szinte sohasem kaptak húst.

A fejadagrendszert a hadsereg állította össze, amely a gyerekek és nők igényével egyáltalán nem foglalkozott. Azonban a kemény, szívós húsok megfőzéséhez nem állt rendelkezésre megfelelő idő, így a félig megfőtt, a búroktól elvett jószágállományból származó, gyakran fertőzött hús, emésztési problémákat oko-

---

¹⁸ *Elizabeth van Heyningen: A tool for modernisation? Id. mű.*

zott. A lakók a tábor boltjában kapható termékekkel (rizs, lekvár, konzervhal) egészíthették ki étrendjüket, majd 1901 végére általánossá vált az a gyakorlat, hogy a táborvezetők zöldségeskerteket hoztak létre, valamint leves konyhákat és sütődéket állítottak fel. Ezeknek köszönhetően nagymértékben javult a búrok tápláltsága.¹⁹

A háborút követően az afrikáner nacionalizmus mélységesen elítélte a koncentrációs táborokat, mint az asszimiláció és az angolosítás eszközét. Ezzel mindenki egyetértett, s a bevezetőben már szintén leírtam véleményemet a koncentrációs táborokról, ám azok megmaradt eredményeként fel kell hoznunk Dél-Afrikában a vízvezeték-rendszerek elterjedését, a higiéniai eljárások hétköznapi-vá válását, valamint a gyermekvédelmet. A háborút követően folyóiratok biztosították a fenti ismeretek továbbterjedését a búr nők körében, akiknél szerették volna meghonosítani a „nemzet anyja” modellt. Különböző szervezetek, mint az Afrikai Keresztény Nők Egyesülete (Afrikaanse Christelike Vroue Vereniging) és a Dél-Afrikai Nők Szövetsége (Suid-Afrikaanse Vroue Federasie) az afrikáner nacionalizmus mellett, olyan modern üzeneteket közvetítettek, mint például a betegségmegelőzés fontossága. Így 1920-ra, mikor a búr nők elkezdtek nagyobb számban ápolónői vagy tanári hivatásokat betölteni, ezek az eszmények beépültek az afrikáner tudatba.²⁰

Mindenesetre a modernebb eszmék elterjedése ellenére természetesen le kell szögeznünk, hogy a koncentrációs táborok óriási veszteséget okoztak a búroknak, miképpen a statisztikai adatok is siralmas képet mutatnak. A hivatalos adatok szerint 1902 februárjában 114 180 búr és 101 344 fekete bennszülött fekete volt a táborokba zárva (1902 májusában a feketék száma már 115 700, a búroké szintén magasabb lett, ám pontos adataink nincsenek róla). Mindössze egy év alatt – 1901 januárjától 1902 januárjáig – csak a fentebb felsorolt koncentrációs táborokban az éhségtől, szomjúságtól és betegségektől 17 ezer ember halt meg, javarészt gyerekek. 1901 áprilisában, csak a johannesburgi koncentrációs táborban meghalt a nyolc évnél fiatalabb gyerekek 70 százaléka. A legújabb kutatások szerint, bár dokumentált anyag rendkívül kevés maradt fenn, 27 927 búr (ebből 26 251 nő és gyerek), továbbá körülbelül 17 ezer fekete vesztette életét, persze a bennszülöttekről ez inkább csak becsült adat.²¹ Ezek a számok Transvaal búr lakosságának 10%-át tették ki, így a búrok egy része joggal hitte, hogy ki akarják őket irtani.

Hivatalosan ezek a táborok nem léteztek, mivel Chamberlain és párttársai a parlamentben és a közvélemény előtt „menhelyek”-nek („refugee”) nevezték

¹⁹ Uo. 123.

²⁰ *Elizabeth van Heyningen*: Koncentrációs tábor... Id. mű, 98.

²¹ *Darell Hall*: *The Hall handbook of the Anglo-Boer War 1899-1902*. University of Natal Press, Pietermaritzburg, 1999. 119.

őket. Bármilyen híresztelést, ami a hazatért sebesült angol katonák nyomán lábra kelt, a hivatalos körök rágalomnak, hazugságnak és alattomos rosszindulatú rémhírterjesztésnek tartották. A közvélemény ezt persze el is hitte, így működött ideig-óráig ez a „néphülyítés”. E szerint hivatalosan Dél-Afrikában a civilizált angol katonák dicső szuronyos rohamokban győzik le a vad, kegyetlen búrokat, és még asszonyaikat, gyermekeiket is megvédik a „menhelyeken” Anglia anyai, gondoskodó szárnyai alatt.²² A képtelen hazudozás odáig fajult, hogy még a hivatalos dokumentumok is a hamisítást szolgálták. Például amikor Hertzog búr tábornok megkapta a koncentrációs táborban meghalt kisfiáról szóló hivatalos értesítést, abban a következő állt: „Tisztelt Uram! Tájékoztatjuk Önt és a család többi hozzátartozóját, hogy a Port-Elizabethben lévő menhelyen meghalt a nyolcéves D. Hertzog nevű hadifogoly”.²³

Ettől függetlenül nem illik elhallgatni, hogy ismerünk olyan példákat is, amikor angolok álltak ki a búrok ügyéért. Emily Hobhouse, egy anglikán pap lánya, 1900 júniusában Londonban a brit katonai akciók ellen tiltakozó nők gyűlését szervezte meg, szeptemberben pedig gyűjtést indított a különböző búr családok megsegítésére. Decemberben Dél-Afrikába ment és a táborokban élelmet, ruhát osztogatott, javító intézkedéseket sürgetett. Hazatérése után, 1901 májusában a koncentrációs táborokban uralkodó szörnyű állapotokról gyűjtött dokumentumokat Campbell-Bannermann (1836–1908) liberális pártvezér elé tárta.²⁴ Ugyan a baloldali vezető nagy vihart kavart tiltakozásával, mondván, hogy „a barbárság eszközeivel vívott háború” már nem tekinthető háborúnak, mégis a Liberális Párt elzárkózott a dokumentumok kommentálásától, hiszen szerintük a bemutatott tényszerű dokumentumok teljességgel hihetetlenek.²⁵ Ekkor Hobhouse kisaszszony Franciaországba küldte a fotókat, ahol az újságok címlapjára került az abban az időben óriási vihart kavart fénykép, melyen Lizzie Van Zyl csonttá soványodott búr kislány feküdt.²⁶

Volt még egy ember, Mr. McClatchy angol tanár, aki a bloemfonteini táborban iskolát nyitott a búr gyerekek számára. Közel száz tanítványát mentette meg az éhhaláltól azzal, hogy saját pénzén menzát nyitott nekik, ahol azok szabadon étkezhettek.²⁷

Az első koncentrációs táborok, tehát nem az angolok nevéhez fűződnek, mégis a spanyoloktól rögtön átvéve, hamar továbbfejlesztették és bő másfél éven keresztül sakkban tartották a harcoló búrok családtagjait, embertelen körülmé-

²² Zichermann, 170.

²³ Darell Hall, 124.

²⁴ História, 2000/9-10. 47.

²⁵ Zichermann, 171.

²⁶ <http://en.wikipedia.org/wiki/File:LizzieVanZyl.jpg> (2012. 10. 12.)

²⁷ Zichermann, 171.

---

nyek között. Valószínűleg azért tartják őket a fenti szörnyűség „kitalálójának”, mert amit ők műveltek, megfelelő alapot szolgáltatott a XX. századi diktatúrák haláltáborainak létrehozására.

Papp Imre

**PÁRIZS GABONAFOGYASZTÁSA A 19.
SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
(18. SZÁZAD VÉGE – 1850-ES ÉVEK)**

A francia társadalom fogyasztási rendjét a 19. század utolsó harmadáig a viszonylagos stabilitás jellemezte. A termelés és a fogyasztás a 19. század első felében a népességnövekedéssel lépést tartott, sőt a fejenkénti fogyasztás nőtt is valamelyest, de szerkezete alig változott. A tömegek étrendje továbbra is hagyományos alapélelmiszerekből állt. A kedvező változás csupán annyi volt, hogy a 19. század közepén ezekből többet ehettek, mint a francia forradalom korában. Az alultápláltság, vagyis az elégtelen napi kalória-fogyasztás ugyan visszaszorulóban volt, de az egyoldalú táplálkozás elterjedt maradt.¹

A kvantitatív történetírás már az 1970-es évek elején kísérletet tett a fogyasztási szerkezet felbecsülésére. J.-C. Toutain szerint az 1803–1812 közötti tíz év alapján naponta egy francia átlagban 1846 kalóriát fogyasztott, 1845–1854 között 2480-at, vagyis 34%-kal többet. A század elején az elfogyasztott kalória 74%-a gabonafélékből, főleg kenyérből származott. Az arány a század közepére csupán 72%-ra mérséklődött. Érték alapján már nem volt ilyen egyoldalú a szerkezet, mivel a gabonafélék a húshoz, az egyéb állati eredetű termékekhez és az italokhoz képest viszonylag olcsó árunak számítottak. A 19. század első felében az elfogyasztott élelmiszerek értékének – az árszerkezet változásainak megfelelően – 40–50%-át tették ki.²

A tömegtáplálkozást a jövedelmi viszonyokon keresztül a helyi adottságok és hagyományok erősen befolyásolták. Abból ettek a legtöbbet, ami helyben megtermelt, s így a legkevesebbe került. Valamelyik gabona majd minden vidéken termesztető volt. A hagyományos nyomásos gazdálkodásnak alapvető, de a váltógazdálkodásnak is az egyik meghatározó kultúrája a gabona volt. Így nem

---

¹ Massimo Montanari: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Ford.: Kövendy Katalin. Budapest, 1996. 191.

² Jean-Claude Toutain: La consommation alimentaire en France de 1785 à 1964. Économies et Sociétés (Cahiers de l'I.S.E.A.), t. V, N° 11, novembre 1971. 1977., 1994–1995., 2022–2023.

különös, hogy a gabonaféléknek túlsúlya volt a táplálkozásban. F. Braudel „kenyérfalóknak” nevezte a franciákat, amely vonásukat a szükség és az izlés egyaránt éltette. Châteauevieu genfi író (1843) idézi, aki szerint a franciák mindenkinél több gabonát esznek, de kevesebb zöldséget, húst és tejet, ezért a búzatermeléssel kiemelten foglalkoznak, hiszen a legparancsolóbb szükségletüket elégíti ki.³ A kenyér mindennapi fogyasztása szinte szertartásszerűnek számított évszázadok óta. A kenyeret csak tisztelni lehetett, pazarolni, eldobni nem volt szabad. A munka megérdemelt gyümölcsét is szimbolizálta.⁴

A létfenntartáshoz szükséges napi kalória megszerzése a viszonylag magas népsűrűségű vidékeken – gazdálkodjanak akár hagyományos módon (nyomásos rendszerben), akár ugar nélküli vetésforgók alkalmazásával – elsősorban gabonafélékből volt lehetséges. Az élelmiszer gabonafélékkel (főleg búza, kétszeres, rozs) azonos mennyiségű állati eredetű kalória előállításához a hagyományos gazdálkodásban ötször nagyobb területre volt szükség. A nagyobb állatsűrűséget és intenzív takarmánytermelést biztosító váltógazdálkodás terjedésével az arány csökkent, de a különbség nem tűnt el. A szükséges terület a több mint 60 fő/km² népsűrűségű Franciaországban a 19. század első felében már nem állt rendelkezésre. 1 kg hús és 1 kg kenyér megközelítőleg ugyanannyi kalóriát (2400–2600) biztosított, viszont az előállítási költsége között nagy különbség volt. Az állati eredetű tápláléktermelésnek a gabonatermesztésre kevésbé alkalmas, ritkán lakott vidékek kedveztek.⁵

Nem véletlen tehát, hogy a sokkal olcsóbban előállítható kenyér évszázadokon át uralta a népi táplálkozást. A népi megélhetés régóta foglalkoztatta a társadalom viszonyai iránt érdeklődőket. A neves hadmérnök, Vauban marsall a 18. század elején egy takács család fogyasztását kísérte meg felmérni. Eredményeként megállapította, hogy az öttagú család évi jövedelmének 55%-át kenyérré költötte, amelyből fejenként naponta 81 dkg jutott.⁶ M. Morineau tanulmányából a 18. század végi rouen-i takácsok táplálkozását ismerhetjük meg. Modellje szerint egy takács naponta 3604 kalóriát fogyasztott, amelyből a kenyér 2934 kalóriát (1,222 kg) tett ki. A felesége 2171, a három kiskorú gyermek fejenként 1447 kalóriát evett meg. A szükséges kalória mennyiségét a család előteremtette, de táplálkozása egyoldalú volt, mert az elfogyasztott kalória 81%-a

³ *Fernand Braudel*: Franciaország identitása. II. k. Az emberek és a dolgok. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, 2004. 270.

⁴ *Daniel Roche*: Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle). Paris, 1997. 254.

⁵ *Jean Fourastier*: Machinisme et bien-être. Niveau de vie et genre de vie en France de 1700 à nos jours. Paris, 1962. 40–42.

⁶ *Sébastien Le Prestre de Vauban*: Projet d’une dixme royale. Publiés avec une introduction et des notes par Édouard Coornaert. Paris, 1933. 74–77.

kenyérből származott. Egy lyoni selyemszövő manufaktúra vezetője, aki jobb módban élt, naponta kb. 5000 kalóriát fogyasztott, amelynek 60%-a kenyér volt. Pénzben kifejezett költségvetésében már korántsem volt ekkora súlya. Az élelmiszerek a kiadások 60%-át tették ki, viszont a kenyér csupán 20%-át.⁷

A 19. század első felében sem történt lényeges változás. Az 1820–1830-as években a normandiai, a pikárdiai vagy az elzászi takácsok napi kalóriaszükségletük 47–74%-át gabonafélékből elégítették ki. Párizsi napszámos családoknál még az 1860-as években is a napi kalória 63%-a kenyérből származott. Az ácsoknál ez az arány 59, a műasztalosoknál 50% volt.⁸ A módos párizsi polgár családok költségvetésében teljesen más arányok alakultak ki. Az évi költségvetésben az élelmiszerek vásárlása csupán 23,8%-ot tett ki. Másrészt az élelmiszerekre szánt összeg zöme – maga az összeg többszöröse volt egy átlagos család kiadásainak – húsrá, sajtra, vajra, zöldségre, gyümölcsre és élvezeti cikkekre (fajbor, csokoládé, tea, kávé, tömény italok stb.) ment el. A kenyér csupán egy kis, 10–15%-os tétele volt az élelmiszerkiadásoknak.⁹

A búzatermeléshez kedvező adottságokkal rendelkező vidékeken (Észak-Franciaország, Párizsi-medence, Garonne völgye stb.) a fehér kenyér – különösen a városokban – már a 18. században meghódította a fogyasztást. A búzatermelésre kevésbé alkalmas régiókban (Bretagne, Landes-vidék, Közép-Franciaország, Délnyugat-Franciaország, hegyvidékek) a nép fő eledele a rozskenyér, a hajdina lepény, a kukoricakása és az 1820-as évektől a burgonya volt. Búzakenyér csak a jobb módúaknak jutott. A burgonya kg-onként ugyan csak 700 kalóriát adott, viszont az éhség elűzésére alkalmas volt, és sokkal kevesebbe került, mint a gabona.¹⁰ A burgonya a kertekben évszázadok óta ismert volt, de a szántóra Franciaországban csak az 1816–1817-es rossz gabonatermés után került ki. Fogyasztásától sokáig idegenkedtek, inkább takarmányként hasznosították, és csak az ínség bírta rá a népességet, hogy az asztalára tegye. Általában amikor gyengébb volt a gabonatermés, burgonyából bőségesebben lehetett betakarítani. A 19. század elején kb. 20 kg, a század közepén kb. 40 kg volt az egy főre jutó évi fogyasztás. A növekedés ellenére a kenyeret nem helyettesítette, csupán kiegészítette a táplálkozásban.¹¹

⁷ *Michel Morineau*: Budgets populaires en France au XVIIIe siècle. *Revue d'Histoire économique et sociale*, N° 2, N° 4 1972. 205., 456.

⁸ *Cécile Dauphin – Pierrette Pézérat*: Les consommations populaires dans la seconde moitié du XIXe siècle à travers les monographies de l'École de La Play. *Annales ESC*, N° 2–3 1975. 547.

⁹ *Pierre Léon* (dirigée par): *Histoire économique et sociale du monde*. t. IV. La domination du capitalisme. 1840–1914. Dir. par Gilbert Garrier. Paris, 1978. 124.

¹⁰ *Georges Duby – Armand Wallon* (dirigée par): *Histoire de la France rurale*. t. III. Apogée et crise de la civilisation paysanne, 1789–1914. Paris, 1976. 110–111.

¹¹ *Pierre Dehérain*: Les plantes de la grande culture: la pomme de terre. *Revue des deux-mondes*, 1e septembre 1895. 142.

A gabonaféléknek a megtermelt mennyiség vetőmag nélküli része került az asztra vagy takarmányként az állatok elé. A búza, a kétszeres (búza és rozs keveréke) és a rozs általában csak az emberi táplálkozást szolgálta, míg a zab csak takarmányként szolgált. Az árpán kb. 50–50%-ban osztozott a sörfőzés és a takarmányozás. A 19. századi francia statisztikák gyakorta a kölest, a hajdinát és a kukoricát is a gabonafélék közé sorolták. A kölest és a hajdinát többnyire emberi táplálkozásra szánták, a kukoricatermés 50%-a viszont takarmány lett. A három haszonnövény a 19. század első felében táj jellegű volt, az országos fogyasztásban kis szerepet játszott.¹²

Az országos fogyasztást a 19. századtól megjelenő statisztikák alapján vizsgálhatjuk, de adataik csak megközelítőleg fedik a valóságos állapotokat. A gabonát termelő népesség saját fogyasztását a felmérések is csupán becslésekre támaszkodva állapították meg.

1. táblázat. Franciaország gabonafogyasztása a 19. század első felében (évente, tíz éves átlagok alapján)¹³

év	gabonafélék összmenyiség millió q-ban	gabonafélék 1 főre kg- ban	ebből búza összmeny. millió q-ban	búza 1 főre kg-ban	kenyér 1 főre kg-ban
1781–1790	58	205	31	110	201
1803–1812	60,5	205	32,8	111	201
1815–1824	66,3	217	39,5	129	214
1825–1834	74,5	229	47,7	146	223
1835–1844	85,7	250	55,9	163	245
1845–1854	97,1	271	64	179	261
változás%-ban	+67,4	+32,2	+106	+75,4	+29,8

A táblázat egyértelműen a fogyasztás növekedését tükrözi, amely meghaladta a népességnövekedés (kb. 26%) mértékét, vagyis az egy főre jutó mennyiség is emelkedett. Változás következett az elfogyasztott gabona összetételében is. A 18. század végén a búza kb. 53%-kal, a 19. század közepén közel 66%-kal részesedett a fogyasztásból. A francia gabonatermelés a számára legmegfelelőbb régiókban két nagy kultúrára kezdett szakosodni: az étellemezést szolgáló búzára és a takarmányként hasznosított zabra.¹⁴

A francia mezőgazdaság többé-kevésbé alkalmas volt a növekvő fogyasztást követni, de csökkenő mértékben. A gabonatermeléshez viszonylag kedvező

¹² *Daniel Faucher*: Le maïs en France. Annales de géographie, N° 224, mars 1931. 119.

¹³ *Toutain* 1971: 1918., 1922., Statistique agricole annuelle 1912. Ministère de l'agriculture. Paris, 1914. 298–300.

¹⁴ Statistique agricole de 1852. Statistique de la France. Deuxième série. Publiée par le ministre de l'agriculture du commerce et des travaux publics. T. I, Paris, 1858. 69–83.

adottságokkal rendelkezett, a lélekszámához és a többi nyugat-európai országhoz képest a gazdálkodás azonban elmaradottabb volt. Az ország búzafogyasztása a 19. század első felében valamelyest mindig meghaladta a termelést, vagyis importra volt szüksége.¹⁵

2. táblázat. Franciaország búzakereskedelme a 19. század első felében¹⁶
(évente, öt és tíz éves átlagok alapján)

év	import millió q	export millió q	import többlet millió q
1816–1820	0,963	0,071	0,892
1821–1830	0,494	0,224	0,270
1831–1840	0,722	0,275	0,447
1841–1850	1,667	0,936	0,731
1851–1860	2,326	2,154	0,172

Az átlagok alapján az import többlet a búzafogyasztás 2,7–0,3%-a között ingadozott, vagyis a hiány nem volt jelentős. Az átlagok azonban ebben az esetben „elbújtatják” a gyenge vagy a rossz termésű évek következményeit. 1817-ben 1,590 millió q, 1818-ban 1,335 millió q volt az import többlet, amely a fogyasztásnak már 4,9%-át tette ki, az 1816–1817-es rossz termések miatt. Az 1829-es gyenge termés következtében 1830-ban az import többlet 1,441 millió q volt, 1832-ben az előző év termése miatt 3,347 millió q. Ez utóbbi közel 8%-kal járult hozzá a fogyasztáshoz. Az 1846–1847-es élelmezési krízis következtében 1847-ben 7,424 millió q-ra emelkedett az import többlet, s a fogyasztásnak kb. a 16%-át tette ki.¹⁷ A hiányt általában a nagyvárosokban és a szőlőtermelésre szakosodott vidékeken volt szükséges az importtal pótolni.

Párizsnak különleges helye volt az ország gabonafogyasztásában. A francia főváros Európa legnagyobb kontinentális városa volt, amely a gabonaellátás szempontjából egyaránt jelentett kedvezőtlen és kedvező fekvést. A vasúthálózat kiépüléséig (1850–1860-as évek) a hagyományos szállítás feltételei között kedvezőtlen volt, mert viszonylag távol feküdt az óceántól, így nélkülözte az olcsó tengeri szállítás lehetőségeit. A Szajrán felfelé az óceántól már drága volt a szállítás, a vontatás Rouen-től Párizsig akár 50%-kal is megemelhette az árat.¹⁸ Kedvező volt, hogy egy termékeny régió, a Párizsi-medence központjában fe-

¹⁵ Jean-Alain Lesourd – Claude Gérard: Nouvelle histoire économique. t. I, Le XIXe siècle. Paris, 1976. 129–134.

¹⁶ Statistique 1912: 299–300.

¹⁷ U.o.

¹⁸ Serge Bonin – Claude Langlois: Atlas de la Révolution française. t. 1, Routes et communications. Direction scientifique Guy Arbellot – Bernard Lepetit. Paris, 1987. 26–27.

küdt, amelynek mezőgazdasága a hagyományos gazdálkodás keretein belül is jelentős mennyiségű gabonát (főleg búzát) tudott áruba bocsátani. Párizs búza-szükségletének zömét mindig ez a régió biztosította, sőt lehetővé tette a város népességének jelentős növekedését is, természetesen a gazdálkodás fejlesztésével.¹⁹

A 18. század végi Párizs népességét – tényleges népszámlálás híján – a korabeli szerzők és a modern történeti irodalom egyaránt a viszonylag pontosan nyilván tartott születések számából becsülték meg. Ezek szerint az 1780-as években jó 600 ezer fő élt a fővárosban.²⁰ A város által évente fogyasztott gabona (döntően kenyér készült belőle) mennyiségét a város határán szedett fogyasztási illetékekről készített kimutatásokból lehetett ismerni. Ezek a forradalom idején többnyire megsemmisültek, de előtte a kortárs szakirodalom hasznosította, így az utókor – ha áttételes forrásból is – megközelítőleges képet kaphat a főváros fogyasztásáról. Az egyik legismertebb írás a híres kémikus, A.-L. Lavoisier tollából származott, 1791-ből „A Francia Királyság földjének gazdagsága című mű kivonatolt eredményei”-ben külön fejezetet szentelt a főváros fogyasztásának „Tanulmány Párizs város népességéről, gazdagságáról és fogyasztásáról” címmel. Többnyire az 1770-es években összegyűjtött kimutatásokat használta fel.²¹

Lavoisier szerint Párizs évente 1 012 240,35 q élelmiszer gabonát fogyasztott, amelyből nagyjából ugyanennyi kenyeret lehetett sütni. 600 ezer fővel számolva, egy főre évente 168,71 kg, egy napra pedig 46,19 dkg jutott. Lavoisier országos átlagot is becsült, mely szerint egy fő évente 228,43 kg (62,54 dkg/nap) élelmiszer gabonát fogyasztott. Ez 35,4%-kal több volt, mint a főváros fogyasztása. A történeti irodalom már említett becslése az országos átlagot illetően szerényebb mennyiség, csupán 205 kg/fő/év, de a párizsi fogyasztásnál 21,5%-kal ez is magasabb. Az összevetés azonban csalóka, mivel a 18. század végén a főváros többnyire csak búzát fogyasztott. Párizs legnagyobb piacán, a Halle-ban már 1726-ban és 1733-ban is a behozott gabona jó 90%-a búza volt.²² Ez az

¹⁹ *Émile Ducoudray – Raymonde Monnier – Daniel Roche: Atlas de la Révolution française.* t. 11, Paris. Paris, 2000. 39.

²⁰ *Bernard Lepetit: Les villes dans la France moderne (1740–1840).* Paris, 1988. Annex 2.

²¹ *Résultats extraits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du Royaume de France. Remis au Comité de l'imposition par M. Lavoisier.* Paris, 1791. A művet a 19. században hat alkalommal adták ki. Modern megjelentetése *J.-Cl. Perrot* történész érdeme: *Antoine-Laurent de Lavoisier: De la Richesse territoriale du Royaume de France.* Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. Párizs fogyasztásáról írt fejezet eredeti címe: *Essai sur la population de la ville de Paris, sur la richesse et ses consommations.* 138–148.

²² *Steven Laurence Kaplan: Les ventres de Paris: pouvoir et approvisionnement dans France d'Ancien Régime.* Traduit de l'anglais par Sabine Boulogne. Paris, 1988. 34–36. Párizs nem volt egyedül magas búzakenyér fogyasztásával. A 19. század elején Brüsszelben 90%, Rómában 95% volt a búzakenyér aránya. *Philippe Meyzie: L'alimentation en Europe à l'époque moderne.* Paris, 2010. 40.

arány később sem változott számottevően. Ha a fogyasztott gabona 90%-át búzának vesszük, egy párizsi lakosra évente 151,8 kg jutott, amely a 18. század végén az országos búza fogyasztás átlagát (110 kg/fő/év) 38%-kal haladta meg. A főváros számára mindig a búzatermelés alakulása volt a fontos.

A fővárosban tehát kevesebb gabonafélét, de több búzakenyeret fogyasztottak az országos átlagnál. Ez a főváros viszonylagos gazdagságára utalt. Az alacsonyabb gabona fejadaghoz a fehér kenyér mellett egyéb élelmiszerek (hús, hal, sajt, vaj, zöldség-és gyümölcsfélék stb.) nagyobb arányú fogyasztása párosult. Párizs a nagy társadalmi különbségek városa volt. Mind a 18. század végén, mind a 19. század első felében itt élt az ország elitjének egy jelentős része. A társadalmi hovatartozás és a vagyon tükröződött a táplálkozási szerkezetben is.²³ A mezőgazdasági szakíró, A.-H. Tessier azonban a város népességének kétharmadát szegénynek tartotta, amely többnyire kenyéren él, és ebből naponta 1,5 kg-ot is elfogyaszt.²⁴ A közigazgatás statisztikus, Benoiston de Châteauneuf az 1810-évek végi Párizs 714 000 fős népességéből 200 000 főt (28%) gazdagnak és jómódúnak, míg 514 000 főt (72%) szerényen élőknek és szegénynek tekintett.²⁵

Párizs élelmiszer fogyasztásában a gabona volt a legnagyobb tömegű. Amennyiben Lavoisier becsléseit fogadjuk el, a jó 1 millió q gabonához képest 440 ezer q húst és 670 ezer hl bort fogyasztott a város. Minden más élelmiszer mennyisége eltörpült a három legfontosabbhoz képest. Érték alapján azonban a gabona – viszonylag olcsó termék lévén – már csak a harmadik helyet foglalta el. A párizsiak átlagban jóval több pénzt költöttek húsról és borra, mint kenyérré, mivel árak is sokkal magasabbak voltak. Egységnyi kenyérhez képest a hús közel ötször, míg a bor közel háromszor került többre. Egy párizsi lakos évente kerekítve 250 tours-i Livre-t költött élelmiszereire. Ennek 14%-át a kenyér, 22%-át a bor, 27%-át pedig a hús tette ki. A három termék együttesen az élelmiszer költségek 63%-át vitte el.²⁶

Lavoisier húsznál több élelmiszert vett számításba a fejadagok összeállításánál, amely alapján a korban még nem ismert kalória szerkezetet számíthatunk. Egy párizsi lakos átlagban (felnőtt, gyermek, férfi, nő) naponta kb. 2100 kalóriát fogyasztott, amelyből a kenyér 53%-kal, a hús 22%-kal, a bor 9%-kal, összesen 84%-kal részesedett. A napi kalória felét tehát a kenyérből nyerte a népesség,

²³ Roche 1997: 87.

²⁴ Alexandre-Henri Tessier: Articles relatifs à l'approvisionnement et consommation de Paris et aux lois sur les grains en Toscane. Paris, 1792. 34.

²⁵ Louis-François Benoiston de Châteauneuf: Recherches sur les consommations de tout genre de la ville de Paris en 1817. Paris, 1820. 47–48.

²⁶ Reynald Abad: Le grand marché. L'approvisionnement alimentaire de Paris sous l'Ancien Régime. Paris, 2002. 863–871., Lavoisier 1988: 140–145.

míg a napi költségvetésnek csupán a 14%-át vitte el. A kalória szerkezet és az árszerkezet jelentősen eltért egymástól. A módos és gazdag társadalmi rétegek az átlagnál jóval több kalóriát fogyasztottak, azonban a jómóddal nem elsősorban a kalória mennyisége nőtt, hanem a szerkezete változott a különleges élelmiszerek és élvezeti cikkek javára.²⁷

1820-ban Benoiston de Châteauneuf („Vizsgálódások Párizs város fogyasztásáról...”) tollából jelent meg újabb írás, amelyben az 1810-es évek – főleg az 1817-es esztendő – adatait dolgozta fel. A fővárosnak 1816-ban 714 000 lakosa volt, 19%-kal több mint az 1780-as években. Annak ellenére, hogy 1816-ban rossz volt a termés, 1817-ben 1 239 252,46 q kenyérgabonát fogyasztott a város, 22%-kal többet, mint a 18. század végén. Ez azt jelentette, hogy az egy főre jutó fogyasztás is nőtt valamelyest. 1817-ben 173,56 kg-ot (47,52 dkg/nap) fogyasztott egy párizsi, kb. 2,8%-kal többet, mint a 18. század végén.²⁸ A 47,52 dkg napi átlag kenyér fejadag mögött nagy szóródás húzódott meg. Egy 0–5 év közötti gyermek 18, 5–10 éves 37, 10–15 éves 55, egy felnőtt 60 dkg kenyeret evett naponta. Egy nehéz fizikai munkát végző férfi akár 1,5 kg kenyeret is fogyaszthatott naponta.²⁹

Châteauneuf a fogyasztási adó és a piaci nyilvántartások alapján úgy becsülte, hogy a főváros napi 270 436 kg lisztet fogyasztott, amelyből 339 517 kg kenyeret sütöttek 570 párizsi és még sok, város környéki pékségben. Ezek szerint 1 kg lisztből 1,21 kg kenyér sült, amely azonban egy átlag volt, az arány pékségenként, kenyérféleségenként változott. Kenyérből pedig több tucatnyi fajtát lehetett venni, amelynek csupán az volt a közös vonása, hogy döntő része búzalisztből készült. A módos rétegek a „pain mollet” (lágú fehér kenyér) és a „pain fantaisie” (ízlés szerint készített kenyér, pl. a zsúrkenyér) különböző változatait ették. A nép körében legelterjedtebb a „pain ordinaire” (közönséges kenyér) volt. Fogyasztották a korpás kenyeret, valamint a búza- és a rozsliszt keverékéből sült félbarna, barna kenyereket is.³⁰

Míg az egy főre jutó kenyérfogyasztás a 18. század végéhez képest néhány százalékkal nőtt, addig a hús- és borfogyasztás néhány százalékkal csökkent. A rossz gabonatermés miatt megnőtt a kenyér költsége, így a tömegtáplálkozásban kissé csökkent a húsrá és a borra költött összeg. A húsfejadag enyhe csökkenése tartós volt, és abból is adódott, hogy a termelés és a szállítás nem tudott lépést tartani a főváros népességnövekedésével. Az 1780-as években kb. 73 kg hús jutott egy főre évente, 1817-ben 67 kg. Ez tükröződött a fogyasztás érték szerinti

²⁷ Robert Philippe: Une operation pilote: l'étude du ravitaillement de Paris au temps de Lavoisier. Annales ESC, N° 3, mai-juin 1961. 566., *Meyzie* 2010: 158.

²⁸ Benoiston de Châteauneuf 1820: 29.

²⁹ *U.o.* 33.

³⁰ *U.o.* 29–30.

szerkezetében is: a kenyér 15%-ra nőtt, a hús 25%-ra, a bor pedig 19%-ra csökkent. A változás azonban sem az érték, sem pedig a kalória összetétel szerinti fogyasztási szerkezetet nem módosította lényegesen.³¹

A kenyér részeseződésének enyhe növekedése csak átmeneti folyamat volt. Az 1840-es évektől a főváros fogyasztásában lassú, de kifogható változás kezdődött, amely a kenyér szerepének lassú csökkenéséhez vezetett. A folyamat a statisztikus A. Husson Párizs fogyasztásáról írott munkája alapján vizsgálható.³² A főváros népessége az 1851-es népszámlálás alapján 1 053 262 fő volt, 1816-hoz képest kerekítve 47%-kal gyarapodott. A szerző a kenyérfogyasztásnál csak azzal a népességgel (999 066 fő) számolt, amely a párizsi ellátási rendszert vette igénybe. Ez alapján a népesség csak 40%-kal nőtt. A fennmaradó 54 196 fő kórházakban, menhelyeken, katonai garnizonokban stb. lakott, külön ellátási rendszerrel. A fogyasztást az 1851–1854 közötti évek átlagában számította. Ez alapján évente 1 799 878 q kenyér fogyott, egy főre 180,17 kg, naponta 49,3 dkg. 1817-hez képest az egy főre jutó fogyasztás csupán 4%-kal nőtt. Az évi kenyérmennyiséget 1 410 299 q lisztből sütötték, vagyis 1 kg lisztből 1,28 kg kenyér készült, valamelyest több mint Châteauneuf számítása szerint.³³

A 49,3 dkg átlag fejadag jelentős szóródást takart. A hadseregben 73 dkg volt a napi fejadag. Egy 3 év alatti gyermek 12,5, 3–7 év közötti 25, 7–12 év közötti 37,5, 12–16 év közötti 50, egy felnőtt munkás 87,5, munkásnő 55, polgár 50, polgárnő 40 dkg kenyeret fogyasztott. Husson becslése szerint a város népességének 34%-a volt munkás.³⁴

Ha az élelmiszerfogyasztás érték szerinti szerkezetét nézzük, a 19. század közepére érzékelhető módosuláson esett át. 1851–1854-ben is a kenyér, a hús és a bor volt a három legnagyobb mennyiségű és értékű élelmiszer, de együttesen az összértéknek már csak 46,7%-át tette ki, szemben a század elejével, amikor elérte a 60%-át. Az élelmiszerre költött pénznek a kenyér a 18. század végén 13,7, 1817-ben 15,1, 1851–1854-ben 12,4%-át vitte el. Ennél többet csak húsrá és borra költött egy párizsi. Felzárkózott azonban két termékcsoporthoz, amelyek értéke megközelítette a kenyérét: a zöldség-és gyümölcsfélék (ide sorolták a burgonyát is) 11,7%-kal, valamint a tejtermékek és a tojás 10,9%-kal.³⁵

A változást a napi kalóriefogyasztás még inkább kifejezte. A Lavoisier által számba vett élelmiszerek alapján a 18. század végén kb. 2140 kal. jutott egy főnek átlagban,³⁶ Husson fejadagjaiból számolva a 19. század közepén kb. 3110

³¹ U.o. 107.

³² Armand Husson: Les consommations de Paris. Paris, 1856.

³³ U.o. 98–99.

³⁴ U.o. 30., 108.

³⁵ U.o. 440–451.

³⁶ Lavoisier 1988: 168.

kal. Az egy főre jutó kalóriamennyiség 45%-kal növekedett. Fejenként a fővárosban a 19. század közepén – ahogy a 18. század végén is – kb. 24%-kal több kalóriát fogyasztottak naponta, mint az országban átlagban (kb. 2480 kal.).³⁷ A növekedésben azonban már nem a kenyérfogyasztás emelkedése játszotta a főszerepet. Lavoisier korában a napi kalória 53,7%-át a kenyér adta, a 19. század közepén csupán 39,5%-át. A kenyér ezzel az aránnyal is az elsődleges energiaforrás maradt, csak kisebb részesedéssel. A második legfontosabb a hús volt, de aránya (18–20%) nem nagyon változott. A harmadik és a negyedik helyre a már említett két termékcsoporthoz került, megelőzve a bort. Az 1851–1854-es évek átlagában a tej, vaj, sajt és tojás a napi kalória 16%-át, míg a 18. század végén csupán 9%-át adta. A zöldség- és gyümölcsfélék – viszonylag kis kalória értéke, de nagy mennyisége (pl. a burgonya) alapján – részesedése pedig kb. 7%-ról 12,5%-ra emelkedett.³⁸

Párizs fogyasztásában tehát a 19. század közepére – az ellátási feltételek (termelés, szállítás, kereskedelem) javulásának és a fogyasztási igényeknek köszönhetően – egy arányosabb szerkezet felé indult el változás. Csökkent a kenyér részesedése, viszont elsődleges szerepe továbbra is megmaradt, különösen a nép, de a jobb módúak asztaláról sem hiányozhatott a napi étrendből.

A főváros búzaszükséglete és ellátása – az ország termeléséhez képest, a puszták számok tükrében – nem jelenthetett különösebb nehézséget. A 18. század végén az elfogyasztott 1 millió q a vetőmag nélküli termés 3,2%-át, a 19. század közepén az 1,7 millió q az elfogyasztható termés 2,6%-át tette ki. A kenyérgabonát azonban nem, vagy nem csak kereskedelmi célból termelték, hanem saját fogyasztásra (is). A paraszti kisgazdaságban még a 19. század első felében is ideál volt az önellátás: lehetőleg mindent megtermelni magunknak.³⁹ A termelő által elfogyasztott és a piacra vihető gabonamennyiség közötti arány függött a terméseredménytől, a termés hozamoktól, a gazdaság nagyságától, a fogyasztási szokásoktól stb. A. B. Lenoir szakíró a modellje alapjául egy nagygazdaságot vett az 1820-as évek végén, amely 67 ha-on termelt kenyérgabonát, 9 q/ha-os átlaghozammal. Átlagos esztendőben 600 q termelt, amelyből 105 q-t (17,5%) vetőmagra tett félre. A gazda, a családja, a cselédség és a napszámosok fogyasztása 157,5 q (26,25%) volt. Eladásra maradt 337,5 q (56,25%). 20%-kal kisebb (480 q), vagyis rossz termés esetén eladásra csak 217,5 q, a termés 45,3%-a maradt, a piacra így 36%-kal került kevesebb.⁴⁰ A piacra vihető arány tehát ingadozó volt.

³⁷ *Toutain* 1971: 1977.

³⁸ *Husson* 1856: 440–451.

³⁹ *Meyzie* 2010: 33.

⁴⁰ *B.-A. Lenoir*: De la probabilité d'une disette prochaine, des moyens de la rendre moins désastreuse et d'en prévenir le retour. Paris, 1828. 54–55.

A nagyvárosok – amelyek döntően búzát vásároltak – számára termelők valamelyest ellensúlyozhatták a termés ingadozását. Amikor bő volt a termés, a saját asztalukra is búzakenyér jutott. Gyengébb termésű évben viszont módosították fogyasztásukat: a búzát részlegesen kisebb értékű terményekkel (rozs, árpa, bab, lencse, burgonya stb.) helyettesítették, hogy minél nagyobb árbevételük legyen a legdrágábban eladható gabonaféléből.⁴¹ A forgalomba került búzának tehát már sokkal nagyobb hányadát fogyasztotta a főváros, s ez a hányad Párizshoz közeledve növekedett.

A 18. század végén és a 19. század első felében a kenyérgabona ellátó körzete volt a legkoncentráltabb a főbb élelmiszerek közül, amely nem csupán a termékeny környezettel magyarázható, hanem azzal is, hogy a szállítási költségekhez képest olcsó tömegáru volt. A főváros fogyasztásának átlagban kb. 70%-át egy 40–50 km-es szabálytalan sugarú zóna biztosította. Észak felől Gonesse és Dammartin környéke, északkeleten Valois, keleten Brie vidéke, a Szajna és a Marne közötti régió, délen Beauce vidéke, délnyugaton Hurepoix vidéke. A külső zónát Felső-Normandia, Pikárdia, Soissonnais, Champagne, Gâtinais és Orléanais tartományok egy része alkotta. Amikor az első zónában gyenge volt a termés, a főváros távolabbról (Burgundia, Lotaringia, Bourbonnais, Poitou) és importból is kénytelen volt vásárolni.⁴² A 19. század elején az új közigazgatási beosztás alapján Párizs gabonaellátását alapvetően hat megye (Seine, Seine-et-Oise, Oise, Eure-et-Loire, Seine-et-Marne, Aisne) biztosította. A népesség növekedésével a század első felében még két megye (Loiret, Loire-et-Cher) csatlakozott az első zónához, amely dél felé terjeszkedett, a búzatermelés térhódításának megfelelően.⁴³

Párizs népességnövekedésének egyik feltétele volt, hogy a legfontosabb kenyérgabona ellátó zónájában (az említett megyékben) a termelés többnyire lépést tartott a folyamattal. A termelés növelésének a hagyományos módja, vagyis új területek művelés alá vonása már nem nagyon volt járható út. Lehetett növelni viszont a búza vetésterületét vagy más termények rovására vagy pedig az ugar visszaszorításával, a váltógazdálkodás bevezetésével, amely a hozamokat is emelte. Ez utóbbi bizonyult megfelelő megoldásnak. Országos átlagban a 18. század végén 1 ha szántó kb. 8 q búzát termelt. Az országos átlaghozam a 19. század első felében sem növekedett lényegesen. Az első mezőgazdasági statisztika

⁴¹ *Joseph Letaconnoux*: La question des subsistances et du commerce des grains en France au XVIIIe siècle. Travaux, sources et questions à traiter. Revue d'Histoire moderne et contemporaine, vol. 8, N° 6, 1906/1907. 438.

⁴² *Abad* 2002: 842–844., *Louis Bergeron*: Approvisionnement et consommation à Paris sous le Premier Empire. In: Mémoires de la Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et l'Île-de-France, t. XIV, 1963. 199–201.

⁴³ *Nicolas Bourguinat*: Libre-commerce du blé et représentations de l'espace français. Les crises frumentaires au début du XIXe siècle. Annales HSS, N^o1 2001. 138., 151.

tika, az 1840–1841-es, közepes termésű évről készült. A felmérés szerint a búza termésáhozama 9,5 q/ha volt.⁴⁴

A fővárost ellátó zóna hozamai már régóta meghaladták az országos átlagot. A Párizsi-medencében a 18. század második felében kezdődött a gazdálkodás megújítása, elsősorban a nagybérleti gazdaságokban. A Párizstól északnyugatra fekvő Vexin français vidékén a búzahozamok 1760–1840 között 20–25%-kal nőttek. Brie vidékén a nagygazdaságokban az 1770-es években 15, az 1840-es években 18 q búzát takarítottak be 1 ha szántóról.⁴⁵ 1840-ben Seine, Seine-et-Oise, Seine-Inférieure és Somme megyében 13,5–16,5 q/ha volt a búza hozama, 40–70%-kal magasabb az országos átlagnál. Oise, Eure-et-Loire, Seine-et-Marne, Aisne, Loiret és Loire-et-Cher megyében is jóval átlag feletti, 12–13 q/ha-os hozamok voltak.⁴⁶

Párizst, kontinentális helyzetéből adódóan belvízen és közúton lehetett ellátani. A lefelé való szállítást északkelet, kelet, délkelet és dél felől, a téli befagyást és a nyári aszályt leszámítva, hajózható folyók biztosították: a Szajnáon kívül az Aisne, az Oise, a Marne és a Yonne. Délen a Loire és a Szajna völgyét az orléans-i és a Loing csatorna kötötte össze.⁴⁷ A főváros számára szükséges gabona legalább fele úton érkezett. A szabványosított kövezett utak (királyi utak majd a 19. századtól nemzeti utak) hálózatának építése az 1730-as évek végétől vett nagyobb lendületet. Eredményeként a 18. század végére egy Párizs központú sugaras rendszer jött létre, amely a 19. század első felében tovább bővült. A Párizsi-medencében így egy viszonylag sűrű úthálózat alakult ki, jelentősen csökkentve a vízi szállításhoz képest többszörösen drágább szekerezés költségeit.⁴⁸ A 18–19. század fordulóján közúton 1 tonnakilométer (tkm) 40–50 centime-ba került, az 1830-as években 23–28 centime-ba. A nagy változást a szintén sugaras elrendezésű vasúthálózat hozta, amely az 1840-es évektől kezdett kiépülni. Az 1850-es évek elején már hat vonal kötötte össze a fővárost a Párizsi-medencével és az atlanti partvidékkel. Szállítási tarifája 10 centime/tkm alá csökkent.⁴⁹

⁴⁴ Statistique de la France. Agriculture. T. IV, 1840. Publiée par le ministre de l'agriculture et du commerce. Paris, 1841. 666–669.

⁴⁵ Jean-Marc Moriceau: Au rendez-vous de la „Révolution agricole” dans la France du XVIIIe siècle. À propos des régions de grande culture. Annales HSS, N^o1 1994. 33–34.

⁴⁶ Michel Morineau: Les faux-semblants d'une démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris, 1971. 35–37.

⁴⁷ Bonin – Langlois 1987: 25.

⁴⁸ Guy Arbellot: La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siècle. Annales ESC, N^o3 1973. 772., Guy Arbellot: Les problèmes de la route française à l'entrée du XIXe siècle. Histoire, économie et société, N^o1 1990. 14.

⁴⁹ Henri Noilhan: Histoire de l'agriculture à l'ère industrielle. Paris, 1965. 47.

Párizs gabonafogyasztása hosszabb távon növekedett, de szezonálisan és évente ingadozott is. Az ingadozás sok más élelmiszerhez képest azonban sokkal kisebb volt. A kenyérfogyasztás viszonylag rugalmatlan eleme volt a gazdaságnak, kevésbé ingadozott, mint a búzatermés és főleg, mint az árak. Az átlagoshoz képest a termés 10%-os csökkenése következtében a kínálat sokkal nagyobb mértékben csökkent, az árak pedig 50%-kal is nőhettek, mivel a hiányt távolabbról, nagyobb szállítási költséggel lehetett csak pótolni. A termés 20%-os csökkenése az árakat akár 80%-kal is megemelhette. Bő termést követően az árak estek de, de kisebb arányban, mint ahogy gyengébb termés esetén az árak emelkedtek, mivel nőtt a termelők saját fogyasztása.⁵⁰

Éhínség 1709 után nem volt Párizsban, de a rossz búzaterméseket követő inszures esztendő a 18. század végén és a 19. század első felében is előfordultak (1789, 1793, 1801, 1812, 1816–1817, 1829, 1846–1847). A létfenntartáshoz szükséges kenyér mennyisége mindig rendelkezésre állt, a probléma a magas árakkal volt. Az inséget az okozta, hogy a városi nép nagy része nem tudott elegendő kenyeret venni. A bérek nem igazodtak, vagy csak megkésve, a rossz termésű évek magas áraihoz, így élelmészési krízisek keletkeztek.⁵¹

A kenyér ára a terméseredményeken, a szállítási költségeken túl a piaci ügyletektől, a központi kormányzat és a város gazdaságpolitikájától is függött. A 18. század végén a város csak egy-két hétre elegendő gabonát tudott készletezni. Napóleon korától vett lendületet a közraktárépítés, s a 19. század közepére a város már három hónapra elegendő gabonát is képes volt készletezni. A raktározás ugyan szintén befolyásolta az árakat, de szállítási gondok idején átmenetileg biztonságot nyújtott. Az 1812-es és az 1816–1817-es krízisek túlélésében a készletek jelentős szerepet játszottak.⁵² A városban eladók jó része nem nagykereskedő volt, hanem maguk a környékbeli gazdálkodók szállították a terményt vagy a lisztet, közöttük sok kistermelő is. Az ellátás utolsó láncszemét képező pékek többsége is kistermelő volt, csupán néhány napra való készletet tudott felvásárolni, majd újra kezdte a piaci műveletet. A város gabonapiacain – főleg a forradalom előtt – a tranzakciók gyakorta vontatottak voltak, túl sok kézen át jutott el a liszt a pékekhez. Az adásvételek hivatalos megbízottak (alkuszok, becsüsök, mázsálók, hordárok) sorának közvetítésével történtek. Az egyszerűbb és gyorsabb áruminta utáni vásárlás a 18. század végétől kezdett terjedni, a sok apró kötöttségtől pedig a forradalom szabadította meg a város piacait.⁵³

⁵⁰ *Jean-Pascal Simonin*: Les fluctuations des marchés des grains à l'époque moderne. Histoire & mesure, N°3–4 1990. 184., 198.

⁵¹ *Louise Tilly*: La révolte frumentaire, forme de conflit politique en France. Annales ESC, N°3 1972. 733.

⁵² *Lenoir* 1828. 24., *Husson* 1856. 92.

⁵³ *Braudel* 2004: 268.

Az 1770–1780-as években átlagos terméskor a fővárosban 1 kg (a korban livre-ben mértek, 1 livre 0,4895 kg volt) közönséges fehér kenyér (a napi sütés 70%-a) 20 centimes-ba került. Az 1789-es élelmezési krízis idején a duplája, kb. 40 centimes volt. 1801–1823 között az átlag ár 32 centimes/kg volt, de 1801-ben és 1812-ben 42 (+31%), 1817-ben pedig 47 centimes-ba (+47%) került 1 kg kenyér. 1823–1833 között átlagban 34 centimes-ért adtak 1 kg kenyeret, de 1829-ben 45 centimes-ért (+32%). 1833–1843 között átlagban valamelyest olcsóbbért (32 centimes/kg.) lehetett kenyeret kapni, mert nem volt különösen gyenge termésű év és a kereslet sem bővült jelentősen. 1843–1854 között viszont az átlag 36 centimes/kg-ra ment fel, 1847-ben 50 centimes-ra (+39%) emelkedtek az árak, s 1853-ban és 1854-ben is gyengébb volt az átlagosnál a búzatermés.⁵⁴

Az ancien régime merkantilista gazdaságpolitikája a kereskedelem szabályozásával arra törekedett, hogy a nagyvárosok kenyérárát megvásárolható szinten tartsa, mert így az alacsonyabb bérekkel az ipar versenyképesebb a külső piacon, ráadásul ezzel a városi zavargásoknak is elejét veheti. Az utóbbi szempont talán fontosabb is volt a gazdaságiaknál.⁵⁵ A gazdaságpolitika azonban nem volt mindenható, a rossz termést nem tudta megelőzni, a szállítási nehézségeket sem tudta megoldani, de a negatív következményeit törekedett enyhíteni, többkevesebb sikerrel.⁵⁶ Engedélyhez kötötte vagy köthette a tartományok közötti gabonakereskedelmet, ahogy a gabonaexportot is. Az importot általában nem tiltotta, de vámokkal természetesen szabályozta. Párizsban a gabonapiacokon tilos volt az árakat emelő viszonteladás. A piacokat csak akkor lehetett kinyitni, ha megfelelőnek ítélt kínálat halmozódott fel. Rossz termés idején a nagyvárosok ellátási zónáiban, ahol készletek voltak, kényszereladást rendelhetett el.⁵⁷

A forradalom koráig érvényben volt a párizsi parlament (legfelsőbb királyi bíróság) 1737-es rendelkezése, mely szerint a főváros 10 mérföldes (kb. 44 km) körzetén belül –néhány helység kivételével – a párizsi nagykereskedők nem vásárolhattak fel gabonát. Ezen zónán belül, a közvetítést kikerülve, a termelők (gazdálkodók, földbirtokosok, járadékbérlők) maguk értékesíthették terményüket (lisztjüket) a párizsi piacokon.⁵⁸ A központi kormányzat vagy a párizsi parlament, vagy a városi hatóság élhetett az ármaximálás jogával is. A 18. század végén – a jakobinus kormányzat koráig – ez nem nagyon fordult elő. Az árak

⁵⁴ *Husson* 1856: 118–125.

⁵⁵ *Mezrie* 2010: 191.

⁵⁶ *Steven Laurence Kaplan*: *Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV.* Traduit de l'américain par Marie-Alyx Revellat. Paris, 1986. 24–25.

⁵⁷ *Émile Levasseur*: *Histoire du commerce de la France. I^e partie. Avant 1789.* Paris, 1911. 498–500.

⁵⁸ *Georges Afanassiev*: *Le commerce des céréales en France au dix-huitième siècle. Étude historique.* Traduit du russe sous la direction de Paul Boyer. Paris, 1894. 74.

maximálása helyett (esetleg: mellett), szükség esetén a „királyi búza” intézményét (is) alkalmazták az illetékes hatóságok. Költségvetésből vagy városi finanszírozásból nagykereskedőkkel gabonát vásároltattak és áron alul piacra vitették, hogy mérsékeljék az árakat.⁵⁹

A polgári forradalom új feltételeket teremtett a kereskedelem számára. Eltörölte a belső vámokat, az utak, hidak, kikötők illetékeit és az eddigi fogyasztási adókat, megszüntette a gabonakereskedelmet szabályozó rendelkezéseket. Az alkotmányozó nemzetgyűlés 1789. augusztus 29-én szabaddá nyilvánította a gabonakereskedelmet, majd szeptember 18-án felszabadította az árakat is. A külkereskedelmet azonban továbbra is vámokkal szabályozta. A szabad belső forgalom nem sokáig maradt sértetlen. 1793. május 4-én a konvent maximálta a gabona árait, majd a jakobinus kormányzat megtiltotta a piacokon kívüli gabonakereskedelmet, sőt kényszereladásokat is rendelt el. A belső szabad kereskedelmet csak a direktórium 1797. június 9-i törvénye állította helyre.⁶⁰

A liberális kereskedelem azonban ezután sem érvényesülhetett maradéktalanul a főváros ellátásában. A rossz termésű években az új rezsimek (központi és az önkormányzati hatóságok) is kénytelenek voltak a régi rendszer módszereit alkalmazni, mivel kétséges volt, hogy a piac önmagában képes az ellátást megfizethető áron biztosítani. Az 1801-es gyenge termés miatt például a kormányzat a költségvetésből 575 000 q búzát importáltatott.⁶¹ Az 1812-es élelmezési krízis idején a május 4-i és a május 8-i dekrétum a Párizst ellátó legfontosabb öt megyében átmenetileg maximálta a búza árát, s kereskedelmét csak a közpiacokon engedélyezte. A maximálás egyezkedés útján született, amely jóval magasabb árat jelentett, mint amilyen átlagos termésű évben szokott lenni. Az állami intervenciót (közpénzen való gabonavásárlás, a kenyér árak maximálása) a Restauráció rendszere is kénytelen volt alkalmazni az 1816–1817-es krízis idején és 1846–1847-ben (az utolsó hagyományos élelmezési krízis) sem történt másként.⁶²

A búza külkereskedelmét mindig, mindegyik rezsimek szabályozta valamilyen módon. A 19. század első felében a mozgó vámtarifa rendjét alkalmazták a leggyakrabban. Az exportot és az importot a búza áratól függően vámolták meg. Jó terméskor alacsony volt az export és magas az import tarifa. Gyengébb termés

---

⁵⁹ *Judit A. Miller*: Commerce des céréales et problèmes des subsistances à la fin du XVIIIe siècle. In: *Martin Lapidé – Christine Peyrard* (sous la direction de): La Révolution française au carrefour des recherches. Aix-en-Provence, 2003. 59.

⁶⁰ *Claude-Étienne Chaillou des Barres*: Essai historique et critique sur la législation des grains. Paris, 1820. 55–58., 70.

⁶¹ *Maxime Du Camp*: Paris. Ses organes, ses fonctions et sa vie dans la seconde moitié du XIXe siècle. Paris, 1875. 39.

⁶² *Bourguinat* 2001: 131.

esetén a fordítottja érvényesült, de különösen magas árak esetében tilos volt az export, az importért viszont jutalékot kaptak a kereskedők.⁶³

Az 1820–1840-es évek között, magas árak idején, nem annyira a gabona, mint inkább a kenyér árát maximálták a helyi hatóságok. Átlagos termés és ár idején 1 kg lisztnél 4–6 centimes-mal volt drágább 1 kg kenyér.⁶⁴ Rossz termésű évben 1 kg kenyér árát 40–50 centimes között maximálta a fővárosi hatóság, s lehetséges volt, hogy a liszt ára elérte vagy meghaladta ezt a szintet. Ilyenkor a pékek némi árkompenzációt kaptak. 1853-ban ezt törvénybe is foglalták, amely a pékek számára helyi segélyező pénztárak felállításáról is rendelkezett, amelyek kenyér ár maximálás idején támogatást nyújtottak. Tőkéjük a bő termésű években gyűlt össze, amikor a kenyér árát nem vitték le arányosan a liszt árával.⁶⁵ Az 1860-as évek elejétől az állam a kereskedelem teljes liberalizációja mellett döntött. Az 1863-as törvény a gabona kereskedelmét is teljesen szabaddá tette, de Párizs számára meghagyta, hogy magas gabonaárak esetén maximálja a kenyér árát (50 centimes/kg), a pékek kompenzációjával. Jelentősebb inség azonban ekkor már nem fenyegette a fővárost. A vasútvonalak kiépülése és a világpiacon kínálat növekedése az importot is elfogadható áruvá tette.⁶⁶

---

⁶³ *Chaillou des Barres* 1820: 99–100.

⁶⁴ *Alfred de Foville*: *La France économique. Statistique, raisonnée et comparative*. Paris, 1890. 125.

⁶⁵ *Du Camp* 1875: 65.

⁶⁶ *Adrien Dansette*: *Naissance de la France moderne. Le Second Empire*. Paris, 1976. 258.

Petercsák Tivadar

AZ EGRI CIFRA HÓSTYA, CIFRA-SÁNC

Eger lakott területe a 17. század végén, a 18. század első éveiben a fallal kerített belvárosra terjedt ki, majd a 18. században alakultak ki azok a külvárosok, amelyeket az egri szóhasználat *hóstyáknak* nevez. A hóstyá szó a *hóstát* kifejezésből elvonás eredményeként született meg úgy, hogy a beszélők többes számnak értelmezték, és a saját kiejtésükhöz igazították. Az Oklevélszótár 1351-ből adatolja a hóstát szót.¹ Ez a közép-felnémet *Hochstadt* szóból alakult ki, amelynek legismertebb alkalmazása a kolozsvári *hóstát* és a sárospataki *hustác* elnevezés.²

Az egri hóstyák a megosztott településrend hajdani meglétére engednek következtetni. A mai külvárosok helyén a 18. század elején még szérűskertek voltak, amire a Maklári és Hatvani külvárosok területére vonatkozó 1713. évi és az 1756-60-ban végzett összeírások *major*, *kert* és *puszta* elnevezései utalnak. A Hatvani hóstyán feltüntetett 6 major a megosztott beltelek rendszernek az a formája volt, amelyben a mezőgazdasági üzemet is működtető városi polgár gazdasági udvara, szérús vagy istállós kertje a városi lakótelkétől távolabb, a külterületen feküdt. Evlia Cselebi török utazó már 1664-65-ben arról tudósít, hogy a városfal nyugati szakaszán azért nyitottak kaput, hogy a kertekbe kijárást megkönnyítsék a városiaknak. Bakó Ferenc egy 1687-es metszeten látható öt keretet majorokkal azonosítja, amelyek a későbbi Hatvani hóstyá csíráit jelentették. Itt már 1713-ban felépültek a jobbágyok és zsellérek házai. Az összeírások egy másik telekformája a kert, veteményes kert lehetett, amelyek a 18. század végére lakótelkekké váltak és a Maklári hóstyán házakat építettek rájuk, a patakhoz közel fekvőkön pedig zöldséget termesztettek. A harmadik telektípus 1713-ban a puszta volt, amely valószínűleg a török alóli felszabadító háború során elpusztult Almagyar falu telkeit jelölte. A külső területek benépesülése kétirányú folyamat

---

¹ Fekete Péter: Az egri hóstyák nyelvhasználata. In: Az egri hóstyák. (Szerk: Guszmanné Nagy Ágnes, Miskolczi László, Petercsák Tivadar). Eger, 2007. 138-147.

² Bárh János: Település. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. (Főszerk: Balassa Iván). Budapest, 7-88.

volt: egyrészt a városi polgárok, parasztok költöztek ki egykori telkükre, másrészt a földesúr engedélyével a városba érkező új lakosok telepedtek meg itt.³

A külső települések, a hóstyák a városkapuk előtt keletkeztek, ezért nevüket is innen kapták. 1712-ben még csak körülírták a házak helyét: „Hatvani kapu előtti,” „Maklári kapu előtti,” „Rác kapu előtti” A hivatalos iratokban 1715-ben és 1721-ben jelent meg az „Almagyari hóstád” és a „Maklári hóstád” név, együtt az 1729-ben használt „Felnémeti suburbium”-mal.⁴ Csak jóval később, 1750 körül kezdték alkalmazni a dokumentumok a külvárosok megjelölésére a *hóstya* kifejezést.⁵ A hóstyák benépesülésének ütemét jól jelzi, hogy az 1785-ös népszámlálás szerint a város lakóházainak 72,35%-a a külvárosokban volt, a 16889 személy 65,63%-a pedig a hóstyákon lakott.⁶

A mai egri szóhasználat északról dél felé haladva a *Rác hóstya*, *Cifra hóstya*, *Hatvani hóstya* és a *Maklári hóstya* városrészeket különíti el. Jelen tanulmány célja a Cifra hóstya elnevezésének és főbb jellemzőinek a bemutatása.

A többi külvároshoz hasonlóan a Cifra hóstya is a város egyik kapujáról kapta a nevét. A *Cifra kapu* a várost kerítő falrendszer északkeleti szögletének közepében, az Eger patak partján húzódó útnál állott. Evlia Cselebi leírásában *Kalmet kapu* néven szerepelt, a 18. század végén *Porta Germanica (Német kapu)*, *Flüschen Thor (Folyami kapu)* és *Felnémeti kapu* néven emlegették.⁷ A Flüschen Thor az Eger patak közvetlen szomszédságára, a Felnémeti kapu pedig a kapun át Felnémetre vezető útra mutat. Amikor Felnémet átköltözött az Eger patak nyugati oldalára – azaz Borsod vármegyéből Hevesbe – akkor már a Rác vagy Szent Miklós kapun keresztül volt a falu elérhető. Ettől kezdve, a 18. század derekától Cifra kapu néven emlegették.⁸ Sugár István szerint a kaput Verancsics Antal egri püspök építtette 1561-ben Paolo Mirandola olasz várépítésszel, aki Egerben dolgozott. A városról készült 16–17. századi metszetek mind erős, magas sisaktetős kapuépítményként ábrázolják, amelyet két oldalról egy-egy hengeres falú bástyatorony biztosított. Sugár István a Cifra kaput a mai Cifra kapu téri általános iskola helyére teszi.⁹ Már a Heves Megye Műemlékei I. köte-

³ Bakó Ferenc: Eger „mezőváros” településnéprajzi kutatása. In: Mezővárosi kultúra Heves megyében. (Szerk: Petercsák Tivadar). Budapest-Eger, 1985. 38–50.

⁴ Nemes Lajos: Az egri hóstyák kialakulása és története. In: *Guszmáné – Miskolczi – Petercsák* (szerk.), 10–34.

⁵ Bakó 1985. 40.

⁶ Nemes Lajos: Eger város népessége és társadalma a XVIII. század végén. *Archívum* 15. 1998. 131–155.

⁷ Breznay Imre: Eger a XVIII. században I. Eger, 1933. 214–215.; Sugár István: Eger város falainak és kapuinak története. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VI. 1968. 177–204.

⁸ Sugár 1968. 189.

⁹ *Uo.*

tében is olvashatunk a „megbízhatatlan hitelességű metszetek”-ről, amit csak erősít, hogy mindegyik metszeten a patak jobb oldalán található a kapu és tőle balra a patakon átívelő, kétnyílású híd.¹⁰ Az Eger patak bal partján fekvő káptalani városrészből az egykori Káptalan utcának a Cifra kapu volt az egyetlen északra vezető kijárata. Ez csakis a mai Cifrakapu utcában folytatódhatott, tehát a metszeteken látható kapu csak a pataktól balra épülhetett, pontosan fordítva, mint ahogy a metszeteken látszik. (1. kép)

1. kép: A Cifra kapu Gaspar Bouttats: Eger északról, 1684. metszeten.
Dobó István Vármúzeum Legújabbkori Dokumentumok (DIV LUK DOK.) 2001. 2. 1

A patakon átívelő híd a káptalani városrészben lévő Szent Jakab templomtól a Szent Miklós templom felé biztosított átjárást. Ezért hívták „Szent Jakab hídja”-nak is, de sokkal elterjedtebb a *Mária utcai híd* elnevezés.¹¹ A 16–17. századi metszeteken is jól látható a híd két nyílása, amelyek segítségével szabályozni tudták, hogy egyszerre mennyi víz folyhasson át a városon. A híd az északi városfal része volt, amely már az 1699. évi nagy árvíz következtében súlyosan rongálódott, majd az 1757-es újabb áradat nyomán hatalmas károk keletkeztek a falban.¹² Az új védmű építésére 1771–1781 között került sor. A terveket Zathureczky Sándor városi geometra készítette, az építkezés kivitelezője és művészi részleteinek tervezője Povolni János egeri kőműves mester, a líceum főpal-

¹⁰ Heves Megye Műemlékei I. (Szerk: *Dercsényi Dezső – Voit Pál*). Budapest, 1969. 97 ; A metszeteket lásd: *Az egeri vár és kincsei* (Szerk: *Petercsák Tivadar, H. Szilasi Ágota*). Eger, 2002. 14–23.

¹¹ *Kapor Elemér*: A Cifra tér regénye. *Népújság*. 1986. június 14. 9.

¹² *Bujdosné Pap Györgyi*: Az Eger patak és hídjai. In: *Egeri séták nemcsak egrieknek II.* (Szerk: *Renn Oszkár*). Eger, é.n. 81–88.

lérja volt. A völgyzáró gátként funkcionáló, kelet-nyugati irányban a Cifra kaputól az egykori Szent Miklós kapuig húzódó építmény 226 méter hosszú, 3,78 méter szélességű és 4,67 méter magaságú volt. A megmaradt tervek szerint az óriási gátfalon a zsilip fölött a hídon, egy nyitott kápolna közepén Szűz Mária szobra állt, kezében a gyermek Jézussal, két oldalán Nepomuki Szent János és Szent Mihály szobrával. A szobrok között két lámpást tartó angyal alak térdelt. Az egésztest kovácsoltvas rácszat zárta el. A toronyban harang is volt, amely árvíz esetén vészjelzőként is szolgált. A hidat Szűz Mária szobráról nevezték Mária utcai hídnak és a védőfal a Mária utcán vonult végig.¹³ A védművet Eszterházy Károly püspök 1781. május 22-én áldotta meg és a híd Cifra kapu felőli oldalán az „Énekek éneké”-nek két sora volt olvasható latinul.¹⁴ A felirat kezdő szaváról – Posuerunt – nevezték a nagy építményt hivatalosan „Posuerunt”-nak, de az építésén dolgozó egriek maguk között csak „nagy masina”-ként emlegették.¹⁵ A nagy gát nem állt ellen a nagyobb áradatoknak, így az 1813. szeptember 1-i, majd – a helyreállítást követően – az 1878-as nagy árvíz után hosszú falszakasza dőlt le. Ekkor omlott le a patak vizét áteresztő kétnyílású híd egyik része is. Ennek egyik falmaradványa még 1969-ben is látható volt.¹⁶

A *Cifra külváros* neve 1760-tól jelent meg az összeírásokban, de hívták *Ceglédi*, *Ciglédi hóstyanak* is.¹⁷ 1774-ben *Cziffra hóstya*, 1799-ben *Suburbio Cziffra* néven szerepelt a püspöki összeírásokban.¹⁸ Korábban még a Felnémeti külvároshoz tartozott, ahol 1758/59-ben 352 ház volt és 464 adózót regisztráltak. Egy évvel később, 1759/60-ban a Felnémeti külváros már csak 203 házból állt, az összeírtak száma pedig 268 fő. Ugyanekkor jelent meg a conscriptioban a Cegléd külváros 158 házzal és 202 adózóval.¹⁹ A Cegléd, Cigléd elnevezés az északra található középkori településre utal, amely a 16. századi török támadások során elpusztult és soha nem népesedett be újra, de a terület dűlőnévként (*Cigléd*, *Cegléd*) megmaradt.²⁰

A Cifra hóstyát nyugaton a Malom-patak, keleten a putnoki vasútvonal határolja, de egy része felnyúlik a Cigléd oldalába. Délen elér egészen a *Tetemvárig*,

¹³ *Bujdosné* én. 82-83.; *Bakos József – Fekete Péter*: Eger és Felnémet földrajzi nevei II. A belterület nevei. Eger, 1973. 115.

¹⁴ *Gorove László*: Eger városának története. Eger 1876 (2011). 245.

¹⁵ HMM II. 1972. 224.; *Bujdosné* én. 83.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *Nemes* 2007. 19.

¹⁸ *Bakos – Fekete* 1973. 42–43.

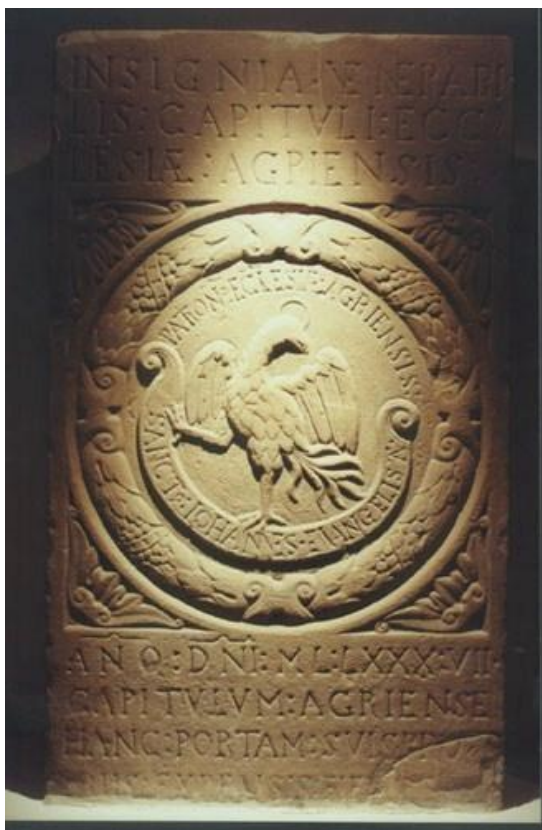
¹⁹ *Nemes* 2007. 19.

²⁰ *Bakos – Fekete* 1973. 42.; *Bakos József – Fekete Péter*: Eger és Felnémet földrajzi nevei. I. A külterület nevei. Eger, 1972. 33.

amely név 1887-től fordul elő és a vár temetője lehetett.²¹ A hóstya fontos része a *Cifrakapu*, az ebből kiinduló és északi irányba haladó *Cifrakapu utca* és a belváros fölé magasodó *Cifrapart*.²²

A Cifra névre vonatkozóan többféle magyarázat ismert. A legelterjedtebb vélemény szerint a városból kivezető kapu díszes kialakításáról kapta nevét. A kapuhoz a Káptalan utca vezetett, ezért helyezték itt el az egri káptalan címerével díszített reneszánsz kőfaragványt 1587-ben. A feliratos kőtáblát „olasz koszorú” díszíti, középen a káptalan címerállata, Szent János evangélista sasos jelképe látható. (2. kép)

2. kép: Az egri káptalan faragott címeres köve, 1587.
Dobó István Vármúzeum vártörténeti kiállítás

²¹ *Guszmáné Nagy Ágnes*: A Cifra hóstya kialakulása, bemutatása. In: *Az egri hóstyák* (Szerk: *Guszmáné – Miskolczi – Petercsák* 2007. 214–225.; HMM II. 1972. 626.

²² *Bakos – Fekete* 1973. 43–44.; HMM II. 1972. 225.

A Cifra kaput csak az 1878-as nagy árvíz után bontották le. A címerkő ezt követően 1923-ig az egri Főkáptalan gazdasági udvarának egyik épületfalában volt, innen a Líceumi Múzeumba került. Jelenleg a Dobó István Vármúzeum vártörténeti kiállításán tekinthető meg.²³ Szabó Ignác 1882-ben úgy vélte, hogy a „cifra egri menyecskék után” hívják így a hóstyát.²⁴ Apor Elemér Cifrahóstyabeli író a régi Cifrapart zezzugos utcáit, teraszos építésű házait tartotta cifrának, különlegesnek. „A Cifrapart még nemrégiben is Eger egyik látványossága volt. Ház, ház fölött húzódó, házon ház vonulata nyugat és dél felé tekintőn, jellegzetes, teraszos építkezésétől kapta nevét. Ettől volt cifra. A Mária utcai híd irányából nézve földszintje a Cifraiskola, első emelete a Pázsit utca néhány háza volt, második emelete a Darvas utca beszögellő kis épületei. Szabad emeletek voltak, piciny udvarokkal, nagy lélegzetű kilátással az Eger-patak és a város felé. A darázskösziklába vájt kisebb-nagyobb üregek a házi szerszámokat őrizték. Rá kellett csodálkozni erre a tenyérnyi képre; a dalmát tengerparton lehet látni ilyen meredek településeket.”²⁵

A Cifra hóstyától délkeletre fekszik a *Sánc*, az egykori külső vár területe, amelyet neveztek *Sánc-fertálynak*, *Sánc-negyednek*, *Sándor városnak*, majd *Janicsár városnak* is.²⁶ A külső vár lerombolása 1702. július 1-én fejeződött be, később az árkokat is betemették. 1715 után a várparancsnokok adó fejében engedélyezték ezen a területen házak építését. A 18. század közepére be is épült, 1758-tól került a városhoz, a püspök földesúr joghatósága alá. Ekkor „Uj-Váross”-ként is említik, amikor külön fertálymestert választottak Borovits Mihály személyében.²⁷ A 19. századtól a Sánc városrészt már a Cifra hóstyával együtt emlegetik: *Cifra sánc*, *Cifra-Sánc* a neve. A „Cifra hóstya a sántzal öszve vagyon kaptsolva, és ezen fertály magába egybe véve” – írja Gorove László az 1820-as években.²⁸ Az 1822-ben megnyitott fertálymesteri naplóban 1859-ben szerepel először a „Cifra és Sántzbeli fertály” kifejezés,²⁹ Gárdonyi Géza pedig ezt írta 1899-ben: „A Cifrasánc... a legszebb sánc az egész világon.”³⁰ (3. kép)

²³ Heves Megye Műemlékei I. (Szerk: *Dercsényi Dezső-Voit Pál*). Budapest, 1969. 97.; *Guszmáné* 2007. 217.; Az egri vár története. A gótikus palota kiállításának ismertetője (Szerk: *H. Szilasi Ágota*). Eger, 2004. 17.

²⁴ *Bakos – Fekete* 1973. 43.

²⁵ *Kapor Elemér*: Kisváros a felhők fölött. Eger, 1988. 148.

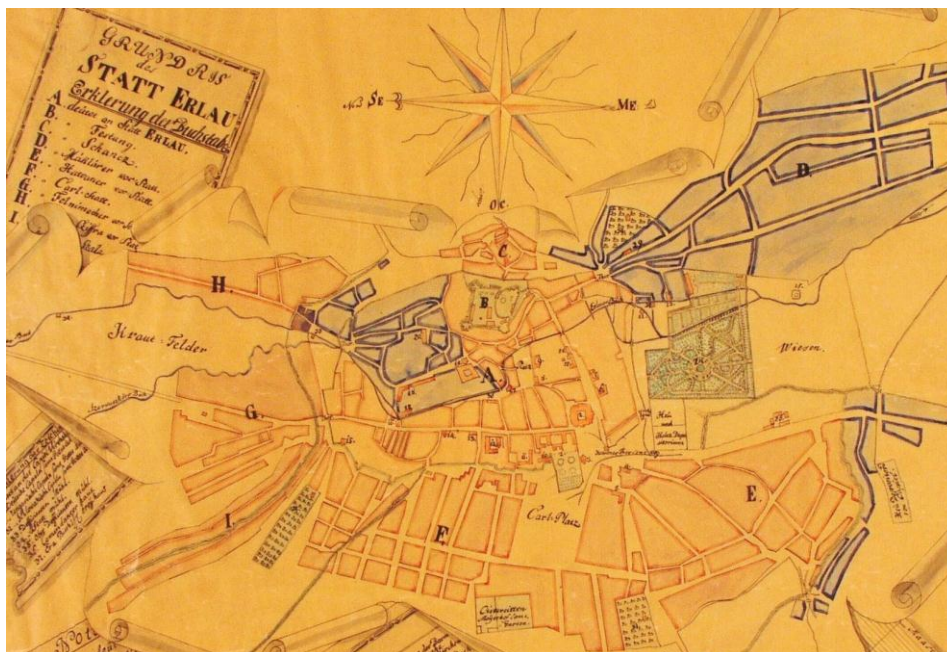
²⁶ *Bakos – Fekete* 1973. 144., 145.; *Breznay Imre*: Az egri fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez. Eger, 1939. 28.

²⁷ *Uo.*

²⁸ *Gorove László* 1876 (2011). 279–280.; Vö: HMM II. 1972. 615.

²⁹ Dobó István Vármúzeum (DIV) Történeti Dokumentáció (TD) 81.39.1

³⁰ *Bakos – Fekete* 1973. 44.

3. kép: Sartory József térképe Egerről. 1787-1806. Részlet.
 DIV LUK DOK 94. 2. 1. C: Sánc, H: Cifra külváros

A 18. század végi összeírás szerint a 11 084 külvárosi lakos közül 1097 (9,9%) lakott a Cifra hóstyán, a Sánc lakóinak a száma pedig 374 fő (3,37%) volt. A lakosság zöme mezőgazdaságból (szőlőművelés, gabonatermesztés) élő paraszt és szegény kapás volt. A parasztok aránya a Cifra hóstyán 49,5%, a házi és kerti zsellérek 34,73%-ot tettek ki, a teljes jogú polgárok aránya 3,37% volt, és csak nagyon kevés nemes ember (1,46%) lakott ebben a külvárosban.³¹ A Sáncban más arányok voltak jellemzőek. Itt 25,4% a parasztok, 47,86% a zsellérek, napszámos munkából élő kapások aránya és a lakosság csekély számához képest magas a polgárság részesedése (16,31%). A polgárok többségét a kézművesek, iparosok alkották, arányuk a Sáncban 24,32% volt.³² Bakó Ferenc az 1760-ban végzett összeírás alapján még 60%-ra tette a Sánc iparosainak arányát és megállapítja, hogy ez a terület a városi polgárság iparos rétegének túlnépeseződését vezette le, és a városból valamilyen ok miatt kiszorult vagy oda be sem engedett iparosoknak adott otthont.³³

³¹ Nemes 1998. 132-135.

³² Uo. 135., 145., 148.

³³ Bakó 1985. 43-44.

A mai Vécsey utcán a 18. század közepén még nem volt kijárás a városból, 1802-ben viszont már említik a „Vécsi Völgyre vivő utcát”. A „Vécsei Völgy Utsza” elnevezés már 1788-ban előfordult a Cegléd és Almagyar közötti völgyben. A Noszvaj felé vezető útnak különös fontosságot adott a Vécsei-völgyben fekvő püspöki tégláégető, majd az Eger-Putnok vasútvonal megépítése után létrejövő várállomás.³⁴ A völgy lakóházakkal való beépítése a 20. században történt, először az utca két oldalán, majd az 1980-as évektől a Sánc fölötti *Almagyar dombon* és a völgy északi oldalán jött létre *Vécse- völgy* néven egy új városrész.

A hóstyai lakóházak az utcafronton általában zárt sorú beépítésűek, illetve szűk udvarokon rendezetlenül álltak. (4. kép)

4. kép: Régi házak a Tetemvár utcában. Petercsák Tivadar felv., 2012.

A 18. század második feléig mind a lakó-, mind a gazdasági épületek fából készültek, de még a század második felében is sok faház állt a hóstyákon. A követ már a 18. században is alkalmazták. Egy 1782-es tanácsi jegyzőkönyv utal erre: „A Cifra hóstyán az alsó soron uj kő ház van, melynek pitvara padlás nélkül.”³⁵ Egy 1782-ben épült impozáns kőház ma is áll a Janicsár utcában. (5. kép)

³⁴ HMM II. 1972. 598.; Bakos – Fekete 1973. 179.

³⁵ Veres Gábor: A népi lakóház és berendezése. In: Guszmanné – Miskolczi – Petercsák (szerk.) 2007. 49–60. Vö: HMM II. 1972. 615–627.

5. kép: Lakóház a Sáncban. Janicsár utca 17. Petercsák Tivadar felv., 2012. június 12.

Az általános nyeregtető csapott, kontyolt változata e házon is látható, de ilyeneket építettek a Tetemváron is. A házak oromzata kőből és deszkából egyaránt készülhetett, a vakolatdíszek közé szoborfülkék is kerültek. A tetőfedés anyaga a hóstyákon a zsúpszalma, faszindely, terméspala, majd az égetett cserép volt. A házak alaprajzi beosztása általában háromosztatú: szoba, pitvar-konyha és istálló fészerral, az udvaron ólakkal. Előfordultak többhelyiséges épületek, amint a Sáncban 1782-ben épült új kőházzal is írták: „három kisdud szobából, és egy pitvarból, a Pincze is mindjárt folytatásában helyezték, a szőlő is igen közel vagyon hozzá.”³⁶ A Cifrapart szűk kis portáin apró házak sorakoztak. Az utcára két kis ablak nézett, mellette egy gyalog kapu, egy rövid kerítés és már jött is a hasonló kis ház. Rendszerint csak egy szoba és konyha volt a házban, a melléképületek a ház végében emelkedő darázsköbe voltak vájva. A szoba és konyha is földes volt, amit hetenként mázoltak, majd száradás után tölcseréből vagy lyukas

³⁶ Veres 2007. 57–59.

bögréből cifra mintákat locsoltak a földre, hogy ne porozzon. Az itt élő családok lakáskultúráját jól szemlélteti a két világháború közötti évekről készült leírás: „Bútoraik a legegyszerűbbek voltak. A szobában 2 ágy, asztal, az ablakok alatt lóca, egy „kaszli”, egy egyajtós szekrény, 2–3 szék és a gazda vőlegényládája. Kis dobkályhával fűtöttek. A konyhában kredenc, asztal, székek, vaságy (a nagy családokban mindkét helyiségben aludtak), dikó és támlátlan kis négy lábú székek a gyerekeknek. Ekkor már nem volt búbos kemence, hanem eleinte „csikó sparherl,” majd a 40-es évek elején már szép Lepke asztaltűzhely.”³⁷

A Cifra hóstya nevezetes ipari épületei voltak a malmok és a püspöki tégláégető. A *Cifra malom*, *Práf-malom* a Malom árok és az Eger patak találkozásánál épült és már a 18. század végi térképen is szerepelt. A Práf-malom még az 1920-as években is vízimalom volt, az épületében működik ma az Eventus iskola. (6. kép)

6. kép: Az egykori Cifra malom, Práf-malom, a mai Eventus Szakképző Iskola épülete. Petercsák Tivadar felv., 2012. június 12.

³⁷ Saáryné Szabó Márta: Az egri hóstyák élete a két világháború között. Kézirat. DIV Egri Néprajzi Adattár 2957–86. 5.

A mai *Kallómalom utca* örzi az Eger patakon működött *kallómalomok* emléket, amelyeken az egi csapók és posztókészítők tömörítették az alapanyagot.³⁸ Az egi püspökség állandó téglagyára a Noszvaj felé vezető út mentén, a Vécsy-völgy északi oldalán volt, és a helyben bányászott kiváló minőségű, alsó oligocén kori agyagra épült. 1695-től működött, amelyet az 1783-as katonai felméréskor készített térképen is feltüntettek. 1799-ben az üzem már évi 50 000 téglá előállítására volt képes. 1851-ben a 42 440 falba való téglá és 3860 burkolótéglá mellett 600 cserépszindelyt is gyártottak az üzemben. Az EA téglajegy az *Episcopatus Agriensis* rövidítése. 1938–39-ben 2,6 millió téglát és cserepet készítettek itt. A gyárat 1949-ben államosították, és az átszervezések után az 1980-as évekig működött.³⁹ Az Eger-Putnok vasútvonal 1908-ban készült el, amelyen egy vasúti megálló is létesült, a *Várállomás*. (7. kép)

7. kép: A Várállomás és vonat a 20. század elején. *DIV Történeti Képeslapgyűjtemény (TK)*

Ez lehetővé tette, hogy a Cifra hóstyabeli gazdák ne csak szekéren szállíthassák a bort az iparvárosokba, de az asszonyok hátiban és kézikosárban is vitték a bort, szőlőt, gyümölcsöt vonaton az ózdi gyárban dolgozók családjaiknak.⁴⁰

³⁸ Bakos – Fekete 1973. 44., 88.; Kapor 1988. 145–147.; Guszmanné 2007. 219.

³⁹ Csiffáry Gergely: *Manufaktúrák és céhen kívüli ipar Heves megyében. Eger, 1996. 104–107.*

⁴⁰ Kapor 1988. 82.; Saját gyűjtés 2011. Énekes László, Sajóvárkonyi és egi lakos. Sz:1922.

A Cifra hóstya híres területe a *Királyszéke*, ahonnan az egri hagyomány szerint Szent István nézte az első egri templom építését. Türk Frigyes 1912-ben Szokolay Lajos városi tiszti ügyész „gyönyörű kiállítású nyári laka” területére tette ezt a helyet.⁴¹ Kapor Elemér az egri hagyományra utalva az egervári vasútállomástól nyugatra eső területre gondol, amelyet Tinódi Lantos Sebestyén is említ : „Csuda szép helyen Egör vára vagyon, Az völgyre fekszik egy hegyorozaton, Északra ellenbe Királszéki vagyon.”⁴² A Sánc leghíresebb lakója Gárdonyi Géza, aki 1897–1922 között élt Egerben. A Takács utcát 1913-ban róla nevezték el, amit külön levélben köszönt meg a képviselőtestületnek.⁴³ Az Egri csillagok írójának lakása ma emlékmúzeum. (8. kép)

8. kép: Gárdonyi Géza lakóháza a 20. század elején. DIV TK

A Cifra külváros híres volt egyesületeiről, kulturális életéről. 1907-ben alakult meg a *Cifranegyedi Római Katolikus Olvasókör*, amelynek épületét közadakozásból hozták létre a Mária utcában. A területet a város biztosította, a könyveket pedig adományokból gyűjtötték össze: pl. Gárdonyi Géza 10 kötettel, a Földművelésügyi Minisztérium 100 könyvvel támogatta. 1924-ben a könyvtár már 376 kötettel várta olvasóit. A tél folyamán minden vasárnap ismeretterjesztő előadásokat tartottak vagy hazafias darabokat, népies színműveket adott elő az olvasókör színjátszó csoportja.⁴⁴ A *Cifranegyedi Ifjúsági Egyesület* 1912-ben

⁴¹ Türk Frigyes munkái. Eger, 1912. 211.

⁴² *Sugár István*: Az egri vár története. Budapest, 1991. 6.

⁴³ *Bakos – Fekete* 1973. 69.

⁴⁴ *Guszmán Gergely*: Művelődés, oktatás. In: *Guszmáné – Miskolczi- Petercsák* (szerk.) 35–48.

alakította meg a dalárdáját, ami Eger első földműves énekkara volt. A dalárda első nagyobb nyilvános szereplése 1913. február 16-án volt a Földműves Olvasókör dísztermében. Nem csak dalesteket szerveztek, hanem 1914. március 15-én ők énekeltek a Kossuth téren és a Széchenyi utcán. 1931-ben az együttes 40 tagból állt és hangszereik is voltak.⁴⁵

Az olvasókör és az ifjúsági egyesület Mária utcai székházában volt egy nagy terem, a „szála,” ahol táncmulatságokat, bálakat rendeztek. A belépti díjat mindenki maga fizette. A magára valamit is adó lány nem engedte, hogy a legény befizessen neki, csak ha már a vőlegénye volt. Vasárnap délután 4 órakor *bemuzsikálással* kezdődött a mulatság. A lányok sorba álltak, a legények velük szemben és szemmel intettek a kiválasztott lánynak.⁴⁶ A legények más hóstyákból is megjelentek és a rendőrség gyakran tartott ún. „csizmarazziát” a bálba igyekvőknél, mert a bicskát gyakran a csizmaszárba rejtették. Előfordult, hogy maguk a lányok vitték be a bicskát a sok szoknyába rejtve, amit nem vizsgáltak az éber őrök. A Cifra negyed heves, lobbanékony parasztlegényeit „cikrák”-nak nevezték a „cifrák” szóból, akik villámgyorsan megbicskálták a másikat, főleg, ha az nem volt „beji”, „hóstyabeji”, azaz hóstyabeli. Igazi veszély fenyegette a Kertész út környékén lakó „zellervári” legényt, ha az „beji”, vagyis Cifra hóstyabeli lánynak akarta tenni a szépet.⁴⁷

A Cifra-Sánc lakóinak vallási központja a *servita rend Fájdalmas Anya temploma* és rendháza volt, amely 1724–1735 között épült barokk stílusban.⁴⁸ A hóstyán élő családok életében rendkívül fontos szerepe volt a *servita vagy fájdalmas búcsúnak*, amelyet szeptember 3. vasárnapján tartották és tartják ma is. A 1930-as években 30–40 000 ember is részt vett rajta a palóc és matyó településekről. A Cifra hóstyabeliek a búcsú hetében takarították az utcákat, meszelték a házakat, hiszen nemcsak szállást adtak a zarándokoknak, hanem vendégséget is tartottak a rokonoknak, barátoknak. A *vári búcsú* is fontos szerepet töltött be a Cifra negyed lakónak vallásos életében. Az 1820-as években a vár Szép bástyáján kialakított Kálvária vallásos emlékhely és búcsújáró hely lett. A körmenetek is rendszeresek voltak a servita templomból a Kálváriához.⁴⁹

⁴⁵ Eger újság. 1931. május 16.

⁴⁶ Saáryné 1986. 18.

⁴⁷ Guszmann 2007. 39. – A „cikra” kifejezés a „szikra” szó speciális egri változata, de a mezőkövesdi matyóknál is használták az eleven, tüzes, mint a szikra parasztlegények jelzőjeként. Dr. Kiss László főiskolai tanár szíves közlése.

⁴⁸ Guszmanné 2007. 224.

⁴⁹ Császi Irén: Búcsújárás. In: Guszmanné – Miskolczi – Petercsák (szerk.) 2007. 108–122.

9. kép: A Szent Donát szobornál tartott könyörgés fertálmesterekkel.
Petercsák Tivadar felvétele, 2010.

A 18. század végén már létezett a Cifra hóstya temetője, de kevesen temetkeztek ide, mert nem volt kápolnája. Építési szándéka 1886-ban fogalmazódott meg, addig a „Cifra külváros lakosai a városrész sártengerén keresztül a Kissasszony és Rókusztemetőkbe hordták halottaikat.” Közadakozásból és Ludányi Antal apát kanonok bőkezűsége által a *Donát temetőben* felépített kápolnát 1894-ben szentelték fel. A Feltámadás temetőkápolna búcsúját húsvét hétfőn tartják.⁵⁰ A Cifra hóstyán különös tisztelet övezi Szent Donátot, a szőlőhegyek védelmezőjét. „Dónát bácsi”-ről mindenki tudta, hogy a villámcsapás elhárítója, a szőlők pártfogója volt. Tiszteletére Erdődy Gábor püspök emeltetett szobrot a ciglédi szőlőkben. A szobor pusztulása miatt először 1769-ben, majd 1999-ben állítottak újat az eredeti helyszínen. Szent Donát oszlopon térdelő szobrához a Főkáptalan részvételével július második vasárnapján, ritkán szombatján népes körmenet vonult ki a főszékesegyházból, 1943-tól pedig a szerviták templomától. A szobornál készített kis oltárnál volt a szentmise és prédikáció. A 20. század első felében, a *Dónátbúcsú* napján, a szobor közelében, a Donát utcában felállított sátrakban emléktárgyakat, búcsúfiát lehetett vásárolni. A szent szobránál és a közeli *Dónát keresztnél* nemcsak a körmenet tagjai imádkoztak, de a

⁵⁰ Császi 2007. 116.

szőlőbe menő vagy hazafelé tartó asszonyok is megálltak, kérve Jézus segítségét a bő terméshez és a szent védelmét a szőlők érdekében. A szobor- és a szőlőbeli kereszt alatti friss virágokról is hóstyabeli asszonyok gondoskodtak. A búcsú és a körmenet 1950-ben szűnt meg, majd a 20. század végén újból felállított szobornál a Cifra-Sánc fertálymesterei szervezik meg minden év Szent Donát napjához (július 7) közel eső vasárnapján a Szent Donát napi ünnepséget. Ez az „Egri Bikavér Ünnep Szent Donát Napján” elnevezésű borünnephez kapcsolódik, és a fertálymesterek, a Szent György lovagrend és népdalkörök részvételével tartanak könyörgést a jó termés érdekében.⁵¹ (9. kép)

---

⁵¹ *Fajcsák Attila: Az egri szőlőművelés szokásai és hiedelmei. Eger, 1990. 37-56.; Császi 2007. 116.*

KALÓ FERENC PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

Jegyzet:

1. Orosz nyelvi jegyzet történelem szakos hallgatók számára. Tankönyvkiadó, Bp. 1980. J 11–902.

Egyéb kiadványok:

1. Feladatgyűjtemény az egyéni tanulással a gimnázium első osztályos vizsgájára készülő tanulók számára (Történelem), Iskolánkívüli Felnőttoktatás, XI. 1975., 177–207. old. Népművelési Propaganda Iroda, Bp.
2. Feladatgyűjtemény az egyéni tanulással a gimnáziumi második osztályos vizsgájára készülő tanulók részére (Történelem) Iskolánkívüli Felnőttoktatás, XII. 1975., 179–201. old. Népművelési Propaganda Iroda, Bp.
3. Feladatgyűjtemény az egyéni tanulással a gimnáziumi harmadik osztályos vizsgájára készülő tanulók részére (Történelem) Iskolánkívüli Felnőttoktatás, XIII. 1975., 135–166. old. Népművelési Propaganda Iroda, Bp.
4. Feladatgyűjtemény az egyéni tanulással a gimnáziumi negyedik osztályos vizsgájára készülő tanulók számára Iskolánkívüli Felnőttoktatás, XIX. 1976., 49–93. old. Népművelési Propaganda Iroda, Bp.

Megj.: A feladatgyűjteményekhez egy-egy útmutató (összesen négy módszertani tanulmány) is kapcsolódik.

Tanulmányok:

1. A. I. Herzen a korabeli orosz és francia színházról. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XV. Eger, 1979. 203–211.
2. A. I. Herzen és a festészet. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. XVI. Eger, 1982. 231–239.
3. Herzen olvasása közben Hevesi Szemle, 1982. X. évf. 2. sz. 61–62.
4. Az esztétika, a művészet néhány kérdése és a kultúra távlatai A. I. Herzen megvilágításában Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. XVII. Eger, 1984. 303–313.
5. Gercen, A. I. a polze knyig dlja gyetej (orosz nyelven). MAPRJAL, Eger, 1985. 184–190.

6. Turgenyev és Herzen (orosz nyelven). *Slavica* XXIII. 399–408. Debrecen, 1986.
7. Herzen és Turgenyev. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* Tom. XVIII/12. Eger, 1987. 61–70.
8. Herzen és a zene. *Acta...* Tom XIX/V. Eger, 1989. 105–113.
9. Herzen az építészetéről. *EKTF, Tudományos Közlemények* XX. 1991. 99–107.
10. A Kolokol és az orosz jobbágyfelszabadítás. *Világtörténet*, Budapest. 1992. tavasz–nyár. 55–61.
11. Történelmi és/vagy vallási tárgyú festészet? In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Bp. 1993. 209–214.
12. Visszhangok, kortársvélemények Liszt Ferenc oroszországi koncertjéről. *Acta...* Tom XXI. *Sectio Historiae* Eger, 1993. 149–156.
13. Nyugat-Európa és/vagy Oroszország. Gondolatok a civilizáció lehetőségeiről. *Egri Történelmi Évkönyv, Historia Nostra.* Eger, 1994. 275–287.
14. Franciaország és Itália 1848 előestéjén. *Világtörténet*, MTA Budapest. 1994. ősz-tél. 41–51.
15. A new chapter in history. In: *Švietimo reforma ir mokytoju rengimas konferencios tezes II.* Vilnius, 1995. 175–176.
16. „... Örök hála az itáliai risorgimento-nak...” *Acta...* Tom. XXII. *Sectio Historiae.* Eger, 1996. 161–170.
17. A. I. Herzen és az 1848-as francia forradalom. In: *Korok és életek.* Nyíregyháza, 1997. 32–46.
18. Irodalomkritika és/vagy korkép Oroszországról? In: *Pro Lyceo Agriensi* (Szerk.: Gebei Sándor). Eger, 1999. 125–156.
19. „Goethe és Shakespeare felér egy egész egyetemmel”. In: *Egri Évkönyv II.* (Szerk.: Misóczki Lajos) Eger, 2000. 381–390.
20. „Az igazán nagy művész nem függetlenítheti magát a kortól, amelyben alkot...” In: *Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos születésnapjára.* Eger, 2000. 311–320.
21. Egerszkij insztyitut v processze reformi visszsevo obrazovanyija Vengrii. In: *Svietimo reforma ir mokytoju rengimas.* Vilnius 2000. 12–16.
22. A nyugatos tábortól az orosz szocializmus-ig. In: „*Emberek és eszmék...*” *Tanulmánykötet Vadász Sándor születésnapjára.* Eger, 2001. 157–164.
23. A dekabrasta felkelés utáni hangulathoz. (Ahogy Herzen látta). In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series* Tom. XXXIII. *Sectio Historiae.* Eger, 2006. 103–111.

24. „Történeti munkákat rendszeresen olvass!” (Herzen). In: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series Tom. XXXV. Sectio Historiae. Eger, 2008. Szerk.: Makai János. 123–129.
25. Herzen és Csernisevszkij. In: Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla. Eger, 2009. 365–374.
26. Nagy idők tanúi: Herzen és Viktor Hugo. In: Tanulmányok a 70 éves Kertész István tiszteletére. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Nova Series Tom. XXXIX. Sectio Historiae. Eger, 2012. Szerk.: Makai János. 103–108.

Cikkek:

1. „Egész életem benne van műveimben” I. Turgenyev. Népújság. 1973. XXIV. évf. 268. sz. 4.
2. Az orosz acképfestészet megújítója – O. A. Kiprenszkij. Népújság, 1982. XXXIII. évf. 73. sz. 9.
3. Kortársvélemények Liszt oroszországi koncertjeiről. Népújság, 1982. XXXIII. évf. 279. sz. 4.
4. Hírneves zeneszerző és elsőrangú kémikus – Borogyin. Népújság, 1983. XXXIV. évf. 263. sz. 9.
5. Szuzdal – az Arany Alma-díjas város. Népújság, 1983. XXXIV. évf. 301. sz. 5.
6. Miről beszél a kép? (V. Verescsagin: A háború apoteózisa). Népújság, 1985, XXXVI. évf. 258. sz. 6.
7. „Liszt játéka határozottan lenyűgöző erejű volt...”. A pétervári hangverseny visszhangja. Népújság, 1986. XXVII. évf. 57. sz. 6.
8. Eszterházy Károly püspök egyetemalapítási törekvései. Lyceumi Paletta 2001. szeptember, VII. évf. 6. szám 4-5.

Recenziók:

1. Az orosz művészet története. A kezdetektől napjainkig. Hevesi Szemle, XII. évf. 3. sz. (1984)
2. „Az életrajzírás első feltétele az emberi szív ismerete”. A. Lebegyev Csaadajev c. könyvéről. Népújság, 1985, XXXVI. évf. 157. sz. 9.
3. Az újkori történelem első köztársaságának születése. Urbán Aladár könyvéről. Heves Megyei Nap, II. évf. 134. sz. 8.
4. A szuperhatalom története a kezdetektől napjainkig. (Sellers-May-McMillen: Az Egyesült Államok) Heves Megyei Nap, 1996. III. évf. 23. sz. 4.

A KÖTET SZERZŐI

Bartók Béla – főiskolai docens, PhD, EKF
Bessenyei József – egyetemi tanár, DSc, EKF
Csesznokné dr. Kukucska Katalin – főiskolai docens, PhD, EKF
Guszmán Gergely – főiskolai adjunktus, PhD, EKF
Kárbin Ákos – doktorandusz, ELTE
Kertész István – ny. egyetemi tanár, DSc, EKF
Kiss László – főiskolai tanár, PhD, EKF
Kozári József – ny. főiskolai docens, dr. univ., EKF
Makai János – főiskolai tanár, PhD, EKF
Maliniak, Pavol – szakmai asszisztens, PhDr, PhD, UMB
Miskei Antal – egyetemi docens, PhD, EKF
Misóczki Lajos – főiskolai magántanár, CSc, EKF
Németh István – egyetemi tanár, CSc, EKF
Pap László – doktorandusz, DE
Papp Imre – egyetemi tanár, DSc, DE
Petercsák Tivadar – egyetemi tanár, DSc, EKF
Vizi Sándor – ny. honvéd alezredes

A rövidítések jegyzéke:

DE – Debreceni egyetem
EKF – Eszterházy Károly Főiskola
ELTE – Eötvös Lóránt Tudományegyetem
UMB – Bél Mátyás Egyetem (Besztercebánya)